

ОЛЕНА СЕЛІВАНОВА

СВІТ
СВІДОМОСТІ
В МОВІ

ЕЛЕНА СЕЛИВАНОВА

МИР СОЗНАНИЯ В ЯЗЫКЕ

ОЛЕНА СЕЛІВАНОВА

**СВІТ СВІДОМОСТІ
В МОВІ
МИР СОЗНАНИЯ
В ЯЗЫКЕ**

ЧЕРКАСИ 2012

УДК 81'42

ББК 81

С 45

Селіванова Олена Олександрівна

Світ свідомості в мові. Мир свідомості в мові. Монографічне видання. – Черкаси: Ю. Чабаненко, 2012. – 488 с.

Рекомендовано до друку вченою радою Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Рецензенти:

Богданович Галина Юрійвна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри міжмовних комунікацій та журналістики Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Бондаренко Іван Петрович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри китайської, корейської та японської філології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Загнітко Анатолій Панасович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету

Ковалевська Тетяна Юрійвна – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

ISBN 978-966-493-507-1

Книга висвітлює проблему співвідношення мови та свідомості під кутом зору поєднання когнітивно-дискурсивної і синергетичної наукових парадигм сучасного мовознавства. Запропоновано до розгляду кілька нових авторських концепцій, які можуть прислужитися дослідникам мови, зокрема: когнітивного підґрунтя мотивації номінативних одиниць, частиномовної та категорійної диференціації, поетичного синтаксису; моделювання дискурсу й перекладу як інтерпретаційно-породжувального дискурсу в аспекті діалогічності, – нову типологію перекладацьких трансформацій тощо. Описано авторські методики когнітивно-ономасіологічного та концептуального аналізу, когнітивного моделювання поетичного синтаксису. Уточнено чимало лінгвістичних понять і їхніх дефініцій.

Книгу адресовано студентам, аспірантам, фахівцям із мовознавства різних напрямів.

Автор: *Селіванова Олена Олександрівна* – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та практики перекладу Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, заслужений працівник освіти України

ББК 81

С 45

ISBN 978-966-493-507-1

© Селіванова О.О., 2012

ЗМІСТ

Передмова	5
Процеси номінації в когнітивному висвітленні	
Номинация и когнция: новая типология мотивации номинативных единиц	9
Психолінгвістичне й когнітивне підгрунття моделі породження номінативних одиниць	40
Модусна мотивація номінативних одиниць в українській мові	51
Псевдомотивація українських фразеологізмів: когнітивно- ономасіологічний аспект	74
Мифологемная мотивация номинативных единиц	87
Прецедентна мотивація номінативних одиниць	108
Мотивація ергонімікону міста Черкаси (когнітивно-ономасіологічний аспект)	118
Когнітивне підгрунття термінотворення: методика аналізу	125
Когнитивно-ономасиологический фактор полисемии производной лексики	138
Контрастивный аспект когнитивно-ономасиологического анализа номинативных единиц	153
Механизмы неологизации в синергетике языка и этносознания	163
Фразеологія у дзеркалі етносвідомості	
Новые подходы к изучению фразеологии в парадигмальном пространстве современной лингвистики	169
Переінтерпретація сенсорного коду культури в українській фразеосистемі	184
Опозиція СВІЙ / ЧУЖИЙ в етносвідомості (на матеріалі українських паремій)	196
Синергетика дискурса фразем и паремий	211
Функционально-семиотическая природа украинской загадки	219
Свідомість у дзеркалі граматики	
Частини мови: категоризація і когніція	233

Посессивность: вербализация и когниция	255
Категория генерализации в свете функционализма и когнитивизма	265
Функциональные типы когнитивных реляторов русских притяжательных местоимений	272
Етнолінгвістика та лінгвоконцептологія	
Феномен етнічності в етнології й етнолінгвістиці	281
Механізми стереотипізації в етносвідомості й мові	293
Концептуальний аналіз: данина моді, хвороба чи новий лінгвістичний етап?	304
Світ тексту	
Методи дослідження тексту в сучасній лінгвістиці	327
Когнітивна реконструкція поетичного твору (на матеріалі поезій Л. Костенко)	346
Методика когнитивного моделювання поетического синтаксиса (на матеріалі творчості С.А. Есенина)	361
Ономасиологическая связность как фактор концептуализации художественного текста	369
Контекстуальные параметры коммуникативной ситуации в художественном тексте (на матеріалі поеми Н.В. Гоголя «Мертвые души»)	381
Синестетический образ мира в автобиографической прозе В.В. Набокова	388
Аспекти дослідження комунікації та дискурсу	
Диалогическая модель дискурса в парадигмальном пространстве современной лингвистики	399
Коммуникативный шум как компонент дискурса	417
Украинская телереклама в свете дискурсоцентризма	429
Проблеми перекладознавства	
Проблема моделювання перекладацького процесу	445
Нова типологія перекладацьких трансформацій	455
Мовні засоби сугестивного впливу в українських перекладах японських хайку	472

ПЕРЕДМОВА

Представлена книга є викладом розроблених автором й апробованих представниками її наукової школи концепцій, більшість із яких об'єднана спільною проблемою, яка в сучасному мовознавстві є найбільш актуальною та дискусійною. Це проблема співвідношення мови і свідомості, за якою стоїть широке коло питань стосовно впливу пізнавальних процесів на організацію ментального лексикону; відображення категоризації та концептуалізації в номінативних процесах і їхніх результатах, а також когнітивного підґрунтя організації граматичної підсистеми мови, семантичної динаміки мовних знаків, процесів текстопородження й ширше – дискурсивної діяльності носіїв мови тощо.

Дослідження проблеми мови та свідомості передбачає з'ясування двох важливих моментів. По-перше, це розрізнення понять індивідуальної свідомості, результати діяльності якої відображені в мовленні індивіда, його текстах і дискурсивних практиках, і колективної свідомості, що є віртуальною, проектується на мовну систему, її закономірності й тенденції, інтегрована з культурою або субкультурою, колективним позасвідомим. Колективна свідомість опосередкує індивідуальну свідомість і також впливає на різноманітну дискурсивну діяльність носіїв мови. Зважаючи на це вирішення проблеми співвідношення мови і свідомості ґрунтується на врахуванні взаємодії індивідуальної та колективної сфери останньої за умови їхнього зв'язку з етнічністю та культурою.

У зв'язку з цим вважаємо за потрібне зауважити, що проголошуваний майже у всіх сучасних лінгвістичних працях принцип антропоцентризму як базова епістема мовознавства має бути доповнений принципами мово- й дискурсоцентризму, оскільки, поза всяким сумнівом, як людина створює мову та її знакові продукти і користується мовою для пізнання світу та спілкування, так і мова з її численними дискурсивними практиками впливає на когнітивну здатність людини, транслюючи від покоління до покоління спосіб категоризації та концептуалізації, стереотипи і структури етносвідомості.

По-друге, розроблення в лінгвістиці понять «мовний образ світу», «мовна та концептуальна картина світу», «мовна модель

світу» зумовлює окреслення місця складника світу в діаді мови та свідомості. Розв'язання цього питання завжди залежало від методологічних настанов тієї чи іншої школи. Найбільш реалістичним і продуманим, на наш погляд, є виклад цієї проблеми О.С. Кубряковою, яка, з одного боку, була прихильницею гасла когнітивізму про те, що мова не відображає, а інтерпретує і конструює світ у процесі його пізнання спільнотою мовців; з іншого, наголошувала: «І все ж таки саме реальний стан справ обмежує в певному сенсі способи його опису так само, як обмежує він і людський досвід». На думку дослідниці, з того, що мовна спільнота за власною потребою і згідно з пізнавальною здатністю інтерпретує світ, ніяким чином не впливає те, що це «не пов'язано з реальним станом справ у світі й об'єктивністю його існування поза нашою свідомістю як онтологічної даності».

Окреслені два моменти визначають загальне епістемологічне поле представлених авторських концепцій, зумовлених також відповідними принципами домінуючих у сучасному мовознавстві наукових парадигм: когнітивно-дискурсивної і синергетичної. Взаємна детермінованість мови, колективної свідомості, культури й онтології як складних синергетичних систем визначає дискурсивні практики, і загалом життєдіяльність народу, шляхи його дальшого існування.

Представлена книга спрямована на дослідження цієї взаємної детермінованості та її репрезентації в мовній системі та дискурсивній діяльності. Зокрема, у першому розділі розглянуто авторську концепцію мотивації як лінгвокогнітивної операції, яка опосередкує творення мовних знаків, зокрема, вибір їхньої онемасіологічної структури у проекції на структури знань про позначене з урахуванням культурних та онтологічних рис номінаторів.

Другий розділ присвячено дослідженням закономірностей репрезентації етнокультурних ознак, пізнавальних функцій і структур етносвідомості у фразеологічному масиві мови, який, на нашу думку, є особливим «альтернативним світом у світі мови» (Ю.С. Степанов), «осадовим» дискурсом, потужним регулятором боротьби та взаємодії різних дискурсивних практик, що транслює стереотипи етносвідомості та культури народу, архетипи його

колективного позасвідомого від покоління до покоління, сприяючи тим самим збереженню етнічної групи.

У третьому розділі розроблено проблему залежності частини-мовної диференціації від категоризації інтеріоризованого в етно-свідомості світу, запропоновано новий погляд на функціональну природу частин мови, описано когнітивне підґрунтя деяких категорій і граматичних класів слів.

Четвертий розділ охоплює низку проблем етнолінгвістики та лінгвоконцептології, зокрема, з'ясування інтегральних і диференційних рис етносу, природи стереотипізації в етносвідомості й культурі та концепту як результату когніції. Запропоновано авторську методику концептуального аналізу.

У п'ятому розділі розглянуто методи дослідження тексту в парадигмальному просторі сучасного мовознавства, висвітлено проблему когнітивного моделювання художніх текстів у проекції на індивідуальну свідомість, когнітивні операції та структури; описано природу й чинники формування концепту тексту. Розроблена нами методика проектування поетичного тексту на нелінійні пропозиційні структури й аналізу когнітивних механізмів їхньої інтеграції дають змогу по-новому поглянути на традиційні синтаксичні проблеми і поглибити уявлення про художній синтез.

Шостий розділ присвячено обґрунтуванню діалогічної моделі дискурсу, опису рівнів комунікативного шуму і стратегічних програм української телевізійної реклами.

Сьомий розділ транспонує діалогічну дискурсивну модель на переклад як інтерпретаційно-породжувальний дискурс. Запропоновано нову типологію перекладацьких трансформацій, систематизовано й описано мовні засоби сугестивного впливу українських перекладів японських хайку.

Сподіваємося, що наявні в цій книзі концепції привернуть увагу читачів до окреслених проблем, адже представлені підходи й методика можуть прислужитися дослідникам для аналізу мовного матеріалу в ракурсі проблеми співвідношення мови та свідомості.

Автор висловлює глибоку та щиру вдячність рецензентам: доктору філологічних наук, професору Таврійського національного університету *Богданович Галині Юрївні*; доктору філологічних

наук, професору Київського національного університету **Бондаренку Івану Петровичу**; доктору філологічних наук, професору Донецького національного університету **Загнітку Анатолію Панасовичу**; доктору філологічних наук, професору Одеського національного університету **Ковалевській Тетяні Юрївні** – за нелегку працю прочитання рукопису, доброзичливу критику, конструктивні зауваження й допомогу в підготовці до друку цієї книги.

ПРОЦЕСИ НОМІНАЦІЇ В КОГНІТИВНОМУ ВИСВІТЛЕННІ

НОМИНАЦИЯ И КОГНИЦИЯ: НОВАЯ ТИПОЛОГИЯ МОТИВАЦИИ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ

1. Актуальность исследования

Одна из актуальных проблем современного словообразования и теории номинации – изучение мотивационных механизмов, проявляющихся на вербальном уровне в структурно-семантических связях между производными и производящими единицами языковой системы, на когнитивном уровне – в различных способах языковой репрезентации концептуальных реляций синергетической системы этносознания. Анализ мотивации номинативных единиц устанавливает их когнитивную проекцию на структуры знаний об обозначаемом, процедуры получения, обработки и переработки информации, приобретенной чувственно-эмпирическим путем, внутренней мыслительной рефлексией во взаимодействии с бессознательными процессами. Язык, по мнению исследователей, является «наилучшим окном в знание»: «он наблюдаем, подлежит анализу», «предлагает неплохую возможность анализировать знание» [Chafe 1987: 109]. Отстаивая актуальность исследования проблемы языковой репрезентации сознания, Е.С. Кубрякова подчеркивала, что лингвистов и когнитологов объединяет задача извлечь из собственно языкового материала как можно больше сведений о нем самом и о том, что стоит за этим материалом [Кубрякова 2004: 53], то есть о структурах сознания и когнитивных процессах.

2. Постановка проблемы. Цель исследования

Понятие мотивации возникло в словообразовании и рассматривалось как эквивалент формальной и семантической производности слов, то есть как процесс формирования семантической и формальной связи производного слова с производящим в пределах знакового кода языковой системы. Несмотря на множественные толкования словообразовательной мотивации, ее дефиниция остается дискуссионной проблемой дериватологии. Различные определения этого термина отличаются как ключевым словом, положенным в основу, так и аспектом, который оно охватывает. Опорными словами дефиниций мотивации избраны процесс, результат или явление. Наряду с мотивацией в лингвистике функционируют термины «мотивированность», «мотивирование», «мотивировка» и «мотивизация», обычно отождествляемые с мотивацией. Однако введение в научный оборот данных понятий лишь усложняет проблему и не вносит ничего нового в анализ мотивации. К примеру, мотивацией, мотивированием обычно обозначают «одну из сторон процесса деривации, особую форму функционирования слова (деривационно-мотивационный процесс)» [Голев 1989: 3]. Мотивированность и мотивировка рассматриваются в этом случае как результат такого процесса исходя из внутренней формы как средства мотивации [Кияк 1988: 77].

Мотивированность и мотивацию соотносят с синхронным признаком слова, свойственным всем производным словам, хотя, по нашему мнению, перспективными представляются концепции дериватологов, отмечающие возможность изучения словообразовательной мотивации в двух аспектах – диахронном и синхронном. На наш взгляд, разграничение понятий исторической и синхронной словообразовательной мотивации является достаточно важным и показательным: ономаσιологическая структура слова формируется на базе словообразовательных и семантических отношений в языковой системе на определенном этапе ее развития и фиксирует соответственно связи различных элементов и функций сознания; изменение номинативных структур и их мотивационных связей в процессе языковой эволюции отображает динамику познавательных процессов и когнитивных структур. И.С. Торопцев подчеркивал, что внешняя мотивированность имеет не очень значи-

тельную глубину и стойкость. Если мотивированное слово теряет словообразовательную связь с мотивирующим, то есть деэтимологизируется, то оно теряет свой мотивированный характер [Торопцев 1974: 33]. Исследование мотивационных изменений дает возможность углубить представление об эволюционных «челночных» операциях концептуальной и языковой картин мира, об изменении внутренней рефлексии и восприятия действительности носителями языка, о динамике категоризации и концептуализации и их языкового обозначения. И.С. Улуханов постулирует интеграцию описания диахронной и синхронной мотивации слов, что, по его мнению, является менее распространенным, чем их изолированный анализ, и более перспективным и необходимым, поскольку она способствует проявлению взаимодействия, соотношения этих процессов, а также отслеживанию общих тенденций номинации [Улуханов 1992: 8–20].

Дефиниция мотивации зависит также от аспектов ее рассмотрения. Первоначально мотивацию трактовали в формально-структурном аспекте как выбор языкового материала для обозначения признака предмета из уже имеющегося в языке состава морфем (В.А. Звегинцев, А.И. Смирницкий). Начиная с середины XX века толкования мотивации получили семантический вектор в связи с разработкой русским исследователем Г.О. Винокуром методики словообразовательного анализа и критерия установления производности на семантической основе. Объединение структурного и семантического аспектов наблюдается в работах многих дериватологов. Например, О.И. Блинова определяла мотивацию как «структурно-семантический признак слова, который дает возможность осознать рациональность связи значения и звуковой оболочки слова на основе его лексической и структурной соотнесенности» [Блинова 1976: 26]. До 80-х годов XX века мотивация устанавливается преимущественно на базе генотипов производных слов – синтаксических структур (словосочетания, предложения, мотивирующей синтагмы, суждения, дефиниции и т. п.) в соответствии с доминирующей в словообразовании концепцией синтаксической природы деривации. Во фразеологии также была абсолютизирована концепция создания фразеологических единиц на основе свободных словосочетаний в результате вторичной номинации.

Подобное положение дел наблюдалось и в зарубежной лингвистике, где мотивацию трактовали как результат порождения слова из синтаксической структуры согласно моделям генеративного синтаксиса, между тем позитивным моментом такого подхода исследователей стала попытка проецирования дериватов и композитов на сложные абстрактные фигуры логического синтаксиса, перифразы (Г. Брекле, Г. Марчанд, З. Вендлер, Р. Лиз и др.), что заложило основы дальнейшего перехода анализа номинации к структурам репрезентации знаний, в частности, к пропозиции, предикатно-актантным рамкам и предикатно-аргументным структурам.

С середины 80-х годов XX века мотивация становится проблемой теории номинации и рассматривается в несколько ином, онтологическом ракурсе способа отображения в производном слове признаков обозначаемого объекта. Изучение мотивации осуществляется в двух планах: относительном (выявляется формальная и семантическая связь между словами как знаками) и абсолютном (устанавливается связь между знаками и их денотатами) [Полев 1989: 20]. Появляется новый термин для обозначения отрасли лингвистики, которая исследует мотивационные отношения в языке, – мотивология (М. Гинатуллин). Однако анализ мотивационных процессов в целом продолжает оставаться в рамках диады «языковая форма – значение», не выходя за эти пределы на уровень знаний, представлений, ощущений и оценок номинаторов.

Из-за ограниченности рассмотрения мотивации лишь словообразовательной системой языка и языковой семантикой проблема типологии мотивации остается размытой, а имеющиеся в научной литературе классификации мотивационных отношений – нечеткими и непоследовательными. Е.С. Кубрякова считала, что отношения мотивации дериватов могут быть противопоставлены: 1) по уровневому статусу источника деривации, его форме и длине; 2) по механизму перехода от исходной единицы к результату и количеству необходимых для этого операций; 3) по принципу структурной организации самого словообразовательного процесса [Кубрякова 1981: 25].

В словообразовании существуют разнообразные классификации мотивации, параметрами которых служат: 1) разграничение

формы и семантики мотиватора и мотивата (выделены лексическая и словообразовательная; внешняя и внутренняя мотивация); 2) уровни языковой системы, на которых устанавливается мотивационная связь (дифференцируют фонетическую, структурную, лексико-семантическую или фонетическую, морфологическую, семантическую мотивацию); 3) принцип аналогии в словообразовательной подсистеме языка (разграничены лексический и структурный типы мотивации); 4) специфика мотиваторов в словообразовательной структуре слова (эксплицитная, усложненная и имплицитная (идиоматическая) мотивация); 5) степень функциональности мотиваторов (полная и частичная мотивация); 6) логические отношения между семантикой слова и внутренней формой (полная, частичная, нулевая и абсолютная мотивация); 7) способ связи производного и производящего слов (ассоциативно-описательная, ассоциативно-сопоставительная, гипонимическая, частичная, экспрессивная мотивация). Однако приведенные типы мотивации не являются однопорядковыми, нередко не соответствуют установленному параметру.

Цель нашего исследования – обосновать новую концепцию мотивации, базирующуюся на параметрах статуса мотиватора в структуре знаний об обозначаемом, рациональности / иррациональности и прецедентности / непрецедентности информации, положенной в основу ономаσιологических структур номинативных единиц. К числу задач исследования принадлежат также установление непротиворечивой дефиниции мотивации и разработка методики ее когнитивно-ономаσιологического анализа.

3. Определение мотивации. Модель порождения номинативных единиц

В монографии «Когнитивная ономаσιология» 2000 года мы предложили новую трактовку мотивации как сквозной лингвокогнитивной операции формирования ономаσιологической структуры номинативной единицы путем выбора мотиватора (-ов) из мотивирующей базы, сформированной исходя из структуры знаний об обозначаемом в сложной системе связей различных познавательных функций этносознания. Активация таких связей обусловлена или интериоризацией относительно объективных

признаков обозначаемого, или их ассоциативно-образным, оценочным, парадоксальным восприятием номинаторами [Селиванова 2000: 153–180]. Данная дефиниция мотивации исходит из разработанной нами модели порождения (продуцирования) номинативных единиц, включающей такие операционные этапы:

I – апперцепции (психонетический), в результате которой устанавливается представление об обозначаемом;

II – интериоризации (когнитивный), сопровождающейся формированием понятия и концептуальной структуры обозначаемого;

III – внутреннего программирования (превербальный), характеризующегося созданием мотивирующей базы будущего наименования: синтактикоподобной структуры или цепи ассоциаций;

IV – селекции (номинативно-вербальный), т. е. выбора мотиваторов из мотивирующей базы и формирования ономаσιологической структуры знака.

Базовые постулаты для построения данной модели таковы:

1) мышление не является единственным познавательным механизмом для человека: огромную роль в познании обозначаемого предмета, явления, понятия или ситуации играют относящиеся к психонетической сфере когнитивные функции ощущений, чувствований, интуиции и трансценденции, а также бессознательные процессы;

2) знание об обозначаемом приобретаются путем индивидуальной или коллективной познавательной деятельности на основе обработки эмпирических данных, полученных из мира действительности, или упорядочения внутреннего рефлексивного опыта, который не имеет непосредственной проекции на действительность;

3) приобретенное наименованием значение заложено в структуре знаний об обозначаемом и нераздельно с ней, ибо «невозможно сказать, где заканчивается значение слова и где начинается знание о мире: поскольку каждое слово имеет связи со многими другими и с общей информацией в памяти, все эти связи в определенном смысле составляют сумму того, что мы понимаем под словом» [Залевская 2005: 171].

4) ономаσιологическая структура наименования может иметь первичный или вторичный характер: в первом случае она является

новой, хотя и созданной на базе наличествующих в языке морфем, деривационных и формально-синтаксических моделей; во втором — уже имеющийся в языке знак получает новое содержание;

5) языковой знак произволен относительно обозначаемого и не отображает его, а лишь конвенционально замещает в кодовой системе языка; при этом относительно других знаков в языковой системе наименование является, как правило, неслучайным и связанным с другими знаками определенными семантико-смысловыми отношениями;

6) выбор мотиватора и ономаσιологической структуры детерминирован внутриязыковыми закономерностями системы, процессами категоризации, стереотипизации и концептуализации мира и внутреннего рефлексивного опыта этносом, архетипами коллективного бессознательного, условиями введения наименования в текст и дискурсивную практику языка.

4. Методика когнитивно-ономаσιологического анализа

Главным методом исследования механизма мотивации наименований различного статуса (дериватов, композитов, устойчивых словосочетаний и фразеологизмов) служит когнитивно-ономаσιологический анализ [Селіванова 2010: 244–246], включающий два этапа: интерпретацию ономаσιологической структуры (далее — ОС) номинативной единицы и моделирование соответствующей структуры знаний об обозначаемом, послужившей основой для формирования мотивирующей базы и последующего выбора мотиваторов из данной базы и создания номинативной структуры.

Первый этап требует прежде всего установления номинативного статуса наименования. Интерпретация ОС простых производных наименований (дериватов) предусматривает выявление концептуального статуса ономаσιологического признака или признаков в соответствующей структуре знаний, а также импликации иных компонентов мотивирующей базы, фиксацию функциональной нагрузки ономаσιологического базиса (форманта) или деривационной модели, специфики грамматического и акцентологического оформления знака, его стилистической маркировки. При интерпретации ОС композитов необходимо также установить

соотношение между мотиваторами и базисом в проекции на структуру знаний об обозначаемом. Интерпретация ОС составных наименований, в частности, и фразеологизмов, требует выявления когнитивной и грамматической связи между ономаσιологическими признаками и типа синтаксической модели, служащей ономаσιологическим базисом.

На втором этапе осуществляется моделирование структуры знаний об обозначаемом в виде ментально-психонетического комплекса (далее – МПК). Выбор данного термина продиктован необходимостью дополнения менталистской ориентации современных когнитивных исследований новым перспективным аспектом – психонетическим, который разрабатывался в психолингвистике, психологии и психоанализе. Попытки реализации этого принципа в трудах А.А. Потебни, В. Вундта, К. Бюлера, М.М. Бахтина, Л.С. Выготского, К. Леви-Стросса, Ж. Лакана, Р. Барта, В.В. Налимова, О.Г. Бахтиярова и др. привели к интересным выводам и весомым результатам. МПК исходит из юнговского принципа интеграции в познавательных процессах пяти психических функций сознания: ощущений, чувствований, мышления, интуиции и трансценденции – с коллективным бессознательным [Юнг 1996]. Выбор структуры МПК предопределен, во-первых, коннекционной природой знания, главным принципом использования которых является активация – возбуждение определенного участка нейронов коры головного мозга в когнитивных процессах; во-вторых, отказом от абсолютизации мышления как единственного познавательного механизма человека. В-третьих, МПК ориентирован на синергетическую природу сознания, исходит из взаимной детерминированности различных функциональных модулей сознания и интегрирован со знаковыми, грамматическими, прагматическими ресурсами естественного языка, способствующими переводу информации разных типов в языковой формат. МПК – образец тотальных моделей, которые «охватывают одновременно множество самих разных аспектов анализируемого предмета», являются «продуктом объемного мышления», которое «содержит и компоненты фонового мышления, и процедуры соотношения фигуративного и фонового мышления с невидимым» [Бахтияров 1997: 103–104]. Функция

мышления, взаимодействующая с ощущениями, чувствованиями, интуицией, трансценденцией посредством формирования образов и интегрированная с коллективным бессознательным, организует ментальный лексикон как вербальный компонент МПК, «действующую систему, в которой каждая единица записана с инструкцией использования, с данными об оперативных возможностях единицы: прагматических, семантических, грамматических» [Кубрякова 2004: 369].

Ядро МПК представлено пропозициональными структурами – мыслительными аналогами ситуаций, характеризующимися относительной объективностью, внутренней непротиворечивостью и вербализованными словами в прямых значениях. Экспериментально доказано, что «долговременная память человека является большой сеткой взаимно перекрещенных пропозициональных деревьев, каждое из которых содержит определенный набор узлов памяти с многочисленными связями» [Кубрякова и др. 1996: 134]. Дж. Лакофф подчеркивал, что «большая часть структуры нашего знания имеет форму пропозициональных моделей, а их особенностью является то, что они выделяют элементы, предоставляют им характеристики и указывают на связи между ними» [Лакофф 1996: 31]. Транспонированная в лингвистические студии позитивистом Б. Расселом, пропозиция основывалась на утверждении об относительной объективности человеческого восприятия мира как такая, которая отвечает истинному положению дел в мире. Дж. Лакофф как представитель когнитивной семантики, отстаивающей феноменологическую эпистему, предостерегал против «объективистского привкуса» пропозициональных структур: хотя они и содержат реально существующие отношения, все же являются результатом интериоризации человеком действительности, то есть «когда человек осознает свой опыт, проецируя на него пропозициональные модели, он накладывает на мир объективистскую структуру» [Лакофф 1996: 177].

Неограниченность предметов, понятий, явлений реального мира, событий и их участников противостоит нехватке соответствующих им языковых знаков в прямых значениях, а также специфике восприятия действительности носителями языка. Это противоречие устраняется использованием знаков предметов, понятий, явлений

из иных областей по принципу аналогии, уподобления. Пропозициональные компоненты получают переносные, метафорические обозначения путем интеграции с другими предметными сферами, реализующейся, к примеру, в специфике пропозиционально-метафорического синтаксиса языка поэзии. Такие межконцептуальные связи и чужеродные знаки фиксируются на периферии МПК, в его ассоциативно-терминальной части, коррелирующей с пропозициональным ядром, что обусловлено различными психическими и когнитивными процессами в сознании человека: синестезией, образным восприятием предмета, понятия или явления, аналогизацией по признаку, сценарию, оценке, архетипам коллективного бессознательного.

Пропозициональные структуры и ассоциативно-терминальная часть связаны в МПК с модусом – оценочно-эмотивным компонентом, исходящим из ощущений, чувствований и эмоций, – и концептуальным планом, т. е. прагматической составляющей, контролирующей соответствие концептуальной информации условиям номинативного или коммуникативного актов. Наличие последнего компонента объясняется тем, что «трудно сказать, где кончается собственно лексикон и где начинается область существования оперативных механизмов речи, – они неразрывно связаны между собой, лишь совместно обеспечивают нормальное протекание речевой деятельности – процесса, который постоянно черпает необходимые для этого данные из человеческой памяти» [Кубрякова 2004: 370].

Конечной целью когнитивно-ономасиологического анализа является установление типа и механизма мотивации номинативных единиц на основе двувекторного подхода: от ономасиологической структуры к структуре знаний об обозначаемом и наоборот, – обеспечивающего проверку достоверности избранной концептуальной модели. Методика когнитивно-ономасиологического анализа успешно апробирована мною и представителями моей научной школы на различных классах номинативных единиц русского, украинского, английского, немецкого и французского языков. Нами исследованы мотивационные отношения в массиве дериватов и композитов, фразеологизмов и терминологических наименований русского и украинского языков. Описание моти-

вации русских наречий представлено в диссертационной работе И.Н. Литвин, на материале украинского языка выполнены диссертации В.В. Калько (мотивация наименований лекарственных растений), Г.В. Кочерги (мотивация отсубстантивных глаголов), Г.А. Ярмоленко (мотивация отглагольных существительных), И.И. Казимир (мотивация наименований птиц). Анализ мотивации английских номенов насекомых и млекопитающих осуществлен в диссертациях О.В. Коноваловой и Н.С. Рыбалки. Мотивация французских гастронимов охарактеризована в работе Я.В. Браницкой. Данная концепция мотивации положена в основу диссертаций на материале немецкого языка (С.С. Богуславский, С.А. Стройкова, А.В. Рышкова).

5. Первый параметр классификации мотивационных отношений

Проекция ономаσιологической структуры на модель МПК характеризует первый параметр типологии мотивационных отношений – когнитивный статус мотиватора в структуре знаний об обозначаемом. По данному параметру дифференцируем такие типы мотивации:

1) пропозициональную, использующую знаки-мотиваторы в прямых значениях из предикатно-аргументных структур и различных уровней ядерного компонента;

2) ассоциативно-терминальную, которая характеризуется выбором мотиваторов метафорического статуса исходя из концептуальных связей МПК с иными предметными областями – донорскими зонами, поставляющими знаки в данную реципиентную зону;

3) модусную, основывающуюся на оценке носителями языка знака мотиватора в корреляции с психическими функциями ощущений, чувств, архетипами бессознательного,

4) смешанную, которая интегрирует в ономаσιологической структуре мотиваторы различного статуса в модели МПК;

5) концептуально-интеграционную, базирующуюся на объединении и пересечении объема двух концептов с использованием их знаков. Мотивация противопоставлена псевдомотивации, характеризующейся формальным, семантически и концептуально не обеспеченным выбором мотиваторов.

Первый тип мотивации (**пропозициональный**) предусматривает выбор ономаσιологических признаков наименований из знаков ядра МПК. Дж. Лакофф квалифицировал пропозиции как разновидности идеализирующих когнитивных моделей, в которых «не используются механизмы воображения» [Лакофф 1996: 177]. Пропозициональный компонент должен отвечать критериям истинности и непротиворечивости информации, воспроизводя «объективную семантическую константу» [Кобозева 2000: 259]. Исследование пропозиционально мотивированных номинативных единиц было осуществлено Е.А. Земской, О.С. Ермаковой и З. Рудник-Карват исходя из модели С. Кароляка с применением трансформационного подхода (перевода глубинной структуры в поверхностную). Ученые охарактеризовали мотивационный потенциал позиций предиката, объекта, локатива, инструмента. Подобная методика пропозициональной проекции на материале некоторых классов производных слов была применена представителями научной школы Е.С. Кубряковой Г.Г. Гиздатовым, Е.Г. Беляевской, Е.М. Поздняковой и др.

Пропозициональная мотивация не является однородной и по общему механизму подобна метонимическому переносу, так как в процессе номинации используется обозначение одного компонента структуры знаний для наименования другого, имя класса объектов – для означивания компонента этого класса, обозначение части – для наименования целого и наоборот по смежности в пределах одной ситуации или категориальной и иной иерархии. Как отмечают исследователи, метонимия в целом «более реалистична, чем метафора: она оперирует не образно-ассоциативным подобием, а реальной смежностью, сопоставлением обозначений или их парциальностью» [Роль человеческого фактора 1988: 181–182]. В данном типе мотивации выделены гиперонимическая, эквонимическая, категориальная, оппозитивная и предикатно-аргументная разновидности.

Гиперонимическая разновидность обычно наблюдается у смешанно мотивированных наименований и характеризуется выбором мотиваторов из состава гиперонимов в сети категориальных иерархических связей пропозициональных структур (англ. *Cranberry*; рус. *меч-рыба*, *белорыбица*; нем. *Gansefleisch*).

М.В. Никитин рассматривал гипо-гиперонимические семантические связи как «главные факторы упорядочения словаря, в отличие от других, которые не формируют глобальных семантических структур, а лишь макроструктуры на определенных участках словаря» [Никитин 1996: 404–405]. Данная разновидность мотивации актуализируется в номенклатурах различного типа с целью указания принадлежности видов к определенному классу. Так, ряд насекомых *beetles* включает семейство *ground beetles* и виды *field ground beetle*, *garden ground beetle* и *violet ground beetle*, а к ряду *bush-crickets* относятся семейство *bush-crickets* и виды *speckled bush-cricket*, *four-spotted bush-cricket* [Коновалова 2009: 76]. В украинской номенклатуре орнитофауны видовые номены птиц мотивированы названиями ряда или семейства (к примеру, ряд *гагароподібних* включает семейство *гагарових* и виды: *гагара червоношия*, *чорношия*, *полярна* и *білодзьоба*) [Казимир 2007].

При эквонимической разновидности мотиватор избирается из обозначений одного уровня обобщения, зафиксированных в одном классе объектов как рубрикативы [Золотова 1988: 431]. Эквонимический уровень пропозиции представляет связи между гипонимами одного класса предметов или понятий. М.В. Никитин различает гипонимы и эквонимы в зависимости от аспекта их соотношения: «Имена видовых понятий относительно общего гиперонима названы гипонимами, а друг относительно друга на том же уровне обобщения – эквонимами» [Никитин 1996: 450]. Ученый считает эквонимические связи более слабыми, так как на их основе выделяется гипероним, в состав эквонимов которого могут входить относительные понятия, требующие интеграции и разграничения с другими классами понятий [Никитин 1996: 450]. Эквонимическая разновидность прослеживается при этимологическом анализе некоторых названий животных: *слон* возникло в результате превращения древнего заимствования из татарского языка *aslan* – «лев», *верблюд* – древнее заимствование из готского языка *ulbandus*, связанного с понятием «слон».

Изучение мотивации украинских орнитонимов, осуществленное на базе нашей концепции, продемонстрировало активное использование эквонимов в национальной номенклатуре. Так, в семействе ястребиных ряда соколоподобных вычлениют род орлов

и орланов, видовые названия орланов мотивированы эквонимом того же ряда. При именовании птицы ряда журавлеподобных семейства пастушковых – *курочка водяна* производится перенос базового компонента номенов куроподобных. Перенос эквонимического знака происходит в пределах ряда на названия видов нескольких семейств: ряд воробьиных имеет семейства суторовых (*синиця вусата*), длиннохвостых синиц (*синиця довгохвоста*) и синицевых (*ремез*); семейство вьюрковых имеет вид птицы в 'юрок, а семейство воробьиных – вид в 'юрок *сніговий* [Казимир 2007: 6]. В целом, как свидетельствуют исследования мотивации животных и растений в разных языках, эквонимическая разновидность позволяет интегрировать видовые названия в пределах высших уровней категоризации и дифференцировать их на самом низком уровне в классификационной иерархии номенклатурных знаков. Однако в случаях, когда эквонимический мотиватор видового названия избирается на основе подобия какого-либо признака или ряда признаков, следует рассматривать его как компонент ассоциативно-терминальной части МПК, а мотивацию квалифицировать как ассоциативно-метафорическую. Например, украинские орнитонимы *кулик-сорока* семейства куликов, *яструбина сова* семейства совиных содержат эквонимический мотиватор, избранный по сходству окраски птиц с птицами иных семейств.

Оппозитивная разновидность характеризуется использованием при создании наименований противоположных по семантике обозначений с применением форманта негации, что способствует экстенсивному расширению номинативных ресурсов языка (укр. *неправда*, рус. *неуч*, *нелегкий*). Категориальная разновидность предусматривает дублирование когнитивной позиции мотиватора в случаях конверсии или транспозиции, опосредующих создание синтаксических дериватов (рус. *гореть* – *горение*, укр. *читати* – *читання*, англ. *to sing* – *sing*). В исследовании представительницы нашей научной школы И.Н. Литвин констатируется, что наибольшую частотность категориальная мотивация русских отсубстантивных наречий приобретает в позиции творительного падежа производящих существительных на базе фиктивной субстанциональности (рус. *зимой*, *утром*, *шагом*, *шепотом*) [Литвин 2002: 56]. Дискуссионным является вопрос о направлении мотивации в

цепочке «глагол – существительное» при одинаковой морфемной сложности наименований. В каждом языке существуют определенные закономерности, на основе которых устанавливается такая направленность. Очерченная проблема детально рассматривается в аспекте мотиваций в диссертационных работах представителей нашей научной школы Г.В. Кочерги, описавшей украинские отсубстантивные глаголы [Кочерга 2003], и Г.А. Ярмоленко, исследовавшей украинские отглагольные существительные [Ярмоленко 2008].

Предикатно-аргументная разновидность характеризуется выбором мотиваторов, коррелирующих с различными компонентами предикатно-аргументных структур пропозиционального ядра МПК. Мотиваторы наименований могут обозначать субъект, предикаты разных типов, объект, инструментив, медиатив, локатив, темпоратив, каузатив, коррелятив и т. п. Количество таких термов в концепциях разных лингвистов колеблется от 5 до 100, а репрезентация их в мотивирующих базах наименований во многом определена ономазиологическим классом слов, полнотой и детализацией структур знаний об обозначаемом и дифференцирующей значимостью термина.

Так, в исследовании, посвященном мотивации украинских отсубстантивных глаголов, предикатно-аргументная разновидность представлена активацией термов:

– субъекта (укр. *ковалювати* – «бути ковалем», *директорувати* – «бути директором», *ректорувати* – «бути ректором», *суддювати* – «бути судьей»); в том числе элементива – неживого предмета или явления, рассматриваемого в качестве деятеля (*дощити* – «падати, йти (про дощ)», *сніжити* – «падати, йти (про сніг)», *осеніти* – «1) починатися, наставати (про осінь)», *квітнути* – «1) розкриватися, розпускатися (про квіти), цвісти»);

– объекта разных типов (*штемпелювати* – «ставити штемпель», *вальсувати* – «танцювати вальс», *корувати* – «здирати кору», *дріжджувати* – «вносити в корм дріжджі», *інтерв'ювати* – «брати інтерв'ю», *конспектувати* – «складати конспект»;

– инструментива – орудия действия (*дряпакувати* – «підпушувати землю дряпаком»; *сапати* – «підпушувати ґрунт і виплювати бур'яни, користуючись сапою»; *циклювати* – «обробляти дерев'яну поверхню підлоги циклею»; *батожити* – «бити батогом»);

— медиатива — вспомогательного или непрямого способа действия (*свинцювати* — «вкривати тонким шаром свинцю поверхню металевих виробів», *сіркувати* — «покривати сіркою», *ваксувати* — «натирати, чистити ваксою», *пудрити* — «вкривати пудрою»);

— трансгрессива как результата каузации превращения (*мінералізувати* — «(1) перетворювати у мінерали»; *леденіти* — «(1) перетворювати в лід»; *католичити* — «обертати на католиків», *порохніти* — «перетворювати на порох»);

— коррелятива, устанавлюючого соответствие / несоответствие предмета другому предмету, предназначению, норме (*шаблонізувати* — «(1) робити за шаблоном», *курсувати* — «здійснювати регулярні рейси за певним курсом», *регламентувати* — «примушувати дотримуватись певних правил, обмежень», *абеткувати* — «розміщувати за абеткою»);

— локатива — пространственного компонента (*бункерувати* — «засипати в бункер», *шинкувати* — «торгувати в шинку», *сторонитися* — «рухатися вбік», *бокувати* — «ухилилися від когось, чогось»);

— темпоратива — показателя времени (*веснувати* — «виконувати весняні роботи», *вікувати* — «проживати свій вік», *термінувати*² — «навчатися певний час у ремісника»);

— финитива — компонента цели (*фільмувати* — «знімати стрічку для фільму», *зяблювати* — «орати на зяб»);

— каузатива — компонента причины (*штилювати* — «стояти через штиль») [Кочерга 2003: 10].

Необходимо учитывать, что производные наименования могут быть мотивированы знаком терма, коррелирующего на первой ступени деривации с иным термом пропозиции. В данном случае в мотивирующей базе активизируются связи, например: локатива — субъекта-агенса — предиката: *шахтарювати* — *шахтар* — *шахта*; *лугарювати* — *лугар* — *луг*; *городникувати* — *городник* — *город*; об'єкта — субъекта-агенса — предиката: *чоботарювати* — *чоботар* — *чоботи*; *чередникувати* — *чередник* — *череда*; *щетинникувати* — *щетинник* — *щетина*; предиката — субъекта-агенса — предиката: *різникувати* — *різник* — *різати*; *шевцювати* — *швець* — *шити*; *токарювати* — *токар* — *точити* и т. п.

Второй тип мотивации (**ассоциативно-терминальный**), в отличие от пропозиционального, по общему механизму является метафорическим. Метафоризация служит наиболее продуктивным креативным средством обогащения языка, способом языковой экономии, семиотической закономерностью, заключающейся в использовании знаков одной концептуальной области (источника – *source domain*) для обозначения другой (сферы мишени – *target domain*) [Lakoff 1980: 5], подобной ей в каком-либо отношении или ассоциируемой с ней. Метафора отрицает принадлежность объекта к тому классу, в какой он в действительности включен, и утверждает его вхождение в категорию, к которой он не может быть отнесен рационально [Арутюнова 1990: 17]. Данный тип мотивации имеет несколько разновидностей в зависимости от способа взаимодействия донорской и реципиентной зон в процессе означивания: структурно-метафорическую, диффузно-метафорическую, гештальтную, сенсорную и архетипическую.

Структурно-метафорическая разновидность характеризуется интеграцией областей источника и мишени на основе одного общего признака. В данном случае терминал структуры знаний об обозначаемом получает знак иного концепта и формирует реляцию с соответствующим пропозициональным компонентом этой структуры (например, украинский глагол психического состояния *сполотніти* мотивируется существительным *полотно* на базе смежного признака «белый», что воспроизводится в семантической структуре этих слов в виде дифференциальной семы: *сполотніти* – «побіліти, збліднути»; русские наречия *хором*, *залипом* расширяют значения за счет структурной метафоризации на основе смежных компонентов «все вместе» и «быстро», коррелирующих с показателями собирательности и качества в соответствующих пропозициях).

Диффузно-метафорическая разновидность основывается на диффузной интеграции ассоциативных комплексов (ореолов) или уподоблении сценариев: укр. *зоряний (час)* – «час успіху» от *зоря*; *хмарочос* (рус. *небоскреб*, англ. *sky-scraper*); рус. *афишировать* – «выставлять что-либо напоказ, привлекать внимание к чему-либо» от *афиша*; рус. *жиранка* – «род многолетних насекомоядных растений, его листья покрыты железами, выделяющими слизистое

вещество, к которому прилипают насекомые и пищевые ферменты»; англ. номен млекопитающего *pilot whale* обусловлен сходством сценариев поведения животного и лодчана («The name *pilot* derives from its habit of swimming line astern with one individual in the lead») [Рибалка 2010: 154]. Номенклатурное имя насекомого *geometer* создано на основе уподобления способа его движения профессиональной деятельности человека: «The name *Geometer* refers to the means of locomotion of the larvae or caterpillars, which lack most of the prolegs of other *Lepidopteran* caterpillars. Equipped with appendages at both ends of the body, a caterpillar will clasp with its front legs and draw up the hind end, then clasp with the hind end (prolegs) and reach out for a new front attachment – creating the impression that it is measuring its journey» [Коновалова 2009: 135].

Гештальтная разновидность использует мотиваторы – знаки других концептов – исходя из подобия зрительных, слуховых, одоративных, тактильных, вкусовых гештальтов: рус. *козлобородник* – «растение имеет плод с перистым хохолком, подобным бороде козла»; *змееголовник* – «растение с цветами, похожими на голову змеи»; *канюк* – «птица, пением напоминающая плач»; *пересмешник* – «птица, копирующая разные звуки, в том числе смех»; укр. диалектные названия удода *жандарик* (*царьок*) (обусловлены тем, что чубчик на голове птицы в форме веера напоминал пучок перьев, который носили на шапках венгерские жандармы, или царскую корону); укр. фразема *слухати джмелів* – «гудіти, шуміти в голові (переважно від удару)». Французский гастроним *brick de riz au lait* содержит ономаσιологический признак *brick*, устанавливающий гештальтное подобие блюда зрительному образу парусного судна [Браницька 2008: 34]. В.Н. Телия подчеркивала, что в подобных случаях в результате соотнесения различных сущностей создается новый гештальт из редуцированных прототипов, синтезирующий признаки гетерогенных объектов уподобления [Телия 1988: 50].

Сенсорная разновидность базируется на синестезии – психологическом процессе возникновения одного ощущения под влиянием неспецифического для него раздражителя другого. В языке синестезия проявляется в использовании знаков одних ощущений

для именования других, к примеру, слуховых для зрительных (укр. *гучні кольори*, рус. *кричащая одежда*), соматических для зрительных (рус. *теплые цвета, тяжелый блеск, холодные тона*), зрительных для одоративных (укр. *яскравий запах, різнобарвний аромат*); вкусовых для слуховых (укр. *солодкий спів, гірко це чути*); вкусовых для слуховых (рус. *сладкие звуки, соленые нотки*). На примерах синестетических метафорических переносов типа *sweet music* А. Барселона демонстрирует первичные процессы метонимии, которые послужили базой таких метафор, в частности, отмечается смежность приятных или неприятных ощущений, интегрирующая ощущения вкуса и звука. Исследователь считает, что перенос знака звука на цвет вызван в первую очередь чувственным стимулированием звуковыми ощущениями человека зрительных, что может рассматриваться как ментальный доступ одних ощущений к другим в пределах одной концептуальной области, а значит, квалифицироваться как первичная метонимия [Barselona 2000: 36–44]. В современной когнитивной семантике такие процессы названы метафтонимией [Goossens 1990], или метафорой на основе метонимии. Причем первичная метонимическая модель определяет выбор сферы источника при дальнейшей метафоризации [Barselona 2000: 42]. Метонимия обуславливает способ интерпретации метафорического переноса [Ruiz de Mendoza 2000: 121].

Архетипическая разновидность задействует корреляцию метафорических мотиваторов с архетипами – первичными врожденными элементами родовой памяти, исторического прошлого этноса, человечества, их коллективного бессознательного. Механизм такой метафоризации опосредован сложным ассоциированием: к примеру, в укр. фраземе *спіңці сватають* значение «хто-небудь хоче спати або починає дрімати» базируется на ассоциативной аналогии *слепой – не видеть – дремать*, а также на связи с архетипами *свой / чужой: сватать – желать взять в семью – ввести в круг своих – уподобить себе*. Архетипическую природу метафоризации представляют наименования кругового движения во фразеологизмах со значениями иррациональности мышления, поведения человека, потери сознания, слабости, боли, даже безумия, а также обмана, обусловленных проекцией круга на действия

нечистой силы: укр. *думки колесом закрутилися* – «зникла ясність, чіткість мислення»; *голова йде обертом*; *заворот у голові*; *обкрутити* (*обмотати, обернути*) *круг пальця* – «1. Спритно обдурити, перехитрити кого-небудь»; *крутити голову* – «2. Поводити себе нечесно по відношенню до кого-небудь; дурити, обдурювати».

Третий тип мотивации – **модусный** – характеризуется выбором мотиватора исходя лишь из его оценочного значения, иные содержательные свойства данного ономаσιологического признака неактуальны для формирования семантики мотивированного наименования. Модусная мотивация базируется на различных познавательных функциях сознания: сенсорных механизмах, эмоциональном восприятии, мыслительной рациональной обработке – и использует оценочные стереотипы, культурную символику, а также аксиологически заряженные архетипы коллективного бессознательного. Модусный компонент, коррелируя с мыслительной сферой, представляет рациональную оценку, а его связь с психическими функциями ощущений и чувств формирует сенсорный и эмоциональный (аффективный, эмотивный) типы оценки [Арутюнова 1988: 84–86].

Исследователи словообразовательной мотивации практически игнорировали роль оценки в процессах номинации. Между тем оценочные компоненты чрезвычайно активны в деривационных актах. В частности, использование оценочности сенсорных обозначений обусловлено, по мнению Н.Д. Арутюновой, бедностью и недискретностью сенсорной семантики (за исключением воспринятых зрением объектов), ее отделенностью от концептуальных систем и значимостью для человека оценочной характеристики ощущений и впечатлений [Арутюнова 1988: 85]. Оценка может коррелировать с пропозициональной информацией. К примеру, буквально передается сенсорная оценка в украинских наименованиях растений *вонега, вонечник* (шавлія залозиста), *вонючка* (хрінниця смердюча), *пахало, паханка* (любисток лікарський), *пахучка* (маренка запашна), *смердючка* (валеріана лікарська), *смородина, смород, смородюх* (смородина чорна) [Калько 2003]. Интеграция модуса с ассоциативно-терминальной частью МПК, основанная на оценке ощущений характерна для метафорических значений украинских глаголов *квасити* – «робити кого-небудь

в'ялим, кислим, незадоволенням»; *перчити* – «лаяти кого-небудь», *насолити*; *насолоджуватися* и т. п.

Рациональная оценка, базирующаяся на стереотипах этно-сознания, положена в основу оценочных наименований человека – результатов вторичной (метафорической) номинации: укр. *рибка*, *пташка*, *лебідка*, *ластівка*, *сокіл* и под. (положительная оценка); *свиня*, *собака*, *гадюка*, *акула*, *курка*, *стерв'ятник*, *шуліка*, *крук* (негативная оценка). Мотиватор модусного типа может фиксировать этнический гетеростереотип – оценку представителей определенного этноса чужими. Так, слово *скотч* вовсе не отражает приоритет его изобретения шотландцами, в основу данного названия положен гетеростереотип шотландской скупости, так как первый *скотч*, изобретенный американцем, был лентой, проклеенной только по краям, что создавало значительные неудобства при его использовании. Перенос негативной оценки реалии на негативно воспринимаемую американцами скупость шотландцев послужил мотивирующей базой наименования.

Модусно мотивированными являются лексемы и фраземы, ономазиологическими признаками которых служат знаки векторов пространственной ориентации, базирующиеся на ориентационной метафоре и архетипах коллективного бессознательного [Lakoff, Johnson 1980]: рус. *унижение*; *левые деньги*; *правое дело*; *высокие мысли*; *на заднем плане*; *передовые идеи*; укр. *іти вгору*; *високо піти (вгору)*; *аж підростати*; *падати з п'єдесталу*; *пустити на дно*; *котитися униз*; *низько сісти*; *вести (держати) перед*; *пасти задніх*; *подати правицю*; *устати на ліву ногу*; *свояк з лівої щоки* и т. п. Оценочная оппозиция архетипа *свой / чужой* опосредует мотивацию украинских фразеологизмов: *як риба з водою* – «1. Дружно, мирно, у злагоді»; *як полоник між ложками* – «не в свое сердовище, між чужих»; *ні сват, ні брат* – «зовсім чужа людина»; *не нашого пір'я пташка*; *птаха не нашого польоту* – «людина з іншого кола, іншої суспільної ваги» [Селіванова 2004: 214–231].

Сочетание в ономазиологической структуре мотиваторов различного статуса в структуре знаний об обозначаемом представляет **смешанный** тип мотивации: рус. *волнорез* – «гидротехническое сооружение для ограждения рейда, гавани, подхода к морскому каналу от действия волн»; рус. *вишневыи слоник* – «жук,

вредитель вишни, черешни, сливы, абрикоса, алычи»; англ. номен *melon-headed whale* – «Its head shaped like a rounded cone giving the animal its common name»; укр. орнитонимы *серпокрилець білочеревий* – «у природі визначаються за короткими ніжками і довгими вузькими крилами, схожими на серп у польоті»; *шмудзьобка* – «чималі кулики з довгими ногами, тонким, трохи загнутим догори дзьобом». Данные примеры иллюстрируют интеграцию мотиваторов пропозиционального и ассоциативно-терминального статуса. Иногда в ономаσιологической структуре номенов соединены мотиваторы пропозиционального и (или) ассоциативно-метафорического и модусного типов. К примеру, название млекопитающего в английской номенклатуре *charming thicket rat* содержит в ономаσιологической структуре гипероним, мотиваторы локатива и эстетической оценки, коррелирующей со зрительными ощущениями номинаторов. В английском номене *pretty-faced wallaby* пропозициональный гипероним интегрируется с мотиваторами метафорического статуса, знаки которых транспонированы из сферы соматизмов человека, и оценки *pretty* – «pleasing or appealing in a delicate or graceful way» [Рибалка 2010].

Концептуально-интеграционный тип мотивации опосредует создание нового наименования путем суммарной композиции, то есть сочетания названий двух предметов или понятий, причем в структуре знаний об обозначаемом обычно смешиваются лишь некоторые их признаки, формируя новый концепт: укр. *терно-слив* – «гібрид сливи й терну»; *азбестоцемент* – «будівельний матеріал, що виготовляється з водної суміші азбесту й цементу»; *вагон-ресторан*, рус. *овцебык*, *диван-кровать*, *индоутка* и т. п.

Мотивации противопоставлена **псевдомотивация**, характеризующаяся произвольной связью между значением ономаσιологических признаков и содержанием номинативной единицы. Ф. де Соссюр говорил о том, что не существует языков, где нет ничего мотивированного; но невозможно себе представить и такой язык, где мотивированным было бы все; между двумя этими границами существуют всяческие разновидности [Соссюр 1933: 128]. Псевдомотивированные наименования неотожествимы с немотивированными знаками, поскольку имеют условный, формальный мотиватор и парадоксальную внутреннюю форму. Причиной псев-

домотивации является выход из употребления исходного, первичного мотиватора. Псевдомотивация может возникать на фоне аффективности номинации: номинаторы избирают для именования любой знак с целью придания речи особой экспрессивности, стилистической окрашенности: рус. *перебуке́тить* – «испортить»; *засанда́лить*; *огоро́шить*; укр. *спосуди́тися* – «діал. пощастити, поталанити»; *таргани́ти* – «діал. тягнути, волокити»; *ковбаси́ти* – «2) довго, погано виконувати якусь роботу»; *напосуди́тися* – «1) підготуватись їти або їхати кудись; 2) насупитись»; *потумани́ти* – «1) швидко піти»; *підсокири́тися* – «піддобритися, здобути довіру».

6. Второй параметр классификации мотивационных отношений

По параметру рациональности / иррациональности нами выделены рациональная и мифологемная мотивация [Селиванова 2010: 46–54]. Мифологемная мотивация характеризуется апелляцией номинаторов к иррациональной информации, к фиктивным, но устоявшимся в сознании идеям, которые безоговорочно принимаются на веру этнокультурной общностью и не требуют доказательств или опровержения, в которые верят и должны верить все члены определенного сообщества [Водак 1997: 23]. Мифологемная информация формирует в этносознании не менее значимый, чем рациональный, иррациональный возможный мир, определяющий нормы и ценности, культурные предпочтения этнического сообщества, обеспечивающий его самосохранение и развитие, этническую идентичность. Такой возможный мир воссоздан мифологическим сознанием народа преимущественно на базе наглядно-чувственного восприятия действительности. Миф является некритически воспринятым смыслом, более сильным для этноса и отдельного человека, чем рациональное, ибо он основывается на самой мощной силе, способной противостоять любым фактам, – вере [Шейгал 2004: 135–136].

Существование иррационального мифа на фоне рационального мышления можно объяснить психологическим феноменом двоемыслия, при котором человек способен не только придерживаться двух мыслей, которые взаимно исключают друг друга, но и верить обоим. Этот процесс является одновременно сознательным и бес-

сознательным, ведь человек должен избавиться от ощущения вины за сознательную неправду, а факты применять или для подтверждения одной из мыслей, или в случае неудобства для себя фактов автоматически забыть о них. Так же происходит при использовании мифов: они извлекаются из сознания, когда человек неосознанно отбрасывает все факты, противоречащие мифу. Обращение к мифам осуществляется в критические моменты жизни человека, периоды нестабильности, опасности, социальной незащищенности и неуверенности, когда человек отвергает или игнорирует рациональное, чтобы оправдать собственную несостоятельность, противодействовать жизненным обстоятельствам, объяснить себе или другим собственные нерациональные действия, успокоить свою совесть и т. п.

Человек обращается к мифам и в повседневной жизни по традиции пращуров в надежде на вознаграждение благосостоянием, семейным счастьем, хорошим урожаем, успехом в делах. Такие мифологические представления, отображая вековой опыт народа, представляют собой результат гипертрофированного, основанного на фантазии и суевериях восприятия народным сознанием этого опыта. Так, поверьем обусловлено использование мотиваторов в украинском диалектном наименовании птицы *козодій*: ночью эта птица вроде бы высасывает молоко коз. С народными приметами мифологемного характера связаны украинские диалектные орнитонимы: *послотях* (номенклатурное название птицы – *сивка золотиста*) производное от *слота* – «сльота, дощова погода» [ЕСУМ 4, 535]; номен птицы *вивільга* (диал. *вільга, цвіль, вольга*) в одной из версий происходит от прилагательного *wilgi* – «влажный». Считается, что эти птицы криком предвещают дождь (ср.: нем. *Regenpfeifer* – «сивка», букв. «дождевой свистун») [ЕСУМ 1, 399].

Мифологемная мотивация может соотноситься со всеми типами мотивации, выделенными по параметру статуса мотиватора в структуре знаний об обозначаемом. Миф пропозициональной природы является иррациональным, но непротиворечивым, хотя и констатирует неверифицируемую информацию об обозначаемом. Например, первые мотиваторы народных названий растений *сон-трава, разрыв-трава* базируются на пропозициональной мифо-

логеме: сон-траву нужно класть под подушку, так как, что при-
снится, то и сбудется, а разрыв-трава разрывает любой металл,
замки подземелий, охраняемые нечистой силой [Українці 1990: 116–
117]. Название насекомого в английской номенклатуре *mormon
cricket* мотивировано мифологемой пропозиционального статуса:
«Tradition tells of a story where the first Mormon settlement in Utah
was saved from famine by gulls eating hordes of Mormon crickets
that had been destroying their first wheat crop; hence the name of the
insect» [Коновалова 2009: 151].

Ассоциативно-метафорическую природу имеют мифологемно
мотивированный энтоним *pharaoh's ant*, основывающийся на
сравнении агрессивного поведения насекомого и всемогущества
египетских фараонов: «The name possibly arises from the mistaken
tradition that it was one of the plagues of ancient Egypt»; а также
мотиватор *fairy* номена млекопитающего *pink fairy armadillo* – «an
imaginary supernatural being, usually represented in diminutive hu-
man form and characterized as clever, playful, and having magical
powers». Корреляция мифологемной мотивации с модусной
наблюдается во фраземах с зоонимическим компонентом, в кото-
рых та или иная оценка животных является результатом иррацио-
нальной стереотипизации. Так, подсознательно негативная оценка
собаки отображена в украинских фразеологизмах: *ніти на пси* –
«пропасти марно, безрезультатно»; *пуститися на пси* – «утратити
своє добро, повагу до себе, добре ім'я, зовсім зубожіти, зникчем-
ніти»; *продати очі псові* – «зробитися безсоромним, утратити
гідність задля якоїсь вигоди, користі»; *хоч на собаку вилий* – «дуже
несмачний (про рідкі страви і напої)»; *хвіст собачий* – «той, хто
нічого не важить у суспільстві» и т. п.

7. Третий параметр классификации мотивационных отношений

По параметру прецедентности нами разграничены непреце-
дентная и прецедентная мотивация. Прецедентная мотивация
характеризуется выбором мотиваторов, обозначение и содержание
которых хорошо известны представителям определенной этно-
культурной общности, весомых и актуальных в когнитивном и

коммуникативном плане. Такие компоненты этносознания названы прецедентными феноменами.

Прецедентные феномены являются составляющими лингвокультурной компетенции – способности носителей определенной этнической культуры и языка опознавать в языковых единицах и речевых продуктах культурно значимые установки и нормы, ценностные ориентиры, культурные коды и возможности их метафорической переинтерпретации, а также организовывать свое коммуникативное поведение в соответствии с этими культурными знаниями. Лингвокультурная компетенция определяет самоидентификацию человека как представителя определенного этноса и носителя соответствующей культуры, то есть параметры этничности и культурной идентичности – осознания человеком своей принадлежности к определенной культуре путем признания ее ценностей, норм, идей, приоритетов, вкусов, традиций и т. п., отождествление себя с культурными образцами, что позволяет ориентироваться в определенной социокультурной среде, упорядочивать собственную жизнедеятельность, предвидеть ее последствия, избирать тот или другой тип, манеру и форму общения.

Прецедентные феномены чрезвычайно активно используются в процессах онимической номинации, к примеру, в украинском языке при создании ойконимов – названий городов и поселков (*Хмельницький, Івано-Франківськ, Шевченко, Шевченкове, Ватутіне, Корсунь-Шевченківський*), регионимов – названий регионов, районов (*Шевченківський район города Киева, Михайло-Коцюбинський район Черниговской области*), годонимов – названий линейных объектов в городах и селах (*бульвар Шевченка, улицы Степана Бандери, Попудренка, Володимирська*; площадь *Батюка*, станции метро *Золоті ворота, Либідська*), прагматонимов – наименований товара (*Тарас Бульба, Івасик-телесик, Лисичка-сестричка, Лісова пісня* – конфеты; *Хрещатик, Першотравневий, Івасик-телесик* – торты; *Тарас, Ярило, Гуцулка Ксеня, Холодний Яр* – напитки); порейонимов – названий транспортных средств (*Богдан* – название автобуса; *Запорожець, Славута* – марки автомобилей; *Шевченко, Іван Франко, Академік Корольов* – названия кораблей), эргонимов – наименований фирм, организаций торговли, разнообразных сервисных учреждений,

предприятий (*Тарас Бульба, Січ, Чумак* – рестораны; *У Богдана, Калина, Солоха* – кафе; *Кобзар, Першотравневий* – магазины; *Либідь, Жовтень* – отели; *Берегиня* – фирма, лицей; *Перун* – фитнесцентр), космонимов и астронимов – названий космических пространств и объектов (*Амосов, Кибальчич* – названия звезд), фалеронимов – наименований наград (*ордени Ярослава Мудрого, княгині Ольги, святого Володимира, Шевченківська премія, Симоненківська премія*), гастронимов – названий блюд (*Козацький* – напиток, *Партизанська* – каша, *Чумацька* – юшка, *Перець по-першотравневому* – закуска; *Довбуш* – пирог) и т. п. [Селіванова 2009а: 129–139].

Прецедентная мотивация может соплагаться с мифологемной. Так, название пирога *любка* связано с прецедентным мотиватором *Люб*, который в славянской мифологии квалифицировался как духохранник молодых, имел вид мохнатого, золотоволосого кота, который должен был отгонять от спальни Нелюба – черного, злого кота. Любки представляют собой круглые оладьи, в центре которых запекается кусок теста в виде гриба, ассоциирующиеся с половыми органами мужчины и женщины. Любки ставят около кровати молодых для угощения кота Люба.

Прецедентные мотиваторы всегда коррелируют с определенными структурами знаний и различными компонентами МПК, поэтому могут иметь пропозициональный, ассоциативно-терминальный или модусный статус. Так, пропозициональную природу имеет прецедентно мотивированное название кафе «*Нестор Махно*» в Гуляйполе Запорожской области, именованное в честь знаменитого земляка (именно там размещался штаб Махно в 1919–1921 г. г.). Ассоциативно-терминальный статус присущ прецедентному мотиватору названия фитнесцентра *Перун*, избранный номинаторами для того, чтобы подчеркнуть силу, могущество, которые приобретают посетители данного учреждения. Название кафе «*Солоха*» мотивировано метафорическим уподоблением в рекламных целях хорошей хозяйки, вкусных и питательных блюд сценарию, связанному с персонажем повести Н.В. Гоголя (Солоха была хорошей и гостеприимной хозяйкой).

В процессе онимической номинации прецедентные мотиваторы нередко задействуют модусный компонент оценки, что способствует

росту потребительского интереса, формированию доверия к учреждению или товару, эстетической маркировке обозначенного и т. п. Так, название ресторана «*Калина*» отображает один из главных символов Украины, связанный с позитивной оценкой, эстетическим стереотипом прекрасного. Положительная оценка сказочных персонажей, богов, народных героев, персонажей художественных произведений повышает знаковый потенциал данных прецедентных феноменов, востребованных в процессах вторичной номинации, в частности, трансонимизации.

8. Перспективы исследования

Новая трактовка и типология мотивации позволяет углубить представления о связи номинации и когниции, о специфике организации знаний в концептуальной системе, об особенностях этнического сознания, о соотношении наивной, мифологической и научной картин мира, о лингвокультурной компетенции представителей того или иного народа. Разработанная нами концепция когнитивно-ономасиологического анализа имеет значительные перспективы ее применения к исследованию номинативных и когнитивных структур и процессов на материале различных классов языковых знаков. Модель МПК может быть использована как базовая при концептуальном анализе, изучении пропозиционно-метафорической природы поэтического синтаксиса, создании новой классификации ассоциаций.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс / Н.Д. Арутюнова // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 5–32.
2. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт / Отв. ред. Г.В. Степанов / Н.Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1988. – 341 с.
3. Бахтияров О.Г. Постинформационные технологии: введение в психонетику / О.Г. Бахтияров. – К.: ЭКСПИР, 1997. – 160 с.
4. Блинова О.И. Мотивированность слова и функциональный аспект / О.И. Блинова // Русское слово в языке и речи. – Кемерово: Изд-во КГУ, 1976. – С. 16–21.
5. Браницька Я.В. Гастроніми в сучасній французькій мові: когнітивно-ономасіологічний аспект: дис. на здобуття вчен. ступ. канд. філол.

- наук: спец. 10.02.05 «Романські мови» / Яніна Валентинівна Браницька. – Одеса, 2008. – 199 с.
6. Водак Р. Язык. Дискурс. Политика / Р. Водак; пер. с англ. и нем. – Волгоград: Перемена, 1997. – 139 с.
7. Голев Н.Д. Динамический аспект лексической мотивации / Н.Д. Голев. – Томск: Изд-во Алтайского ГУ, 1989. – 250 с.
8. Залевская А.А. Слово. Текст. Избранные труды / А.А. Залевская. – М.: Гнозис, 2005. – 543 с.
9. Золотова Г.А. Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса / Г.А. Золотова. – М.: Наука, 1988. – 440 с.
10. Казимир І.І. Концепт ПТАХ у мовній картині світу українського народу: автореф. дис. на здобуття вчен. ступ. канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Іванна Іванівна Казимир; Харківський нац. ун-т. – Харків, 2007. – 19 с.
11. Калько В.В. Когнітивно-ономасіологічний аналіз назв лікарських рослин в українській мові: автореф. дис. на здобуття вчен. ступ. канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Валентина Володимирівна Калько. – Одеса, 2003. – 20 с.
12. Кияк Т.Р. Мотивированность лексических единиц / Т.Р. Кияк. – Львов: Вища школа, 1988. – 161 с.
13. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика / И.М. Кобозева. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 342 с.
14. Коновалова О.В. Мотивация английских ентонимів у когнітивно-ономасіологічному висвітленні: дис. на здобуття вчен. ступ. канд. філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови» / Ольга Володимирівна Коновалова. – Черкаси, 2009. – 194 с.
15. Кочерга Г.В. Мотивация відіменникових дієслів у сучасній українській мові (когнітивно-ономасіологічний аспект): автореф. дис. на здобуття вчен. ступ. канд. філол. н.: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Галина Василівна Кочерга. – Одеса, 2003. – 20 с.
16. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова / Е.С. Кубрякова. – М.: Наука, 1981. – 200 с.
17. Кубрякова Е.С. Язык и знание / Е.С. Кубрякова. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
18. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова и др. – М.: Наука, 1996. – 245 с.
19. Лакофф Дж. Когнитивное моделирование // Язык и интеллект: под ред. В.В. Петрова / Дж. Лакофф; пер с англ. В.И. Герасимова и В.П. Нерознака. – М.: Прогресс, 1996. – С. 143–184.

20. Литвин І.М. Мотивація російських відсубстантивних прислівників у когнітивно-ономасіологічному аспекті: автореф. дис. на здобуття вчен. ступ. канд. філол. н.: спец. 10.02.02 «Російська мова» / Ірина Миколаївна Литвин. – Київ, 2002. – 20 с.
21. Никитин М.В. Курс лингвистической семантики / М.В. Никитин. – СПб.: Научный центр проблем диалога, 1997. – 760 с.
22. Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. – Вып. 23. – М.: Прогресс, 1988. – 420 с.
23. Рибалка Н.С. Мотивація номенклатурних назв ссавців у сучасній англійській мові: дис. на здобуття вчен. ступ. канд. філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови» / Наталія Сергіївна Рибалка. – Черкаси, 2010. – 187 с.
24. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. Отв. ред. Б.А. Серебренников. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
25. Селиванова Е.А. Когнитивная ономасиология / Е.А. Селиванова. – К.: Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
26. Селиванова Е.А. Миф и процессы номинации / Е.А. Селиванова // Язык. Текст. Дискурс: Научный альманах Ставропольского отд. РАЛК: под ред. проф. Г.Н. Манаенко. – Ставрополь, Краснодар: АПСН: Кубанское рег. отд., 2010. – Вып. 8. – С. 46–54.
27. Селіванова О.О. Концептуалізація *свого* й *чужого* в українських пареміях / О.О. Селіванова // Наукові записки Луганського нац. пед. ун-ту. – Луганськ: Альма-матер, 2004. – Вип. 5. – С. 214–231.
28. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2010. – 844 с.
29. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О.О. Селіванова. – Київ – Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.
30. Селіванова О.О. Прецедентна мотивація номінативних одиниць (на матеріалі української мови) / О.О. Селіванова // Філологічні студії: Збірник наукових праць: за заг. ред. проф. Л.А. Лисиченко. – Харків, 2009а. – С. 129–139.
31. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с.
32. Соссюр Ф. де Труды по языкознанию: пер. с франц. / Ф. де Соссюр. – М.: Соцэкгиз, 1933. – 272 с.
33. Телия В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция / В.Н. Телия // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – С. 26–52.

34. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М.: Наука, 1996. – 286 с.
35. Торопцев И.С. Предмет, задачи, материал и методы ономазиологии / И.С. Торопцев // Проблемы ономазиологии / Научные труды Курского ГПИ. – Орел, 1974. – Т. 21. – Вып. 114 / 1. – С. 3–76.
36. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1990. – 638 с.
37. Улуханов И.С. Мотивация и производность (о возможностях синхронно-диахронного описания языка) / И.С. Улуханов // Вопросы языкознания. – 1992. – № 2. – С. 5–19.
38. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса / Е.И. Шейгал. – М.: Гнозис, 2004. – 326 с.
39. Юнг К.Г. Психологические типы / К.Г. Юнг. – М.: Университетская книга, 1996. – 718 с.
40. Ярмоленко Г.А. Віддієслівні іменники української мови в когнітивно-ономазіологічному аспекті: автореф. дис. на здобуття вчен. ступ. канд. філол. н.: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Галина Анатоліївна Ярмоленко. – Одеса, 2008. – 20 с.
41. Barselona A. On the plausibility of claiming a metonymic motivation for conceptual Metaphor / A. Barselona // Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective. – Berlin, N.Y., 2000. – P. 36–44.
42. Chafe W.I. Repeated Verbalization as Evidence for the Organization of Knowledge / W.I. Chafe // Preprints of the Plenary session Papers XIV International Congress of Linguists. – Berlin, 1987. – P. 88–110.
43. Goossens L. Metaphonymy: The interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic action / L. Goossens // Cognitive Linguistics. – 1990. – V. 1–3. – P. 323–340.
44. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago: CUP, 1980. – 242 p.
45. Ruiz de Mendoza Ibanez F.J. The role of mapping and domains in understanding metonymy / F.J. Ruiz de Mendoza Ibanez // Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective / Ed. by A. Barselona. – Berlin, N.Y., 2000. – P. 109–139.

Список условных сокращений

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: в 7-ми т. / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 1–4.

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНЕ Й КОГНІТИВНЕ ПІДГРУНТЯ МОДЕЛІ ПОРОДЖЕННЯ НОМІНАТИВНИХ ОДИНИЦЬ

Домінування в сучасному мовознавстві функціонального та когнітивного підходів до дослідження мови й мовлення на тлі виокремлення нової синергетичної загальнонаукової парадигми визначає посилення уваги до динамічних процесів у мовній системі, до аналізу їхньої внутрішньої та зовнішньої детермінованості різними чинниками, що зумовлюють самоорганізацію та стабілізацію системи й подолання нею руйнівних тенденцій. З огляду на переорієнтацію сучасного епістемологічного поля науки про мову, як вважають дослідники, з розуміння на пояснення, зі структуризації на дисперсність, із цілеспрямованості на гру, із відчуження на співучасть, із результату на процес [Hassan 1984: 123–124], мову кваліфікують як явище, «уплетене до всіх видів людської діяльності» [Кубрякова 2004: 11], як феномен буття народу, у якому відтворена еволюція пізнавальної здатності етносу.

Найбільш показовим у такому аспекті є масив номінативних одиниць різного статусу (від дериватів до складених найменувань), які демонструють результати пізнавальної діяльності мовної спільноти. Дослідження процесу його формування сприяє встановленню закономірностей переведення результатів категоризації й концептуалізації світу та внутрішнього рефлексивного досвіду народу в мовний формат. У цьому аспекті особливої ваги набуває реконструкція операцій, які опосередковують творення ономасіологічних структур найменувань, тобто моделювання номінативного процесу.

Метою нашої статті є спроба реконструкції процесу номінації на підставі його моделювання як формалізованого та спрощеного представлення ланок і рівнів формування номінативної структури й отримання «тілом» знака відповідного змісту. Цей процес опосередкований мотивацією – наскрізною лінгвопсихоментальною операцією взаємодії різних пізнавальних функцій свідомості та складників структури знань про позначене, яка зумовлює структурно-семантичну залежність твірних і похідних мовних знаків. Модель продукування номінативних одиниць організована за принципом гомоморфізму, згідно з яким усе, що є в моделі, має

місце в модельованому процесі, але не все, наявне у процесі, представлене в моделі [Селіванова 2006: 385].

Модель породження номінативних одиниць ґрунтується на концепції зв'язку думки та слова О.О. Потебні, на доробку радянської школи мовленнєвої діяльності і далі психолінгвістики (Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, О.Р. Лурія, М.І. Жинкін, О.О. Леонтьєв, О.О. Залевська, Т.В. Ахутіна, та ін.), а також на постулатах сучасної когнітивної семантики щодо значення як конвенційного результату категоризації та концептуалізації світу представниками певного етносу й культури, що відображає досвід, знання, відчуття людини, які можуть і не відповідати дійсному стану речей (Дж. Лакофф, Ж. Фоконьє, А. Ченкі, Б. Рудзка-Остін та ін.). Модель ураховує положення про інтеграцію в пізнавальній діяльності свідомих і позасвідомих процесів.

Використання термінологічної сполуки «модель породження» здійснюється насамперед за традицією, оскільки «поняття породження мовлення, що виникло первинно у трансформаційній граматиці й мало скоріше метафоричний зміст, дуже швидко виходить за межі генеративної, породжувальної граматики й підхоплюється дослідниками, далекими від цього напрямку» [Человеческий фактор в языке 1991: 4]. Натомість, О.О. Залевська підкреслює, що термін «породження мовлення» зазвичай уживається тими, хто базується на генеративній граматиці Н. Хомського, традицією ж вітчизняної психолінгвістики є використання терміна «продукування мовлення», який акцентує увагу на поступальному русі до відповідного продукту [Залевская 2000: 203–205].

На відміну від процесів породження (продукування) мовлення, формування номінативної одиниці здійснюється переважно в мовній системі згідно з її закономірностями. О.С. Кубрякова першою побачила придатність моделей породження мовлення для пояснення ономасіологічного механізму творення найменувань. Вона наголошувала: «Чимало дослідників цілком слушно зазначають, що дослідження мовленнєвої діяльності як процесу, важливе й саме по собі, повинне здійснюватися в ім'я розв'язання більш значущого завдання – воно повинне стати джерелом нового пояснення теоретичного підґрунтя граматики й інших лінгвістичних дисциплін, а можливо, – й розуміння цілої низки мислен-

невих і когнітивних явищ» [Человеческий фактор в языке 1991: 23]. У книзі «Номинативный аспект речевой деятельности» дослідниця торкається проблеми співвідношення актів номінації та предикації, проектуючи процес найменування на специфіку мовленнєвої діяльності людини. Вона вважає за необхідне «описати шляхи переходу від знаків-суджень до знаків-найменувань» [Кубрякова 1986: 40] з огляду на канонізовану на той час у дериватології концепцію синтаксичної природи деривації, висунуту в русистичі ще Ф.І. Буслаєвим.

У словотворі в межах ономотологічного підходу вже існувала модель словотвірної діяльності як переходу від думки до слова І.С. Торопцева. Модель містила шість ланок переходу: 1) підготовку ідеального змісту; 2) вибір мотивації (мотивації ознакою й мотивації всім змістом); 3) вибір твірного (слова, сполуки, першосигнальних ознак, звукових уявлень); 4) вибір способу словотворення, регламентований поняттями про способи словотворення і про творення аналогічних, близьких за значенням слів; 5) побудову звукової оболонки з основи твірного слова, звукової сторони похідного слова (при творенні звуконаслідувань) і словотвірних одиниць (афіксів та їхніх комбінацій); 6) зчеплення ідеального й матеріального при завершенні деривації [Торопцев 1986: 92–134]. Як підкреслювала казахська лінгвістка Л.К. Жаналіна, ця модель «дає змогу побачити словотвірну діяльність «знизу», атомарно й виявляє модельний характер діяльності людини в галузі словотворення» [Жаналина 1998: 103].

Розроблення теорії мовленнєвої діяльності, психолінгвістики, когнітивної лінгвістики та психології вможливорює й інший бік бачення номинативного процесу – пояснення переходу від сприйняття властивостей позначуваного до зародження думки про нього й далі – до творення ономасіологічної структури найменування, а також переходу від творення номинативної одиниці до наділення його значенням, до дальшого розвитку системи значень й отримання місця назви в парадигматичній і синтагматичній мережі зв'язків мовної системи.

Запропонована нами модель породження (продукування) номинативних одиниць має такі операційні етапи: I – апперцепції (психонетичний); II – інтеріоризації (когнітивний); III – внутріш-

нього програмування (превербальний); IV – селекції (номінативно-вербальний); V – парадигмізації й синтагмізації (системно-функціональний).

Першим етапом моделі є апперцепція, що передбачає такі рівні: 1) мотиву – появи неясного бажання, пов'язаного з наступним застосуванням установки; 2) сенсорно-моторного сприйняття позначуваного шляхом виокремлення його з ряду інших об'єктів; 3) гештальтування як творення індивідуального чуттєвого образу; 4) установки; 5) формування уявлення про позначуване. Виокремлення саме таких рівнів ґрунтується на порівнянні діяльності номінатора з мисленнєвим і мовленнєвим розвитком дитини. Швейцарський психолог і педагог Ж. Піаже виділив чотири стадії такого розвитку: сенсомоторну як відділення предмета від себе й набуття навичок категорійно оперувати з ним (допоняттєве мислення); період репрезентативного інтелекту, початковою стадією якого є створення мисленнєвих образів предмета, картинок (гештальтів) і надалі – формування операційних груп; а також період пропозиційних, або формальних операцій [Піаже 1997; Піаже 2003, 733–734]. Перші дві стадії відображають ознаки етапу апперцепції в нашій моделі як «не просто механічний запис стимулів, що поступають із зовнішнього світу до рецепторів органів чуття людини, а найвищою мірою активну та творчу фіксацію структурних утворень» [Арнхейм 1994].

При встановленні рівневої структури цього етапу породження номінативних одиниць ми керувалися концепцією вмотивованості мовленнєвої діяльності Л.С. Виготського, який розглядав мотив як першу ланку фазово-ступеневої моделі продукування мовлення, що знайшло відображення в діяльнісних і телеологічних моделях представників Московської психологічної школи О.Р. Лурія, О.О. Леонтьєва, Т.В. Ахутіної, І.О. Зимньої, О.О. Залевської й ін. На відміну від мотиву як «неясного бажання» [Виготский 1982: 163], «головної спонукальної сили у психічній діяльності, що виконує функцію регулятора поведінки» [Дубров, Пушкин 1990: 58], установка, згідно з концепцією грузинського психолога Д.М. Узнадзе, є станом, що передує свідомим психічним процесам, впливає на їхній перебіг і виникає залежно від потреб організму й об'єктивних рівнів задоволення цих потреб [Узнадзе 1966].

Установка – це регуляторна здатність психіки людини, що характеризується як готовність, схильність до конкретного виду діяльності, передбачена попереднім досвідом повторення певних дій в ідентичних умовах. На думку дослідників, під час породження мовлення установку застосовують на етапі спрямування мотиву до певної когнітивної програми висловлення. Учні Д.М. Узнадзе Т.Т. Іосибадзе і Т.Ш. Іосибадзе характеризують установку як конкретний стан цілісного суб'єкта, його модус, певну психофізіологічну організацію, готовність до здійснення певної діяльності, спрямованість на задоволення актуальної потреби. На їхню думку, установка містить не лише каузальний, а й цільовий аспект, що реалізується у вигляді загальної проспективної моделі майбутньої діяльності з огляду на її результат. Цікаво, що Д.М. Узнадзе пов'язував установку з безсвідомими процесами, і це було, як стверджують психологи, легальною формою безсвідомого, яке досліджував заборонений на той час у СРСР психоаналіз. Проте установка й безсвідоме не тотожні, вона виконує функцію зв'язку між психічним і транспсихічним, свідомими й безсвідомими психічними процесами, хоч сама установка вважається психічною реальністю. Установка дає змогу зберегти визначеність діяльності та свідомості в постійно змінюваних ситуаціях. Така визначеність у процесах номінації передбачена закономірностями сприйняття світу етносом, досвідом іменування, актуалізованим автоматично на межі безсвідомого та свідомого.

Д.М. Узнадзе відмічав наявність подібної керівної інстанції й у сфері мислення, однак у цьому випадку діє вже свідомий мисленевий регулятор, який Л.С. Виготський називав установкою, а в сучасних теоріях його розглядають як інтенцію на етапі формування думки. Установка ж залучається у процесі гештальтування і сприяє творенню уявлення у вигляді наочно-образного знання, записаного до пам'яті, «оскільки сприйняття, яким би воно не було миттєвим, складається з численної кількості згадуваних елементів і є вже пам'яттю» [Бергсон 1992: 216].

Кінцевим результатом етапу апперцепції є формування на базі цілісних індивідуальних чуттєвих образів (гештальтів) уявлення, яке більш узагальнене і наближається до поняття, перебуває у стані переходу від індивідуального до загального, від немисленнєвого

до мисленнєвого. Етап апперцепції в деяких номінативних актах може бути зредукованим, зокрема, у випадках створення позначуваного предмета чи поняття самими номінаторами або оказіонального творення назви за принципом «глокої куздри», коли цього потребує рима, стилістичні прийоми висування (наприклад, паронімічна атракція: *На каналі Грибоедова сбили жєницину навьєлет.... Власть уходить к гробоведам* (А. Вознесенський)).

Другим етапом моделі породження номінативних одиниць є інтеріоризація як переведення уявлення про позначуване на довербально-мисленнєвий рівень поняття. Поняттєві структури є результатом класифікаційного пізнання, адже певна кількість об'єктів може бути пізнаною на підставі фіксованої в пам'яті структури ознак [Кликс 1983: 149]. Інтеріоризація передбачає узагальнення й отримання уявленням місця в мережі категоризації етносвідомості, що є першим кроком до значення ще не створеної форми знака. Цікаво, що в межах вербального мислення Л.С. Виготський розглядав три ступеня узагальнення: 1) синкрети; 2) комплекси; 3) поняття. Синкрети демонструють «беззв'язну зв'язність» предметів, об'єднаних на основі випадкових вражень. Комплекси, у тому числі псевдопоняття, поєднують чуттєві образи на основі будь-яких суб'єктивних чи суб'єктивно-об'єктивних зв'язків. На третьому ступені виникнення поняття дає змогу переходити від однієї ознаки до другої крізь загальне поняття [Виготський 1982: 139]. Можливо, на цій підставі в сучасних психофізіологічних дослідженнях узагальнення є переходом від перцептивного еталона до прототипу й далі до поняття, причому «прототипні структури в когнітивних моделях представлені як орієнтири майбутнього застосування поняття» [Гиздатов 1997: 19].

Тим самим, прототипізація є одним із рівнів інтеріоризації, наступним після узагальнення уявлення. Різне розуміння прототипу як одиниці, що виявляє найбільшою мірою ознаки, спільні з іншими одиницями відповідного класу, або як одиницю, що реалізує ці ознаки в найбільш чистому вигляді [Новое в зарубежной лингвистике 1988: 50], відображає специфіку підходів до категоризації. Прототип є мисленнєвим корелятом найкращого зразка певного класу об'єктів, згідно з концепцією «родинної схожості» (family resemblance) Л. Вітгенштейна. Прототип, на думку Е. Рош,

як точка когнітивної референції (cognitive reference point) утілює найбільш виразні (salient) ознаки категорії як рубрики досвіду, виокремленої шляхом пізнавальної діяльності людини, і дає змогу визначити всю категорію в цілому [Rosch 1975: 532–547; Rosch 1978: 27–48].

Проте, на відміну від концепції Л. Вітгенштейна, який вважав межу між категоріями дифузною й розмитою, а категоризацію найменувань речей випадковою, теорія прототипів урахує традиційний підхід до виділення логічних категорій, які мають необхідні й достатні для впізнання критерії, за якими всі об'єкти категорії є рівними в ряді та відповідними всім наявним ознакам. Однак, на відміну від класичної теорії категоризації, яка визначала категорії як множини, утворені елементами зі спільними ознаками, об'єктивно наявними у світі, теорія прототипів розглядає ментальну процедуру категоризації як результат особливостей сприйняття світу, моторної активності, культури. Причому така процедура може відбивати якоюсь мірою реальну спільність ознак речей і явищ поряд із суто людською здатністю приписувати їм таку спільність. Д. Герартс пояснює прототипну здатність мислення з огляду на постулати сучасної когнітивної психології: «когнітивна діяльність потребує поєднання двох принципів: структурної стабільності (structural stability) і гнучкої адаптованості (flexible adaptability)». Тому прототип має сильний стабільний центр і більш аморфну, залежну периферію [Geerarts 1988]. Впливовим процесом у формуванні поняття є стереотипізація, детермінована етнокультурними чинниками й архетипами колективного позасвідомого. Стереотипізація може мати як раціональне, так й ірраціональне, міфологічне підґрунтя, визначаючи фрагмент структури знань про позначене, обраний на наступному етапі внутрішнього програмування мотиваційною базою майбутнього знака.

На етапі інтеріоризації відбувається концептуалізація як нарощування у процесі когнітивної діяльності інформації про позначуване. З огляду на численні дискусії із приводу трактовки концепту, його обсягу та структури, ми вважаємо цілком слушною думку В.М. Телія про те, що концепт – це все те, що ми знаємо про об'єкт [Телія 1996: 97]. Ядром концепту, безперечно, виступає сформоване поняття. Структура концепту моделюється нами на

базі ментально-психонетичного комплексу з огляду на те, що концепт є інформаційною структурою свідомості, у формуванні якого беруть участь різні пізнавальні механізми: від чуттєвої сфери до мислення, інтуїції, трансценденції й позасвідомого [Селиванова 2000].

Третій етап процесу продукування номінативних одиниць є внутрішнім програмуванням їхньої мотиваційної бази і ґрунтується на концепції внутрішнього слова Л.С. Виготського [Выготский 1982: 163], розвиненої її прихильниками в межах Московської психологічної школи. За образним висловленням дослідника, «думка-хмара виливає мовлення краплинами». Згідно з положеннями про зв'язок думки та слова О.О. Потебні така процедура є «інструментом перекладання думки на іншу мову» [Потебня 1990]. При продукуванні мовлення внутрішнє програмування описане так: «сформована думка розділяється на окремі складники, препарується відповідно до структури майбутнього висловлення. Це етап підготовки думки до об'єктивації, етап початку мовномисленнєвої діяльності, пов'язаний із пошуком схеми майбутнього висловлення та його мовного типу» [Человеческий фактор в языке 1991: 15].

На такому ще превербальному етапі застосовується рівень інтенції як задуму внутрішньої програми кодового переходу до вибору мотиваційної бази зі структури концепту й далі до формування ономасіологічної структури найменування. Мотиваційна база є нелінійною й містить, на думку О.О. Леонтьєва, упорядковану ієрархію пропозицій [Леонтьев 1999: 114]. На наш погляд, при внутрішньому програмуванні активованим може бути будь-який фрагмент структури знань про позначуване. У запропонованій нами моделі ментально-психонетичного комплексу пропозиційна (відносно істинна, несуперечлива) інформація інтегрована з асоціативно-термінальною (метафоричною), яка базується на знаковій переінтерпретації знань у термінах інших предметних сфер, на образному компоненті, а іноді – на архетипах колективного позасвідомого; а також із модусом – оцінно-емотивним компонентом, що корелює з аксіологізованими відчуттями, почуттями й емоціями, і концептуальним планом як прагматичним компонентом,

який контролює відповідність концептуальної інформації умовам номінативного чи комунікативного актів.

Увага номінаторів у процесі найменування може бути сфокусована на пропозиції, асоціативно-термінальній частині концепту, його оцінці (модусному компоненті) або одночасно на кількох фрагментах структури знань про позначене. Таке положення, доведене нашими дослідженнями мотивації номінативних одиниць на матеріалі кількох мов, заперечує канонізовану в дериватології та фразеології тезу щодо абсолютизації синтаксичної природи процесів слово- і фразотворення. Чимало найменувань, дійсно, мають синтактикоподібну мотиваційну базу, а чимало фразем – вільний синтаксичний корелят-генотип, однак більшість мовних знаків створена на підставі асоціативного механізму використання знаків інших концептів за аналогією або шляхом несинтактикоподібної інтеграції пропозиційної інформації з метафоричною чи образною. В.М. Телія цілком слушно наголошує на тому, що ще на класичному етапі розвитку фразеології, який абсолютизував обов'язковість співвідношення фразеологізмів із їхніми вільними синтаксичними аналогами, визрівали ідеї, що виходили за межі пошуків такого синтаксичного співвіднесення [Телія 1996: 13].

Активация внутрішньої програми, згідно з положеннями конекціонізму, є створенням «пакетів інформації досимволічних одиниць» [Кубрякова і др. 1996: 88], що висвічуються під час обробки знань, при одночасному гасінні інших фрагментів когнітивної структури. Американський дослідник З. Пилішин розглядав це явище як «зупинку й фокусування уваги на деяких пучках ознак», що складаються в певні цілісності й підлягають подальшому обробленню [Pylyshyn 1988]. І. Шлезінгер кваліфікував подібний етап породження мовлення як коагуляцію – «комунікативне зважування», тобто вибір із когнітивної моделі комунікативного центру майбутнього висловлення, що актуалізує протOVERBальні компоненти із чотирма правилами реалізації: 1) реляційним, яке приписує кожному протOVERBальному компонентові граматичні й фонологічні характеристики; 2) лексикалізацією, що обирає необхідні лексеми; 3) узгодженням; 4) інтонаційними правилами [Schlesinger 1971]. Як здається, коагуляція в номінативному процесі представлена не лише внутрішнім програмуванням моти-

ваційної бази, а й наступним етапом селекції мотиватора й формування ономасіологічної структури знака.

Четвертий етап у моделі породження номінативних одиниць є вербальним і має рівні: 1) вибору ономасіологічної ознаки (ознак) з активованої мотиваційної бази; 2) одночасної ономасіологічної імплікації, тобто гасінням певних складників мотиваційної бази, не залучених до складу мотиваторів найменування; 3) вибору ономасіологічної категорії та базису з одночасною граматиалізацією (отриманням частиномовного статусу), а для найменувань-сполук – синтаксичної організації знака; 4) формальної процедури поєднання ознаки (ознак) і базису, яка може спричиняти чергування, усічення основи, скорочення тощо; 5) семантизації (набуття знаком лексичного значення й потенціалу його розвитку).

П'ятий етап парадигмізації та синтагмізації передбачає отримання вже готовим знаком словотвірного потенціалу, місця в системі лексичних зв'язків, граматичній підсистемі, мовленнєвому потоці й т. ін. Це відбувається і при вторинному позначенні, коли знак змінює деякі свої властивості з огляду на нове співвідношення форми та змісту.

Запропонована модель породження номінативних одиниць має високу пояснювальну спроможність, оскільки на її підставі досліджуються процеси мотивації, здійснюється реконструкція структури знань про позначене, виявляється взаємодія різних пізнавальних механізмів етносвідомості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арнхейм Р. Новые очерки по психологии искусства / Р. Арнхейм. – М.: Искусство, 1994. – 352 с.
2. Бергсон А. Собр. соч.: В 4 т. / А. Бергсон. – М.: Московський клуб, 1992. – Т. 1. – 336 с.
3. Выготский Л.С. Мышление и речь / Л.С. Выготский // Собр. соч.: В 8 т. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 2. – С. 5–361.
4. Гиздатов Г.Г. Когнитивные модели в речевой деятельности / Г.Г. Гиздатов. – Алматы: Гылым, 1997. – 176 с.
5. Дубров А.Г., Пушкин В.Н. Парапсихология и современное естествознание / А.Г. Дубров, В.Н. Пушкин. – М.: Советско-американское предприятие Соваминко, 1990. – 170 с.

6. Жаналина Л.К. Сопоставительное словообразование русского и казахского языков / Л.К. Жаналина. – Алматы: Республиканский издательский кабинет КАО, 1998. – 154 с.
7. Залевская А.А. Введение в психолингвистику / А.А. Залевская. – М.: Российский гуманитарный университет, 2000. – 382 с.
8. Кликс Ф. Пробуждающееся мышление. У истоков человеческого интеллекта / Ф. Кликс. – М.: Прогресс, 1983. – 304 с.
9. Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности / Е.С. Кубрякова. – М.: Наука, 1986. – 158 с.
10. Кубрякова Е.С. Язык и знание / Е.С. Кубрякова. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
11. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова и др. – М.: Наука, 1996. – 245 с.
12. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики / А.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – 287 с.
13. Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс, 1988. – Вып. 23. – 420 с.
14. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка / Ж. Пиаже. – СПб.: СОЮЗ, 1997 – 216 с.
15. Пиаже Ж. Теория Пиаже / Ж. Пиаже // Гальперин П.Я., Ждан А.Н. История психологии. XX век: Хрестоматия для высшей школы. – М.: Академический проект, 2003. – С. 717–777.
16. Потебня А.А. Теоретическая поэтика / А.А. Потебня. – М.: Наука, 1990. – 342 с.
17. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология / Е.А. Селиванова. – К.: Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
18. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О.О. Селіванова. – Київ – Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.
19. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 814 с.
20. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М.: Наука, 1996. – 286 с.
21. Торопцев И.С. Словопроизводственная модель / И.С. Торопцев. – Воронеж: Изд-во Воронежского гос. ун-та, 1986. – 147 с.
22. Узнадзе Д.Н. Психолингвистические исследования / Д.Н. Узнадзе. – М.: Госиздат, 1966. – 451 с.
23. Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи. – М.: Наука, 1991. – 240 с.

24. Geerarts D. Cognitive Grammar and the History of Lexical Semantics / D. Geerarts // Topics in Cognitive Linguistics. – Amsterdam: Benjamins, 1988. – P. 647–677.
25. Hassan I. The culture of postmodernism / I. Hassan // Theory, culture, and society. – 1984. – № 2–3. – P. 123–124.
26. Pylyshyn Z.W. Computational processes in human vision: an interdisciplinary perspective / Z.W. Pylyshyn. – Norwood, 1988. – 594 c.
27. Rosch E. Cognitive reference points / E. Rosch // Cognitive Psychology. – 1975. – V. 7. – P. 532–547.
28. Rosch E. Principles of Categorization / E. Rosch // Cognition and Categorization / Eds. Rosch E., Lloid B.B. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1978. – P. 27–48.
29. Schlesinger J.M. Production of Utterance and Language Acquisition / J.M. Schlesinger // The Ontogenesis of Grammar. – N.Y., 1971. – P. 63–103.

МОДУСНА МОТИВАЦІЯ НОМІНАТИВНИХ ОДИНИЦЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Антропоцентричне спрямування сучасного мовознавства визначає потребу дослідження мови як конвенційної символічної системи, що фіксує результати концептуалізації й категоризації представниками певного етносу навколишнього світу та внутрішнього рефлексивного досвіду. Отже, у природі будь-якої мови закладено один із дивовижних парадоксів людського сприйняття реальності: носій мови настільки довіряє мові в позначенні світу, що навіть не помічає, наскільки вона викривляє дійсність, наскільки обмеженими є її знакові ресурси порівняно з безмежністю світу дійсності. Мова накидає на довкілля людини сітку етнічної культури, сплетену уявою і навіть фантазією попередніх поколінь. Не випадково, дослідження процесів когніції на підставі мови, що здійснюються в сучасній когнітивній лінгвістиці, ураховують насамперед антропологічне, нейрофізіологічне й культурологічне підґрунтя процесів сприйняття й розуміння. Мова, з одного боку, є результатом людської інтеріоризації світу, з іншого, вона нав'язує її носіям свій погляд на світ, перетворюючи їх на власних рабів.

Філософським джерелом такого погляду на мову можна вважати твердження італійського філософа XVII століття Дж. Віко, який

вважав, що мова є породженням первинної логіки несвідомих процесів, які зумовили первісні метафори. Услід за Дж. Віко Ф. Ніцше наголошував на тому, що лінгвістичні системи формують процеси сприйняття людиною світу, обмежуючи мислення. Така здатність мови може бути порівняна із третім станом неаристотелівської квантової логіки, який ще у 30-ті роки XX ст. фізик Дж. фон Нейман кваліфікує як стан «може бути». Його колега Н. Бор, обстоюючи ідею відносності й історичності наукових знань, писав: «Вважається, що фізика описує Всесвіт, але тепер ми знаємо, що вона описує лише те, що ми можемо сказати про цей Всесвіт».

У вітчизняному мовознавстві подібні думки висловлювалися ще в наукових працях засновника Харківської лінгвістичної школи О.О. Потебні, який підкреслював, що «світосприйняття свого часу, свого роду наукова система» є міфом [Потебня 1989: 505]. Перебуваючи на засадах гумбольдтіанства, дослідник не лише розділяв думку В. фон Гумбольдта про те, що «людина живе з предметами, як подає їй її мова», а «кожна мова описує навколо народу, якому вона належить, коло, звідки людині дано вийти лише постільки, поскільки вона вступає до кола іншої мови» [Гумбольдт 1984], а й довів її дієвість власними етнолінгвістичними розвідками.

Концепція В. фон Гумбольдта стала підґрунтям американської етнолінгвістики (лінгвістичної антропології), більшість представників якої абсолютизувала вплив мови на процеси сприйняття світу, зокрема, і під кутом зору гіпотези мовного детермінізму Е. Сепіра та його послідовника Б. Уорфа. Радянське мовознавство на тривалий час відкинуло подібні неприйнятні для нього думки, спрощуючи бачення функціонального зв'язку мови, думки й дійсності, адже мова трактувалася його представниками як «перетворена і згорнута ідеальна форма існування об'єктивного світу, його ознак і відношень, розкритих сукупною суспільною практикою» [Леонтьев 1972: 134]. На думку, радянських лінгвістів, процеси сприйняття світу та його пізнання не могли бути детерміновані мовою, адже вони залежали безпосередньо від об'єктивної дійсності.

Крайня позиція щодо повної залежності людини і її когніції від мови представлена в концепції французького філософа М. Фуко, який висловлював думку про децентрованість суб'єкта спілкування

й підкорення людини панівній ідеології й мові [Foucault 1969; Филлипс Л., Йоргенсен 2004: 30]. М. Гайдеггер застосовував подібний погляд щодо розробок герменевтичної проблеми зв'язку мови й особистості. Філософ вважав особистість медіумом мови, адже говорить сама мова, людина лише прислуховується до неї, даючи можливість «сказатися» через мову самому буттю [Хайдеггер 1975: 16–30]. Ці теорії знайшли відображення в сучасній дискурсивній психології й аналізі дискурсу.

Найбільш помірковану позицію стосовно впливу мови на процеси сприйняття світу людиною образно висловив французький дослідник Р. Барт, який назвав людину одночасно рабом і хазяїном мови. У працях російського літературознавця М.М. Бахтіна, незважаючи на визнання ним факту утиску людини тягарем мовних стереотипів, висунуто плідну ідею діалогічності мови й суб'єкта, згідно з якою в діалозі особистості з мовою остання є медіумом для першої, сприяє формуванню нових пізнавальних можливостей. Дослідник наголошував: «Пізнаний світ надзвичайно розширився, змінився, збагатився, диференціювався за той період часу, протягом якого мова майже не змінилася» [Бахтин 1996: 232]. У критичному аналізі дискурсу подібний підхід сприяє подоланню децентрованості суб'єкта у процесах спілкування [Филлипс Л., Йоргенсен 2004]. Французький дослідник Н. Феркло зазначає: «Суб'єкти [...] можуть діяти креативно і створювати власні зв'язки між різноманітними практиками й ідеологіями, впливу яких вони зазнають, а також перетворювати ці практики структури» [Fairclough 1992: 91].

Сучасна когнітивна семантика також обстоює близькі положення, розглядаючи людину як носія когніції, яка обирає власний або нав'язаний їй мовою спосіб інтерпретації дійсності, а семантику природних мов кваліфікує як конвенційний результат категоризації та концептуалізації світу представниками певного етносу й культури, що відображає досвід, знання, відчуття людини, які можуть і не відповідати дійсному станowi речей [Рахилина 1997: 370–389]. Мова на засадах сучасної феноменологічно орієнтованої філософії фіксує і представляє «емічну реальність» (термін екзистенціалістів), тобто «єдине поле думок, відчуттів і чуттєвих вражень, яке характеризує певний етнос і надає впорядкованості та змісту нашому безпосередньому сприйняттю» [Уилсон 2001: 6].

З огляду на це мовна система та її мовленнєві продукти зберігають результати багатовікових зусиль етносу наблизитися до пізнання природи речей, дійсності, себе в навколишньому світі, а також численні відхилення від цього процесу в бік уяви й фантазії, адже те, що не вдається пізнати, можна уявити, вигадати і, врешті-решт, нав'язати результати такої міфологізації носіям мови, змусивши їх беззастережно повірити і прийняти це у вигляді знаків природної мови.

Найбільш показовою у плані нав'язаних мовою й міфологізованих етносвідомістю категорій є оцінка. Пересічний носій мови, засвоївши мовну фіксацію оцінок, здебільшого використовує не стільки власний, скільки колективний досвід аксіологізації світу. Н.Д. Арутюнова цілком слушно наголошувала на тому, що «роль оцінки полягає в тому, щоб співвіднести предмети й події з ідеалізованою, тобто нормативною картиною світу. Ідея нормативності пронизує значний життєвий цикл, який бере початок зі сприйняття явищ дійсності, переходить до сфери комунікації та мовної семантики й завершується у словесній творчості» [Арутюнова 1988: 8].

Оцінка служить мотиваційною базою творення номінативних одиниць мови і таким чином зберігає нормативну картину світу етносу, транслюючи її від покоління до покоління. Використання номінаторами саме оцінних конотацій мовних знаків, які «нашаровуються на дескриптивне відображення позначуваного у вигляді модальної рамки, що передає інформацію про почуття-ставлення» [Телия 1996: 5], за умови послаблення або цілковитого гасіння їхніх денотативних ознак є характерною рисою одного з типів мотивації, названого нами модусним. Дослідження модусної мотивації найбільшою мірою демонструє стереотипність оцінок в етносвідомості й культурі народу.

У монографії «Когнитивная ономаσιология» [Селиванова 2000: 109–152] ми запропонували нову концепцію мотивації, згідно з якою тип мотивації встановлюється шляхом проектування ономаσιологічної структури номінативної одиниці на структуру знань про позначене. Когнітивно-ономаσιологічний аналіз номінативних одиниць у такому ракурсі передбачає два етапи: інтерпретацію ономаσιологічної структури (далі – ОС) одиниці та моделювання відповідної інформаційної структури, із якої шляхом

активації мотиваційної бази здійснюється вибір мотиватора(-ів). Одним із компонентів такої інформаційної структури, представленої в моделі ментально-психонетичного комплексу (далі – МПК), є модус як наскрізний складник моделі, що корелює безпосередньо із психічними функціями відчуттів, почуттів, інтуїції, а в межах мислення – із пропозиційним ядром і асоціативно-термінальною частиною. Активованими у процесі номінації можуть бути також зв'язки модусу з архетипами колективного позасвідомого, концептуальним планом й образами.

Виокремлення модусу належить представникам логічної семантики, що розглядали його у складі пропозиції, у якій було виділено два основні логічні блоки: диктум – «об'єктивну семантичну константу [...], що здатна отримувати істиннісне значення, і модус – суб'єктивну змінну, яка виражає значення речення щодо реальності, комунікативну мету висловлення» [Кобозева 2000: 259]. Поняття диктуму й модусу було введено Ш. Баллі у 1932 р., Згідно з положеннями його теорії модус виражає «різні відтінки почуттів або волі» в судженні [Баллі 1955: 211]. Надалі не всі дослідники поділяли цю думку. Наприклад, Ч. Філлмор і С.Д. Кацнельсон кваліфікували пропозицію без урахування комунікативних модусів як об'єктивний прообраз події.

Модус співвідноситься з наявною в мові категорією модальності. Модальність у граматичному аспекті розглядається як особлива ознака висловлення, що ґрунтується на його відношенні до дійсності і встановленні цього відношення мовцем, а також виражає оцінку висловленої думки та способу її представлення [Виноградов 1986: 594]. В.В. Виноградов уперше охарактеризував лексико-граматичний статус категорії модальності й виокремив об'єктивну та суб'єктивну модальність. У ракурсі логіки модальність має кілька різновидів, одним із яких є аксіологічний (оціночний), що має абсолютний (добре, нейтрально, погано) та відносний плани (краще, гірше, однаково) [Горский и др. 1991: 111]. Зважаючи на це у сфері модусу судження виділяють й оціночні компоненти. У. Вейнрейх розглядав відношення мовця в категоріях «схвалення – несхвалення» змісту висловлення як одну із семантичних універсалій [Вейнрейх 1970: 175–176]. Оскільки пропозиції як ядро МПК фіксують відносно істинну, несупе-

речливу інформацію, передаючи тим самим «реальну» модальність, ми визначили модус як окремий оцінно-емотивний компонент, що може додаватися до диктуму пропозиції або встановлювати оцінність складників асоціативно-термінальної частини. Модальність інших типів закладена у прагматичному компоненті МПК – концептуальному плані, що встановлює різні відношення мовця до ситуацій, позначених висловленнями. Отже, модусний тип мотивації номінативних одиниць ґрунтується виключно на оцінному компоненті значення мотиваторів.

Дослідники словотворчої мотивації не враховували роль оцінки в номінаційних процесах. На прикладах російських дієслів *распатронить*, *огорошить*, *втрескаться* й ін. І.С. Улуханов, слідом за іншими дериватологами, кваліфікує подібні лексеми як експресивно мотивовані: «значення одного слова взагалі не входить до значення іншого, але між цими словами наявний експресивний зв'язок» [Улуханов 1992: 5–20]. Натомість Т.В. Матвеева вважає, що на семному рівні мотиватор таких слів мовби відсутній: «Спостерігається парадокс у співвідношенні з лексичним значенням, твірне слово “стирчить”, не дає забути себе в похідному. Складається враження, що мотиватор обирається навмання» [Матвеева 1979: 119]. М.М. Янценецька виокремлює подібні деривати як такі, що не мають семантичного зв'язку з мотиваторами [Янценецька 1979: 53]. Ми також відносимо їх до псевдомотивованих, зумовлених афективністю процесу вибору будь-якого мовного знака. Подібні приклади не є ілюстрацією модусного типу мотивації, хоч цей різновид за загальним механізмом схожий на модусний.

Ґрунтовний аналіз модусної мотивації здійснений автором статті на прикладі дериватів і композитів російської мови [Селіванова 2000] й українських фразеологізмів [Селіванова 2004], а також наявний у дослідженнях прихильників нашої наукової школи на прикладі одиниць різних класів української, російської, французької, німецької, англійської мов.

Залежно від взаємодії модусу з різними психічними функціями свідомості встановлюється тип репрезентованої в мотивованому знакові оцінки. Модусний компонент, корелюючи з мисленневою сферою МПК, представляє раціональну оцінку, а його зв'язок із психічними функціями відчуттів та почуттів формує сенсорний

та емоційний (афективний, емотивний) типи оцінності. Протиставлення мисленнєвого й емотивного механізму оцінювання ґрунтується на концепціях О.М. Вольф, яка вважала, що «емоційне й раціональне в оцінці зумовлене двома сторонами відношення суб'єкта до об'єкта: перша – його почуття, друга – думка» [Вольф 1985: 42]; і В.М. Телія, яка підкреслювала: «Розмежування цих двох різних оцінок тим більш необхідно, що інтуїтивно зрозуміло є різниця між судженням щодо цінності й емоційною реакцією на об'єкт» [Телія 1996: 114]. Однак не можна відкидати й факту інтегрованості окреслених типів оцінки, на чому наголошує Н.А. Лук'янова: «Оцінка мовби “всотує” у себе відповідну емоцію, а параметри оцінки й емоції збігаються: “приємне” – “добре”, “неприємне” – “погане”» [Лукьянова 1986: 45]. В.М. Телія також висловлювала думку про те, що «емотивна оцінка завжди “додається” до раціональної й мовби посилює її, але за рахунок додаткового емоційного стимулу, а таким у мовних висловленнях може бути тільки асоціація з образним прочитанням імені» [Телія 1996: 119].

Н.Д. Арутюнова значну увагу приділила сенсорній оцінці, яка трактувалася на рівні емоційної в наведених вище концепціях. Дослідниця зазначала: «Бідність і недискретність сенсорної семантики (за винятком сприйнятих зором об'єктів), її відділення від концептуальних систем висуває в ній на перший план аксіологічну класифікацію. Оцінна характеристика відчуттів і вражень, незважаючи на свою прагматичну залежність, є важливою для людини» [Арутюнова 1988: 85]. У розробленій нею класифікації оцінних значень сенсорна оцінка є найбільш індивідуалізованим видом оцінок. Проте в масиві номінативних одиниць мови мотиватори сенсорного типу базуються на стереотипних оцінних антиноміях етносвідомості, що передають позитивні й негативні наслідки відчуттів людини. Сенсорні процеси безпосередньо забезпечують найтісніший пізнавальний контакт людини з об'єктивним світом і служать підґрунтям для дальшої ментальної обробки й мовного позначення. Оцінка безпосередньо впливає з того відчуття, яке незалежно від волі й самоконтролю, переживає людина.

Модусна мотивація сенсорного типу за загальним механізмом може бути метонімічною, використовуючи на позначення цілого за суміжністю лише його оціночно-сенсорне сприйняття. При

цьому активуються складники пропозиційного ядра структури знань про позначуване, які відтворюються в ономасіологічній структурі найменувань у вигляді ознаки чи базису (наприклад, діал. назви птахів *воняк* (одуд) – «зумовлене різко неприємним запахом м'яса одуда і його неохайного гнізда» [ЕСУМ 1, 425]; *поганка* є відповідником багатьох номенклатурних орнітонімів – черні біло-окої, норця сірощого й червоношийого, які мають неприємний присмак м'яса [ЕСУМ 4, 473]).

Особливого поширення набуває сенсорний різновид модусної мотивації у фразеологічному фонді української мови. При фразотворенні мотиватор сенсорного коду мови поєднується з іншими ономасіологічними ознаками, створюючи стійку сполуку на позначення іншого коду. При такому поєднанні модусний компонент зазнає подвійної сенсорно-мисленнєвої актуалізації. Першою її ланкою є синестезія відчуттів і чуттєвої оцінки, другою – уподібнення результату синестетичної переінтерпретації та раціональної, логічної оцінки позначуваного явища, факту, події. Образне прочитання фразеологічної сполуки із сенсорним компонентом сприяє виникненню значень процесів, явищ, подій із певною оцінкою.

Найбільш представленою й різноманітною в масиві українських фразем є сфера смакових відчуттів, яка опосередкує оцінку опозицію позитивного, пов'язаного із солодким, приємним смаком, і негативного як гіркого, кислого, солоного. Знаки приємного смаку створюють фразеологічні значення щастя, втіхи, добробуту: *медові дні* – «щасливий час, найкраща пора в чомусь» [ФСУМ, 251]; як *медом по губах* – «дуже приємне що-небудь комусь» [ФСУМ, 482]. У концептосфері мовленнєвої діяльності фразеологізми з компонентами приємного смаку, навпаки, використовуються зі значеннями облесливості, неправдивості, нещирості як негативних якостей людини: як *медом по губах мастити* – «із сл. промовити, сказати і т. ін. Облесливо, нещиро» [ФСУМ, 482]; *медові слова* – «облесливе обіцяння» [ФСУМ, 827]; *обливати солодким медом* – «говорити щось дуже приємне кому-небудь; улашувати» [ФСУМ, 569].

Негативна оцінка смаку служить підґрунтям фразеологічних позначень горя, біди, страждань, скрути, поганого ставлення, душевного розладу, болю тощо: *мов кислую з'їв* – «зі сл. подивитися,

глянути і т. ін. Скося, вороже» [ФСУМ, 336]; *повертати на кисле* – «розкладуватися, розпадатися, не удаватися» [ФСУМ, 652]; *солону приходитьсь* – «хто-небудь перебуває у важких умовах, у скрутному становищі» [ФСУМ, 701]; *нагодувати цибулькою* – «набити кого-небудь» [ФСУМ, 521]; *утерти часнику* – «суворо покарати, побити кого-небудь; добре провчити» [ФСУМ, 258]; *розкуштувати полин* – «відчути, зрозуміти іронію, образу і т. ін. у ставленні до себе» [ФСУМ, 752]; *гірш гіркої редьки (гірчиці, перцю, полину)* – «2. Нестерпний» [ФСУМ, 172]; *гірко на серці (на душі)* – «кому-небудь дуже прикро, досадно» [ФСУМ, 172].

Фразеологічні позначення мовленнєвої діяльності в українській мові шляхом аналогізації зі смаком солоного, гіркого можуть змінювати оцінку з огляду на етнічний стереотип позитивного ставлення до влучного, дотепного, гострого слова: *із перцем* – «дуже запальний, гарячий, гострий на язик» [ФСУМ, 624]; *додавати солі* – «робити дотепнішим, гострішим, дошкульнішим, уїдливішим (про висловлювання)» [ФСУМ, 257] (однак пор.: *відважити солі* – «відповісти грубо, образливо, уїдливо» [ФСУМ, 116]). Інколи традиційно позитивний стереотип здатен руйнуватися шляхом поєднання знака приємного відчуття з компонентом, на оцінку якого впливає його регулярна метафоризація в мові: *скуштувати меду* – «заснати чого-небудь (звичайно неприємного) на власному досвіді, відчути щось самому» [ФСУМ, 823], – відбувається гасіння позитивної оцінки смаку, позначеного лексемою *мед*, на підставі негативного стереотипу сценарію частування як покарання, бідування, якихось неприємностей (пор.: *скуштувати каші* – «заснати багато горя, лиха; набідуватися»; *скуштувати лозини* – «бути побитим чим-небудь» [ФСУМ, 822] і под.).

Широкі можливості сенсорно-аксіологічної переінтерпретації у фразотворенні демонструють зорові відчуття. Опозиція «темний, чорний, тьмяний – світлий, блискучий» сприймається насамперед як опозиція оцінного коду. Темні кольори асоціюються з негативним (горем, нуждою, втомою, стражданнями тощо): *чорне (темне) діло* – «підступні, брудні дії, які викликають огиду, осуд» [ФСУМ, 247]; *обернутися темним боком* – «різко змінитися на гірше» [ФСУМ, 565]; *світ померк (тьмариться)* – «2. Хто-небудь дуже страждає, тужить; комусь надзвичайно важко» [ФСУМ, 784];

чорні хмари збираються – «кому-, чому-небудь загрожує неприємність, горе, біда» [ФСУМ, 928]; *дивитися крізь темне скельце* – «надмірно перебільшувати вади кого-, чого-небудь, бачити тільки негативне» [ФСУМ, 237]; *темними фарбами* – «із сл. *малювати, зображувати; поставати* і т. ін. Негативно, непривабливо, гіршим, ніж є насправді» [ФСУМ, 918].

Світле, блискуче пов'язують із позитивною оцінкою, що у фраземах створює аналогії з розумом, доброю згадкою, успіхом: *світла голова* – «1. Дуже розумна людина» [ФСУМ, 184]; *світла пам'ять* – «уживається для вираження позитивного ставлення при згадці про померлого» [ФСУМ, 606]; *дивитися на світ ясними очима* – «позитивно сприймати навколишню дійсність» [ФСУМ, 237]; *з блиском* – «дуже добре, майстерно, на високому рівні» [ФСУМ, 35]. Репрезентантом світла є лексема *промінь*, що є мотиватором дієслова *променіти*, яке розвиває переносне значення на підставі модусу: «// Переповнювати душу, серце тощо і передаватися через які-небудь зовнішні ознаки (про радість, щастя, торжество і т. ін.)» [СУМ 8, 226].

Зорові гешталти в українських фраземах служать позначеннями здебільшого негативно оцінюваного фізичного чи психічного станів людини. Поява при зоровому сприйнятті певних перешкод, фігур, кольорів сприймається здебільшого як запаморочення, погане самопочуття, є наслідком втоми, хвилювання, страждання: *в очах жовтіє (жовкне, темніє, зеленіє)* – «хто-небудь втрачає здатність нормально бачити, комусь стає погано від фізичного болю, втоми, хвилювання і т. ін.» [ФСУМ, 296]; *в очах мерехтить, миготить* – «1. Хто-небудь втрачає здатність нормально бачити щось через надмірність яскравих фарб, світла, строкатість; 2. У кого-небудь настає стан перенапруження, перевтоми» [ФСУМ, 776]; *світ в очах мутиться* – «1. Хто-небудь перебуває в стані запаморочення, втрачає чіткість сприйняття дійсності (від удару, болю і т. ін.); 2. Хто-небудь дуже страждає, тужить; комусь надзвичайно важко» [ФСУМ, 784]; *свічки в очах засвічуються* – «у кого-небудь від сильного удару або болю з'являється зорове відчуття мерехтіння, ряботіння» [ФСУМ, 788].

Створення зовнішніх перешкод зору в українських фразеологізмах пов'язане з обманом, неправдивою інформацією, роз-

дратуванням: *наводити полуду (більмо) на очі; перти тумана в очі; пускати туману (дим, пилюку) в очі* – «навмисно неправильно інформувати, обдурювати кого-небудь; затуманювати чийось свідомість» [ФСУМ, 520]; *замилювати; замулювати; замазувати; лудити (очі)* – «дурити, обманювати кого-небудь, приховувати правду від когось» [ФСУМ, 449]; *стояти більмом в оці; стирчати спичкою в оці* – «дратувати кого-небудь своєю присутністю, наявністю» [ФСУМ, 861].

Оцінний зміст репрезентують в українських фраземах знаки одоративних і слухових відчуттів. Неприємний запах пов'язується з негативною оцінкою, яка використовується на позначення поганих справ, неприємностей, бійки тощо: *діло тютюном пахне (табак)* – «зовсім погано комусь; у когось дуже погані, зовсім безнадійні справи» [ФСУМ, 245]; *підносити перцю (тертого хріну (хрону))* – «робити або говорити кому-небудь щось неприємне, прикре, образливе» [ФСУМ, 638]; *як чемериці (тертого хріну) понюхати* – «бути неприємно враженим, приголомшеним, очманілим» [ФСУМ, 673]. Позитивне ставлення стносу до тиші покладено в основу мотивації фразем на позначення батьківщини, рідної України: *на ясні зорі, на тихі води* – «в Україну, додому», а також скромності, покори (*тихіший (тихиший) [від] води (за воду)*). Гучні, різкі звуки дратують, їхні фразеологічні позначення утворюються шляхом синестезії з негативними тактильними та соматичними відчуттями (*різати вухо* – «1. Неприємно, різко, грубо звучати» [ФСУМ, 737]) або болем (*до крику* – «дуже сильно, боляче» [ФСУМ, 397]).

Спектр соматичної сенсорики (відчуття холоду, тепла, жару, болю) також аксіологізований у фразеологічних сполуках української мови. Позитивний модус мають мотиватори на позначення відчуття тепла, що впливає на позитивну оцінку в семантиці створеного фразеологізму: *потеплішало на серці* – «з'явилися приємні, відрадні почуття, стало відрадно» [ФСУМ, 682]; *тепленьке гніздечко* – «затишне, упорядковане, приємне для перебування в ньому житло» [ФСУМ, 175]; *тепле слово* – «приємна розмова». Мотиватори зі значенням відчуття холоду на підставі власного модусного компонента стають складником фразем на позначення почуттів страху, переляку, хвилювання: *обдавати*

холодом (морозом) – «викликати у кого-небудь стан сильного хвилювання, збентеження, переляку» [ФСУМ, 564]; *холод пробирає [до кісток, від голови аж до ніг, все тіло]* – «кому-небудь дуже холодно або когось охоплює сильний озноб від переляку, несподіванки» [ФСУМ, 933]; *аж холоне в серці; кров холоне; мороз дере по спині (за плечі; поза спиною)* – «2. Комуś стає моторошно, страшно» [ФСУМ, 508]. В українських фраземах відчуття холоду пов'язується з раціональною негативною оцінкою, викликаного душевним болем (*дійняти холодом душу* – «боляче вражати кого-небудь, спричинювати душевні болі» [ФСУМ, 243]); збайдужінням (*серце прохололо*), суворим ставленням (*холодом дихати* – «бути занадто суворим у поведженні з ким-небудь» [ФСУМ, 240]), приголомшенням (*мов холодний душ на голову*); погіршенням життя (*холодним вітром повіяло* – «змінилися обставини, настрої і т. ін. на гірше» [ФСУМ, 655]).

Соматичне відчуття жару, вогню, найменування якого мають негативний модус, в українських фраземах використовується на позначення неприємних психоемоційних станів із високим ступенем інтенсивності: *пекти руку* – «викликати докори сумління, почуття сорому, переживання» [ФСУМ, 611]; *аж вогню дає* – «хто-небудь дуже гнівається з якогось приводу» [ФСУМ, 219]; *із вогню в полум'я* – «з однієї неприємності в іншу, ще гіршу» [ФСУМ, 140]; *обсипає жаром ([гарячим] приском)* – «2. Хтось раптово відчуває сильне хвилювання, збентеження» [ФСУМ, 575]; *як кип'ячем обпарено* – «хтось раптом став смутний, мовчазний» [ФСУМ, 573]; *як вогнем пече* – «хто-небудь дуже страждає морально; хтось занепокоєний чимсь» [ФСУМ, 625] тощо. Гіперболізація змісту сполук створює метафоричні експресивні значення каузативної дії (мовної чи психологічної) із негативною оцінкою: *пекти аж до живого серця* – «дуже дорікати кому-небудь, лаяти когось»; *пекти в самі печінки* – «висміюючи кого-небудь, дошкуляти комусь»; *пекти душу (серце)* – «завдавати кому-небудь великих моральних страждань; мучити, непокоїти» [ФСУМ, 610].

Знаки будь-яких тактильних подразнень транспонують власний негативний модусний компонент у семантику українських фразем психоемоційних станів людини: *кряти серце* – «завдавати кому-небудь муки, душевного болю» [ФСУМ, 395]; *кидати*

гедзя – «1. Говорити, робити кому-небудь щось дратівливе, обурливе» [ФСУМ, 369]; *як сіль в оці* – «1. Бути неприємним, завдавати прикрощів кому-небудь; заважати комусь або дратувати когось» [ФСУМ, 809]; *у ніс коле* – «що-небудь не подобається, не задовольняє» [ФСУМ, 385]; *муха сіла на ніс* – «хтось у поганому настрої, дратується, нервує; сердитий» [ФСУМ, 514]. Таку саму ознаку репрезентують у фразотворенні найменування відчуттів фізичного болю (*серце зболіло; душа наболіла* – «хто-небудь зазнав тяжких і тривалих страждань, переживань» [ФСУМ, 795]; *болюче місце* – «те, що найбільше турбує когось, що є причиною чийхось переживань, неприємностей» [ФСУМ, 495]).

Другим типом оцінок, які служать базою творення номінативних одиниць, є психологічна, до якої Н.Д. Арутюнова залучає емоційні й інтелектуальні оцінки [Арутюнова 1988: 75]. Мотиваторами із модусним компонентом психологічного типу оцінки є лексеми *горе, біда, радість, печаль, смуток, туга, приємний, неприємний, лякатися, дурний, розумний* і т. ін. (наприклад, діал. назви птахів *весельчик* – «лелека, чорногуз»; *лякач* – «бугай»; *глупій* – назва птаха мотивована сценарієм поведінки – надмірної довірливості й необережності щодо людини (пор.: рос. *олуша* від *олух*, фр. *fou de Bassan* – букв. «басанський дурень») [ЕСУМ 1, 530]; народні назви рослин *дур-зіле* (блекота чорна), *дурійка* (брусниця звичайна) тощо). Фраземи з цими компонентами зазвичай передають емоційно комфортний і некомфортний стан людини: *радувати око; сьорбнути лиха; їсти біду; битий горем (тугою); з горем (лихом) пополам; торба лиха і мішок біди; попастися в зуби біді; огортати серце смутком* тощо. Другі компоненти їхніх ономасіологічних структур здебільшого належать термінальній частині структури знань, тому загалом фраземи є змішано мотивованими, демонструють унікальний синтаксис на тлі відсутності вільносинтаксичних корелятивів (генотипів).

Психологічні позитивні оцінки закладені також у модусі метафоричних мотиваторів *рай, блаженство, благо, Бог, Христос; обожнювати* – «дуже любити, захоплюватися»; *раювати* – «2) відчувати насолоду, блаженство, щастя» [СУМ 8, 460]; *блаженствувати* – «жити безтурботно, спокійно, в достатку» [СУМ

1, 192]; *благодать божя* – «вища міра похвали» [ФСУМ, 34]; *мати Бога в животі; мати Христа в душі* – «бути милосердним, совісним, жалісливим, справедливим і т. ін.» [ФСУМ, 470]; *як у раю* – «1. Безтурботно, спокійно, безпечно; 2. У злагоді» [ФСУМ, 732].

Негативна оцінка властива мотиваторам *кат, бруд, помії, сміття, болото, грязюка* і зреалізована в семантиці фразем: *обкидати болотом (брудом, гряззю, грязюкою, багном); вилити помії* – «несправедливо звинувачувати когось у чомусь; обмовляти, неславити, ганьбити» [ФСУМ, 568]; *зіпхнути в помийну яму* – «затаврувати ганьбою кого-небудь» [ФСУМ, 335]; *викинути на смітник* – «визнавати, вважати кого-, що-небудь непотрібним, не вартим уваги або непридатним» [ФСУМ, 91]; *місити у грязюці* – «несправедливо звинувачувати кого-небудь у чомусь; зводити наклепи на когось; ганьбити, чорнити» [ФСУМ, 495]; *на якого ката* – «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь» [ФСУМ, 366] тощо. В українській мові модусно мотивованими є також дієслова, утворені від речовинних іменників на позначення сміття, мотлоху, бруду, гною тощо. Метафоричні значення цих дієслів переважно стосуються сфери людських взаємовідносин (*запомийнити* – «забруднити»: *То що ж ти серце із мене вийняла? Ти ж мені душу всю запомийнила!* (Л. Костенко); *мотлошити* – «(2) сильно бити когось» [СУМ 4, 811]; *гноїти* – «(2) тримати довго в тяжких згубних умовах (про людину)» [СУМ 2, 97]; *гайнувати* – «(3) діал. мучити» [СУМ 2, 17]; *смітити* – «(2) бути нестриманим у словах, у вияві своїх почуттів і т. ін.» [СУМ 9, 408]).

Третя група оцінок, за Н.Д. Арутюновою, охоплює сублімовані оцінки: етичні й естетичні, пов'язані з осмисленням морального й аморального, красивого й потворного. Метафоричними мотиваторами з позитивним модусом морального й красивого є лексеми *світло, зорі, сонце, птах (лебідь)* (наприклад, *зоріти*, поряд з іншими значеннями, має переносні «// Вказувати правильний шлях у житті, осявати життя // Бути величним, осяяним блиском слави; 5) сяяти, світитися (про очі)» [СУМ 3, 688]; *променіти* – «// Переповнювати душу, серце тощо і передаватися через які-небудь зовнішні ознаки (про радість, щастя, торжество і т. ін.)» [СУМ 8,

226]; *лебедіти* – «// Звертатися до кого-небудь ласкавими, ніжними словами» [СУМ 4, 457]).

Краса етимологічно пов'язана з вогнем, світлом (пор. діахронічну спорідненість слів *краса* і *кресати*, *гарний* і *жар*) [Цапок 1999: 49–51]. Ототожнення в етносвідомості українців краси жінки зі здоров'ям відбивається на модусі мотиватора *рум'яний*, який утворює okazionalne дієслово *рум'яніти*: *Голос був у неї вологий, і слова круглили, і рум'яніли, і м'яко сяяли* (В. Захарченко). Позитивна естетична оцінка насолоди від пісні, творів мистецтва, народних промислів (вишивки, прикрас) переноситься на значення краси людини і світу, позитивного психологічного стану, охайності, чистоти: *все співає* – «хто-небудь перебуває у дуже доброму, радісному настрої» [ФСУМ, 152]; *хоч у рамці вправ; хоч за раму клади* – «хто-небудь дуже гарний, вродливий» [ФСУМ, 149]; *як писанка* – «1. Який відзначається надзвичайною гармонією барв, ліній і т. ін.; дуже гарний (про неживі предмети); 2. Гарний на вроду; дуже вродливий (перев. про жінку, дівчину)» [ФСУМ, 626]; *як намальований; як картина; хоч картину малюй* – «дуже вродливий, красивий» [ФСУМ, 529]; *як у віночку* – «дуже гарно, чисто, охайно» [ФСУМ, 130].

У масиві французьких гастронімів назви страв містять модусно заряджений мотиватор переважно естетичної оцінки. Смак, вишуканість й естетичне оформлення страви асоціюється у французів із гарною жінкою (*filet de porc bonne femme, oreilles de cochon bonne femme*), божественними особами (*Jésus à la vigneronne, barbue chérubin*), вищими титулованими особами (*sauce royale, glace royale, riz à la reine, soufflé à la reine, amandines à la duchesse, pêches à l'imperatrice, croustades cardinal*) [Браницька 2008: 153].

Аморальне, вороже й потворне пов'язане в етносвідомості українців із мотиваторами *чорт, біс, сатана, диявол, дракон, химера, пекло, гаспид, ідол, гріх* й ін.: *бісити* – «дуже сердити, гнівити кого-небудь»; *біситися* – «бути в стані роздратування, дуже сердитися, лютувати» [СУМ 1, 190]; *сатаніти* – «ставати, робитися дуже злим, лютувати, скаженіти» [СУМ 9, 60]; *химерити* – «2) те саме, що вередувати» [СУМ 11, 58] (від *химера* – «1) у давньогрецькій міфології – страхище з головою лева, тулубом кози й хвостом дракона, з пащі якого вивергається полум'я»

[СУМ 11, 58]); *очортіти* – «дуже набриднути, остогидніти; осточортіти» [НСУМ 3, 174]; *роздраконити* – «сильно лаяти, критикувати кого-небудь» [СУМ 8, 669] [Кочерга 2003: 138–141]. Наведені мотиватори додають власну оцінку до семантики фразеологізмів: *якого біса (лиха, ідола, диявола, чорта)* – «грубо. Уживається для вираження докору, незадоволення ким-, чим-небудь» [ФСУМ, 33]; *відправити чортам на сніданок* – «убити, згубити кого-небудь» [ФСУМ, 124]; *дихати пеклом (чортом, бісом, гаспидом)* – «1. Дуже сердитися, гніватися на кого-небудь, ненавидіти когось, тримати зло на когось» [ФСУМ, 239]; *як на гріх* – «як навмисне, як на зло, як на нещастя» [ФСУМ, 199]; *дивитися чортом* – «1. Неприязно, вороже ставитися до кого-небудь» [ФСУМ, 237].

Психологічні й сублімовані оцінки наявні в найменуваннях тваринного світу і є стереотипними для етносу. Стереотипізація ознак тварин і закріплення їх за певною вдачею людей здійснюються на підставі подвійної, зворотної метафори. Спочатку людські якості приписувались тваринам, а далі ці фіксовані ознаки, можливо, підкріплені фольклором як символи, усталювалися за певним видом тварин, знаки яких служили мотиваторами модусного типу на позначення характеристик, дій людини: *вовчий зуб* – «дуже жорстокий, підступний хто-небудь» [ФСУМ, 347]; *старий лис* – «2. Підступна, лукава і т. ін. людина» [ФСУМ, 425]; *не з заячого пуху* – «небоязкий, хоробрий, сміливий» [ФСУМ, 724]; *підшитий собаками* – «дуже злий» [ФСУМ, 631]; *свиняче вухо* – «зневажл., лайл. Безсовісна людина» [ФСУМ, 163]; *піти на пси* – «пропасти марно, безрезультатно» [ФСУМ, 643]; *пуститися на пси* – «1. Утратити своє добро, повагу до себе, добре ім'я, зовсім зубожіти, знікчемніти» [ФСУМ, 723]; *продати очі псові* – «зробитися безсоромним, утратити гідність задля якоїсь вигоди, користі» [ФСУМ, 705]; *хоч на собаку вилий* – «дуже несмачний (про рідкі страви і напої)» [ФСУМ, 423]; *хвіст собачий* – «той, хто нічого не важить у суспільстві» [ФСУМ, 924] і т. ін. (детальніше див.: [Селіванова 2004: 143–166]).

Стереотипізовану негативну оцінку тваринного світу репрезентують знаки мотиваторів *звір, собака, скотина, гадюка, гедзь* у відіменникових дієсловах української мови: *звірити* – «скаже-

ніти, шаленіти, ставати лютим, жорстоким» [НСУМ 2, 129]; *оскотиніти* – «ставати подібним до скотини, втрачати людські риси» [СУМ 5, 769]; *гедзатися* – «2) капризувати, вередувати, упиратися» [СУМ 2, 45]; *розсобачитися*: *Страхається бабуся, згадуючи, що тепер – в селі; так і є: розпились і розсобачились* (В. Барка); *гадючитися*: *Тонка задоволена усмішка гадючилася на його вустах* (З. Тулуб) [Кочерга 2003: 140].

Модусно мотивованими є також чисельні оцінні позначення людини, утворені шляхом вторинної номінації: *рибка, пташка, лебідка, ластівка, сокіл* і под. (позитивна оцінка); *свиня, собака, гадюка, акула, курка, стерв'ятник, шуліка, крук* тощо (негативна оцінка). Причому, як підкреслюють дослідники, лексика негативної оцінки «набагато різноманітніша й багатша, ніж лексика позитивної» [Апресян, Гловинская 1996: 11]

Утилітарні оцінки пов'язані з корисністю / небезпечністю предметів для людини. Модусний мотиватор такого типу оцінки виявляється в назвах рослин *сціляха, зціляха* (Вероніка лікарська), *молодило, молодильник, молодил* (молодило гірське, очисток їдкий), *бесиво, блекіт, блекотець* (блекота чорна), *блювак, шаленець, отрава* (дурман звичайний), *блющ, блюшок (плющ), отравниця* (беладонна лікарська) тощо. Утилітарні оцінні мотиватори корелюють як із пропозиційним ядром МПК з огляду на цілющі властивості рослин або їхню небезпеку, що позначається каузативним предикатом другого порядку – процесом, до якого призводить вживання цієї рослини, так і з термінальною частиною зважаючи на оцінку лексем *чорт, диявол, вовк, собака* і т. ін.: *чортівий лист* (кропива куляста), *чортове насіння* (аконіт волохистий), *диявольське сім'я* (дурман звичайний), *вовчі ягоди* (паслін солодко-гіркий, беладона лікарська, алтея колосиста), *вовчі ягідки* (мучниця звичайна), *песі ягоди* (паслін чорний), *собачий корінь* (чорнокорінь звичайний) [Калько 2000].

У процесі номінації рослин і тварин на їхні стереотипні оцінки нашаровуються оцінні стереотипи кольорової опозиції, яка не має пропозиційної проекції: *шуліка чорний, гриф чорний* (птахи мають темно-буре забарвлення); *чорний корінь* (алтея колосиста) та *чорна ягідка* (блекота чорна) – рослини не мають ознак чорного кольору. Як відзначає В. Тернер, «кольорова тріада “біле – чорне – червоне”

є архетипом переживання відчуття насолоди й болю [...]. Чорний колір позначає “смерть”, “непритомність”, тому і пов’язаний з неприємним станом, затемненням свідомості» [Тернер 1972: 79].

Утилітарні оцінки в українській етносвідомості наявні в лексемах на позначення продуктів харчування *молоко, масло, сметана, мед, сало*, що сприймаються позитивно і визначають мотивацію фразем: *молочні ріки і киселеві (масляні) береги; як у меду* – «заможне, повне достатку, безтурботне життя» [ФСУМ, 739]; *як з маслом* – «чітко, легко, успішно, без перешкод і т. ін.; дуже добре» [ФСУМ, 465]; *як маслом по душі; мастити словами* – «говорити приємні речі, улашувати, спокушати» [ФСУМ, 466]; *як вареник у маслі (сметані); як сир у маслі; як бобер у салі* – «перев. зі сл. жити. Дуже добре, безтурботно або заможно» [ФСУМ, 67].

Зв’язок утилітарних і нормативних оцінок з архетипами простежується в опозиції СВІЙ – ЧУЖИЙ, що, за свідченням В.В. Іванова та В.М. Топорова [Іванов Топоров 1965: 156–165], є однією з найважливіших у давніх слов’янських мовних моделюючих системах (пор.: *сидіти на чужому возі* – «бути позбавленим чого-небудь свого або бути залежним від когось» [ФСУМ, 801]; *ні сват, ні брат* – «зовсім чужа людина» [ФСУМ, 780]; *не нашого пір’я пташка; птах не нашого польоту* – «людина з іншого кола, іншої суспільної ваги» [ФСУМ, 716]). Як зазначає Т.А. Космеда, «лексема *свій* набула значення позитивної оцінки ще й тому, що для кожної людини найкращим є те, що пов’язане з її родиною» [Космеда 2000: 19]. Найбільш спорідненими є відношення між батьками й дітьми, братами й сестрами, звідси позитивна конотація у слів *побратимство, брататися*, а також у фраземах і пареміях із компонентами – найменуваннями найближчих родичів: *як у батька за пазухою* – «1. Безтурботно, привільно, дуже добре, в найкращих умовах» [ФСУМ, 42]; *як брат з сестрою* – «1. Дружно, мирно, у злагоді» [ФСУМ, 736]. Натомість фразеологізми на позначення далеких родичів (*нашому тинові двоюрідний пліт; Василь бабі через вулицю бондар; Андрій бабці рідний Федір; його мати моїй матері двоюрідна Параска; Василь бабі сестра в перших; ваша Катерина нашій Орині двоюрідна Одарка; (родич) як чорт козі дядько; через дорогу навприсядки і под.*) створюють негативну, іронічну конотацію за рахунок пара-

доксальної будови сполучень й оцінного ставлення етносу до відносин далекої спорідненості (детальніше див.: [Селіванова 2004: 214–231]).

Архетипне підґрунтя також мають модусно мотивовані лексеми та фраземи на позначення просторової орієнтації. Дж. Лакофф і М. Джонсон називають явище використання оцінного потенціалу просторових векторів орієнтаційною метафорою [Lakoff, Johnson 1980]. Когнітивний механізм аналогізації векторів «угору – уперед – праворуч» із позитивною оцінністю, а векторів «униз – назад – ліворуч» із негативною ґрунтується, по-перше, на архетипних уявленнях про землю як буденне, позбавлене романтики, добре пізнане і небо як недосяжне, невідоме, до чого завжди прагла людина; по-друге, на пов'язаній із цим релігійній свідомості й первісній картині Всесвіту; по-третє, на знаннях законів земного тяжіння й анатомічної будови людини, орієнтованої рухатися, дивитися вперед, а не назад, працювати здебільшого правою рукою; по-четверте, на ритуалах та звичаях правобічної переваги тощо. Безперечно, поява таких просторових векторів зумовлена насамперед просторово-соматичною диференціацією людського тіла як первісної системи координат (подвійного хреста, антропоморфна символіка якого дуже давня [Шейнина 2001: 16]).

Викривлення, збочення шляху вносить негативну оцінність в усвідомлення етносом напрямків *збоку, скоса, скрива* не лише сфери руху, а й сфери сприйняття та ін.: *поглядати скоса* (зизом, *скрива*); *дивитися косо* (боком); *дерти косяка* – «ставитися недоброзичливо або з підозрою до кого-небудь, виявляти своє незадоволення кимсь або чимось» [ФСУМ, 657]; *вилізти боком* – «погано кінчитися, мати погані наслідки для кого-небудь» [ФСУМ, 94]. Параметр *кривий*, можливо, є вторинним утворенням від вектора *лівий*: д.-інд. *karva* – «лівий; спотворений, неправильний, помилковий», латв. *krēiss* – «лівий» (висловлюється припущення, що первинна опозиція *desnъ – krivъ* була витіснена протилежністю *правий – лівий* унаслідок італо-слов'янських контактів [Мартынов 1983: 92]). Напрямок *бік*, як і *навкруг* також пов'язується зі значенням «зайве, непотрібне, неважливе, не по суті»: *ходити навкруг* (довкола, *кругом та навколо*); *діло сторона* (збоку); *по боку*.

Коловий рух ілюструє ірраціональність мислення, поведінки людини, втрату свідомості, слабкість, біль, навіть божевілля, що зумовлене інтеграцією цього гештальта, пов'язаного з діями нечистої сили, чаклунів (вихори, завивання, заломлювання), із концептом ЛЮДИНА [Логический анализ языка. Языки этики 2000: 144–148]. Зміст локативності *край* також є негативним для українського етносу й виражається обмеженням як запереченням вектора *далеко*: *далі нікуди* – «вживається для вираження крайньої межі в чому-небудь» [ФСУМ, 552]; а також використовується на позначення надмірності негативних дій (*доходить до крайнощів*; *дати через край*; *удаватися до крайності (крайнощів)*; *упадати в крайність*; *доходити до краю*) або скрутного стану (*доходить до краю* – «4. Вичерпувати свої можливості; опинятися в безвихідному становищі» [ФСУМ, 266]). Роль модусного мотиватора виконують в етносвідомості українців і просторові показники *далеко / близько, глибоко / мілко, широко / вузько* (детальніше див.: [Селіванова 2004: 167–182]).

Підводячи підсумки, треба зазначити, що дослідження мо-дусної мотивації можуть пролити світло на специфіку оціночного сприйняття світу етносом, на його оцінні пріоритети, стереотипізовані в етносвідомості, і механізм їхнього використання у процесах номінації. Обрання саме оцінки змістом мотивації ономазіологічної структури позначуваного ґрунтується на різних пізнавальних функціях: сенсорних механізмах інтеріоризації світу, емоційному сприйнятті, мисленнєвій раціональній обробці, образно-метафоричному уподібненні з опертям на стереотипи, культурну символіку, архетипи колективного позасвідомого. Прикладний бік подібних досліджень полягає в можливості створення аксіологічного словника української мови, у якому було б зафіксовано оцінний потенціал слів і його реалізацію у процесах номінації та комунікації (наприклад, польські лінгвісти працюють над подібним словником у межах проекту «Польського аксіологічного словника» [Bartmiński 1991; Бартминьский 2005: 115–130]).

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д., Гловинская М.Я. Юбилейные заметки о неюбилейных словах: *ругать* и его синонимы / Ю.Д. Апресян, М.Я. Гловинская //

- Московский лингвистический журнал. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – Т. 2. – С. 4–13.
2. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт / Н.Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1988. – 341 с.
  3. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли: Пер. с 3-го фр. изд. Е.В. Вентцель, Т.В. Вентцель. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
  4. Бартми́нский Е. Проект и общие принципы аксиологического словаря / Е. Бартми́нский // Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике. – М.: Индрик, 2005. – С. 115–130.
  5. Бахтин М.М. Собрание сочинений: В 7 т. / М.М. Бахтин; Институт мировой литературы имени М. Горького Российской Академии наук. – М.: Русские словари, 1996. – Т. 5. – 731 с.
  6. Браницька Я.В. Гастроніми в сучасній французькій мові: когнітивно-ономасіологічний аспект: дис. на здобуття вчен. ступ. канд. філол. наук: спец. 10.02.05 «Романські мови» / Яніна Валентинівна Браницька. – Одеса, 2008. – 167 с.
  7. Вейнрейх У. О семантической структуре языка / У. Вейнрейх // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, 1970. – Вып. 5. – С. 163–249.
  8. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / В.В. Виноградов. – Изд-е 3-е. – М.: Высшая школа, 1986. – 640 с.
  9. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки / Е.М. Вольф. – М.: Наука, 1985. – 228 с.
  10. Горский Д.П. и др. Краткий словарь по логике / Д.П. Горский, А.А. Ивин, А.Л. Никифоров / Под ред. Д.П. Горского. – М.: Просвещение, 1991. – 208 с.
  11. Гумбольдт В. фон Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт. – М.: Наука, 1984. – 400 с.
  12. Иванов В.В., Топоров В.Н. Славянские языковые моделирующие системы (Древний период) / В.В. Иванов, В.Н. Топоров. – М.: Наука, 1965. – 246 с.
  13. Калько В.В. Когнітивно-ономасіологічний аналіз назв лікарських рослин в українській мові: автореф. дис. на здобуття вчен. ступ. канд. філол. н.: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Валентина Володимирівна Калько. – Одеса, 2003. – 20 с.
  14. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика / И.М. Кобозева. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 352 с.
  15. Космеда Т.А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки / Т.А. Космеда. – Львів: Вид-во ЛНУ, 2000. – 350 с.

16. Кочерга Г.В. Мотивація відіменникових дієслів у сучасній українській мові (когнітивно-ономасіологічний аспект): автореф. дис. на здобуття учен. ступ. канд. філол. н.: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Галина Василівна Кочерга. – Одеса, 2003. – 20 с.
17. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова и др. – М.: Наука, 1996. – 245 с.
18. Леонтьев А.Н. Деятельность и сознание / А.Н. Леонтьев // Вопросы философии. – 1972. – № 12. – С. 124–134.
19. Логический анализ языка. Языки этики. – М.: Наука, 2000. – 448 с.
20. Лукьянова Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления / Н.А. Лукьянова. – Новосибирск, 1986. – С. 45–52.
21. Мартынов В.В. Язык в пространстве и времени. К проблеме глоттогенеза славян / В.В. Мартынов. – М.: Наука, 1983. – 112 с.
22. Матвеева Т.В. Парадоксальная внутренняя форма слова (на материале диалектных глаголов) / Т.В. Матвеева // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. – Новосибирск: Изд-во Новосибирского ун-та, 1979. – Вып. 8. – С. 117–123.
23. Найссер У. Что такое когнитивная психология? / У. Найссер // Гальперин П.Я., Ждан А.Н. История психологии. XX век. – М.: Академический проект, 2003. – С. 587–599.
24. Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. – Вып. 23. – М.: Прогресс, 1988. – 420 с.
25. Потебня А.А. Мысль и язык / А.А. Потебня // Потебня А.А. Слово и миф. – М.: Правда, 1989. – С. 17–200.
26. Рахилина Е.В. Основные идеи когнитивной семантики / Е.В. Рахилина // Современная американская лингвистика: фундаментальные направления / Под ред. А.А. Кибрика, И.М. Кобозевой, И.А. Секериной. Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – С. 370–389.
27. Селиванова Е.А. Когнитивная ономасиология / Е.А. Селиванова. – К.: Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
28. Селиванова Е.А. Когнитивные модели синтаксических структур с образно-метафорическим компонентом / Е.А. Селиванова // Межкультурные коммуникации: пространство и время. – М.: Изд-во Российского ун-та дружбы народов, 2004. – С. 55–59.
29. Селіванова О.О. Концептуалізація свого й чужого в українських пареміях / О.О. Селіванова // Наукові записки Луганського нац. пед. ун-ту. – Луганськ: Альма-матер, 2004. – Вип. 5. – С. 214–231.

30. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О.О. Селіванова. – К. – Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.
31. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
32. Телия В.Н. Механизмы экспрессивной окраски языковых единиц / В.Н. Телия // Человеческий фактор в языке. Языковые механизмы экспрессивности. – М.: Наука, 1991. – С. 173–202.
33. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М.: Наука, 1996. – 286 с.
34. Тернер В.У. проблема цветовой классификации в примитивных культурах (на материале ритуала ндембу) / В.У. Тернер: пер. И.М. Бакштейна // Семиотика и искусствометрия. — М.: Наука, 1972. — С. 76–83.
35. Уилсон Р.А. Новая инквизиция / Р.А. Уилсон. – М.: Пересвет, 2001. – 240 с.
36. Улуханов И.С. Мотивация и производность (о возможностях синхронно-диахронического описания языка) / И.С. Улуханов // Вопросы языкознания. – 1992. – № 2. – С. 5–19.
37. Филлипс Л., Йоргенсен М.В. Дискурс-анализ. Теория и метод / Л. Филлипс, М.В. Йоргенсен: пер. с англ. – Харьков: Гуманитарный центр, 2004. – 336 с.
38. Хайдеггер М. Путь к языку / М. Хайдеггер // Онтологическая проблематика языка в современной западной философии. – М.: Наука, 1975. – Ч. 1. – С. 16–30.
39. Цапок О. Концепт жіночої краси у поетичній системі Ліни Костенко / О. Цапок // Актуальні проблеми менталінгвістики. – К. – Черкаси: Брама, 1999. – С. 49–51.
40. Шейнина Е.Я. Энциклопедия символов / Е.Я. Шейнина. – М., Харьков, 2001. – 592 с.
41. Янценецкая М.Н. Семантические вопросы теории словообразования / М.Н. Янценецкая. – Томск: Изд-во Алтайского ун-та, 1979. – 237 с.
42. Bartmiński J. Projekt i założenia ogólne słownika aksjologicznego // Język a kultura. – Wrocław, 1991. – Т. 2. – S. 197–209.
43. Fairclough N. Discourse and Social Change / N. Fairclough. – Cambridge: Polity Press, 1992. – 304 p.
44. Foucault M. L'Archéologie du savoir / M. Foucault. – Paris: Gallimard, 1969. – 480 p.
45. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago: CUP, 1980. – 242 p.

Список умовних скорочень

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: в 7-ми т. / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 1–4.

НТСУМ – Новий тлумачний словник української мови: В 4-х т. / Укладачі: В.В. Яременко, О. Сліпушко. – К.: Вид-во «Аконіт», 1999. – Т. 1–4.

СУМ – Словник української мови: В 11-ти т. / Ред. кол.: І.К. Білодід (голова) та ін. – К., 1970–1980.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: У 2-х кн. / Укладачі: Л.С. Паламарчук, В.О. Винник, В.М. Білоноженко та ін. – 2-е вид. – К.: Наукова думка, 1999. – Кн. 1–2.

ПСЕВДОМОТИВАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ: КОГНІТИВНО- ОНОМАСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Фразеологізми, як і інші номінативні одиниці підтверджують одну із семіотичних аксіом будь-якої мови – наявність у ній як мотивованих, так і немотивованих іншими знаками мовного коду найменувань. Ф. де Соссюр наголошував: «Не існує мов, де немає нічого мотивованого; але неможливо собі уявити й таку мову, де мотивованим було б усе. Між двома цими межами існують усілякі різновиди» [Соссюр 1933: 128]. Одним із таких указаних Ф. де Соссюром проміжних різновидів є псевдомотивовані найменування, до складу яких належать і фраземи, оскільки їхні компоненти все ж таки формально виокремлюються як мовні знаки.

Метою нашої статті є аналіз чинників псевдомотивації у фразеологічному масиві української мови, а також мотиваційних особливостей зворотів із псевдомотиваним компонентом. У випадках, коли всі компоненти фразеологічної сполуки не беруть участі у формуванні її інтегрального змісту й не є знаками структури знань про позначуване, варто кваліфікувати такі фраземи як псевдомотивовані [Селіванова 2000: 176]. За умови мотиваційної ролі однієї з онемасіологічних ознак звороту та за наявності другої ознаки, що не бере участі у творенні змісту фразеологізму, мотивацію таких сполук кваліфікуємо як змішану [Селіванова 2004: 73–78].

На відміну від мотивації, псевдомотивація характеризується довільним зв'язком між значеннями компонентів і змістом фразеологізму. І.С. Улуханов підкреслював, що «носії мови може сприймати слово як мотивоване в тому випадку, коли йому відомі три семантичних компоненти: 1) значення цього слова; 2) значення твірного слова; 3) семантичні ознаки, які б указували на зв'язок між тим, що позначено мотиватором і мотивованим словом» [Улуханов 1992а: 79]. Дослідник пропонує встановити індекс мотивованості з метою визначення ступеня похідності слів [Улуханов 1992б]. Методика індексування мотивованості розроблена нами на прикладі композитів і псевдокомпозитів російської та української мов [Селіванова 1997:96–102].

Псевдомотивовані найменування не тотожні немотивованим знакам, оскільки перші мають умовний, формальний мотиватор та парадоксальну внутрішню форму [Rammelmeyer 1968; Матвеева 1979: 119–120], а другі позбавлені навіть формальних ономасіологічних ознак, їхній ономасіологічний базис або відсутній, або є десемантизованою морфемою і не проектується на значення номінативної одиниці. Натомість, у випадках псевдомотивації фразеологізмів їхній інтегральний зміст може пов'язуватися лише з ономасіологічним базисом – граматичною структурою; семантика ж ономасіологічних ознак випадкова й позбавлена мотиваційної функції. Так, саме базис зворотів *ні вуха, ні рида; ні в зуб [ногою]; ні бе, ні ме; ні бельмеса; ні бум-бум*, що фіксує заперечення або розділове заперечення, визначає їхнє загальне значення «зовсім нічого» [ФСУМ, 163], яке пристосовується до слів-супровідників *не розуміти, не тямити* і т. ін. Негація в ономасіологічній структурі зворотів: *ні пава, ні ворона (тава)* – «той, хто у своїх поглядах, інтересах і т. ін. відійшов від одних і не пристав до інших» [ФСУМ, 601]; *ні пес, ні баран* – «позбавлений виразних ознак, особливостей; посередній» [ФСУМ, 624] – разом із розділово-сурядним зв'язком компонентів формує в їхніх значеннях зміст середини між якими характеристиками. Причому не є важливим, які компоненти пов'язані такими відношеннями (пор.: *Вона ні пава й ні тава, ні до села й ні до міста, ні до ліса й ні до біса, то хай сам спробує покалантарити на цьому світі* (Є. Гуцало)).

Псевдомотивація фразем може пояснюватися афективністю процесу номінації, коли номінатори обирають будь-який знак з метою надання мовленню особливої експресивності, стилістичного забарвлення. Т.В. Матвеева відмічає незвичайність семантичного співвідношення таких псевдомотивованих слів та їхніх мотиваторів: «Вихідне слово, що не має семантичного співвідношення з похідним, мовби просвічує іншим кольором крізь це похідне. Спостерігається парадокс у співвідношенні з лексичним значенням. [...] Створюється враження, що мотиватор обирається навмання» [Матвеева 1979: 119].

Таке явище досить поширене в масиві російських і українських відіменникових дієслів [Янценецкая 1979; Селиванова 2000; Кочерга 2003]. Так, високу словотвірну активність має афективний мотиватор *капуста*, на підставі якого утворена низка псевдодериватів: *розкапуститися* – «займати більше місця, ніж звичайно // Невимушено розсістися» [СУМ 8, 689]; *перекапустити* – «зіпсувати, знівечити що-небудь» [СУМ 6, 190]; *скапуститися* – «те саме, що померти» [СУМ 9, 251]; *скапустити* – «1. Зробити непридатним для користування, зіпсувати; 2. Порушити, перервати хід чого-небудь, перешкодити здійсненню чогось» [СУМ 9, 251]. Між цими словами зі спільним мотиватором немає семантичного зв'язку, що є доказом їхньої псевдомотивації, проте наявний слабкий емотивний зв'язок, адже «формальна повторюваність того самого кореня [...] створює матеріальну базу для підтримки певних семантичних асоціацій між ними» [Кубрякова 1981: 13].

Афективна псевдомотивованість спостерігається в українських дієсловах, більшість яких має маркери діалектних: *телесуватися*, *решетитися* – «дуже сердитися, гарячкувати» [СУМ 8, 524]; *скапелюшитися* – «розкрутившись, розхитавшись, відпасти (про колесо)» [СУМ 9, 251]; *бовдуритися* – «збиратися клубами, купою, стовпом» [СУМ 1, 206]; *насобачитися* – «навчитися вправно що-небудь робити, набути навику в чомусь» [СУМ 5, 194]; *шурупати* – «розбиратися в чому-небудь» [СУМ 11, 566]; *коренити* – «ущипливо, дошкульно докоряти когось за що-небудь; дуже лаяти когось, ганити» [СУМ 4, 288]; *прошлятити* – «не додивитися, не врахувати чого-небудь, прогавити» [СУМ 8, 351]; *часувати* – «агонізувати» [СУМ 11, 282]; *коцюбити* – «вабити, тягти» [СУМ 4, 314];

спосудитися – «діал. пощастити, поталанити» [СУМ 9, 580]; *тарганити* – «діал. тягнути, волокити» [СУМ 10, 40]; *напосудитись* – «1) підготуватись іти або їхати кудись; 2) насупитись» [СПГ, 62]; *потуманити* – «1) швидко піти» [СПГ, 80]; *заіванитись* – «1) провинитися; 2) зазнатись» [СПГ, 35] тощо.

Подібна випадковість вибору мотиваторів афективного типу, можливо, є підґрунтям зворотів: *хоч собак в'язи* – «уживається для підсилення дії; дуже» [ФСУМ, 166]; *докласти воза* – «бити кого-небудь» [ФСУМ, 259] (хоч фразеологи встановлюють зв'язок іменникового компонента з різновидом гри в карти *віз, візок*, однак це також не пояснює значення фраземи); *до лампочки* – «комусь байдуже до кого-, чого-небудь; непотрібне щось» [ФСУМ, 415]; *хоч вовків гони* – «дуже холодно» [ФСУМ, 188]; *вуха пухнуть* – «із словоспол. *хочеться курити*. Дуже, нестерпно» [ФСУМ, 162]; *смалити халявки* – «залицятися до кого-небудь» [ФСУМ, 832]; *перепічку сотворити* – «розправитися з ким-небудь або побити когось» [ФСУМ, 844]; *як Мартин мила* – «без почуття міри; дуже багато, більш ніж треба» [ФСУМ, 465]; *(скривитися) як середа на п'ятницю* – «дуже» [ФСУМ, 791] тощо.

Іноді псевдомотивація слів чи зворотів зумовлена остаточною гасінням в етносвідомості вихідного первинного образу чи когнітивного сценарію, на яких ґрунтувалися деривація чи фразотворення. Е.П. Шубін та Н.Б. Троїцька зазначали, що «слово, завжди мотивоване в акті творення, надалі може втратити мотивованість через формальне переродження, зникнення слів-асоціатів, семантичну зміну, руйнацію первинного образу, покладеного в основу словотворення» [Шубин, Троицкая 1971]. Це нерідко зумовлює безліч різноманітних припущень етимологів щодо походження подібних знаків мови. Так, зворот *з'їсти собаку* – «набути великого досвіду в якійсь справі, ґрунтовно, до тонкощів вивчити що-небудь» [ФСУМ, 336], має кілька тлумачень. І.Я. Лепешев вважає найбільш вірогідною спробу поєднати цю фразему із приказкою *Собаку з'їв, а хвостом удавився*, що подається у словнику В.І. Даля. Дослідник розглядає генетичний зв'язок цієї приказки зі змістом, що в неї первісно вкладали: мова йшла про досвідченого майстра, який виконував щось важке і складне, а на дріб'язку спіткнувся [Лепешау 1981: 124]. Але з тим

самим значенням існує зворот *зуби з'їв*, що мотивується асоціативно на підставі аналогізації віку людини та її досвідченості у справах із віком коня: коли йому більше, ніж дев'ять років, у нього з'їдені зуби, але він має певну виучку [Лепешаў 1981: 61]. Можливо, *з'їсти собаку* (вовка, муху) є варіативною заміною афективного типу. Цей зворот пояснюють ще й ситуацією важкої селянської праці (втомишся так, що з голоду і собаку б з'їв). Російські лінгвісти виводять цей фразеологізм із вільного синтаксичного словосполучення (жителі Петрозаводська з'їли на весіллі суп із собачатиною) або пов'язують із приказкою давньоримських письменників *Linguam caninam comedit* (З'їв собачого язика). Отже, пояснень існує чимало, а внутрішня форма цього звороту й досі залишається таємницею.

Мовна еволюція передбачає наявність відповідних фонетичних і семантичних перетворень у номінативних одиницях, наслідком чого є зміна характеру їхньої мотивації. Руйнація словотворчих аналогій, лексичних відношень залежить від тенденцій кожної з мов до архаїзації. Утрату мотивованого характеру словом та її чинники досліджували Л.А. Булаховський, В.В. Виноградов, О.І. Блінова, М.М. Яценецька, О.Є. Ольшанський, І.С. Торопцев, І.С. Улуханов та ін. І.С. Улуханов підкреслював: «Носій мови, що не знає мотивованого слова або його значення, не сприймає і мотивоване як таке» [Улуханов 1992: 80].

Затемнення первинної мотивації у фразеологізмів може відбуватися через індивідуальність (емпатичність) акту номінації. У конкретного мовця, може, й існувала певна мотиваційна база майбутньої фраземи, але надалі у процесі фразеологізації вона не збереглася в колективній етносвідомості. Як здається, така первісна мотивація існувала у зворотів: *як курячим зубом обчеркнутий* – «такий, до якого не можна підступитися, звинуватити в чомусь і т. ін.» [ФСУМ, 577]; *на гречку переганяти* – «виражаючи своє незадоволення, лаючи кого-небудь, примушувати робити, як потрібно» [ФСУМ, 615]; *укритися ногами* – «умерти, загинути»; *лоском лягати* – «дуже сміятися» [ФСУМ, 454]; *очей у Сірка позичати* – «втратити почуття сорому, власної гідності» [ФСУМ, 662]; *нарізати січки* – «зробити щось безглузде, допустити грубі помилки при здійсненні чогось» [ФСУМ, 533]. Можливо,

мотивацію цих фразем слід шукати в якихось обрядах чи ритуалах або усній народній творчості, але для пересічного мовця не виникає аналогій й асоціацій щодо проекції інтегрального змісту на семантику складників, хоч дослідники пропонують іноді кілька варіантів вихідних когнітивних сценаріїв як підґрунтя мотивації. Так, зворот *переганяти на гречку* тлумачать як словосполучу, перенесену зі сфери бджільництва або шкільного життя (див. коментар М. Номиса: «В рукопису Д. Марковича є до сії приказки така замітка, з Пирятина: «Взято, здається, од бджіл, як їх на гречку у порожні вуллі переганяють». Не перечу: може, воно й так: додам тільки, що колись у дяків і, огулом мовлячи, в школах, кара школярам [...] була: ставили на гречку навколюшки, і часами коліньми» [Українські приказки 1993: 71]).

Інколи псевдомотивованість властива лише одному зі значень фразеологізму. Так, зворот *підковувати на всі чотири* у першому значенні «добре навчати кого-небудь, даючи глибокі знання» є асоціативно мотивованим (аналогізація сценаріїв підковування коня як приведення його в робочий стан й якісного навчання), друге значення «карати за які-небудь вчинки» [ФСУМ, 634] має затемнену мотивованість, можливо, афективно-евфемістичного походження. Когнітивно-ономасіологічний аналіз таких випадків повертає нас до проблеми розмежування полісемії й омонімії значень фразеологічних одиниць, яка проектується у практику укладання фразеологічних словників, адже такі звороти мали б бути подані як омонімічні.

У фразеологізмів, створених шляхом змішаної мотивації, асоціативно мотивовані компоненти можуть поєднуватися з етимологічно затемненими або випадковими складниками, що не беруть участі у створенні інтегрального змісту сполучення і є десемантизованими. В.Г. Гак уважав десемантизацію універсальним явищем мови і підкреслював, що «за рахунок десемантизованих лексичних елементів у мовах розв'язано більшість структурних завдань» [Гак 1983: 74]. Дійсно, це явище значно розширює спектр семіотичних ресурсів мови, адже під десемантизовані знак або його частину можна підвести будь-який новий зміст.

Причин псевдомотивованості фраземних компонентів кілька. По-перше, виникнення формального мотиватора зумовлене варіативною заміною під час аналогічного творення певних складників, мотивованих асоціативно, рідко – пропозиційно (*увалася лавочка* – «хтось утратив те, що приносило вигоду, користь і т. ін.» [ФСУМ, 408] від *увалася вудка* з таким самим значенням, створеним шляхом метафоричної аналогізації зі сферою рибалства; *всипати патиків (на галушки, по перше число)* – «побити, суворо покарати кого-небудь» [ФСУМ, 153] від *всипати перцю*, утвореного аналогізацією покарання зі сферою ЇЖА із використанням модусу мотиватора; *вхопити щастя за бороду* – «досягти чогось особливого, незвичайного, вимріяного» [ФСУМ, 165] від *вхопити Бога за бороду*; *садова голова* – «некмітлива, нерозторопна, неуважна людина» [ФСУМ, 183] від *нерозумна (ялова) голова* (рідкий випадок пропозиційно мотивованого фразеологічного варіанта); *дати дрозда* – «1. Дуже лаяти, сварити кого-небудь» [ФСУМ, 205] від *дати жару (перцю)* з таким самим значенням).

Подібна варіативність властива й інтеграційно-порівняльній мотивації фразеологізмів, коли заміна компонентів порівняння створює умови для кваліфікації змішаної мотивації зворотів: фразема *вискочити, як голій з маку* – «недоречно, невчасно сказати що-небудь або виступити з чимсь» [ФСУМ, 104], можливо, є моделлю для стійких сполук *вискочити, як козак з маку (як Пилип з конопель; як Марко з пасльону; як Кузьма з маку); (сказати) як дурень з дуба* – «недоречно» [ФСУМ, 273] від *як дурень з печі* тощо. Щоправда, зворот *як Пилип з конопель* має кілька тлумачень: одні дослідники вважають, що він пов'язаний із легендою про шляхтича Пилипа з Конопель, який недоречно висловився на зібранні у магната Радзівіла і був висміяний, інші висловлюють припущення про виникнення фраземи в середовищі мисливців, адже у словниках польської мови *filip* – діалектна назва зайця, яка стала ототожнюватися із власним ім'ям [Лепешау 1981: 158]. Зважаючи на наявні в українській мові варіанти звороту, обидва пояснення видаються сумнівними. Як здається, відбулося перенесення знака з поняттєвої сфери руху до сфери мовленнєвої діяльності за якіс-

ним показником раптовості як недовладності мовлення, заданим семантикою супровідного дієслова.

Заміна складників фразем може пояснюватися «раптовою асоціацією уявлень, душевним збудженням, що змушує прагнути особливої експресивної насиченості мовлення; можливо, задля комічного ефекту або бажання звернути на себе увагу мовець відкидає унормоване слово й замінює його іншим, уживаним у незвичному для нього значенні» [Касарес 1958: 147]. Така афективність вибору мотиватора є другою причиною відсутності його мотиваційної ролі у формуванні інтегрального змісту звороту: *дерти мовчача* – «сумирно поводитися; мовчати, не протестувати» [ФСУМ, 232]; *їсти мордачі* – «одержувати стусани від когонебудь» [ФСУМ, 357]; *купувати витрішки* – «без мети, нічого не роблячи, роздивлятися на щось» [ФСУМ, 405]; *підшитий трусом* – «дуже боягузливий, лякливий» [ФСУМ, 641]; *стара торба* – «фам., зневажл. Людина похилого віку; літня людина» [ФСУМ, 891].

Третьою причиною псевдомотивованості складників у зворотах змішаного типу мотивації є контамінація, що змінює зміст сполук, створюючи труднощі для декодування значення. Зважаючи на це важко визначити, який саме компонент двох інтегрованих фразем є зайвим – один зворот мовби «просвічує» крізь другий: *крутитися, як муха в ополонці* – «бути постійно зайнятим, заклопотаним» [ФСУМ, 74], від контамінації зворотів: *крутитися, як муха в окропі* та *крутитися, як посід в ополонці* (псевдомотивованими в контамінованому звороті можуть бути обидва варіанти). В.Д. Ужченко та Л.Г. Авксентьев наводять приклади контамінованих зворотів у творах П. Загребельного [Ужченко, Авксентьев 1990: 152]. Деякі з таких фразем отримують псевдомотивовані компоненти саме через подібне поєднання, що створює жартівливо-іронічний контекст: *як з гуся сьома вода на киселі; куй залізо, поки рак свисне і под.*

Четвертою причиною наявності псевдомотиваторів в ономасіологічній структурі зворотів є етимологічно-діахронна. Непрозорість семантики може виникати через згасання у свідомості етносу певного сценарію, який був когнітивним підґрунтям фраземи. Так, *вішати всіх собак* – «звалювати всю вину на когось,

безпідставно звинувачувати когось у чому-небудь, обмовляючи» [ФСУМ, 134], має метафорично мотивований перший компонент (пор.: *вішати ярлик* – «безпідставно приписувати кому-небудь якісь якості, вважати кого-небудь кимсь або звинувачувати в чомусь» [ФСУМ, 134]), а другий складник є псевдомотивованим, хоч припущення щодо його етимології перетворюють зворот на асоціативно мотивований, пов'язаний зі сценарієм звичаїв східних слов'ян: «на того, хто обвинувачувався в чомусь, чіпляли лопуцьки, які називалися собаками» [Носович 1870; Лепешау 1981: 123]. Інколи первісний елемент сполуки зазнає фонетичних перетворень і не упізнається мовцями, це призводить до неможливості декодувати давню переінтерпретацію звороту. Так, рос. *сесть в калошу* В.А. Маслова пояснює на підставі прототипної ситуації, що відповідає буквальному значенню фразеологізму: людина, послизнувшись, сіла на калошу [Маслова 2001: 84]. Але відомо, що *калоша* перетворене від *калюжа* (діал. відповідник рос. *лужа*; рос. *сесть в лужу*).

Чимало гіпотез існує щодо компонента *веремія* у звороті *крутити веремію* – «викликати замішання, здійсмати колотнечу, неспокій; галасувати» [ФСУМ, 403], – що зумовлене наявністю в українській мові фонетично близьких «відповідників» у розмовному та діалектному мовленні:

веремня, верем'я, веремийи, верем'я тощо (Спираючись на закономірність слов'янських мов позначати часовими назвами погодні явища, дослідники зближують веремію зі значенням слова *веремя* – «погана погода, дощ, сльота» [Онишкевич 1984, 1: 90; Кочерган 1978: 159–164]);

вереск, верещати (В.С. Ващенко у «Словнику полтавських говорів» установлює значення *веремія* – «крик, галас» [СПГ, 19]);

Веремій, Веремія як імені пророка Ієремії та ієреміади – з поетичного «Плачу» Ієремії над зруйнованим рідним містом Єрусалимом [Білецький-Носенко 1966: 72]; *ієреміада* – «слізна скарга, ремствування, нарікання» [СУМ 4, 13], звідси іронічне значення складника фраземи – «нісенітниця, дурниця, ахінея».

Із днем Ієремії пов'язували семантику веремії як вихору, бурі, від якої утворювалося метафоричне значення «складні обставини з швидким розвитком подій» [НТСУМ 1, 247], – оскільки припус-

кали, що в цей день (1 травня) в суху погоду могла здійснитися вихором пилюка. О.О. Потебня виводив веремію як із *воропъ*, *воропай* – «рвати, кидати, плести» [ЕСУМ 1, 353], так і припускав зв'язок слова із власним ім'ям історичної особи Яреми Вишневецького, але загалом характеризував фразеологізм *крутити веремію* як «темний вираз».

У «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка етимологія звороту ґрунтується на семантиці слова *веремія* – «колотнеча; сум'яття, метушня» [СУМГ 1, 135]. Детальний аналіз можливих гіпотез етимології слова *веремія* здійснив В.В. Німчук у ґрунтовній праці «Давньоруська спадщина в лексиці української мови» [Німчук 1992: 62–67], довівши відсутність часової семантики слова *веремія* в означеній сполучі. Однак загалом етимологічна ситуація навколо звороту не вивела його за межі змішаної мотивації із псевдомотивованим компонентом *веремія*. Дієслівний супровідник окресленої фраземи можна кваліфікувати як асоціативно та модусно мотивований на підставі негативної оцінки архетипу кола й результату метафоричного перенесення: *крутити* – «хитрувати, обманювати, морочити, поводитися легковажно» (пор.: *крутити хвостом* – «3. Поводити себе легковажно» [ФСУМ, 402]; *крутити в носі* – «спричиняти неприємне враження, відчуття і т. ін. від чого-небудь» [ФСУМ, 403]; *крутити голову* – «2. поводити себе нечесно по відношенню до кого-небудь; дурити, обдурювати» [ФСУМ, 403] тощо).

Поясненню псевдомотивованих слів у зворотах може служити й інший фразеологізм, який коригує мотивацію номінативної одиниці. Так, стійка сполука *вхопити (спіймати, дістати) облизня* – «1. Зазнати невдачі, залишившись без того, на що розраховував, сподівався, чого добивався» [ФСУМ, 249], має метафоричний складник – дієслово (пор.: *дістати по зубах* – «2. Зазнати невдачі внаслідок рішучої відсічі» [ФСУМ, 249]; *дістати по шапці*; *дістати по шиї* і под.), а також псевдомотивований складник *облизня*, який репрезентує згорнутий сценарій зворотів *облизати макогін (м'яло)* – «азнати невдачі» [ФСУМ, 570], що пояснюється старовинним обрядом: поряд із гарбузом символічним знаком відмови служив іноді макогін [Сумцов 1890: 207–208; Скрипник 1973: 176].

Вихід слова – компонента фразеологізму – з ужитку або його функціонування в обмеженому мовному середовищі (говірках) також створює підстави для його псевдомотивації в інтегральному значенні звороту:

крутити харамана – «обдурювати, обманювати кого-небудь» [ФСУМ, 403] (*харман* – «зневажл. Ошуканець, обманщик» [ГГ, 200]);

ханьки м'яти – «1. Нічого не робити; гуляти, ледарювати; 2. Гаяти час, зволікати з чимсь, не квапитися» [ФСУМ, 515–516] (*ханьки* – «долоньки» від дитячої гри або забавки стискання ручок [Білецький-Носенко 1966: 373; Кримський 1930: 173], а також «рід невеликого гарбуза» [СУМГ 4, 385]; «заст. Гарбуз» [НТСУМ 4, 714]);

дати пинхви – «1. Бити, карати кого-небудь; 2. Учиняти кому-небудь якусь каверзу, щось підступне, неприємне» [ФСУМ, 214–215] – від *пинхва* – «заст. Груба, безглузда витівка, під час якої вдують через паперову трубку дим тліючої вати в ніс сонного, а також така трубка» [НТСУМ 3, 337];

давати по гамалику – «сильно, боляче бити (по шії і т. ін.)» [ФСУМ, 222] – від *гамалик* – «діал. Карк» [НТСУМ 1, 158]; «задня частина ший» [СУМГ 1, 269], що походить від турецького слова *hamallik* – «професія носильника» [ЕСУМ 1, 464];

збивати з пантелику – «1. Дезорієнтувати, заплутувати кого-небудь; 2. Викликати замішання, бентежити кого-небудь» [ФСУМ, 322] (пор. *збити з толку*); етимологія компонента *пантелик* дуже затемнена. І.Я. Лепешев вважає найбільш переконливою версію походження цього слова від назви гори у південній Греції Пентелік, яка мала багато гротів та печер, де легко могли заблукати люди, а згодом цей зворот використовувався в мовленні українських гімназистів як варіант *збитися з толку* [Лепешау 1981: 55].

Дослідження псевдомотивації фразеологічних зворотів поглиблює наші уявлення про афективний механізм номінації, процеси творення фразеологічних зворотів і динаміку етносвідомості, якою визначається рух значень складників лексичної і фразеологічної підсистем мови. Наявність у мові псевдомотивованих слів і фразем значно розширює її знакові ресурси,

служить збагаченню її експресивного потенціалу, надає оціночної, функціонально-стилістичної забарвленості тексту, мовленню.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький-Носенко П.П. Словник української мови / П.П. Білецький-Носенко / За ред. К.К. Цілуйка та В.В. Німчука. – К.: Наукова думка, 1966. – 424 с.
2. Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков / В.Г. Гак. – М.: Просвещение, 1983. – 288 с.
3. Касарес Х. Введение в современную лексикографию / Х. Касарес. – М.: Учпедгиз, 1958. – 354 с.
4. Кочерга Г.В. Мотивація відіменникових дієслів у сучасній українській мові (когнітивно-ономасіологічний аспект): автореф. дис. на здобуття вчен. ступ. канд. філол. н.: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Галина Василівна Кочерга. – Одеса, 2003. – 20 с.
5. Кочерган М.П. До історії фразеологізму *крутити время (время)* / М.П. Кочерган // Мовознавчі студії. – К., 1968. – С. 159–164.
6. Кримський Аг. Звиногородщина. Шевченкова батьківщина. З погляду етнографічного та діалектологічного. Побутово-фольклорні тексти / Аг. Кримський. – К.: Друк. Всеукр. АН, 1930. – Частина I. – Вип. I. – 420 с.
7. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова / Е.С. Кубрякова. – М.: Наука, 1981. – 200 с.
8. Лепешаў І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Народная асвета, 1981. – 160 с.
9. Маслова В.А. Лингвокультурология / В.А. Маслова. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
10. Матвеева Т.В. Парадоксальная внутренняя форма как средство экспрессивности (на материале диалектных глаголов) / Т.В. Матвеева // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. – Новосибирск, 1979. – Вып. 8. – С. 117–123.
11. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В.В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1992. – 416 с.
12. Носович И.И. Словарь белорусского наречия / И.И. Носович. – СПб.: Типография Русского географического общества, 1870. – 757 с.
13. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок / М.Й. Онишкевич. – К.: Наукова думка, 1984. – Ч. 1–2.
14. Селиванова Е.А. Когнитивная ономасиология / Е.А. Селиванова. – К.: Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.

15. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психологнітивний та етнокультурний аспекти) / О.О. Селіванова. – К. – Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.
16. Селіванова О.О. Складне слово: мовні моделі світу / О.О. Селіванова. – Черкаси: ЦНТЕІ, 1996. – 297с.
17. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови / Л.Г. Скрипник. – К.: Наукова думка, 1973. – 280 с.
18. Соссюр Ф. де Труды по языкознанию: пер. с франц. / Ф. де Соссюр. – М.: Соцэкгиз, 1933. – 272 с.
19. Сумцов Н.Ф. Культурные переживания / Н.Ф. Сумцов. – К., 1890. – 409 с.
20. Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г. Українська фразеологія / В.Д. Ужченко, Л.Г. Авксентьев. – Харків: Основа, 1990. – 167 с.
21. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Спорудив М. Номис. – К., 1993. – 304 с.
22. Улуханов И.С. Мотивация и производность (о возможностях синхронно-диахронического описания языка) / И.С. Улуханов // Вопросы языкознания. – 1992а. – № 2. – С. 5–19.
23. Улуханов И.С. О степенях словообразовательной мотивированности слов / И.С. Улуханов // Вопросы языкознания. – 1992б. – № 5. – С. 74–89.
24. Шубин Э.П., Троицкая Н.Б. Дефиниционно-ассоциативная теория внутренней структуры слова (английский язык) / Э.П. Шубин, Н.Б. Троицкая. – Калинин: Изд-во КГПИ, 1971. – 75 с.
25. Rammelmeyer M. Emotion und Wortbildung Untersuchungen zur Motivationsstruktur der Expressiven Wortbildung in der russische Umgangssprache / M. Rammelmeyer // Yattungen in der slavischen Literaturen. – Köln, Wien, 1968.

Список умовних скорочень

ГГ – Гуцульські говірки. – Львів, 1997.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: в 7-ми т. / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 1–4.

НТСУМ – Новий тлумачний словник української мови: В 4-х т. / Укладачі: В.В. Яременко, О. Сліпушко. – К.: Вид-во «Аконіт», 1999. – Т. 1–4.

СПГ – Словник полтавських говірок / За ред. В.С. Ващенко. – Харків: Держуніверситет, 1960. – Вип. 1.

СУМ – Словник української мови: В 11-ти т. / Ред. кол.: І.К. Білодід (голова) та ін. – К., 1970–1980.

СУМГ – Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – К., 1907–1909.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: У 2-х кн. / Укладачі: Л.С. Паламарчук, В.О. Винник, В.М. Білоноженко та ін. – 2-е вид. – К.: Наукова думка, 1999. – Кн. 1–2.

МИФОЛОГЕМНАЯ МОТИВАЦИЯ НОМИНАТИВНЫХ ЕДИНИЦ

Современное состояние лингвистической науки, характеризующееся как полипарадигмальное, по сути, является методологически эклектичным. Строгое следование при анализе языка определенной методологии сменилось либо канонизацией определенной теории в рамках исследовательского подхода той или иной лингвистической школы, либо смешением эпистемологических принципов, обусловленным аномальностью и сложностью объекта анализа. Такое состояние языкознания нередко называют кризисом, эпистемологической сумятицей, методологическим мятежом в форме последовательных теоретических переворотов [Паршин 1996: 19–21]. Спасение от кризиса лингвисты часто усматривают в провозглашении себя приверженцами той или иной научной парадигмы, однако объект анализа заставляет исследователей постоянно прибегать к сопряженности способов его познания, что влечет за собой тезис о синтезе, взаимодополняемости и даже иерархической соподчиненности различных научных парадигм.

Идеалом методологического баланса принято считать «теории среднего уровня», выстраивающие конструктивную связь методологии с конкретным познаваемым объектом, однако построение такой связи предполагает создание правил без исключений. Для такого объекта, каким является язык, это чревато либо его «ускользанием» при столкновении теории исследователя с аномалиями как исключениями, либо при увлечении объектом – отклонением от методологических постулатов или их игнорированием. Таким образом, если идеал недостижим, а наука, по словам М. Планка, – это исследование того, что есть в действительности, значит, кор-

рекции может подвергаться лишь одна сторона познавательного процесса – методологический инструментарий. Вот в чем, на наш взгляд, *отчасти* кроется причина эклектизма эпистемологии современной лингвистики. *Отчасти* – потому, что эклектизм может объясняться и субъективными причинами научного анархизма, увлеченности бездоказательными гипотезами, терминологическим «штукарством» и в конечном счете – удовлетворением собственного праздного любопытства за счет общества. Тем самым, эклектизм методологий, продиктованный объектом исследования, не есть недостаток, а выход из методологического тупика, в который, как считается, зашла лингвистика XX века. И не является ли этот «тупик» тем рубежом, за которым следует креативный сдвиг как прорыв к новому пониманию, свидетелями которого мы, возможно, являемся и адекватно оценить который пока еще не можем.

Такое общее предисловие к изложению исследуемой нами проблемы объясняется необходимостью соединения различных методологических подходов к анализируемому объекту, в частности, феноменологического, функционального, позитивистского и рационалистского, которое позволяет понять детерминанты и закономерности языкового механизма номинации.

Объектом нашего исследования являются мотивационные процессы в языке как феномен этносознания, конечный результат которых представлен номинативным фондом языка и его семиотическим потенциалом. Традиционно включенная в проблематику словообразования, проблема мотивации получает в разрезе методологического эклектизма современной лингвистики новое освещение. Мотивация определяется нами как сквозная для процесса порождения знака лингвопсихоментальная операция репрезентации в ономаσιологической структуре наименования определенных связей различных структур и функций сознания. Выбор этих реляций обусловлен либо интериоризацией объективных характеристик обозначаемого, либо их ассоциативным, парадоксальным или оценочным восприятием номинаторами. В данном случае мы руководствуемся феноменологическими постулатами о «символичности бытия, или выраженности предметной сущности имени», о неразрывности символизма (закономерной являе-

мости вещи) и апофатизма (принципиальной сокрытости ее сути) [Лосев 1990: 109]. Разделяя концепцию Ф. де Соссюра, приверженца *thesei*, о произвольности языкового знака, мы разграничиваем два тезиса, смешение которых характеризует, на наш взгляд семиотические теории XX века: тезис о произвольности знака по отношению к обозначаемому эйдосу и тезис о внутрикодовой детерминированности большинства языковых знаков.

Исследование мотивационных процессов в новом ракурсе осуществляется на основе двухвекторного подхода: от структуры знаний об обозначаемом к ономаσιологической структуре наименования и наоборот. Подобная двухвекторность анализа постулировалась убежденным функционалистом Л.С. Выготским в связи с изучением внутренней психологической организации процесса порождения речи. Сущность интеграции двух подходов: от слова к мысли и от мысли к слову — заключается в обязательной фокусировке внимания исследователей языковой номинативной подсистемы на интериоризованных в концепте, понятии свойствах объекта наименования, их связи со структурой значения, потенциальными возможностями ее динамики и ономаσιологической структурой.

Такая методика получила название когнитивно-ономаσιологического анализа и может быть использована для объяснения мотивации ономаσιологических структур любых целостных наименований: дериватов, композитов, составных наименований, фразеологических единиц. Исследование мотивационных механизмов позволяет спроецировать ономаσιологические структуры различных языковых знаков на когнитивные структуры и связи между ними в психофункциональном континууме этносознания. Е.С. Кубрякова подчеркивала: «Многочисленные эксперименты специалистов по когнитивной психологии доказали, что структуры сознания существуют, что хранятся они в упорядоченном виде, что они разнообразны по своему типу, сложности и соотносительности опыта как с языковыми, так и с образными единицами» [Кубрякова 1997: 30].

В разработанной нами в монографии «Когнитивная ономаσιология» [Селиванова 2000] концепции мотивации мы избрали в качестве базовой когнитивной структуры модель ментально-

психонетического комплекса (далее – МПК), руководствуясь юнговской схемой структуры сознания, организованного на основе взаимодействия пяти познавательных функций: ощущений, чувствований, мышления, интуиции и трансценденции [Юнг 1996б]. Последнюю функцию, отвечающую за формирование символов из материала бессознательного и процесс индивидуации, К.Г. Юнг нередко рассматривал как вспомогательную, сложную, опосредованную иными функциями. Трансцендентное, интуитивное, чувственное непосредственно не эксплицированы в языке, с трудом подвергаются наблюдению и описанию, не имея устойчивых кодовых обозначений, однако при установлении мотивации необходимо учитывать и корреляцию мышления с данными функциями. Модель МПК не является сугубо рационалистской, а соединяет положения рационализма с функционализмом в плане деятельностной и телеологической связи пяти психических функций сознания и бессознательного и позитивизмом, рассматривающим субъективную интенциональную избирательность эмпирического познания действительности, что отображается в коммуникативно-прагматической детерминированности номинативных процессов.

В зависимости от статуса избранного мотивирующей базой и далее мотиватором фрагмента МПК мы разграничили пропозициональный, ассоциативно-терминальный, модусный, смешанный и концептуально-интеграционный типы мотивации. Апробация концепции на материале различных номинативных и лексических классов ряда славянских, германских и романских языков, осуществленная нами и представителями нашей научной школы, продемонстрировала действенность и высокую объяснительную силу данной методики анализа и установленной типологии мотивационных процессов. Однако исследования некоторых классов номинативных единиц, в частности, названий растений, животных, фразеологизмов и паремий обусловили необходимость введения и обоснования дополнительного параметра классификации мотивационных механизмов – рациональности / иррациональности используемой при номинации информации. Данный параметр позволил разграничить рациональный и мифологемный типы мотивации.

Целью нашего исследования стало обоснование семиотического механизма мифологемной мотивации, характеризующейся репрезентацией в ономаσιологической структуре знака особого типа иррациональной, неverifiedируемой информации, которая безоговорочно принимается на веру представителями этнического сообщества и формирует относительно стабильные структуры в этносознании, представленные мифами.

Понимание мифа, мифологического сознания в системе гуманитарного знания не является однозначным, что обусловлено прежде всего различными методологическими позициями исследователей и сменой доминирующих эпистем, характерных для соответствующего времени. А.Л. Топорков отмечает, что в трудах русских филологов XIX столетия концепт «миф» имел пять основных значений: 1) определенным образом осмысленное явление природы, 2) слово с образным содержанием («слово-миф»), 3) специальная форма мышления («мифологическое мышление»), 4) форма поэтического творчества и 5) орудие познания [Топорков 1997: 105].

Дискуссия вокруг понятия «миф» нередко определялась противоречивым использованием приведенных значений и их наложением. В наиболее широком понимании мифом есть, как подчеркивает А.А. Потебня, «мировосприятие своего времени, своего рода научная система» [Потебня 1989: 505.]. Оно обусловлено тем, что «научная истина заслуживает доверия только как ступень возможности человека сегодняшнего дня описать модель Вселенной в соответствии с уровнем развития его цивилизации» [Зварич 2002: 5]. А.А. Потебня, пребывая на позициях гумбольдтианства и кантианства, не отбрасывал возможность познания мира человеком, потому его концепция мифа содержит некоторые противоречивые положения. Это касается отношений между мифом и наукой: с одной стороны, миф «формируется на основании стремления к объективному познанию мира», к целостному и совершенному видению [Потебня 1989: 156]; с другой, «миф может быть усвоенным народом лишь потому, что пополняет известный пробел в системе знаний. Где есть научные знания, там нет места для мифов» [Потебня 1989: 484].

Гносеологическое понимание мифа пропагандировал российский философ А.Ф. Лосев исходя из принципов своей феноменологической концепции, однако с позиций преимущества слова, языка над мыслью. Рассматривая субъективированное бытие как сущность, он подчеркивал что «сущность есть миф. Но эйдетически выраженная символическая стихия мифа и есть имя. Таким образом, сущность является именем, словом. Если сущность – имя, слово, то, значит, вселенная есть имя и слово, или имена и слова. Все бытие есть то более мертвые, то более живые слова. [...] Все живет словом и свидетельствует о нем» [Лосев 1990: 153]. Имя философ трактовал на основании мифа как «энергетически выраженную разумно-символическую и магическую стихию мифа» [Лосев 1990: 163]. Неопределенность вариантов решения вопроса о значении данного понятия отражена в трактовке мифа А.Ф. Лосевым «не как вымысла, не как фантастики, не как религии, не как науки, не как искусства», по его словам, «миф есть миф» [Лосев 1991: 181].

Мифологическое мышление также рассматривается учеными неоднозначно: с одной стороны, его трактуют как «первую стадию в развитии языка и мышления, продолжением которой была стадия рационалистического сознания» [Кацнельсон 1948: 87]; с другой стороны, мифологическое мышление квалифицируют как вневременную составляющую мышления «*homo sapiens*, которая может иметь место на разных этапах исторического развития человечества, в частности, и в современности» [Топорков 1997: 311]. Второе определение более реалистично, хотя нельзя не согласиться с тем, что зарождение мифа происходило еще в первобытной мифологической культуре, которой были присущи образность, фетишизация ощущений, чувственная эмоциональность, синестетичность, отсутствие критического взгляда на действительность, синтетизм, абсолютизация «возможных миров» фантазии и воображения. Исследователи отмечают, что «ранняя стадия (мифологическая) мышления человека была универсальной, целостной и гармоничной настолько, насколько на той или другой стадии своего развития человек мог хаос организовать в космос» [Зварич 2002: 12]. По мнению А.А. Потебни, «человечество идет от того состояния, при котором конкретное явление, впечатление

от мгновения занимает всю плоскость сознания, к тем состояниям, в которых с помощью все большей и большей абстракции, все большей и большей стройности в распределении абстракций, мысль становится способной овладевать все более и более сложными рядами явлений» [Потебня 1905: 481].

Свойства первобытной, мифологической культуры послужили основой для формирования феноменального по своим признакам иррационального пласта этносознания, который стал мощным регулятором процесса этнической и культурной идентификации. В таком понимании миф является результатом трансляции от поколения к поколению некоторой культурно значимой информации, некритически воспринятой этносом и объединяющей фиктивные, устоявшиеся в сознании идеи, безоговорочно принятые на веру сообществом [Водак 1997: 23] и не требующие доказательств или опровержения. Вера способна противостоять любым рациональным фактам, замещать и подменять их, в результате чего иррациональное может становиться практически единственным продуцентом оценок, установок и норм существования и поведения человека и общества.

Свойствами мифа, по мнению ученых, считаются прежде всего «аксиоматичность и неверифицируемость», с чем связывают «упрощенное видение реальности, упрощенно-каузальное толкование событий» [Шейгал 2004: 135–136]. На наш взгляд, миф далеко не всегда событийно упрощен, ибо некоторые мифы требуют значительного расширения детерминирующих факторов ситуации (к примеру, приметы-регламентации, ритуалы избавления от порчи, устранения влияния нечистой силы и т. п.). Упрощенной обычно является логика перехода от факта к мифологическому объяснению, не требующая дополнительной работы мышления, а ограниченная простым связыванием событий.

Иррациональность мифа не отождествима с неистинностью, так как он не подлежит проверке и не может быть опровергнут или доказан. Миф является настолько истинным, насколько его принимают на веру, и настолько неистинным, насколько никто не может подтвердить или опровергнуть его истинность. Некоторые исследователи политических мифов даже называют его не обязательно вымыслом, а чаще всего полуправдой или полуложью

[Geis 1987: 30]. Мифологический пласт этносознания динамичен: миф способен разрушиться, исчезнуть, когда он перестает быть объектом веры; может быть заменен другим, возрожден и создан заново как новый миф.

Признаками мифа также являются мощная трансляторная способность, относительная информационная стабильность, форматирование по принципу «антецедент – консеквент», где антецедентом служит мифологическое толкование, а консеквентом – объясняемое событие. При этом миф не имеет глубинной логики, избавляет мир от противоречий, «отменяет сложность человеческих поступков, придает им эссенциальную простоту, устраняет всякую диалектику» [Барт 1996: 270]. Миф отличается гипертрофированностью восприятия мира, но не достигает границы театральной условности, ибо тогда он становится произведением искусства, как его трактуют некоторые исследователи, приписывая ему одухотворенную или персонифицированную форму [Гуревич 1992: 43]. В таком понимании миф не обладает иррациональностью по причине его логической структуризации, внутренней непротиворечивости. В.А. Маслова устанавливает рационалистическую природу мифа-произведения на основе критерия доверия, считая доверие к такому мифу условностью, игрой [Маслова 1997: 80], т.е. его восприятие подобно восприятию возможных миров художественной литературы, произведений искусства, имеющему условно-доверительный характер.

Миф может вытесняться рациональным и, наоборот, вытеснять рациональное в зависимости от внешних и внутренних факторов. Внешними стимулами обращения к мифу могут быть критические моменты в жизни человека и общества: нестабильность общественно-политической жизни, кризисное состояние экономики, личная незащищенность и неопределенность и т. п. Мифом человек и общество прикрывают собственную беспомощность, оправдывают свои действия, успокаивают свою совесть. Одним из внутренних факторов, обеспечивающим обращение к мифам, является психологический феномен «двоемыслия» как способности человека не только придерживаться одновременно двух взаимоисключающих суждений, но и верить в них обоих, устраняя тем самым дискомфорт своего психологического состояния

[Бахтияров 2004: 99]. Двоемыслие базируется на интеграции сознательного и бессознательного, так как человек должен избавиться от чувства вины за осознанную ложь, а факты использовать либо для подтверждения одного из суждений, либо в случае неудобства фактов подсознательно игнорировать их. Именно так осуществляется использование мифа: он извлекается из сознания, когда человек неосознанно отвергает все противоречащие мифу факты.

Культурным фактором обращения к мифам являются традиции предков, когда человек, не отдавая себе отчета, переводил иррациональное в плоскость рационального, надеясь на вознаграждение благосостоянием, семейным счастьем, хорошим урожаем и т.п. Кроме того, мифы заполняют мировоззренческие лакуны: то, что невозможно объяснить, получает объяснение мифом, дополняя наивную или научную картины мира. Это означает, что мифы совместимы с научным видением и могут даже вытеснять его.

Процесс формирования мифа в сознании рассматривается нами исходя из структуры МПК как перенесение результатов взаимодействия трансцендентного компонента с чувствами и эмоциями, архетипами коллективного бессознательного в сферу мышления. К.Г. Юнг считал мифы «проявлениями предсознательной души, спонтанными высказываниями о событиях в бессознательной психике, но в любом случае не аллегориями физических процессов» [Юнг 1996а: 89]. В сфере мышления миф получает вербальное выражение и фиксируется в устойчивой структуре суждения, не имеющей рациональной природы, но воспринимаемой как рациональная на основе языковой символизации, ибо «только символ есть точная и выточенная идея, несмотря на наличие иррациональных глубин сущности и благодаря им» [Лосев 1990: 152]. Таким способом язык закрепляет миф в мифологемах – языковых носителях мифов. Тем самым миф «предшествует языку как неоформленное движение мысли, совпадает с ним, определяя план его содержания, и порождается языком» [Шейгал 2004: 391].

В исследованиях соотношения мифа и языка можно выделить два направления: первое ориентирует лингвистов на изучение механизмов манифестации в языке и речи имеющих в сознании сформулированных мифологических структур, на поиск и опи-

сание мифологем как знакового воплощения мифов; второе исходит из метафоричности языка и сосредоточивает внимание на заложенных в нем так называемых «мифологических формулах», в терминах А.А. Потебни. Второе направление значительно расширяет толкование мифа как «словесного выражения такого объяснения (апперцепции), в каком объясняющему образу, имеющему лишь субъективное значение, приписывается объективность, действительное бытие в объясняемом» [Потебня 1989: 589]. Трудно согласиться с таким необоснованно расширенным пониманием мифа, поскольку под него подпадает любой троп, метафорическая аналогия. Мифологические формулы, выведенные А.А. Потебней, наподобие «звон = слух, слава», «свист = ветер», «пылающая свеча = жизнь», «болезнь = человек», «любовь = огонь» и др., безусловно, не имеют объективного объяснения, хотя могут служить базой для описания ряда концептов как констант культуры, однако не во всякой, даже стертой метафоре наличествует миф. А.А. Потебня осознавал, что метафоричность не всегда основана на мифе, он даже подчеркивал, что «появление метафоры в смысле осознания разнородности образа и значения есть тем самым исчезновение мифа» [Потебня 1905: 599]. На это противоречие достаточно жестко указывал А.Н. Веселовский, который отмечал, что хотя за многими метафорами стоят древние взгляды анимистического характера, однако прошло много времени – эти взгляды вышли из употребления и воспринимаются как метафоры [Веселовский 1882: 137–145].

В структуре МПК мифологемы могут сопрягаться с различными компонентами: пропозициональным ядром, ассоциативно-терминальной частью и модусом. Миф пропозициональной природы соответствует мыслительному аналогу ситуации, центром которой является предикат, а его коррелятами – термы (актанты и сирконстанты). Иррациональность мифа в данном случае не противоречит относительной истинности пропозиции, хотя в понимании Б. Рассела, транспонировавшего данный термин в логическую семантику, пропозиция должна отражать объективную логику событий в реальном мире. Современная эпистемология лингвистики не требует столь категоричного отождествления пропозиции с истинностным видением реального факта. Так,

основоположник когнитивной семантики американский лингвист Дж. Лакофф рассматривает пропозициональные структуры как разновидность идеализированных когнитивных моделей, «ментальные сущности, в которых не используются механизмы воображения» [Лакофф 1996: 177].

Объективность и истинность пропозиции относительна, так как она служит прежде всего субъективированным мыслительным аналогом события, оцениваемого человеком или этническим сообществом в соответствии с их картиной мира. Пропозиция мифологической природы в целом непротиворечива, вербализована знаками в прямых значениях, хотя и констатирует неверифицируемое суждение. Так, вера в лечебные и магические свойства растений, восходящая к древним, еще языческим обрядам славян, когда существовал культ растений, зафиксирована в пропозициональных суждениях, послуживших мотивирующей базой наименований. К примеру, название растения *чертополох* мотивировано пропозицией «этим растением окуривают хлев, чтобы уберечь животных от нечистой силы, сглаза, болезней».

В названиях растений могут быть отображены мифологические представления о способе выращивания, получения хорошего урожая. Так, украинское диалектное название лука-сеянки *пичкурка* производно от слова *пич*, восходящего в мотивирующей базе к поверью о том, что «на Покрову сеянка должна переночевать на печи, чтобы была сладкой» или «нельзя ее сеять, когда еще в печи топится, и когда хозяйка сердита – тогда лук будет горек» [Українці 1990: 243]. Рациональное нередко возникает на фоне мифа и, напротив, миф каузально формируется на базе рациональных действий человека. Так происходит с каузальными отношениями приведенного выше наименования: нельзя сеять лук, когда печь еще топится, а печь топится, когда холодно и ночью возможны морозы, что не будет способствовать высокой урожайности лука.

Примечательно происхождение английского названия бабочки *butterfly*. Традиционно считается, что данный знак создан путем дистантной метатезы *b, f* (*flutter by*), однако в этимологическом словаре английского языка отмечено: «Old English ‘*Buttorflēoge*’; the name perhaps is based on a belief that butterflies stole milk and butter» (Webster), – что указывает на мифологемный статус

мотиватора *butter*. Мотивация ряда зоонимов также базируется на мифе пропозициональной природы. Так, поверьем обусловлено использование мотиваторов со значениями «сосать» и «кровь» в англоязычном номене млекопитающего *blood-sucking bat*. Считается, что животное пробивает кожу добычи и высасывает кровь, хотя в действительности эта летучая мышь лишь слизывает ее с поверхности раны: «rather than suck the blood, however, they allow it to flow and lap it up with their tongue, somewhat like a cat drinking milk» [Рибалка 2010: 89]. Английский номен энтомофауны *wart-biter bush-cricket* основан на мифологеме-поверье: «It is called so because long ago in the old Swedish practice people thought it could cure warts, allowing the cricket to bite warts from the skin».

Многие мифологемы, положенные в основу ономастических признаков энтомонимов, базируются на определенных объективных свойствах насекомых. Так, особенность насекомого *earwig* прятаться в маленьких щелях и отверстиях стала основой для мифологемы о том, что насекомые заползают в ухо человека и откладывают в его мозгу яйца, что не соответствует действительности: «*Earwig* is derived from Old English *ēare* “ear” and *wicga*, “insect”. The name comes from the old wives’ tale that earwigs burrow into the brains of humans through the ear and therein lay their eggs. Though the notion has no basis in fact, earwigs, being curious omnivores predisposed to hiding in small holes, may well have crawled into a human ear at some time or other seeking a warm humid crevice» (Wikipedia). Ряд подобных мифологемно мотивированных названий насекомых и млекопитающих английской номенклатуры описан в диссертациях представителей нашей научной школы О.В. Коноваловой и Н.С. Рыбалки.

Иногда миф, рассматриваемый как мотивирующая база зоонима, порождается народной псевдоэтимологией. Так, название птицы журавль (укр. журавель) является общеславянским, производным от индоевропейской основы *gero – «кричать, издавать звуки». Восточнославянские народы создали мифологические представления о связи слова с мотиватором *жури́ться*. В некоторых диалектах весной птицу называют *веселик*, используя антонимичный мифу мотиватор, также исходящий из поверья о том, что, когда журавли прилетают, нельзя употреблять их настоящее

наименование, а только противоположное, чтобы не печалиться целый год и отогнать от себя беду.

Некоторые народные названия болезней, например, в украинском языке мотивированы довольно-таки абсурдными поверьями, имеющими пропозициональный статус: укр. *гризь* происходит от глагола *гризти*, что обусловлено способом лечения: ребенку дают укусить больную ногу или руку за локоть или колено, после каждого укуса ребенок должен сплюнуть и болезнь пройдет [Українці 1990: 120]; укр. *лихоманка* от *лихо* и *манити* – болезнь лечат травами и заговорами, чтобы отпугнуть лихо, беду; *підвій* – по народным приметам болезнь подвешивает ветер [Українці 1990: 575].

Пропозиции мифологемной природы лежат в основе украинских фразеологизмов, основанных на суевериях: *упав віхоть* – случилось несчастье; *топтати ряс*, *зелену топтати* – жить, ходить по земле (связано с верой в то, что если первые цветы *primula veris* бросают на землю, топчут, говоря: «Топчу ряс; дай, Боже, потоптати і того року діждати», – то человек доживет до следующей весны); *горобина ніч* – «грозовая июльская ночь, когда гром и молния не дают заснуть и воробьям».

Мифологические сценарии примет и суеверий, трансформированные содержательно, зафиксированы во фразеологических фондах русского и украинского языков: рус. *выносить сор из избы*, укр. *виносити сміття з хати*; *носити сміття під чужу хату* – «1. Разглашать ссоры, дразги, происходящие между близкими людьми; 2. Разглашать где-либо или кому-либо то, что касается узкого круга лиц и чего не должны знать другие» [ФСРЯ, 95]. Известно, что мусор во многих культурах считается табу, потому непристойным было выносить его из избы, как и разглашать то, что происходит в семье; мусор обычно сжигали в печи, так как им можно было насладиться на кого-нибудь беду [Скрипник 1973: 177–178]. Украинские фраземы: *мести від воріт* – «Розтрачувати, розтринькувати нажите добро»; *мести до воріт* – «Збільшувати капітал, власне господарство; накопичувати багатство» [ФСУМ, 484] – также мотивированы суеверием о связи направления уборки с благосостоянием семьи.

Немало фразем содержат в мотивирующих базах уже разрушенные в этносознании мифы, утратившие свою регуляторную функцию в обществе и воспринимаемые как давний ритуал или обычай: *перемывать косточки* — «сплетничать, судачить, злословить о ком-либо. По суеверным представлениям некоторых славянских народов всякий нераскаявшийся грешник, если над ним тяготееет проклятие, после смерти выходит из могилы обычно в виде упыря, вампира, оборотня, вурдалака и губит людей, высасывая у них кровь. Так продолжается до тех пор, пока останки покойника через несколько лет после захоронения не будут выкопаны, а сохранившиеся кости промыты чистой водой или вином и вновь погребены» [Лепешаў 1981: 72]. Существует и метафорическая версия происхождения данного фразеологизма, обусловленная отсутствием подтверждений о наличии обряда вторичного захоронения у древних славян [Ивченко 1999: 231]. В последнем случае нельзя говорить о мифологемной основе мотивации данного оборота. Фразеологизм *как в воду смотреть* происходит из мифа о способе гадания и предвидения будущего: знахари и гадалычики предсказывали будущее, глядя в воду.

Мифологемная мотивация номинативных единиц преимущественно основывается на мотиваторах метафорического статуса. Это объясняется тем, что миф часто обрастает образными наслоениями, скрываясь за метафорическими обозначениями своей событийной канвы. Сущность данной разновидности мифологемной мотивации состоит в использовании знаков одного культурного кода или концепта для обозначения иных. К примеру, английские энтонимы *pharaoh's ant* и *lantern fly* созданы на основе мифологем метафорического статуса: первая использует аналогию сценариев агрессивного поведения насекомого и всемогущества египетских фараонов, вторая базируется на особенностях свечения насекомого ночью, связанного с поверьями — «The head of some species is produced into a hollow process, resembling a snout, which is sometimes inflated and nearly as large as the body of the insect, sometimes elongated, narrow and apically upturned. It was believed, mainly on the authority of Maria Sibylla Merian, that this process, the so-called lantern, was luminous at night» [Коновалова 2009].

Метафорическая переинтерпретация сценариев осуществляется и при создании мифологемно мотивированных фразеологизмов. Так, сценарий животного мира, связанный с мифом-приметой (если у щенка верхняя часть языка черная, то, как подрастет, будет злой пес), является мотивирующей базой украинского фразеологизма *аж у роті чорно*, именующего сердитого, свирепого человека. Фразема *ни пуха, ни пера* в восточно-славянских языках имеет семантику пожелания успеха в делах. Первоначально этот оборот использовался в языке охотников как эвфемизм и основывался на мифе о возможности сглазить добычу при прямом пожелании. В современном языке фразеологизм расширил значение и получил метафорическую мотивированность.

Нередко мифологемы существуют на фоне онтологических метафор. К примеру, жизнь человека, его судьба аналогизируются с дорогой, путем. Удачливая жизнь ассоциируется с прямой, ровной, широкой, открытой дорогой, которую следует прокладывать, пробивать: укр. *пряма дорога (стежка, магістраль)* – «правильна, несхибна лінія у житті, діяльності» [ФСУМ, 263]; *доходити до пуття*; *наставляти на добре пуття*; *напутити на путь (розум)*. В украинских пословицах символика дороги как школы жизни представлена со свойственным этносу юмором: *Піч тучить, а дорога учить*; *Незнайко на печі лежить, а знайко по дорозі біжить*; *Горе тому, що на печі: сюди пече, туди гаряче; добре тому, що в дорозі: лежить собі на возі*.

Негативно воспринимаются русским и украинским этносом отклонения от пути, препятствия, пересечения дороги кошкой, зайцем, перекресток, который по народным приметам и поверьям приносит неудачу и связан с нечистой силой, что нашло отражение в ряде русских и украинских фразеологизмов: рус. *сбивать с пути* – «воздействуя каким-либо образом, побуждать изменить поведение в плохую сторону, толкать на что-либо плохое» [ФСРЯ, 408]; *стоять поперек дороги*; *стоять на пути* – «мешать, быть препятствием» [ФСРЯ, 460] (ср.: *беспутный, непутевый*); укр. *без пуття* – «даремно, марно, не так як слід» [ФСУМ, 723]; *ні пуття, ні ладу*; *перетинати шлях (дорогу, стежку)* – «2. Заподіяти кому-небудь нещастя, принести горе і т. ін.» [ФСУМ, 622]; *збивати(ся) зі шляху (із пуття)* – «морально псувати, підбурювати на негідні

вчинки»; *збити на манівці* – «утрачати правильний напрямок у поведінці, діяльності, збочувати» [ФСУМ, 323]; *на перепутті (роздоріжжі)* – «у стані сумнівів, хитань при виборі подальшого шляху» [ФСУМ, 621].

Стереотипизация в этносознании характеристик животных, вербализованная во фраземах-сравнениях, также имеет мифологемную основу. Использование таких сравнений в антропном коде культуры для обозначения человеческих качеств, поведения опосредовано вторичной метафоризацией: первоначально животным приписываются человеческие качества, что безоговорочно принимается на веру этническим сообществом, а затем этими признаками наделяется человек: *трусливый, как заяц; храбрый, как лев; злой, как змея; хвастливый, как павлин; упрямый, как баран; глупый, как курица* и т. п. Данный процесс служит мифологемной базой для создания фразеологизмов: рус. *заячья душа* – «1. Трусливый, робкий человек» [ФСРЯ, 151]; *ворона в павлиньих перьях* – «человек, тщетно пытающийся казаться более важным, значительным, чем он есть на самом деле» [ФСРЯ, 79]; *змея подкодная* – «злобный коварный, опасный человек» [ФСРЯ, 174]; укр. *куряча голова* – «некмітлива, нерозторопна, неуважна людина» [ФСУМ, 183]; *курячий мозок* – «хто-небудь нерозумний, нетямущий» [ФСУМ, 501]; *вовчим оком* – «із сл. дивитися, стежити, слідкувати і т. ін. Жадібно, хтиво» [ФСУМ, 586]; *осляче вухо* – «обмежена, нерозумна або некмітлива людина»; *свиняче вухо* – «безсовісна людина» [ФСУМ, 163] и т. п.

Мифологемы часто являются рефлексом оценки этносом животных, их деления на высших и низших, чистых и нечистых. В таком случае номинаторы активируют при формировании знака модусный компонент структуры знаний об обозначаемом, т. е. оценку, коррелирующую с чувствами, ощущениями и архетипами коллективного бессознательного. Так, в русском и украинском этносознании зафиксирована оценочная градация животных, корни которой следует искать в глубинных символических пластах культур. Оценочная дифференциация птиц определяет устойчивую мифологемную базу фразеологических оборотов и паремий с орнитологическим компонентом. Высшими, чистыми птицами русские и украинцы считают сокола, орла, голубя, аиста, ласточку,

лебеда, чайку и др.; низшими, нечистыми, связанными с дьяволом, нечистой силой – ворона (ворону), сороку, воробья, курицу, стервятника, сову, сыча, коршуна (ср.: укр. *Де соколи літають, там ворони не пускають; Пішого сокола і ворони клюють; Куди орли літають, туди сороки не пускають* и под.).

Подобная оценка исходит из народных поверий, языческой и христианской мифологии. Так, ворона считают черным потому, что он создан дьяволом: в виде ворона черт летает ночью и поджигает крыши. Мясо курицы даже не святили в церкви на Пасху, так как она считалась порождением дьявола («из-за того, что она лупится из яйца: говорят, что и черт вылупился из яйца» [Славянская мифология 1995: 116]), а также символом женского начала (ср. *Курица – не птица, баба – не человек*). Такое же отношение и к воробью, ими будто владеет нечистый: «через те горобці такі лихі [...]. Є такі баби, що, як на кого розсердиться та нашла горобців, то всеньку пшеницю зіп'ють, капосні. Буває, що на хату нашла, то, кляті, геть розшиють, до скіпочки обірвуть. Інчих пташок не насилають, а тіко горобців» [Кримський 1930: 182–183]. Отсюда употребление в украинских фраземах лексем *курка* и *горобець* негативной, сниженной маркированности: *як змочла курка; як курка лапою; і горобець у роті не наслідив; давати горобцям дулі; смішити горобців; горобці цвірінькають у голові* тощо.

Негативная оценка собаки, в основе которой лежит архетип чужого, зверя, обуславливает мифологемную мотивацию просторечных лексем *собачиться, присобачить*, а также фразеологизмов со сниженной, грубой экспрессивностью: рус. *собаке (псу) под хвост; пес меня возьми; пес его знает*, укр. *піти на пси; пуститися на пси; продати очі псові; хоч на собаку вилий; псові під хвіст* и т. п. Украинские паремии сохраняют негативную оценку собаки, указывая на недоверие ей и перенося стереотип животного на злых, коварных, лживых людей (*Не вір псові, бо тя вкусить; Мани собаку, маючи кияку; Бійся не того собаки, що голосно гавкає, а того, що лащиться; Хто з псами лягає, той з блохами встає*).

В английской номенклатуре энтомофауны также наблюдаем мифологизированную маркированность модусных мотиваторов. Так, утилитарная оценка полезности насекомого обуславливает уподобление его птице девы Марии *lady beetle (ladybug, ladybird)*,

а негативная оценка свойств насекомых, их непонятного для человека поведения становится мотивирующей базой для номенов *dragonfly* и *devil's coach-horse*. Первый номен насекомого вида стрекоз базируется на негативной оценке мотиватора *dragon* и мифе о связи насекомого с нечистой силой: «Swedish folklore holds that the devil uses dragonflies to weigh people's souls. Another Swedish legend holds that trolls use the dragonflies as spindles when weaving their clothes (hence the Swedish word for dragonfly *trollslända*, lit. "troll's spindle") as well as sending them to poke out the eyes of their enemies. In some South American countries, dragonflies are also called *matacaballo* (horse killer), or *caballito del diablo* (devil's horse), since they were perceived as harmful, some species being quite large for an insect. For some Native American tribes they represent swiftness and activity» (Wikipedia). Второй энтоним основан на мифе, также коррелирующем с модусом мотиватора: «Its name came from Irish mythology where this particular beetle was considered symbol of corruption. It was believed to have the power to kill on sight, and that it would eat sinners. When the beetle raised its tail, it was thought to be casting a curse. The foul smelling fluid emitted added to the effect» (Wikipedia) [Коновалова 2009: 152].

Мифологемы модусного типа определяют создание номинативных единиц с компонентом пространственной ориентации и их аксиологическую переинтерпретацию [Селиванова 2004: 167–182]. В основе оценки пространственных векторов лежат представления человека о земле как будничном, лишенном романтики, и небе как недостижимом, высоком, непознанном; а также религиозное мировоззрение, ритуалы и обряды правостороннего преимущества, движения живых существ вперед и прямо и т. д. Позитивная оценка векторов *вперед, вверх, правый, прямой* определяет мифологемную мотивацию фразеологизмов: рус. *птица высокого полета; быть на высоте; высокой пробы; вырасти в глазах; на переднем крае; идти вперед; правое дело; правая рука; говорить прямо*; укр. *підноситися на вищий ступінь (рівень, щабель); аж світ (вгору) піднявся; вести (держати) перед; праве око; ходити правим (чистим) робом; іти навпростець; ходити як по струнці (по шнурі)* тощо. Негатив славянского этносознания отражен в пространственных векторах *назад, вниз, левый,*

кривой, боковой, круговой и обеспечивает семантику фразем: рус. *скатиться вниз (в пропасть); как в воду опущенный; низко падать; низкие мысли; на заднем плане; давать задний ход; левые деньги; встать с левой ноги; смотреть косо; вылезти боком;* укр. *падати в очах; пустити на дно; котитися униз; низько сісти; пасти задніх; устати на ліву ногу; свояк з лівої щоки; поглядати скося (зизом, скрива); дивитися косо (боком); дерти косяка тощо.*

Фразеологизмы с компонентом кругового движения служат для обозначения иррациональности мышления, поведения человека, слабости, боли, даже сумасшествия, тяжелого положения: рус. *заколдованный круг; голова идет кругом; голова кружится; кружить голову;* укр. *давай Боже ноги, а чорт колеса; заходили кружала перед очима; крутити словами; крутити харамана; думки колесом закрутилися (заходили) в голові; голова йде обертом (кругом, ходором); голова крутиться (морочиться),* – что обусловлено мифологическими представлениями о действиях нечистой силы, колдунов (к примеру, наличие на полях закруток, заломов, вихрей расценивалось как плохой знак, как присутствие нечистой силы).

Исследование мифологемной мотивации номинативных единиц позволяет не только установить соотношение рационального и иррационального в этносознании, но и выявить роль одного из мощнейших возможных миров в формировании норм и ценностей, культурных предпочтений этнического сообщества, в организации общественной жизни и регулировании разнообразных дискурсивных практик народа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Барт Р. Мифологии / Р. Барт. – М.: Изд-во имени Сабашниковых, 1996. – 312 с.
2. Бахтияров О.Г. Деконцентрация / О.Г. Бахтияров. – К.: Ника-Центр, 2004. – 126 с.
3. Веселовский А.Н. Рецензия на кн.: Мандельштам О. Опыт объяснения обычаев (и.-е. народов), созданных под влиянием мифа / А.Н. Веселовский // ЖМНП. – 1882. – № 11. – С. 137–145.
4. Водак Р. Язык. Дискурс. Политика / Р. Водак: пер. с англ. и нем. – Волгоград: Перемена, 1997. – 139 с.

5. Гуревич П.С. Мифология наших дней / П.С. Гуревич // Свободная мысль. – 1992. – № 11. – С. 43–53.
6. Зварич І. Міф у генезі художнього мислення / І. Зварич. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – 236 с.
7. Івченко А. Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія / А. Івченко. – Харків: ФОЛІО, 1999. – 304 с.
8. Кацнельсон С.Д. К вопросу о стадильности в учении Потебни / С.Д. Кацнельсон // Изв. АН СССР. – 1948. – Т. 7. – № 1. – С. 81–96.
9. Коновалова О.В. Мотивація англійських ентономімів у когнітивно-ономазіологічному висвітленні: дис. на здобуття вчен. ступ. канд. філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови» / Ольга Володимирівна Коновалова. – Черкаси, 2009. – 194 с.
10. Крымский Аг. Звиногородщина. Шевченкова батьківщина. З погляду етнографічного та діалектологічного. Побутово-фольклорні тексти / Аг. Крымський. – К.: Друк. Всеукр. АН, 1930. – Частина 1. – Вип. 1. – 420 с.
11. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения / Е.С. Кубрякова. – М.: Институт языкознания РАН, 1997. – 327 с.
12. Лепешаў І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Народная асвета, 1981. – 160 с.
13. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура / А.Ф. Лосев. – М.: Политическая литература, 1991. – 524 с.
14. Лосев А.Ф. Философия имени / А.Ф. Лосев. – М.: Изд-во Московского университета, 1990. – 269 с.
15. Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию / В.А. Маслова. – М.: Наследие, 1997. – 208 с.
16. Налимов В.В. Спонтанность сознания / В.В. Налимов. – М.: Прометей, 1989. – 287 с.
17. Пазяк М.М. Українські прислів'я та приказки: Проблеми пареміології та пареміографії / М.М. Пазяк. – К.: Наукова думка, 1984. – 203 с.
18. Паршин П.Б. Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике XX века / П.Б. Паршин // Вопросы языкознания. – 1996. – № 2. – С. 19–43.
19. Потебня А.А. Из записок по теории словесности: (Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое) / А.А. Потебня. – Харьков, 1905. – 652 с.
20. Потебня А.А. Мысль и язык / А.А. Потебня // Потебня А.А. Слово и миф. – М.: Правда, 1989. – С. 17–200.
21. Рибалка Н.С. Мотивація номенклатурних назв ссавців у сучасній англійській мові: дис. на здобуття вчен. ступ. канд. філол. наук: спец.

- 10.02.04 «Германські мови» / Наталія Сергіївна Рибалка. – Черкаси, 2010. – 187 с.
22. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология / Е.А. Селиванова. – К.: Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
23. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2010. – 844 с.
24. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О.О. Селіванова. – К. – Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.
25. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови / Л.Г. Скрипник. – К.: Наукова думка, 1973. – 280 с.
26. Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – М.: Эллис ЛАК, 1995. – 584 с.
27. Топорков А.Л. Теория мифа в русской филологической науке XIX века / А.Л. Топорков. – М.: ИНДРИК, 1997. – 456 с.
28. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1990. – 638 с.
29. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса / Е.И. Шейгал. – М.: Гнозис, 2004. – 326 с.
30. Юнг К.Г. Душа и миф: шесть архетипов / К.Г. Юнг. – К.: Гос. библиотека Украины для юношества, 1997а. – 384 с.
31. Юнг К.Г. Психологические типы / К.Г. Юнг. – М.: Университетская книга, 1996б. – 718 с.
32. Geis M.I. The Language of Politics / M.I. Geis. – N.Y.: Springer-Verlag, 1987. – 189 p.

Список условных сокращений

ФСРЯ – Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А.И. Молоткова. – М.: Русский язык, 1986.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / Укладачі Л.С. Паламарчук, В.О. Винник, В.М. Білоноженко та ін.: У 2-х кн. – 2-е вид. – К.: Наукова думка, 1999.

Webster – Webster Dictionary [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://machaut.uchicago.edu/resource=Webster>.

Wikipedia – Wikipedia: The Free Encyclopedia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://en.wikipedia.org/>.

ПРЕЦЕДЕНТНА МОТИВАЦІЯ НОМІНАТИВНИХ ОДИНИЦЬ

Одним з актуальних теоретичних питань сучасної етнолінгвістики й лінгвокультурології є обґрунтування статусу та з'ясування функціональної природи прецедентних феноменів – складників концептуальної системи, позначення та зміст яких добре відомі представникам певної етнокультурної спільноти, вагомі й використовувані в когнітивному й комунікативному плані. Така дефініція ґрунтується на розробленні поняття прецедентних феноменів російськими дослідниками Ю.М. Карауловим, Д.Б. Гудковим, І.В. Захаренко, В.В. Красних й ін.

Прецедентні феномени належать до культурно-мовної компетенції – здатності носіїв певної етнічної культури й мови впізнавати в мовних одиницях і мовленнєвих продуктах культурно значимі установки й норми, ціннісні орієнтири, культурні коди та можливість їхньої переінтерпретації, а також організовувати свою комунікативну поведінку та текстопородження згідно з цими культурними знаннями. Культурно-мовна компетенція уможливорює самоідентифікацію людини як представника певного етносу й носія відповідної культури, тобто визначає параметри етнічності й культурної ідентичності – усвідомлення людиною своєї належності до певної культури шляхом визнання її цінностей, норм, ідей, пріоритетів, смаків, традицій тощо, ототожнення себе з культурними зразками, що дає змогу орієнтуватися в певному соціокультурному середовищі, упорядковувати власну життєдіяльність, передбачувати її наслідки, обирати той чи інший тип, манеру й форму спілкування.

Складники мовно-культурної компетенції формують лінгвокультурологічне поле, міжрівневою одиницею якого, тобто мінімальним мовно-знаковим носієм, дослідники вважають лінгвокультуреми [Воробьев 1997: 34–35]. Лінгвокультурема поєднує форму, мовне значення й культурний зміст. Вона не є одиницею мовної системи, а лише базовим терміном лінгвокультурології і служить для позначення одиниці вербалізації культурного змісту. План форми лінгвокультуреми може відповідати лексемі, сполуці, тексту. Планом її змісту є культурна інформація – сукупність

культурно маркованих знань й уявлень носіїв певної етнічної культури.

Одним із типів лінгвокультурам є прецедентні феномени, які В.В. Красних диференціює на національно-прецедентні, соціумно-прецедентні й універсально-прецедентні [Красных 2002: 50–51]. Д.Б. Гудков у межах гіпотези про існування когнітивної бази лінгвокультурної спільноти розглядає їх як феномени лише національного рівня прецедентності [Гудков 2000: 34–37], не припускаючи їх соціумно-прецедентного рівня. Як здається, виокремлення універсально-прецедентних феноменів потребує статистичного числення й доведення їхнього статусу. Ми не заперечуємо наявність соціумно-прецедентних феноменів, знання яких обмежено певною групою соціуму (наприклад, для лінгвістів прецедентними сьогодні є імена Ф. де Соссюра, Н. Хомського, Л. Блумфілда, Р.Й. Якобсона й ін., котрі не є відомими широкому загалу носіїв принаймні європейських мов).

Зважаючи на наявні в сучасній лінгвістиці класифікації прецедентних феноменів суперечливим є розгляд їхньої природи. За класифікацією В.В. Красних, типами прецедентних феноменів є ім'я (індивідуальне ім'я відомої людини, персонажа твору, артефакту, тобто «пов'язане з широко відомим текстом або із прецедентною ситуацією»); ситуація (значима подія, яка реально відбувалася в житті етносу й цивілізації; «її знаком може бути прецедентне ім'я, або прецедентне висловлення, або непрецедентний феномен»); текст (відомий твір, актуалізований в інших текстах, повернення до якого кероване механізмами інтертекстуальності) і висловлення – «репродукований продукт мовномисленнєвої діяльності; завершена й самодостатня одиниця, яка може бути або не може бути предикативною; складний знак, сума значень якого не дорівнює його смислу: останній завжди «ширше» простої суми значень; до когнітивної бази входить саме прецедентне висловлення; воно неодноразово відтворюється в мовленні носіїв» [Красных 2002: 47–48].

На нашу думку, така класифікація побудована не за єдиним параметром, про що свідчать і застереження щодо знакової репрезентації прецедентної ситуації ім'ям, висловленням або непрецедентним феноменом (феноменальність останнього взагалі є

неможливою, оскільки неprecedентність виявляється й у сукупності позначень прецедентної ситуації). Як здається, диференціація прецедентних феноменів потребує насамперед розмежування рівнів, на яких ці феномени встановлюються. Ми пропонуємо розрізняти референційний, когнітивний і мовний рівні. Отже, на референційному рівні прецедентність завжди представлена ситуацією або сукупністю ситуацій. Тип такої ситуації має різну природу: якщо подія відбувалася в дійсності, вона є реальною прецедентною ситуацією; якщо подія є вигаданою, її треба кваліфікувати як змодельовану колективною чи індивідуальною свідомістю. Залежно від раціональності / ірраціональності останньої прецедентна ситуація є раціональною чи міфологізованою.

На когнітивному рівні прецедентність існує у вигляді концептуальної структури інтеріоризованої ситуації (пропозицій, фрейму, ментальної моделі тощо). На вербальному рівні такі прецедентні концептуальні структури можуть мати репрезентацію словом (здебільшого онімом), сполукою; висловленням, яке має предикативну природу; текстовим фрагментом і цілісним текстом. В.В. Красних цілком слушно зауважує, що прецедентний текст і ситуація зберігаються в когнітивній базі у вигляді інваріантів сприйняття і можуть бути при потребі вербалізовані. Далі дослідниця зазначає, що саме тому текст і ситуацію відносять до складу вербалізованих прецедентних феноменів [Красных 2002: 49]. Проте виникає питання, чому до вербалізованих не віднесені ім'я та висловлення, адже, приміром, за іменем Дездемона на когнітивному рівні існує такий самий інваріант сприйняття (прецедентна концептуальна структура, відповідна вигаданій змодельованій авторською свідомістю прецедентній ситуації), як і у прецедентного тексту трагедії В. Шекспіра «Отелло». Прецедентне для українців ім'я Кличко пов'язане насамперед із реальними ситуаціями професійної діяльності цієї людини і відповідними їм у свідомості знаннями. Таким чином, питання полягає в тому, чи може існувати прецедентний феномен поза вербальними формами. Якщо так, як про це свідчить В.В. Красних [Красных 2002: 46], то до таких явищ треба віднести відомі всім пересічним представникам етносу паралінгвістичні засоби мовлення, зокрема, жести, міміку, рухи тіла, які постійно відтво-

рюються у процесах комунікації. До невербальних прецедентних феноменів треба зараховувати і всі етнокультурно марковані твори мистецтва, народних промислів й ін. семіосфер культури, які, до речі, здебільшого мають відповідні позначення в мові (наприклад, для угорців чардаш, для українців гопак). Це створює значні труднощі для опису і кваліфікації прецедентності, особливо у випадках поєднання вербальних і невербальних засобів. В.В. Красних зауважує, що в ряді випадків особливу складність представляє іменування прецедентної ситуації [Красных 2002: 66].

Інший бік проблеми вербалізації прецедентних феноменів ми вбачаємо у їхньому дворівневому характері, на який указують російські дослідники, з одного боку, кваліфікуючи феномени як мовну сутність, вербальну одиницю, з іншого – визначаючи їхнє співвіднесення з інваріантом сприйняття, який зберігається в когнітивній базі й культурному просторі. Як знак прецедентний феномен, безперечно, має форму і зміст, який зберігається в колективній пам'яті людства, етносу або групи і формує відповідну концептуальну структуру, що корелює з реальною або модельованою ситуацією.

Іноді прецедентний онім є недостатнім у своїй вербальній формі для репрезентації прецедентної концептуальної структури та референтної ситуації, він потребує поширення (наприклад, на підставі одного оніму героїня Шевченківської однойменної поеми «Катерина» може бути сплутана реципієнтом з імператрицею Катериною I чи II, що вимагає уточнення при введенні імені до тексту – шевченківська Катерина). Іноді такі уточнення мають характер приміток, коментарів, уставних конструкцій. Контекст вживання імені може репрезентувати різні ознаки й дії реальної особи або вигаданого героя, що є свідченням опертя імені на концептуальну структуру, яка відсилає до сукупності реальних чи змодельованих ситуацій.

Стосовно прецедентності тексту, то Ю.М. Караулов, який уперше розглянув саме цей тип феноменів, мав на увазі «1) значущий для тієї чи іншої особистості в пізнавальному й емоційному відношеннях; 2) який має надособистісний характер, тобто він добре відомий широкому загалу; 3) текст, звертання до якого повторюється в дискурсі певної мовної особистості»

[Караулов 1987: 216], тобто для дослідника прецедентними були цитати, імена персонажів і творів, а також їхні автори (інтертекстуальність узагалі). Назва ж «прецедентний текст» може мати подвійний смисл зважаючи на розгляд тексту як знакового культурного продукту і тексту як засобу мовної фіксації прецедентних феноменів. У першому розумінні текст репрезентується в етносвідомості у вигляді текстового концепту – згорнутого, редукованого змісту, який В.В Красних називає інваріантом сприйняття. Апеляція до такого тексту здійснюється шляхом пов'язаних із ним прецедентних висловлень або імен, які стають символами цілого тексту [Красных 2002: 68–69, 132]. Прецедентний текст у такому розумінні створює «прецедентне поле», фрагменти якого застосовуються у вторинному породжуваному тексті як «засоби когнітивно-емотивного й аксіологічного фокусування смислової маси» первинного (прецедентного) тексту [Сорокин, Михалева 1993: 98–117], тобто актуальним є не весь прецедентний текст, а відповідні його ситуації, образи, елементи. Прецедентний текст як засіб репрезентації прецедентних феноменів має зовсім інший механізм вияву: він у вербальному вигляді повністю наявний у пам'яті й репрезентується в мовленні як цілісний текст (наприклад, дитячий вірш, загадка, пісня, реклама тощо).

Прецедентні феномени широко використовують у процесах номінації. Застосування прецедентного імені як мотиватора є ознакою особливого типу мотивації, названого нами прецедентним. Прецедентна мотивація виділена нами за третім параметром класифікації – культурної значущості мотиватора для певної етнічної спільноти – і протиставлена непрецедентній.

Метою нашої статті є характеристика прецедентної мотивації на прикладі феноменів мовно-культурної компетенції українського народу. Окреслена мета передбачає розв'язання наступних завдань: установлення типології прецедентно мотивованих номінативних одиниць, з'ясування когнітивного статусу їхніх мотиваторів, обґрунтування функціональної природи прецедентної мотивації.

Прецедентна мотивація спостерігається при творенні ойконімів – назв міст, селищ (*Шевченко, Котовськ, Дніпродзержинськ*), регіонімів – назв регіонів, районів (*Шевченківський район* міста Києва, *Харківської області, Михайло-Коцюбинський район*

Чернігівської області), годонімів – назв лінійних об'єктів у містах (бульвар *Лесі Українки*, вулиці *Байди Вишневецького*, *С. Бандери*, *Попудренка*, *Володимирська*; площа *Батюка*, станції метро *Золоті ворота*, *Либідська*, *Майдан Незалежності*), прагматонімів – позначень товару (*Тарас Бульба*, *Івасик-телесик*, *Лисичка-сестричка*, *Лісова пісня* – цукерки; *Хрещатик*, *Першотравневий*, *Івасик-телесик* – торти; *Тарас*, *Ярило* – квас; *Гуцулка Ксеня* – вино; *Холодний Яр* – горілка); порейонімів – назв транспортних засобів (*Богдан* – назва автобуса; *Запорожець*, *Славути* – марки автомобілів; *Шевченко*, *Іван Франко*, *Академік Корольов* – назви кораблів), ергонімів – найменувань фірм, організацій торгівлі, банків, різноманітних сервісних установ, підприємств (*Тарас Бульба*, *Січ*, *Чумак* – ресторани; *У Богдана*, *Калина*, *Солоха* – кафе; *Кобзар*, *Першотравневий* – магазини; *Либідь*, *Жовтень* – готелі; *Берегиня* – фірма, ліцей; *Перун* – фітнесцентр), космонімів й астронімів – назв космічних просторів та об'єктів (*Амосов*, *Кибальчич* – назви зірок), фалеронімів – нагород (*ордени Ярослава Мудрого*, *княгині Ольги*, *святого Володимира*, *Шевченківська премія*, *Симоненківська премія*), гастронімів – назв страв (*Козацький* – напій, *Партизанська* – каша, *Чумацька* – юшка, *Перець по-першотравнево* – закуска; *Довбуш* – пироги), антропонімів (*Ель Кравчук* – співак), назв сортів рослин (*Симиренко* – сорт яблук, *Шевченко* – сорт винограду) тощо.

У дисертації представниці нашої наукової школи Я.В. Браницької проаналізовано прецедентну мотивацію французьких назв страв. Прецедентними мотиваторами цих найменувань є такі: 1) позначення осіб королівських династій Франції та монархів інших країн (страва *Henry IV* (маленькі шматки м'яса смажені або тушковані) названа на честь французького короля, який у свідомості французів, за свідченням енциклопедичних словників і шкільних підручників з історії, отримав схвалення від народу за те, що припинив тридцятилітню релігійну війну, видавши Нантський указ про віротерпимість; *bombe glacée Montmorency*, *bordure Montmorency*, *bananes Beauharnais*, *crème Marie-Louise* тощо); 2) найменування наближених до французьких королів осіб і їхніх фавориток (на честь графині *Дю Баррі*, фаворитки *Людовика XV*, названо

французькі страви *omelette Du Barry*, *potage Du Barry*; на честь його фаворитки мадам де Помпадур – страви *rissoles Pompadour*, *salpicon Pompadour*); 3) найменування державних діячів Франції та інших країн (*boudin Richelieu*, *sauce Colbert*, *potage Germiny*, *fond d'artichaut Soubise*, *petits-fours Souvarov* тощо); 4) позначення діячів літератури й мистецтва (*salade à la Dumas*, *bombe glacée Chateaubriand*, *œufs brouillés Massenet*, *tournedos Rossini*, *salade Rachel*, *poires Melba* тощо); 5) імена героїв літературних творів і біблійних текстів (*filet de bœuf Monte-Cristo*, *gâteau Esmeralda*, *homard à la Portos*, *poire Belle-Hélène*, *pommes Eva* тощо) [Браницька 2008: 122–138].

В українській мові в процесах номінації експліковано різні за інформативним статусом прецедентні мотиватори. Темпоративні мотиватори позначають час подій, актуальних у житті народу (приміром, *Перше травня* або *Жовтень* як уособлення Жовтневої революції 1917 року) чи термін річниць таких подій (вулиця *30-річчя Перемоги*, площа *700-річчя в Черкасах*). Доволі поширеними й регулярними є персональні мотиватори, до складу яких належать: 1) апелятивні назви осіб (*чумак*, *козак*, *партизан*), 2) позначення реальних видатних особистостей Київської Русі чи України за іменем, найчастіше за прізвищем або псевдонімом, інколи за іменем і прізвищем – письменників, музикантів, політиків, науковців, військових, народних героїв і т. ін. (*Ярослав Мудрий*, *Володимир*, *Грушевський*, *Драгоманов*, *Тарас*, *Шевченко*, *Леся Українка*, *Ватутін*, *Олекса Довбуш*, *Михайло Коцюбинський* – його син Юрій також був визначною постаттю в українській історії), 3) імена вигаданих осіб, найчастіше персонажів усної народної творчості або художніх творів (*Солоха*, *Тарас Бульба*, *Вакула*, *Мавка*, *Івасик-телесик*); 4) найменування антропоморфних міфологічних істот язичництва (*Велес*, *Люб*, *Лада*, *Перун*, *Ярило*, *берегиня*); 5) імена християнських святих (*святий Павло*, *святий Петро*, *Іоанн Хреститель*); 6) найменування тварин – персонажів казок (*Лисичка-сестричка*, *Лис Микита*, *Котик-братик*) тощо.

Менш регулярними в номінативному процесі є локативні мотиватори прецедентного статусу, що позначають місце визначних подій в житті українського народу (назва горілки «*Холодний Яр*» від місця в Черкаській області, де було проголошено холодноярську

республіку після Жовтневої революції). Рідко мотиваторами обираються предикати на позначення самих подій (площа *Перемоги*, площа *Повстання* і т. ін.). Культурно-знаковими є мотиватори – позначення художніх творів (цукерки *«Лісова пісня»*).

У когнітивному аспекті за прецедентним мотиватором завжди стоїть певна структура знань, фрагменти якої корелюють зі складниками структури знань про позначене або їх обирають довільно з естетичною чи рекламною метою. Отже, прецедентна мотивація за параметром відповідності мотиватора певному компоненту структури знань про позначене може бути кваліфікована як пропозиційна за умови актуалізації інформації прецедентного феномена у пропозиційному ядрі цієї структури. У такому випадку прецедентний мотиватор в онемасіологічній структурі найменування виправданий референційно і є складником предикатно-аргументних структур у мотиваційній базі знака (наприклад, місто *Ватутіне* в Черкаській області названо на честь генерала М.Ф. Ватутіна, під керівництвом якого війська Українського фронту брали участь у битві за Дніпро, Корсунь-Шевченківській битві). Такі прецедентно мотивовані назви ґрунтуються на метонімічному перенесенні суб'єктного компонента на локативний терм (кафе *«Нестор Махно»* в Гуляйполі Запорізької області названо на честь видатного земляка, саме там розташовувався його штаб у 1919–1921 р. р.). До речі, прецедентно мотивовані назви ресторанів, кафе здебільшого концептуально пов'язані з інформацією мотиватора лише на підставі диференціації закладу, який пропонує саме українські страви.

Належність прецедентного мотиватора до асоціативно-термінальної частини структури знань про позначене спостерігається рідко, наприклад, назва фітнесцентру *Перун* унаочнює прагнення номінаторів підкреслити силу, могутність, яких набуває відвідувач цієї установи (Перун у східнослов'янській міфології – головне божество, що уособлювало могутність, силу та владу; бог грому та блискавки, покровитель Київської Русі, який карав за беззаконня). Назва кафе *«Солоха»* ґрунтується на метафоричному уподібненні гарної господині, смачних і поживних страв сценарію, пов'язаному з персонажем відомої повісті М.В. Гоголя (Солоха була гарною й гостинною господинею).

Здебільшого прецедентні мотиватори вносять до нового позначення модусний компонент оцінки, переважно позитивної, що сприяє зростанню споживчого інтересу, формуванню довіри до установи або товару, культурно-естетичному маркуванню позначеного тощо. Назва ресторану «*Калина*» мотивована одним із головних символів України, який також має статус прецедентності. Позитивна оцінка казкових персонажів, богів, народних героїв України, персонажів художніх творів посилює знаковий потенціал цих прецедентних феноменів, які набувають регулярності та тиражуються у численних вторинних назвах.

Деякі прецедентно мотивовані найменування ґрунтуються на міфологічній природі феноменів, пов'язаної зі звичаями, ритуалами та обрядами східних слов'ян. Міфологемний прецедентний мотиватор у таких номінативних одиницях є знаком відповідного складника міфу як когнітивної структури, що характеризується ірраціональністю, відтворенням фіктивних, усталених у свідомості ідей, що беззастережно приймаються на віру етнокультурною спільнотою й не потребують доведення чи спростування [Селиванова 2007: 328–335], у які вірять і мусять вірити всі члени певної спільноти. Приміром, назва пирога *любка* пов'язана із прецедентним мотиватором *Люб*, який у слов'янській міфології кваліфікувався як дух-охоронець молодят, мав вигляд мохнатого, золотоволосого кота, який повинен був відганяти від спальні Нелюба – чорного, злого кота. Любки являють собою круглі оладки, у центрі яких запікається шматок тіста у вигляді гриба, що асоціюється зі статевими органами чоловіка й жінки. Любки ставлять біля ліжка молодят із метою пригощання Люба.

Підводячи підсумки, треба зазначити, що знаки прецедентних феноменів є доволі активними в номінативних процесах, виконують естетичну, прагматичну функції, а також служать засобами збереження та трансляції культури народу. Дослідження функціональної природи прецедентних феноменів у процесах номінації є перспективними в різних аспектах, зокрема, в ракурсі їхнього комунікативного й сугестивного впливу на носіїв відповідної культури з метою оптимізації рекламної справи, створення культурного іміджу міста, фірми, різноманітних установ тощо. Потребує уточнення й чимало проблем, пов'язаних із явищем пре-

цедентності: варто окреслити й обмежити коло прецедентних феноменів, обґрунтувати співвідношення прецедентності й інтертекстуальності, з'ясувати специфіку невербальних прецедентних феноменів і їхню репрезентацію в мові тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Браницька Я.В. Гастрономіи в сучасній французькій мові: когнітивно-ономасіологічний аспект: дис. на здобуття вчен. ступ. канд. філол. наук: спец. 10.02.05 «Романські мови» / Яніна Валентинівна Браницька. – Одеса, 2008. – 199 с.
2. Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы) / В.В. Воробьев. – М.: Изд-во РУДН, 1997. – 331 с.
3. Гудков Д.Б. Межкультурная коммуникация: проблемы обучения / Д.Б. Гудков. – М.: Изд-во МГУ, 2000. – 267 с.
4. Гудков Д.Б. Обучение русскому языку как иностранному в условиях современного социального контекста общения / Д.Б. Гудков, Л.П. Клобукова, И.В. Михалкина // Вестник МГУ. – 2001. – №6. – С. 244–257. – (Серия 9. «Филология»).
5. Джанаева В.В. Этнокультурная специфика прецедентных феноменов / В.В. Джанаева // Бюллетень Владикавказского института управления. – 2006. – № 17. – Режим доступа: <http://www.viu-online.ru/science/publ/bulleten17/page41.html>.
6. Захаренко И.В. Прецедентные высказывания и их функционирование в тексте / И.В. Захаренко // Лингвокогнитивные проблемы межкультурной коммуникации. – М.: Изд-во МГУ, 1997. – С. 92–99.
7. Захаренко И.В. Прецедентное имя и прецедентное высказывание как символы прецедентных феноменов / И.В. Захаренко, В.В. Красных, Д.Б. Гудков, Д.В. Багаева // Язык, сознание, коммуникация: сб. статей; ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. – М.: Филология, 1997. – Вып. 1. – С. 82–103. – Режим доступа: http://www.philol.msu.ru/~slavphil/books/jsk_01.pdf
8. Караулов Ю.М. Русский язык и языковая личность / Ю.М. Караулов. – М.: Наука, 1987. – 263 с.
9. Красных В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология / В.В. Красных. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. – 284 с.
10. Красных В.В. Система прецедентных феноменов в контексте современных исследований / В.В. Красных // Язык, сознание, коммуникация: сб. статей; ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. – М.: Филология, 1997. – Вып. 2. – С. 5–13. – Режим доступа: http://www.philol.msu.ru/~slavphil/books/jsk_02.pdf

11. Красных В.В. Когнитивная база и прецедентные феномены в системе других единиц и в коммуникации / В.В. Красных, Д.Б. Гудков, И.В. Захаренко, Д.В. Багаева // Вестник МГУ. – 1997. – № 3. – С. 62–75. – (Серия 9. «Филология»).
12. Прохоров Ю.Е. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев / Ю.Е. Прохоров. – 4-е изд. – М.: КОМКНИГА, 2006. – 224 с.
13. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология / Е.А. Селиванова. – К.: Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
14. Селиванова Е.А. Мифологемы русского этносознания в номинативной подсистеме языка / Е.А. Селиванова // Мир русского слова и русское слово в мире. – Т. 4. Язык. Сознание. Личность. Коммуникация в межкультурной среде: Материалы XI Конгресса МАПРЯЛ. – Варна, София (Болгария), 2007. – С. 328–335.
15. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с.
16. Сорокин Ю.А., Михалева И.М. Прецедентный текст как способ фиксации языкового сознания / Ю.А. Сорокин, И.М. Михалева // Язык и сознание: парадоксальная рациональность. – М., 1993. – С. 98–117.
17. Bartmiński J. Nictóre problemy i pojęcia etnolingwistyki lubelskiej / J. Bartmiński // Etnolingwistyka kultury. – Lublin: UMCS, 2006. – №18. – S. 77–90.

МОТИВАЦІЯ ЕРГОНІМІКОНУ МІСТА ЧЕРКАСИ (КОГНІТИВНО-ОНОМАСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

З огляду на домінування в сучасних мовознавчих дослідженнях когнітивно-дискурсивної наукової парадигми мова та її продукти розглядаються як знаряддя досягнення людиною успіху в різних видах діяльності, а співвідношення мови та свідомості отримує нові ракурси висвітлення, одним із яких є когнітивний аспект традиційно словотвірної проблеми мотивації.

Поширення й розвиток ринкових відносин в сучасній Україні висувають нові прикладні завдання перед лінгвістикою – оптимізувати вибір найменувань для різних ринкових реалій, посприявши тим самим не лише відповідності їхніх назв сутності й обсягу позначеного, а й привертанню споживчого інтересу до таких реалій. Розв'язання поставлених завдань насамперед може при-

служитися рекламним цілям, створити умови для успіху у виробництві, торгівлі, банківській справі, сервісі тощо. Вивчення номінативних процесів, що обслуговують наведені вище сфери ринкової економіки, є актуальним і має прикладну цінність.

Метою нашої статті є дослідження мотиваційних механізмів, що опосередковують творення однієї з найбільш поширених у мові сучасних міст лексичних груп – ергонімікону. Матеріалом аналізу послужили 500 сучасних ергонімів міста Черкаси. Ергоніми належать до найменш досліджених одиниць ономастикону, хоч сьогодні можна спостерігати своєрідний «ергонімічний бум» [Романова 1998] як вибух цікавості лінгвістів до найменувань фірм, організацій торгівлі, банків, різноманітних сервісних установ, підприємств тощо. Загалом дослідження цієї ономастичної групи лексики розпочалися у СРСР ще наприкінці 60-х – на початку 70-х років XX століття, хоч дотепер відсутнє єдине термінопозначення таких найменувань. Дослідники пропонують позначити окреслені назви термінами «мікротопонім», «рекреаційно-ділова назва», «рекламне ім'я», значно розширивши цю групу за рахунок позначень товару (прагматонімів), засобів масової інформації (гемеронімів), транспортних засобів (порейонімів). Менш поширеними є терміни «кнематонім» (В.Д. Бондалетов), «коопонім» (Т.О. Хейлик), «ойкодонім» (А.І. Мезенко), «парагогонім» (В.В. Лобода), «фірмонім» (А.А. Белей), «ергоурбонім» (Р.І. Козлов) і т. ін., які звичайно звужують сферу ергонімікону.

Ергоніми реалізують різноманітні функції: аттрактивну (привертання уваги споживачів), інформативну (передачі інформації про тип установи, фірми тощо), сугестивну (впливу на підсвідомість), емотивну (впливу на емоційну сферу споживачів у рекламних цілях), оцінну (встановлення позитивного ставлення до об'єкта найменування), естетичну (апеляцію до почуттів прекрасного, корисного, престижного), культурно-проективну (проекцію на культуру, прецедентні феномени, стереотипи культури), ідентифікаційну (ототожнення установи з ім'ям або прізвищем власників або з іншими установами власника), криптофорну (шифрування задля створення загадковості, втасмиченості – Т.П. Романова називає такі ергоніми шифровками або ребусами, а Н.Д. Голєв – індексами).

Вимогами до ергонімів вважають евфонію, відносну короткість, інформативність, орієнтацію на асоціації зі словами, що не мають пейоративних значень [Ономастика 1969: 253], необхідність урахування прагматичних пресупозицій – оцінок фонду знань, зацікавленості, психологічного стану, характеру, спроможності розуміти адресата [Родина 2004: 108–118], сугестивну здатність, естетичність, урахування особливостей національної культури, менталітету, стереотипів, явищ прецедентності тощо. Ергонім не повинен бути вульгарним або грубим словом при перекладі на іноземні мови [Емельянова 2007: 197].

Для дослідження мотивації ергонімів ми використали авторську концепцію мотивації як наскрізної лінгвопсихоментальної операції формування ономасіологічної структури на підставі вибору мотиватора (-ів) зі структури знань про позначене у складній системі зв'язків різних пізнавальних функцій свідомості, а також розроблену нами методику когнітивно-ономазіологічного аналізу, що ґрунтується на двовекторному підході: від слова до думки і від думки до слова – і передбачає два етапи: інтерпретацію ономасіологічної структури (ОС) номінативної одиниці та моделювання відповідної концептуальної структури знань про позначене, із якої на підставі активації у свідомості мотиваційної бази здійснюється вибір мотиватора (-ів) [Селіванова 2000; Селіванова 2004; Селіванова 2011].

Структура знань про позначене представлена у вигляді спрощеної моделі ментально-психонетичного комплексу (МПК), яка враховує кореляцію п'яти психічних функцій свідомості: відчуттів, почуттів, мислення, інтуїції та трансценденції – із колективним позасвідомим. Ядром МПК у вербалізованій частині мислення є пропозиції, пов'язані з асоціативно-термінальним компонентом метафоризованих знаків інших концептів, модусом як оцінним складником, образами, іншими психічними функціями й архетипами колективного позасвідомого. Залежно від статусу обраного мотиватором фрагмента МПК ми виокремили пропозиційний, асоціативно-термінальний, модусний і змішаний типи мотивації.

Пропозиційна мотивація характеризується вибором мотиваторів із ядра МПК – пропозиційних структур як мисленнєвих аналогів ситуації, що характеризуються відносною об'єктивністю,

внутрішньою несуперечливістю й позначені мовними одиницями у прямих значеннях. Мотиваторами багатьох ергонімів міста Черкаси є власне позначення об'єкта продажу, який отримує вторинне ергонімічне значення й нерідко має еквонімічний статус, тобто є гіпонімом у ряді інших видових назв. Приміром, *Коктейль* (назва кафе), *Самса* (назва установи харчування), *Ботфорт*, *Черевички* (назва магазину взуття), *Рубін*, *Золото* (магазин коштовностей), *Кераміка*, *Плитка*, *Вітражі* (магазини будівельних матеріалів), *Подушечка* (магазин постільної білизни), *Стіл і стілець* (магазин меблів). Інколи еквонімічний об'єкт ілюструє найнижчий рівень категоризації: *Аліса* (магазин пряжі, одним із видів якої є пряжа «Аліса»), *Лотос* (магазин побутової хімії, видом якої є сорт прального порошку «Лотос»).

Доволі поширеними є мотиватори суб'єкта виробництва – відомої фірми, що виготовляє продукцію: *Лавента* (магазин взуття), *Валента* (магазин одягу для вагітних), *Златокрай* (магазин продуктів). Функцію ідентифікації власника як суб'єкта виконують мотиватори в назві магазину *Еліс* (власницями є Лариса і Світлана), створеної шляхом змішаної аббревіації із використанням єднального сполучника; у назвах магазинів, перукарень і барів *Людмила*, *Аліна*, *Валентина*, *Марина*, *Наталі* (застосовують переважно власне ім'я, рідко – прізвище за модусом обраної частини назви (*Сокіл* – власник магазину Соколовський)).

У пропозиційно мотивованих ергонімах представлені різні компоненти предикатно-аргументних структур: локатив як показник місця (*Хрещатик* (ресторан на однойменній вулиці), *Фонтан* (бар біля фонтана), *У Богдана* (кафе біля пам'ятника Богдану Хмельницькому)); дестинатив як компонент призначення товару (*Садівник* (магазин для садівників), *Городник* (магазин для городників), *Турист* (магазин для туристів), *Карапуз*, *Малюк* (магазини для немовлят), *Пані* – магазин одягу для жінок); компонент рівня якості одного з різновидів страв (*Сладкарниця* – назва кафе); фінітив – компонент мети (*Комфорт* – магазин меблів); комітатив як компонент суміжності з об'єктом продажу (*Алло* – магазин мобільних телефонів, *Хто там?* – магазин дверей) або суб'єктом власності (*Мішель* – перукарня названа ім'ям батька, колишнього перукаря, *Аринушка* – магазин іграшок за ім'ям доньки, *Дарина* –

бар, названий ім'ям онуки, *Льдана* – телестудія за ім'ям онуків Іллі та Дани), локативом (*У бичка* – магазин біля м'ясокомбінату), партитивом об'єкта продажу (*Секунда* – магазин годинників, *Квадратний метр* – агентство нерухомості) тощо.

Чимало ергонімів є сполуками, мотиватори яких позначають генералізований об'єкт і дестинатив: *Все для жінок*, *Все для взуття*, *Все для дому*. У Черкасах великі магазини мають гіперонімічну назву будівлі взагалі, що корелює з позначеннями об'єктів продажу: *Будинок меблів*, *Будинок кофе*, *Будинок книги* – або дестинативом чи предикатом (*Бєбі-будинок*, *Будинок торгівлі*).

Асоціативно-термінальна мотивація, на відміну від пропозиційної, за загальним механізмом є метафоричною. Метафоризація є найпродуктивнішим креативним засобом збагачення мови, виявом мовної економії, семіотичною закономірністю, що виявляється у використанні знаків однієї предметної чи поняттєвої сфери на позначення іншої, схожої з нею в якомусь відношенні або асоційованої з нею. Метафора заперечує належність об'єкта до того класу, у який він насправді включений, і стверджує його входження до категорії, до якої він не може бути віднесений раціонально [Арутюнова 1990: 17].

На позначення різноманітних установ використовують знаки різних предметних сфер на підставі уподібнення здебільшого сценаріїв: *Партизан* – сауна, що розташована під мостом, що ускладнює її пошук; *Хамелеон* – солярій, у якому людина отримує засмагу, нібито змінює колір, як хамелеон; *Компас* – магазин книги, яка уподібнюється компасу у світі знань; *Ніагара* – клуб ігрових автоматів, у якому дзвін монет асоціюється з Ніагарським водоспадом. У останньому випадку використовується власна назва – гідронім, що може кваліфікуватися як прецедентний феномен, адже всім відомо, що Ніагарський водоспад – найбільший у світі.

Серед ергонімів міста Черкаси чимало мотивованих прецедентними національно-культурними знаками (*Січ*, *Чумак* – ресторани; *У Богдана*, *Калина*, *Солоха* – кафе; *Кобзар* – магазин; *Либідь* – готель; *Берегиня* – фірма, ліцей). Прецедентна мотивація ергонімів здебільшого має метафоричну природу за умови асоціативного смислового зв'язку з певним компонентом пропозиції (наприклад, *Тарас Бульба* – ресторан української кухні за іменем

героя-українця повісті М.В. Гоголя, *Пенні* – магазин дитячого одягу від імені дитини – героїні повісті А. Ліндгрена; *Адам* – магазин чоловічого одягу, *Єва* – косметологічний салон, *Діоніс* – бар, *Папа Карло* – магазин столярних виробів) або застосовує модусний компонент структури знань про позначене, тобто найменування прецедентних феноменів виконують вторинну ергонімічну функцію з огляду на їхню позитивну оцінку етносом або милозвучність, однак здебільшого такі назви не відіграють ролі засобу інформування споживача (наприклад, *Ассоль* – магазин одягу; *Ельф* – бар, *Амур* – магазин продуктів).

Модусна мотивація ергонімів міста характеризується застосуванням мотиваторів із позитивною оцінкою, які здебільшого не пояснюють змісту позначеного й інколи корелюють із позитивними смаковими, одоративними відчуттями, почуттями схвалення (*Тріумф*, *Прогрес* – магазини одягу, *Благо* – кредитна спілка, *Лакі-тур* – туристичне агентство від англ. *Lucky* – «щастя», *Фаворит* – магазин, *Аромат* – магазин кулінарних виробів, *Фрагранс* (від фр. аромат) – перукарня, *Нірвана* – магазин одягу, *Браво* – піцерія). Модусний мотиватор може мати прецедентний статус (*Фелічіта* – назва піцерії інформус про об'єкт споживання як італійський продукт й утворена від назви популярної італійської пісні «Щастя в коханні»). Позитивна оцінка в ергоніміконі міста пов'язана із вишуканістю королів та атрибутів королівської влади (*Корона* – магазин продуктів, *Роял* – казино), елітністю та престижністю (*Еліт-стиль* – салон краси, *Еліт* – магазин і бар, *Еліт-персонал* – кадрове агентство, *Престиж* – агентство нерухомості). За стереотипами оцінки реалій в етносвідомості українців мотивовано назви *Ромашка*, *Магнолія*, *Юність*, *Троянда*, *Смарагд* тощо.

Творення ергонімів інколи ґрунтується на відповідних міфологемах, що пов'язують реалію з успіхом, удачею, щастям, добробутом: *Підкова* – кафе-бар (пов'язане з міфом про підкову, яка приносить щастя), *777* – кафе-бар (пов'язане з магічним числом сім).

Поеднання в ономасіологічній структурі мотиваторів різного статусу у структурі МПК представляє змішаний тип мотивації: *Джинсовий коктейль* – назва магазину одягу репрезентує еквонімічний об'єкт продажу і метафоричний компонент – знак

предметної сфери страв, який використовується в ергонімі на підставі суміжного поняття «суміш», що підкреслює різноманітність асортименту в торговельному закладі. В ергонімі *Меблева країна* поєднано пропозиційний мотиватор об'єкта із метафоричним компонентом, що застосовується для наголошення на величині магазину.

Оптимальність вибору ергонімів потрібно перевіряти шляхом анкетування мешканців міста, що було здійснено у виконаній під нашим керівництвом магістерській роботі студентки Ю.В. Фещенко, яка підрахувала реакції респондентів на використання різних ергонімів м. Черкаси. Нею виявлено, що найбільш позитивно мешканці міста, переважно жінки, оцінили прозорі, але метафоричні назви, відомі всім носіям мови [Фещенко 2008]. В ергоніміконі міста переважають українські найменування, хоч наявні транслітеровані або транскрибовані англійські чи французькі запозичення або російські ергоніми.

Завдання дослідників ергонімікону міст полягає в максимальній оптимізації найменувань стосовно мети установ і закладів, приведенні ергонімів у відповідність до позначених реалій, культурних стереотипів українського народу з урахуванням прецедентних феноменів етносвідомості, у спрямуванні назв на успішність у виробництві, торгівлі, сервісі тощо, усуненні чинників негативного сугестивного впливу на споживачів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс / Н.Д. Арутюнова // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 5–32.
2. Бахтияров О.Г. Деконцентрация / О.Г. Бахтияров. – К.: Ника-Центр, 2004. – 126 с.
3. Емельянова А.М. Эргонимы в лингвистическом ландшафте полиэтнического города (на примере г. Уфы): автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. филол. н.: спец. 10.02.01 «Русский язык» / А.М. Емельянова. – Уфа, 2007. – 22 с.
4. Ономастика. – М.: Наука, 1969. – 261 с.
5. Родина О.В. Прагматические presupпозиции как фактор воздействия рекламного текста / О.В. Родина // Вестник Московского ун-та. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2004. – № 4. – С. 108–118.

6. Романова Т.П. Проблемы современной эргонимии / Т.П. Романова. – Режим доступу: <http://www.ssu.samara.ru/vestnik/gum/1998>.
7. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология / Е.А. Селиванова. – К.: Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
8. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О.О. Селіванова. – Київ – Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.
9. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
10. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с.
11. Фещенко Ю.В. Мотивация и способы словообразования русских эргонимов г. Черкасы: магистерская работа / Ю.В. Фещенко. – Черкасы, 2008. – 75 с.
12. Шестакова С.О. Лексико-семантичні інновації у системі слів-ергонімів / С.О. Шестакова // Вісник Харківського національного ун-ту. Серія «Філологія» – 1999. – С. 197–204.

КОГНІТИВНЕ ПІДГРУНТЯ ТЕРМІНОТВОРЕННЯ: МЕТОДИКА АНАЛІЗУ

Одним із виявів експансіонізму – дослідницького принципу сучасного мовознавства, є створення інтеграційних програм, які дають змогу представити доробок традиційних галузей лінгвістики в новому висвітленні, визначити перспективні аспекти аналізу відповідних мовних об'єктів і явищ. Така програма потенційно закладена в когнітивній науці, що сьогодні постає як «парасолькова» дисципліна (*umbrella discipline*), яка, з одного боку, сама сформувалася на підставі федерації різних галузей знань, з іншого, створила умови для виникнення нових підходів й аспектів у різних напрямках мовознавства і лінгвістичних дисциплінах.

Сучасне термінознавство, яке поступово виходить за межі лексикології, постаючи як самостійна лінгвістична галузь, характеризується багатовекторною інтеграцією з різними мовознавчими галузями, зокрема, з когнітивною лінгвістикою. Наприкінці ХХ ст. традиційний погляд на термін поступається місцем новому – когнітивному, згідно з яким термін кваліфікують як носія кон-

денсованої і водночас максимально конкретної інформації про позначене, засіб мовного вираження наукового мислення у процесі комунікації [Ельцова 2002: 129], вербалізований спеціальний концепт, що з'являється й удосконалюється в процесі пізнання [Лейчик 2006: 21]. У когнітивному висвітленні термін як основна одиниця науки, спеціальних галузей знань та сфер діяльності людини не лише називає процеси й об'єкти, а й одночасно служить засобом пізнання навколишнього світу [Ивина 2003: 4]. Підхід до вивчення термінів не тільки як до елементів терміносистеми, а і як до засобів вербалізації відповідної концептуальної сфери має особливе значення для вдосконалення традиційного поняттєвого апарату термінознавства і є на сьогодні найбільш перспективним у цій галузі.

Розгляд терміносистеми як пізнавального знаряддя, знакової моделі певної теорії спеціальної галузі знань чи діяльності, структура якої в цілому адекватна структурі системи понять цієї теорії [Лейчик 2006: 129], створює підґрунтя для з'ясування когнітивної проекції процесів термінотворення, встановлення співвідношення терміносистем і відповідних фрагментів наукової картини світу, прийнятої світовою спільнотою науковців або носіями певної мови й мови для спеціальних цілей.

Актуальність когнітивного аспекту термінознавчих досліджень визначена потребами переосмислення теоретичного доробку цієї галузі, розроблення пізнавальної бази термінотворення та прикладними завданнями.

Мета нашої статті – обґрунтувати методику аналізу когнітивного підґрунтя процесів термінотворення, що дасть змогу простежити проекцію терміносистеми на структури знань у певній галузі, на результати категоризації та концептуалізації відповідної онтологічної сфери науковою спільнотою і з'ясувати пізнавально-креативні перспективи користувачів мов для спеціальних цілей. З цією метою ми використовуємо розроблену нами в монографії «Когнитивная ономазиология» методику когнітивно-ономазіологічного аналізу й нову концепцію мотивації як наскрізної лінгвокогнітивної операції формування ономазіологічної структури на підставі вибору мотиватора (-ів) із мотиваційної бази структури знань про позначене у складній синергетичній системі

зв'язків різних пізнавальних функцій етносвідомості [Селиванова 2000: 153–180; Селиванова 2008: 152–180]. Дослідження мотивації термінів і номенів уможливить «побудову концептуальної моделі певної галузі знання та з'ясування взаємозв'язку між структурами знання й мовними формами» [Новодранова 2000: 68–69]. Окреслена концепція апробована представниками нашої наукової школи в дисертаційних дослідженнях і наукових працях на матеріалі кількох мов на прикладі різноманітних лексичних і граматичних класів номінативних одиниць, зокрема, і номенів лікарських рослин (В.В. Калько), птахів (І.І. Казимир) в українській мові; комах (О.В. Коновалова), ссавців (Н.С. Рибалка) в англійській мові, риб (С.А. Стройкова) у німецькій мові, німецьких футбольних термінів (С.С. Богуславський).

Матеріалом для застосування цієї методики у представленій статті обрано номенклатуру ентомофауни, вилучену з визначників й атласів комах України. Українські ентомологічні номені не були об'єктом когнітивно-ономасіологічного аналізу, що забезпечує новизну нашого дослідження. Когнітивно-ономасіологічний аналіз будь-якої номенклатури дає змогу не лише встановити структури й операції свідомості, які передують творенню найменувань, а й змодельовати фрагменти наукової картини світу певного кола дослідників, які систематизували інтеріоризований ними сегмент реального світу, а також з'ясувати зв'язок наукової та наївної картин світу, адже мотиватори номенів відображають як наукові знання, так і світоглядні пріоритети науковців як пересічних носіїв мови, які керуються закономірностями процесів номінації певної мови.

Методика когнітивно-ономасіологічного аналізу може бути застосована як для номенів, так і для термінів з огляду на твердження деяких термінознавців про суттєву відмінність цих двох підсистем термінологічних знакових масивів. Першим таку відмінність констатував англійський логік і філософ В. Вевель. Він зазначав, що під час фіксації термінів відбувається фіксація понять, які вони передають, а номенклатура будь-якої галузі природничої історії – це зібрання імен усіх її видів [Суперанская 1989: 23; Панько 1994: 149]. У вітчизняних лінгвістичних студіях поняття «номенклатура» та «термінологія» розрізняють починаючи з праць

Г.Й. Винокура та О.О. Реформатського. Г.Й. Винокур підкреслював, що номенклатура на відміну від термінології є системою абстрактних й умовних символів, основне призначення яких – надати максимально зручний засіб для позначення предметів і речей [Винокур 1939: 10], а О.О. Реформатський пов’язував номінативну функцію лише з номенклатурою, яку визначав як сукупність назв речей, що може надати інформацію про відмінність та порядок елементів системи, але не про саму систему понять (на відміну від термінології) [Реформатський 1961].

Розв’язання проблеми розмежування термінів і номенів насамперед полягає у визначенні їхніх інтегральних і диференційних рис. До спільних із термінами рис номенів відносять незалежність від контексту, зв’язок зі спеціальними поняттями, наявність семантичних відношень, можливість бути вмотивованими, фіксацію у спеціалізованих лексикографічних працях [Кротевич 1957; Родзевич 1963: 10–11; Татаринів 1996], системність і впорядкованість [Хаютин 1972: 83; Суперанская 1989: 22]. Щоправда, не всі дослідники визнають системність номенклатури, яку розглядають і як хаотичну невпорядковану сукупність назв однорідних понять, що перебувають на одному рівні абстракції та відбивають класи однорідних предметів [Лейчик 1974]. Термінознавці вважають, що вилучення з неї окремих номенів або навіть блоків не змінить системи в цілому, оскільки вона не так жорстко організована, як система термінів [Руденко 2000], а самі номени лише іменують предмети сприйняття без реалізації їхнього точного місця в системі класифікацій та без співвідношення з іншими предметами.

Диференційними рисами термінів і номенів учені вважають поняттєвий статус перших і предметний або речовинний других [Винокур 1939: 8; Канделаки 1977; Дудик 1980: 85], абстрактність значення перших і конкретність других [Мельников 1991; Михайлишин 1998: 155], дефінітивність перших й описовість других, наявність у терміна номінативної та дефінітивної функцій, у номена – номінативної та сигніфікативної функцій [Овчаренко 1968; Крижанівська 1984; Суперанская 1989; Д’яков 2000]; послабленість зв’язку номена як етикетки або ярлика з позначенням, на відміну від терміна [Д’яков 2000: 15]. Номен, за визначенням

російського філософа Г.Г. Шпета, – це знак, пов’язаний з іменованою річчю не в акті думки, а в акті сприйняття й уявлення. На думку вченого, номен належать до категорії «лексису», тому в них послаблений зв’язок із поняттями, а терміни, які відображають пізнавальний процес і займають певне місце в системі, належать до категорії «логосу» [Шпет 2005: 236–237]. Однак предметність і конкретність номена є лише умовною, оскільки, на думку В.М. Лейчика та М.Х. Попова, номен надаються не тільки й не стільки окремим конкретним предметам, а їхнє основне призначення полягає в тому, щоб бути назвою узагальненого предмета як типового представника іменованого класу [Попов <http://www.kudrinbi.ru>]. Номен є знаками класів предметів, які входять до одного однорідного ряду на підставі свідомо обраних зовнішніх ознак цих предметів [Лейчик 1974: 24]. Залежно від галузі спеціальних знань номенклатуру розуміють як: 1) сукупність назв; 2) сукупність умовних символів, графічних позначок, що нерідко складаються з цифр та букв; 3) сукупність термінів без дефініцій; 4) сукупність міжнародних (греко-латинських) назв на позначення видів та елементів у біології, хімії, медицині тощо [Панько 1994: 149].

Така непослідовність термінознавців у розгляді номенклатури, як здається, пов’язана, по-перше, з невизначеністю поняття «термін», по-друге, з неузагальненістю проблеми, обмеженістю характеристики номенів лише конкретними сферами спеціальних знань, оскільки деякі номенклатури організовані як системи, що належать до найпростіших і складаються з назв однорідних понять, які перебувають на одному рівні абстракції [Лейчик 1974], інші ж номенклатури являють собою багаторівневі таксономії.

На нашу думку, в когнітивному аспекті номен є мовним знаком, зміст якого визначається інтеріоризацією властивостей класу конкретних предметів, що сприймається як один вид у системі спеціальної галузі, а форма звичайно фіксує зв’язки з іншими номінативними одиницями, які позначають ці властивості на підставі або усвідомлення відносно об’єктивної інформації про предмет або його асоціативно-образного, оцінного, парадоксального сприйняття номінаторами. Номен входить до складу номенклатури – системи, організованої на підставі свідомо обраної

науковцями ієрархії спільних ознак і залученої до терміносистеми та термінології певної спеціальної галузі.

Сутність і кінцеву мету когнітивних досліджень номенклатури свого часу узагальнив П.О. Флоренський: «Номенклатура як сукупність найменувань видів надає нам покарбовані та пройдені різцем слова повсякденної мови, оскільки кожна вдала назва спирається на роки дуже уважного спостереження, на пізнання тісно згуртованих і стійких переплетінь ознак і на розуміння характеру співвідношення цих комплексів у таксономічній ієрархії. Така назва є стиснутою в одне слово, просте чи складне, формулою досліджуваної речі й дійсно слугує зупинкою думки на певній вершині» [Флоренський 1989: 128].

Аналіз механізму мотивації дає змогу з'ясувати окреслену формулу досліджуваної речі, що проектується на структуру знань про позначене, моделлю якої в нашій концепції служить ментально-психонетичний комплекс (далі – МПК), який інтегрує пропозиційну інформацію з асоціативно-метафоричною, що міститься в асоціативно-термінальному компоненті моделі й базується на знаковій переінтерпретації знань однієї сфери в термінах інших предметних сфер, на образному компоненті, а іноді – на архетипах колективного позасвідомого; а також із модусом – оцінно-емотивним компонентом, що корелює з аксіологізованими відчуттями, почуттями й емоціями, – і концептуальним планом як прагматичним компонентом, який контролює відповідність концептуальної інформації умовам номінативного чи комунікативного актів.

Залежно від статусу мотиватора в моделі структури знань про позначене диференціюємо мотивацію на такі типи: 1) пропозиційну, яка застосовує знаки-мотиватори у прямих значеннях, що фіксують в ономазіологічній структурі відносно істинну та несуперечливу інформацію про позначене; 2) асоціативно-термінальну, яка характеризується вибором мотиваторів метафоричного статусу на підставі аналогічних зв'язків з іншими предметними сферами; 3) модусну, яка ґрунтується на оцінці носіями мови знака мотиватора в кореляції із психічними функціями відчуттів, почуттів й архетипами позасвідомого, 4) змішану, яка суміщає мотиватори, що позначають різні за статусом фрагменти структури

знань про позначене; 5) концептуально-інтеграційну, що формує новий знак і його концепт на підставі поєднання двох концептів і їхніх знаків.

Пропозиційна мотивація за загальним механізмом є метонімічною, адже у процесі номінації здійснюється перенесення позначень одного компонента події на інший, імені класу об'єктів на об'єкт цього класу, позначення частини на ціле й цілого на частину за суміжністю в межах однієї ситуації. У масиві українських номенів комах виокремлюємо два різновиди пропозиційного типу мотивації: гіперонімічний і предикатно-аргументний.

Гіперонімічний різновид у масиві українських ентомонімів демонструє способи категоризації номенклатури комах: видові назви здебільшого застосовують мотиватори знаків родини, інколи ряду чи підряду (*цикадка зелена* з родини *цикаделін* підряду *цикадин*). В одній із родин, що належать до певного ряду чи підряду, нерідко відбувається дублювання гіпероніма як назви виду та родини, що свідчить про радіально-прототипний принцип диференціації комах. Найкращому зразку родини, який отримує назву ряду чи підряду, інколи протистоїть назва комахи з корелятивом – мисленневим аналогом відповідності / невідповідності нормі (пор.: *щитівка несправжня дубова*, *строкатка несправжня звичайна*; *комарі справжні*, *комарівка звичайна*, *гнойовик звичайний*, *летюха звичайна*). На відповідність нормі вказують і позначення розмірів як відхилення від неї (*волохокрилець великий*, *совка південна велика*, *вуховертка мала*).

Предикатно-аргументний різновид пропозиційної мотивації дає змогу встановити інтеріоризовані науковцями-ентомологами базові ознаки комах. Мотиватори цього типу корелюють із різноманітними компонентами предикатно-актантних рамок, або предикатно-аргументних структур знань про позначене. Мотиватори українських ентомонімів позначають інформацію різного типу, що відповідає компонентам:

– предикатів руху (*стрибок курячий*, *стрибун сірий*, *летюха звичайна*, *плавт*, *хребтоплав*), локалізації (*плодожир*, *коренежир*), звучання (*цвіркун лобатий*, *дзижчало чорне*), харчування (*сіноїд*, *мертвоїд*, *деревогриз борозенчастий*, *насіннеїд ясеновий*, *плодожерка грушева*), полювання (*павуколов бурий*); уподобання

(мурашколюб, водолюб великий чорний), пошкодження (черепашка шкідлива); фізичної дії (бджола листоріз бурогрудий – «З листків різних кущів вирізує овальні шматки, якими вистилає комірки свого гнізда в ґрунті»; оса товстоголова рюча; деревоточець західний; комар кусака); перетворення (горіхотворка волосиста смугаста), сприйняття вигляду комахи людиною (блищунка, світляк);

– об'єктів харчування (трипс житній (огірковий, гороховий); пухойд качиний, перойд курячий; волосойд овечий (бичачий); хижак-короїдник, листоїд; зернівка горохова; кровососка кінська), пошкодження (медяниця грушева (яблунева, морквяна); попелиця звичайна коренева кукурудзяна; бджоложук звичайний, мурахожук – «шкодять бджолам і знищують личинки мурашок»);

– темпоративу (одноденка двокрила, веснянка велика, гробарик осінній, п'ядун присмерковий, нічниця);

– комітативу як показнику супровідного предмета чи явища (льодовичник, дощовиця, листовійка приморозкова звичайна, квітковниця дощова);

– локативам, що варіюються від конкретного місця існування комахи до регіону її локалізації, країни поширення тощо (цвіркун домовий (польовий); муха хатня, златка пенькова соснова, лишайниця тополева, вуховертка городня (прибережна); прибережник; попелиця баштанна; богомол кримський, совка південна велика, черепашка австрійська);

– трансгресиву як результату каузації перетворення (трубокрук дубовий, коконопряд) і т. ін.

Актуальними у процесах творення номенів комах є показники рівнів якості – забарвлення тіла і його частин (одноденка білохвоста, дибка зелена, трав'янка червононога, ковалик сірий (чорний); зеленушка зелена), кількості – розміру тіла чи його частин, кількості частин або крапок чи інших візерунків на тілі (дзигачало велике, великоголовка жовтоноса, мертвойд чотирикрапковий, зеленчук короткокрилий), партитива як частини цілого (товстоголовка, кутокрилка, серпокрилка, кобилка блакитнокрила).

Альтернативним способом позначення порівняно із пропозиційною мотивацією є асоціативно-термінальна, що ґрунтується

на метафоричному застосуванні мотиваторів. У структурі МПК метафоричні знаки належать асоціативно-термінальній частині як периферії, що корелює, з одного боку, із пропозиційним ядром, з іншого, з іншими концептами (донорськими), які постачають свої знаки до реципієнтної зони ентомофауни на підставі відповідних аналогій.

Згідно із принципом антропометричності найбільш стереотипною донорською зоною для номенів ентомофауни є концепт ЛЮДИНА, знаки якого стають антропоморфними метафорами у сфері ентомофауни. Чимало назв комах ототожнюються з позначеннями людини, які отримують вторинне метафоричне значення на підставі аналогії сценаріїв двох концептуальних сфер (*богомол* – «в спокійному стані вони тримаються на рослинах другою і третьою парою ніг, а передні ноги підняті, наче для молитви»; *облудник-злодій* – «при небезпеці жуки прикидаються мертвими, витягуючи вуса і ноги уздовж тіла»; *гравер звичайний, пильщик-ткач ялиновий, бджола-тесляр, короїд-типограф, поліграф пухнастий* мотивовані способом харчування) або за гештальтною подібністю (*капуцин* із родини капюшонників має голову, втягнену в передньогруді, які прикривають їх ніби капюшоном; звукові гештальти опосередковують номінацію *ковалик сірий*; за ознаками забарвлення названі комахи *солдатик, адмірал, ковалик-хрестоносець*). Знаки соматизмів людини, її властивостей і дій також стають ономасіологічними ознаками ентомонімів (*довгоносик великий люцерновий, цвіркун лобатий, щитник гостроплечий, чубатка пустельниця, трав'янка струнка, гребляк, златка мінуюча, свердлик листяний*).

Чимало номенів комах отримують мотиватори концептуальних сфер інших тварин: ссавців (*кобилка болотяна, коньок бродячий, слоник, верблюдка, мурашиний лев, ведмедця гера*), птахів (*казарка, ктир яструбниця руда, павине очко*), комах інших класів (*комарівка, скорпіонниця звичайна, мурашковидка звичайна, ктир шерш-неподібний*). Здебільшого підґрунтям такої метафоризації служить гештальтна аналогія конфігурації тіла, забарвлення або подібність за розміром порівняно з представниками родини чи ряду.

Спостереження ентомологів за зовнішнім виглядом комах сприяють аналогію з рослинним світом (*богомол-ірис* названий

за фіолетово-чорною плямою на крильцях) або найчастіше з артефактами, що відбивається в ономасіологічній структурі номенів (приміром, *пластинокрил-серпоносець* має загнутий яйцеклад із дрібними зубчиками; у самця *списовуски довговусої* наявні вусики з широко-яйцевидною чорною булавою; *подушечниця березова* має білий опуклий яйцевий мішок; в *шашечниці червоної* крила з жовтою облямівкою та чорними крапками).

Доволі поширеним є застосування у процесі творення ентономімів графічних знаків і символів, які вказують на специфіку забарвлення частин тіла комах, що є важливим для диференціації видів (наприклад, *совка інсилон*, *совка оклична*, *совка С-чорна*, *совка-гама*, *стрілчатка псі*, *чубатка-зигзаг*, *кутокрила С-біле*, *товстоголовка-кома*, *стрілка-плосконіжка*, *щитівка яблунова* *комоподібна*). Використання мотиваторів на позначення природних явищ чи речовини у номенів ентомофауни зумовлене здебільшого стереотипним уявленням про колір і схожістю з ним забарвлення комах (*вогнищниця золотиста*, *трав'янка-вогнівка вохряно-жовта*, *златка тополева золотиста*, *перламутрівка польова*), інколи речовина, яку виділяє комаха, нагадує відповідну речовину, назва якої стає мотиватором (*медяниця грушева* – «виділяє клейку цукристу рідину – медяну росу»).

Пропозиційне ядро МПК і його термінальна частина пов'язані з модусом, що визначає оцінку комах номінаторами. Н.Д. Арутюнова цілком слушно наголошувала на тому, що «роль оцінки полягає в тому, щоб співвіднести предмети й події з ідеалізованою, тобто нормативною картиною світу. Ідея нормативності пронизує значний життєвий цикл, який бере початок зі сприйняття явищ дійсності» [Арутюнова 1988: 8].

Дослідники словотворчої мотивації практично ігнорували роль модусу як оцінки в номінаційних процесах. Проте когнітивно-ономасіологічний аналіз модусної мотивації може пролити світло не лише на особливості оціночного сприйняття світу етносом, а й на оцінці пріоритети, стереотипізовані в етносвідомості, механізми їхнього використання у процесах номінації. Обрання саме оцінки мотивуючою ознакою ономасіологічної структури ґрунтується на різних пізнавальних функціях: сенсорних механізмах інтеріоризації світу, емоційному сприйнятті, мисленнєвій раціональній

обробці, образно-метафоричному уподібненні з опертям на стереотипи, культурну символіку, архетипи колективного позасвідомого.

Використання номінаторами саме оцінних конотацій мовних знаків, які нашаровуються на дескриптивне відображення позначуваного й передають інформацію про ставлення людини до відповідної реалії [Телия 1991: 173], при послабленні або цілковитому гасінні їхніх денотативних ознак є характерною рисою одного з типів мотивації, названого нами модусним.

У масиві українських ентонімів застосовано мотиватори переважно естетичної та утилітарної оцінки: перша фокусує увагу на зовнішній красі комах, що є, безперечно, результатом її інтеріоризації фахівцями в галузі ентомології, друга на її шкідливості для людини та її довкілля (*красуня блискуча, красуня-дівчина, цикадка красива, бітома красива, комар-довгоніг шкідливий*). Модусний складник нерідко корелює з асоціативно-термінальним компонентом, репрезентуючи стереотипні оцінки певних об'єктів, які переважно є прецедентними феноменами – найменуваннями богів чи богинь, героїв та інших міфологічних істот грецької чи римської міфології, що розпізнаються науковцями (*сонечко* – корисна комаха; *цирцея, галатея, дріада* – красиві метелики родини бархатниць; *подалірий, махаон, поліксена, мнемозина* належать до родини парусників – великих, ширококрилих красивих метеликів).

Поєднання в ономасіологічній структурі мотиваторів різного когнітивного представляє змішаний тип мотивації. Українські ентоніми здебільшого мають дві чи три ономасіологічні ознаки й переважно є складеними назвами, що підвищує кількість змішано мотивованих номенів, які, з одного боку, передають відносно об'єктивну інформацію про комаху, з іншого, увиразнюють її назву за рахунок метафоричних аналогій, спрощуючи видову диференціацію. У складі українських змішано мотивованих номенів комах найбільше число мотиваторів дорівнює п'яти. Подібні ентоніми поєднують різноманітні мотиваційні механізми (приміром, ентонім *пальцекрилка візерунчаста ширококрила* є результатом пропозиційної мотивації партонімом, що дублюється, і його кількісним показником розміру, а також асоціативно-термінальної мотивації за схожістю частини тіла із соматизмом

людини та подібністю забарвлення комахи до штучно створеного малюнку чи вишивки).

Підводячи підсумки, треба зазначити, що сучасне термінознавство має широкі перспективи інтеграції з когнітивною лінгвістикою, які уможливлять перегляд деяких усталених теорій та поглядів на терміносистеми, дадуть змогу по-новому поглянути на процеси термінотворення, категоризації та концептуалізації різних фрагментів наукової картини світу, визначать закономірності її зв'язків із наївними уявленнями пересічних носіїв мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры / Н.Д. Арутюнова. – М.: Прогресс, 1990. – С. 5–32.
2. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт / Отв. ред. Г.В. Степанов / Н.Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1988. – 341 с.
3. Бахтияров О.Г. Деконцентрация / О.Г. Бахтияров. – К.: Ника-Центр, 2004. – 126 с.
4. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии / Г.О. Винокур // Труды Моск. ин-та истории, философии и литературы. – М.: Изд-во МИИФЛ, 1939. – Т. 5. – С. 3–54.
5. Д'яков А.С. Основы термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти / А.С. Д'яков, Т.Р. Кияк, З.Б. Куделько. – К.: КМ Academia, 2000. – 218 с.
6. Дудик П.С. Термін, номенклатурна назва і контекст / П.С. Дудик // Науково-технічний прогрес і проблеми термінології: Тези доп. республ. конф. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 83–85.
7. Ельцова Л.Ф. Роль термина в научной коммуникации / Л.Ф. Ельцова / Текст и дискурс: традиционный и когнитивно-функциональный аспекты исследования. Сборник науч. трудов под ред. Л.А. Манерко. – Рязань: Изд-во РГПУ им. С.А. Есенина, 2002. – С. 128–130.
8. Ивина Л.В. Лингвокогнитивные основы анализа отраслевых терминотерминологических систем (на примере англоязычной терминологии венчурного финансирования): учебно-методическое пособие / Л.В. Ивина. – М.: Академический Проект, 2003. – 304 с.
9. Канделаки Т.Л. Семантика и мотивированность терминов / Т.Л. Канделаки. – М.: Наука, 1977. – 167 с.
10. Крижанівська А.В. Склад і структура термінологічної лексики української мови / А.В. Крижанівська, Л.О. Симоненко, Т.І. Панько та ін. – К.: Наук. думка, 1984. – 196 с.

11. Кротевич Є.В. Словник лінгвістичних термінів / Є.В. Кротевич, Н.С. Родзевич. – Київ, 1957. – 235 с
12. Кубрякова Е.С. Язык и знание / Е.С. Кубрякова. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
13. Лейчик В.М. Терминоведение. Предмет, методы, структура / В.М. Лейчик. – М.: КомКнига, 2006. – 256 с.
14. Лейчик В.М. Номенклатура – промежуточное звено между терминами и собственными именами / В.М. Лейчик // Вопросы терминологии и лингвистической статистики: Межвуз. сб. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1974. – С. 13–24.
15. Мельников Г.П. Основы терминоведения / Г.П. Мельников. – М.: Изд-во ун-та дружбы народов, 1991. – 116 с.
16. Михайлишин Б.П. Несловесні позначення та їх роль у термінотворенні / Б.П. Михайлишин // Українська термінологія і сучасність. – К., 1998. – С. 155.
17. Новодранова В.Ф. Когнитивные науки и терминология / В.Ф. Новодранова // Научно-техническая терминология (научно-технический реферативный сборник). – Вып. 2. – М.: ВИНТИ, 2000. – С. 68–69.
18. Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. – Вып. 23. – М.: Прогресс, 1988. – 420 с.
19. Овчаренко В.М. Структура і семантика науково-технічного терміна / В.М. Овчаренко. – Харків: Вид-во ХДУ, 1968. – 71 с.
20. Панько Т.І. Українське термінознавство. Підручник / Т.І. Панько, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк. – Львів: Світ, 1994. – 216 с.
21. Попов М.Х. Некоторые вопросы терминологической системы технетики [Электронный ресурс] / М.Х. Попов. – Режим доступа: <http://www.kudrinbi.ru/public/401/index.htm>.
22. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология? / А.А. Реформатский // Вопросы терминологии: Материалы Всесоюзного терминологического совещания. – М., 1961. – С. 46–54.
23. Родзевич Н.С. Поняття термін, термінологія і номенклатура в працях радянських і зарубіжних учених / Н.С. Родзевич // Лексикографічний бюлетень. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – Вип. 9. – С. 6–12.
24. Руденко С.М. Закономірності та особливості термінотворення у підмові громадського харчування (на матеріалі української терміносистеми «Змішані напої»): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / С.М. Руденко. – К., 2000. – 23 с.
25. Селиванова Е.А. Когнитивная ономаσιология / Е.А. Селиванова. – К.: Фитосоциодентр, 2000. – 248 с.

26. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с.
27. Суперанская А.В. Общая терминология: Вопросы теории / А.В. Суперанская, Н.В. Подольская, Н.В. Васильева. – М.: Наука, 1989. – 246 с.
28. Татаринев В.А. Теория терминоведения. Теория термина: История и современное состояние / В.А. Татаринев. – М.: Московский лицей, 1996. – Т. 1. – 311 с.
29. Телия В.Н. Механизмы экспрессивной окраски языковых единиц / В.Н. Телия // Человеческий фактор в языке. Языковые механизмы экспрессивности. – М.: Наука, 1991. – С. 173–202.
30. Флоренский П.А. Термин / П.А. Флоренский // Вопросы языкознания. – 1989. – № 1. – С. 121–133.
31. Хаютин А.Д. Термин, терминология, номенклатура / А.Д. Хаютин. – Самарканд, 1972. – 130 с.
32. Шпет Г.Г. Мысль и Слово. Избранные труды. Отв. ред.-составитель Т.Г. Щедрина / Г.Г. Шпет. – М.: РОССПЭН, 2005. – 688 с.
33. Cabré M.T. Terminology: Theory, Methods, And Applications / M.T. Cabré, J.C. Sager. – Amsterdam: Benjamins, 1999. – 247 p.
34. Fuertes Olivera P.A. La variacion y la metafora terminologicas en el dominio de la economia / P.A. Fuertes Olivera // Atlantis. – 2002. – № 24 (1). – P. 109–128.
35. Picht H. The Concept in Terminology – a Unit of Thought, Knowledge or Cognition? / H. Picht // Научно-техническая терминология. – 2003. – Вып.1. – С. 4–9.
36. Picht H. Terminology: An Introduction / H. Picht, J. Draskau. – Guildford, 1985. – 265 p.

КОГНИТИВНО-ОНОМАСИОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКТОР ПОЛИСЕМИИ ПРОИЗВОДНОЙ ЛЕКСИКИ

Лексическая полисемия как языковая универсалия является результатом действия закона языковой экономии, мощным креативным фактором языкового сознания и средством пополнения знаковых ресурсов языка. Как отмечает И.Г. Ольшанский: «Благодаря этой категории (полисемии – О.С.), на основе принципа когнитивной экономии, разрешается противоречие между безграничностью реального мира, бесконечностью человеческого по-

знания, с одной стороны, и ограниченностью возможностей языка, восприятия, памяти, с другой» [Ольшанский 2002: 270].

Проблема полисемии в традиционной семасиологии представляет собой один из лингвистических парадоксов, ибо, несмотря на огромное количество научных работ по данной проблеме, она до настоящего времени остается объектом ожесточенной полемики. Это объясняется прежде всего редукционизмом структуралистской научной парадигмы, которая ограничила рассмотрение проблемы полисемии преимущественно семасиологическим аспектом, исследуя ее большей частью с помощью формальных методик.

Характеристика какого-либо явления в науке требует четкой дефиниции, установления принципов и методик выделения его среди пограничных явлений. Пограничной для полисемии является омонимия, что обуславливает существование в языке маргинальных зон данных языковых закономерностей. Причина дискуссии вокруг полисемии и омонимии заключается в различных подходах к семантической выводимости слов и значений (исходя из синхронии и диахронии), в специфике понятийной соотнесенности семантики знака, в его ономасиологической и функциональной природе. Главным критерием разграничения полисемии и омонимии считается соответственно наличие / отсутствие общих семантических компонентов в значениях единиц, которые закрепляют за одной формой несколько смыслов. Однако полисемия, как и омонимия, — прежде всего семиотическое явление, результат асимметричного дуализма языкового знака и должна рассматриваться как со стороны содержания, так и со стороны формы наименования.

На наш взгляд, одним из факторов установления полисемии должны служить особенности ономасиологической структуры и вследствие этого мотивированности языковых единиц в ее проекции на структуры знаний об обозначаемом, ибо наиболее спорными являются вопросы о том, как квалифицировать случаи одинакового означивания различных, непосредственно не связанных значений слова, имеющих общий семантический компонент, заданный содержанием мотиватора, и какова роль в этой квалификации самого мотиватора? Так, рассматривая украинское

слово *троян* – «1) трое коней, 2) вид танцю з притупуванням правою ногою, 3) вид гри, 4) батько трьох близнят, 5) конюшина лучна», кваліфікує в «Словнику української мови» як многозначное, И.С. Савченко считает его гомогенным омонимом [Савченко 2000: 13]. Отмечая общность семантической роли мотиватора количества в значениях данного слова, исследовательница подчеркивает необходимость установления омонимии на основе денотативной, а не сигнификативной разновидности лексического значения. Но в таком случае близость денотативных значений метафоры и метонимии с исходными также ставится под сомнение.

Думается, следует посмотреть на эту проблему под другим углом зрения – исходя из семиотического принципа вторичного означивания. Вопрос состоит в том, что позволяет производному знаку обретать новую семантику, варьировать ее, не усложняя при этом декодирование многозначного слова в речи. Исходя из концепции мотивированности производных слов в пределах одной кодовой системы в противовес семиотической произвольности языкового знака в соотнесенности с понятием или именуемым предметом, одним из факторов, способствующим вторичному означиванию номинативной единицы, является ее ономаσιологическая структура. Хотя М.В. Никитин и утверждает, что значения довольно автономны от формы (десигнаторов), а содержательная дискретизация значений обусловлена действительностью и опытом [Никитин 1997: 207], фактор ономаσιологической структуры, проявляющийся в корреляции формы, семантики и базовой когнитивной структуры, представляется нам обязательным для квалификации полисемии и отграничении ее от омонимии.

Ономаσιологические структуры производных слов обуславливают потенциал лексической парадигматики наименований. При этом под ономаσιологической структурой понимается не просто связь ономаσιологического признака-мотиватора и базиса-форманта, а сложное соотношение формальных мотиваторов со структурами знаний об обозначаемом с учетом взаимной детерминированности познавательных функций в сложном континууме сознания [Селиванова 2000: 30]. Исходя из этого явление полисемии должно рассматриваться не только в ономаσιологическом, но и в когнитивном ракурсе.

Характеризуя формально-лингвистические методы разграничения лексической полисемии, М.В. Никитин подчеркивает неизбежность обращения к внеязыковому, т. е. когнитивному фактору: «Конечным критерием при решении семасиологических проблем являются те структуры концептуальных единиц, которые складываются в сознании как непосредственное отражение структуры человеческой деятельности, общественной практики и которые связаны сложными перекрещивающимися отношениями со структурами десигнаторов (формой языка, формой выражения)» [Никитин 1997: 222]. Не случайно А. Рудскогер отмечал, что значения многозначных слов формируют «понятийные сферы». Когнитологи устанавливают прямую связь между количеством семантических компонентов значения, уровнем конкретизации и активностью полисемантических потенций значения слова и доказывают эту закономерность с помощью лингвостатистического эксперимента [Leisi 1952; Ольшанский 2002].

Необходимость когнитивного исследования семантической связи значений номинативной единицы подчеркивалась в работах Т. ван Дейка, Дж. Лакоффа, Р. Дірвена, Р. Гіббса, Е. Лайзі, И.Г. Ольшанского, Е.Г. Беляевской, Л.М. Лещевой, С.А. Жаботинской и др. В фундаментальной коллективной монографии «Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology» семантическая выводимость одного лексико-семантического варианта слова из другого объясняется передвижением знака с одного участка когнитивной модели на другой. И.Г. Ольшанский отмечает, что в семантических структурах многозначных слов реализуются выдвинутые Дж. Лакоффом универсальные модели когнитивного аппарата, свойственного всем людям [Ольшанский 2002: 286]: пропозициональные, образные схемы, метафорические и метонимические модели [Lakoff 1990: 31–32]. С.А. Жаботинская объясняет многозначность также передвижением знака на основе интеграции предметноцентрического, гипонимического и акционального типов фреймов (на примере многозначного слова *chair*) [Жаботинская 1999: 23]. Вслед за ней Л.А. Нижегородцева-Кириченко характеризует многозначность лексем интеллектуальной деятельности, исходя из 12 концептуальных моделей линейной, радиальной, радиально-линейной

полисемии и партонимической схемы [Нижегородцева-Кириченко 2000: 10–11].

Тем самым, изучение полисемии производной лексики требует когнитивно-ономасиологического подхода, позволяющего установить зависимость семантической динамики от знаковой формы и стоящего за нею содержания мотиватора, так как в ономасиологической структуре знака обычно заложен потенциал приобретения им вторичных значений. В качестве модели структуры знаний об обозначаемом, служащей основой для внутреннего программирования ономасиологической структуры наименования и селекции ее мотиваторов, мы используем ментально-психонетический комплекс (далее – МПК), разработанный нами в монографии «Когнитивная ономасиология» [Селиванова 2000: 109–150]. МПК как разнособстратная информационная структура знаний состоит из пропозиционального ядра, ассоциативно-терминального компонента, сформированного путем интеграции с иными концептами и предметными сферами и включающего их метафорические знаки, а также модуса как оценочного компонента. МПК предусматривает корреляцию мышления с иными познавательными функциями сознания: ощущениями, чувствованиями, образами, интуицией – и коллективным бессознательным. Выявление реляций содержания мотиватора с компонентами МПК и другими предметными областями в сознании носителей языка дает возможность установить семантические перемещения и выводимость значений слов, а также ее отсутствие для омонимов.

Результаты когнитивно-ономасиологического анализа полисемантов, омонимов и семантической динамики в целом могут внести существенные изменения в словарные статьи, в градацию и дифференциацию значений. Следует отметить, что анализ явления многозначности осуществляется нами исходя из принципа синхронии, демонстрирующего современное состояние связи значений и стоящих за ними концептов, ибо диахронный принцип может прояснить лишь случаи гомогенной и гетерогенной омонимии, т.е. исторические связи исконно многозначных слов и образованных на их основе омонимов (см. работы В.В. Виноградова, Д.Н. Шмелева, Л.А. Булаховского, А.А. Реформатского, С.Д. Кацнельсона, Ю.А. Карпенко и др.).

Базовым положением в нашей концепции является разграничение семасиологически и ономасиологически обусловленной полисемии. Первый тип многозначности исходит из утверждения о наличии у полисемантов главного значения – лексико-семантического варианта (Р.О. Якобсон, В.А. Звегинцев), и обычно представлен в работах, рассматривающих три разновидности полисемии: цепочечную – при последовательном формировании значений; радиальную, характеризующуюся созданием вторичных значений от общего главного; и смешанную (комбинированную). В этом же ракурсе М.В. Никитин разграничивает импликационные (метонимию), классификационные (родо-видовые) и симилятивные (метафорические) связи между лексико-семантическими вариантами многозначных слов [Никитин 1997]. В трудах украинского лингвиста В.В. Левицкого экспериментально доказана реальность выделения в семантике многозначных слов главного и вторичных лексико-семантических вариантов (далее – ЛСВ). Ученый предлагает дифференциацию иерархии ЛСВ полисемантов на функционально-семантическую и деривационно-семантическую: первая определяется большей нагрузкой главного ЛСВ по объему и функциональной значимости, вторая – прямой производностью вторичных ЛСВ от главного значения [Левицкий 1988: 77]. Однако не все исследователи разделяют положение об обязательном наличии главного значения у полисемантов. Категорически отрицают тезис о наличии главного ЛСВ Ю.Д. Апресян, С.Д. Кацнельсон, П.А. Соболева, В.И. Перебейнос и др.

Необязательность наличия у полисемантов главного значения подтверждают случаи выделенного нами второго типа полисемии – ономасиологически обусловленной, характеризующейся связями значений полисеманта не друг с другом, а с семантикой мотиватора многозначной номинативной единицы. К примеру, рус. *лимонка* – «1) сорт груш, по форме подобных лимону; 2) ручная граната, формой напоминающая лимон»; *крылатка* – «1) верхняя мужская одежда в XIX и начале XX веков в виде широкого плаща с пелериной; 2) плод некоторых растений (ясеня, клена и др.) с отростком в виде крыла, позволяющим плоду летать по ветру» – представляют связи своих значений с семантикой общего для них мотиватора (груша и граната подобны лимону по

форме; крылатка – одежда с подобием крыльев и плод с отростком в виде крыла). Такая же семантическая проекция на значение мотиватора наличествует и у приведенного выше украинского полисеманта *троян*.

Ономасиологически обусловленной полисемией следует считать и случаи агрегатирования (термин Н.А. Котеловой), когда многозначность лексемы обеспечивается многозначностью ономасиологического базиса – форманта в случае невозможности установления направления образования вторичных значений (например, *братство* в значениях собирательного существительного и абстрактного названия явления).

Нами рассмотрены также случаи ономасиологически обусловленной полисемии фразеологических оборотов на материале украинского языка [Селіванова 2006: 268–271], специфика которых заключается в том, что многие фраземы производны от свободных синтаксических словосочетаний, квалифицируемых как генотипы фразеологизмов. Ономасиологически обусловленная полисемия устойчивых оборотов возникает на фенотипическом уровне, однако ее базой служит различная семантическая трансформация исходного генотипа: укр. *лізти рачки* – «1. Ледве йти (через сп'яніння, погане самопочуття і т. ін.); 2. Принижуватися перед ким-небудь; плазувати; 3. Докладати всіх зусиль, щоб домогтися чого-небудь». Развитие значений ономасиологически обусловленного фразеологического полисеманта зависит от возможности использовать компоненты денотативного и коннотативного содержания свободного словочетания-генотипа в различных концептах: укр. *насиджене місце* – «1. Будинок, квартира, місто і т. ін., де хтось живе протягом тривалого часу; 2. жарт. Робота, на якій давно працюють, яку давно займають (генотипическая общность длительной протяженности во времени)»; *обламати крила* – «1. Позбавити кого-небудь високих прагнень, поривань, мрій; 2. Змусити кого-небудь коритися; приборкати когось» (для данных значений общим является перенос знака концепта ПТИЦА на сферу ЧЕЛОВЕК, хотя непосредственная связь между этими ЛСВ отсутствует; дополнительным источником формирования полисемии служит положительная оценка простран-

ственного вектора «верх» и концепта ПТИЦА в коллективном сознании украинцев).

Наивысшую степень проявления ономаσιологически обусловленная полисемия демонстрирует в случае внутризнаковой энантиосемии фразеологизма: укр. *битий у тім'я* – «1. Досвідчений практичний; 2. Позбавлений кмітливості; розумово обмежений». В основе такой противоположности значений полисеманта лежит содержание свободного синтаксического генотипа, реализующее различные каузативные ситуации: повторяемость действия способствует приобретению опыта, а интенсивность действия может привести к повреждению функциональных свойств объекта (соматизм *темя* как часть головы функционально связан на основе метонимического переноса с интеллектуальной деятельностью, умственными способностями человека).

Исходя из проекции значений полисемантов на структуры знаний об обозначаемом разграничиваем три типа когнитивных связей между ЛСВ многозначных слов.

Первым типом являются внутрипропозициональные связи. Многозначность обеспечивается, во-первых, фокусировкой различных связей семантики мотиватора в пределах пропозиции (*одолжит* – 1) брать в долг, 2) давать в долг (реляция бенефактива с оппозитивными предикатами)), во-вторых, смещением пропозиционального места мотивируемого первым значением ЛСВ. Первая разновидность рассматривается М.В. Никитиным как конверсивные связи в рамках импликационных – когнитивного аналога реальных связей сущностей объективного мира, их взаимодействий и зависимостей [Никитин 1997: 225], хотя в трактовке классической логики допускается ложность, а значит ирреальность либо основания материальной импликации, либо ее основания и следствия одновременно [Горский и др. 1991: 61]. Если говорить об импликационных связях пропозиции, то они должны быть только строгими, т.е. реальными, истинностными во всех своих компонентах, что отражено в попытках реформирования логической теории импликации, отнесенности импликации с ложными компонентами к парадоксам.

Вторая разновидность внутрипропозициональных связей, как уже отмечалось, обусловлена сдвигом пропозициональных мест

производных значений: *кормежка* – «(1) действие по глаголу» (предикат), «(2) место, где кормят» (локатив); *лепка* – «(1) наименование процесса» (предикат); «(2) то, что вылеплено, результат, продукт» (трансгрессив как результат каузации превращения). Рефлексом таких связей в семантике является один из типов метонимического переноса.

Метонимичным по семантической природе является также второй тип концептуальных связей производных слов и их мотиваторов – межпропозициональные. Словари часто не дифференцируют созданные на их основе значения цифровыми пометами, объясняя это адекватностью содержания мотиватора этих значений. На наш взгляд, такое цифровое разграничение необходимо, ибо мотиваторы подобных полисемантов фиксируются в различных пропозициях, коррелирующих между собой либо в пределах одной структуры знаний, либо в различных когнитивных структурах:

коралловый – «(1) образованный известковыми отложениями из кораллов» (мотиватор соответствует медиативу – непрямому средству для осуществления процесса в концепте НАТУРФАКТ: *коралловый риф, остров*); «(2) сделанный из коралла» (используется позиция фабрикатива как материала, вещества предмета в концепте АРТЕФАКТ: *коралловые бусы, ожерелье*);

колесный – «(1) предназначенный для колес, езды» (мотиватор соответствует дестинативу – терму предназначения): *колесная мазь, колесная дорога*; «(2) перемещающийся при помощи колес» (мотиватор обозначает инструментив): *колесный экипаж, трактор*;

копотный – «(1) испускающий копоть» (мотиватор соответствует трансгрессиву); «(2) насыщенный копотью» (мотиватор обозначает комитатив – сопутствующий предмет): *копотное пламя, копотный дым, копотная стена*.

Случай ономаσιологически обусловленной полисемии данного типа в проекции на структуры знаний рассмотрены в диссертации представительницы нашей научной школы Г.В. Кочерги на примере украинских отсубстантивных глаголов: *концертувати* – «(1) давати концерти» (мотиватор – объект действия); «(2) виступати на концертах» (мотиватор – локатив); *телефо-*

нувати – «1) викликати до телефону дзвінком телефонного апарата» (мотиватор – локатив); «2) повідомляти про що-небудь по телефону» (мотиватор – інструментив); *порохнявіти* – «1) покриватися порохом, курявою» (мотиватор – медиатив); «2) перетворитись на порох, пил» (мотиватор – трансгрессив); *заболочувати* – «1) перетворювати в болото» (мотиватор – трансгрессив); «2) забруднювати болотом» (мотиватор – медиатив) [Кочерга 2003: 150].

Производные полисеманты с межпропозициональными связями ЛСВ, унифицируя форму ономаσιологического базиса, могут быть следствием поликонцептуальности мотиватора и не иметь семантической выводимости значений или отражать в иерархии лексико-семантических вариантов производного их когнитивно обусловленные связи:

от значения мотиватора *мак* – «1) травянистое растение с крупными цветками, дающее плод в виде коробочки с мелкими семенами»; образовано первое значение полисеманта *маковка* – «1) плод мака»; от ЛСВ мотиватора *мак* – «2) семена этого растения, употребляемые в пищу»; – второе значение слова *маковка* – «2) конфета из семян мака»;

мед – «1) сладкая сиропообразная, густая жидкость, вырабатываемая пчелами»; *медовый* – «1) содержащий мед» (*медовые соты*); «2) приготовленный из меда» (*медовый пряник*).

Третий тип представлен симилиативно-ассоциативными связями между ЛСВ, одним из рефлексов которых на семантическом уровне является формирование метафорических значений. К примеру, от значения слова *крапива* – «1) травянистое растение со жгучими волосками на листьях и стеблях» – образованы прямое значение лексемы *крапивница* – «1) пестрая дневная бабочка, гусеницы которой живут на крапиве»; и метафорически обусловленное «2) болезнь, при которой на коже быстро появляются и исчезают зудящие волдыри, похожие на ожоги крапивой». Первое значение слова ориентировано на пропозициональный мотиватор, соответствующий локативу в структуре знаний о данном насекомом; второе значение полисеманта образовано на базе ассоциирования зрительных гештальтов ожога крапивой и проявлений болезни (мотиватор избирается из ассоциативно-терминального

компонента структуры знаний о болезни, т.е. в ином концепте). Прямой связи между значениями не устанавливается, зафиксированное в словаре первое значение не выводится из второго и наоборот, следовательно, многозначность данного наименования ономасиологически обусловлена.

При семасиологически обусловленной полисемии метафорическая аналогия, т.е. вторичное значение, возникает на базе первого значения производного полисеманта (ср.: от слова *кристалл* – «1) твердое тело, имеющее естественную форму многогранника» – производно *кристаллизовать* в значении 1) подвергнуть кристаллизации»; а от этого значения на основе метафорической аналогии образовано второе значение *кристаллизовать* – «2) оформить, сделать ясным, упорядочить (мысли)»;

от слова *куст* – «1) древовидное растение, разветвляющееся от самого основания» – произведен первый ЛСВ *кустистый* – «1) растущий кустом»; от которого образовано второе метафорическое значение многозначного слова «2) растущий пучками (обычно о бровях)».

Семасиологически обусловленная полисемия дополняется ономасиологической в случае, когда мотиватор-полисемант последовательно реализует свою многозначность в значениях производного слова: *лепет* – «1) неправильная, несвязная, неясная детская речь»; *лепетать* – «1) говорить неправильно, несвязно, неясно»; *лепет* – «2) легкий шум, неясные звуки»; *лепетать* – «2) издавать тихие, неясные звуки, шум, шелест».

Значения производного полисеманта могут не выводиться друг из друга и представлять различные концепты, при этом мотиватор реализует в трех ЛСВ многозначного слова лишь метафорическое значение: *летучий* – «1) носящийся по воздуху, летящий; 2) проводимый срочно, быстро»; *летучка* – «1) выпущенный срочно листок с кратким сообщением о чем-либо; 2) краткое собрание для решения неотложных дел; 3) то же, что летучая почта» (общие компоненты метафорического мотиватора – «быстро», «кратко»). Прямое значение мотиватора может быть представлено в одном ЛСВ: *летучка* – «5) семя или плод некоторых растений с крыловидными выростами»: *Топол и вязы летом сбрасывали с себя*

так неисчислимо много летучек, что те, подхваченные ветром, засыпали всю землю далеко вокруг (С. Сергеев-Ценский).

Симилитивно-ассоциативные связи между мотиваторами и значениями мотивированных лексем формируются посредством фильтрации – соединения новых признаков со старым значением [Телия 1988: 37]. Первичное значение мотиватора выступает областью-источником, который обычно, по сравнению с областью-мишенью, «интуитивно понятнее, конкретнее, известнее, скорее всего, через непосредственный физический опыт, известно более детально, легче передается одним человеком другому» [Ченки 1997: 352]. Концептуальным фильтром симуляции на основе мотиватора могут быть различные компоненты МПК:

а) ощущения:

– зрительные, в том числе гештальт-структуры: *коробка* – «1) небольшой ящик (из картона, жести и т.п.) обычно с крышкой»; *коробочка* – «1) уменьшительное к *коробка*; 2) сухой плод растения, содержащий семена и вскрывающийся при помощи створок, крышечек»: *коробочка хлопка*; *лев* – «1) крупное, хищное млекопитающее семейства кошачьих, с короткой желтоватой шерстью и пышной гривой у самцов»; *львиный* – «1) притяжательное к *лев* (*львиная шкура, львиная лапа*)»; *львиный* (*зев*) – «3) травянистое растение семейства норичниковых, с цветками, напоминающими пасть льва»;

– слуховые: *барабан* – «ударный инструмент»; *барабанить* – «1) бить в барабан; 2) часто и долго стучать (*дождь барабанит*)»; *козел* – «1) самец козы»; *козлиный* – «1) прилагательное к *козел*; 2) такой, как у козла: *козлиный голос*»;

– обонятельные: *ландыш* – «цветок»; *ландышевый* – «1) прилагательное к *ландыш*»; *ландышевый* (*дерево*) – «2) южное небольшое вечнозеленое дерево или кустарник с белыми цветками, издающими сильный запах напоминающий запах ландыша»;

– вкусовые: *медовый* – «1) прилагательное к *мед*; 2) сладкий, приторно-нежный, лстивый»;

б) чувства, эмоции; оценки (зона модуса):

легкий – «1) незначительный по весу»; *легчать* – «1) уменьшаться в силе проявления, слабеть»; *легкий* – «3) не причиняющий неудобств»; *легчать* – «2) становиться лучше, легче»; от *лес*

образовано слово *леший* – «1) в русской мифологии дух леса, его хозяин, враждебный человеку; 2) употребляется как бранное слово»;

в) ассоциаты предиката и термов пропозиции:

коготь – «1) острое загнутое роговое образование на концах пальцев многих животных и птиц»; *когтить* – «1) вонзить когти, рвать, терзать когтями добычу; 2) когтить (душу), душевно терзать»; *сосед* – «1) тот, кто живет вблизи или рядом с кем-либо»; *соседствовать* – «1) быть соседом; 2) находиться в близости с кем-или чем-либо»;

г) сценарий в структуре знаний об обозначаемом:

крыло – «1) орган летания»; *крылышко* – «1) уменьшительно-ласкательное к *крыло*»; (под) *крылышком* – «2) под покровительством, присмотром кого-либо, на попечении у кого-либо»; *козырь* – «1) карта той масти, которая считается в данной карточной игре старшей и бьет любую карту всех других мастей»; *козырять* – «1) ходить с козырной карты; 2) выставять на вид как свое преимущество, хвастаться»;

д) диффузный ореол (ассоциативный комплекс):

летать > *летун* – «1) тот, кто летает; 2) тот, кто часто меняет место работы»; *торпеда* – «1) самодвижущийся и самонаводящий подводный снаряд сигарообразной формы»; *торпедировать* – «1) атаковать торпедой, поразить торпедой; 2) оказывая сильное противодействие, помешать (мешать) осуществлению чего-либо».

Иногда в словарях к полисемантам относят производные слова, одно из значений которых исходит из семантики мотиватора, а другое соотносится с мотиватором лишь по форме, не имея когнитивной связи с его значением, т. е. является псевдомотивированным. К примеру, *махровый* – «2) проявляющий в самой высокой степени какое-либо отрицательное свойство, черту, особенность» – рассматривается как семантически производное от *махровый* – «1) с большим количеством лепестков (о цветке)»; *кукурузник* – «2) один из видов легкого учебно-тренировочного самолета» – как производное от *кукурузник* – «1) кукурузное поле»; *напитать* – «1) пропитать какой-либо жидкостью, сделать влажным» – от *напитать* – «2) накормить»; *линейный* – «4) составляющий основу армии, регулярный» (*линейная кавалерия, корабль*)

от *линейный* в других значениях: «1) имеющий вид линии, 2) имеющий протяжение, какое-либо измерение в горизонтальной плоскости». Подобная необоснованная отнесенность к полисемантам наблюдается и в массиве украинских отсубстантивных глаголов: *відзолувати* – «1) пересипати мокру білизну золою для кращого вибілення її під час прання» и «3) гостро вилаяти»; *трубити* – «1) грати на трубі» и «5) гризти що-небудь, поїдаючи або подрібнюючи, псуючи (про гризунів)»; *грузити* – «1) місити розм'яклу землю» и «2) складати куди-небудь щось, наповнювати вантажем; вантажити»; *цифрувати* – «1) позначати цифрами; нумерувати» и «2) діал. розшивати одяг вензелями з шнурків». По нашему мнению, приведенные псевдомотивированные значения должны исключаться из словарных статей полисемантов и квалифицироваться как их омонимы.

Подводя итоги изложенному выше, отметим, что для разграничения полисемии и омонимии производных слов необходимым является рассмотрение когнитивных связей ЛСВ полисеманта с семантикой мотиватора. Наличие такой связи при отсутствии семантической выводимости ЛСВ друг из друга, т. е. при отсутствии главного ЛСВ многозначного слова, иллюстрирует особый тип полисемии – ономаσιологически обусловленный, противопоставленный семасиологически обусловленному, характеризующемуся семантической выводимостью значений многозначного слова (последовательной, радиальной или комбинированной).

ЛИТЕРАТУРА

1. Беляевская Е.Г. Семантическая структура слова в номинативном и когнитивном аспектах: автореф. дис. на соискание учен. степ. докт. филол. н.: спец. 10.02.17 «Теория языка» / Е.Г. Беляевская. – М., 1992. – 36 с.
2. Горский Д.П. и др. Краткий словарь по логике / Д.П. Горский, А.А. Ивин, А.Л. Никифоров / Под ред. Д.П. Горского. – М.: Просвещение, 1991. – 208 с.
3. Жаботинская С.А. Концептуальный анализ: типы фреймов / С.А. Жаботинская // Вісник Черкаського університету. Серія Філологічні науки. Черкаси, 1999. – Вип. 11. – С. 12–25.

4. Кочерга Г.В. Мотивація відіменникових дієслів у сучасній українській мові (когнітивно-ономасіологічний аспект): автореф. дис. на здобуття вчен. ступ. канд. філол. н.: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Галина Василівна Кочерга. – Одеса, 2003. – 20 с.
5. Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов / Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс, 1988. – Вып.23. – С. 12–51.
6. Левицкий В.В. Семасиология / В.В. Левицкий. – Винница: НОВА КНИГА, 2006. – 512 с.
7. Левицкий В.В. Смысловая структура слова и методы ее изучения / В.В. Левицкий // Методологические проблемы языкознания. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 75–87.
8. Левицкий В.В., Стернин И.А. Экспериментальные методы в семасиологии / В.В. Левицкий, И.А. Стернин. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1989. – 192 с.
9. Лещева Л.М. Лексическая полисемия в когнитивном аспекте / Л.М. Лещева. – Минск: Изд-во МГЛУ, 1996. – 246 с.
10. Никитин М.В. Курс лингвистической семантики / М.В. Никитин. – СПб.: Научный центр проблем диалога, 1997. – 760 с.
11. Ніжегородцева-Кириченко Л.О. Лексико-семантичне поле «інтелектуальна діяльність»: досвід концептуального аналізу: автореф. дис. на здобуття вчен. ступ. канд. філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови» / Л.О. Ніжегородцева-Кириченко. – К., 2000. – 20 с.
12. Ольшанский И.Г. Модели представления знаний и когнитивные аспекты полисемии / И.Г. Ольшанский // С любовью к языку. – М., 2002. – С. 270–289.
13. Ольшанский И.Г., Скиба В.П. Лексическая полисемия в системе языка и тексте / И.Г. Ольшанский, В.П. Скиба. – Кишинев: Штиинца, 1987. – 127 с.
14. Савченко І.С. Проблема генетичної типології іменникових омонімів / І.С. Савченко // Вісник Черкаського університету. Серія Філологічні науки. – Черкаси, 2000. – Вип. 15. – С. 12–19.
15. Селиванова Е.А. Когнитивная ономасиология / Е.А. Селиванова. – К.: Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
16. Селіванова О.О. Когнітивні механізми полісемії українських фразем / О.О. Селіванова // На терені юридичної і філологічної наук: Збірник наукових праць. – Сімферополь: Ельїньо, 2006. – С. 268–271.
17. Телия В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция / В.Н. Телия // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – С. 26–52.

18. Ченки А. Семантика в когнитивной лингвистике / А. Ченки // Фундаментальные направления в современной американской лингвистике. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1997. – С. 340–369.
19. Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology. Ed. by T. Janssen, G. Redeker. – Berlin, N.Y.: Mouton de Gruyter, 1999. – 267 p.
20. Lakoff G. The Invariance Hypothesis: Is Abstract Reason Based on Imageschemas? / G. Lakoff // Cognitive Linguistics. – 1990. – V. 1. – P. 39–74.
21. Leisi E. Der Wortinhalt. Seine Struktur im Deutschen und Englischen / E. Leisi. – Heidelberg: Omele & Meyer, 1952. – 132 s.

Примечание:

Толкование значений слов взято из «Словаря русского языка» в 4-х т. – М., 1981–1984; «Словника української мови» в 11-ти т. – К., 1970–1980; «Фразеологічного словника української мови»: У 2-х кн. – 2-е вид. – К., 1999.

КОНТРАСТИВНЫЙ АСПЕКТ КОГНИТИВНО-ОНОМАСИОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА НОМИНАТИВНЫХ ЕДИНИЦ

Зависимость речевого поведения и природы языковых средств от триады «этнос – язык – культура» [Этнопсихолінгвістика 1988: 5–19], постулируемая в рамках коммуникативно-функциональной парадигмы, обуславливает исследовательский поворот в современной контрастивистике. Сопоставительные исследования языков переориентируются на новые исследовательские принципы и методики анализа. Введение в научный обиход в середине 80-х годов XX века понятий национально-языковой и концептуальной картин мира и активизация их исследований в современном языкознании дополняют функционально-коммуникативную ориентацию контрастивистики перспективным когнитивным вектором, уточняющим триаду значимым параметром этносознания.

Вовлечение в круг сопоставительных исследований фактора этносознания возвращает лингвистов к ставшей уже традиционной проблеме соотношения универсального и идиоэтнического. В американской антропологической лингвистике данная пробле-

ма рассматривалась в ключе неогумбольдтианской гипотезы Э. Сепира и Б. Уорфа, главным положением которой была детерминированность характера (типа) мышления языковой структурой и грамматическими категориями (хотя сам В. фон Гумбольдт считал, что круг понятий нельзя выводить из словаря). Противоположной, но не антагонистической по отношению к гипотезе была универалистская программа генеративной грамматики Н. Хомского, базирующаяся на идеях картезианства XVI–XVII столетий и постулирующая принцип нативизма – врожденной когнитивной базы, языковой способности, дающей возможность детям овладеть языком до 4 лет. По мнению Н. Хомского и его сторонников, база врожденных языковых знаний служит универсальной частью биологического наследия человека, а окружение играет роль не большую, чем у пускового механизма, регулирующего выбор методом проб и ошибок определенных параметров для универсальных принципов [Chomsky 2000]. Последователь ученого С. Пинкер даже вводит понятие языкового инстинкта, присущего человеку от рождения и встроенного в мозг благодаря эволюции [Pinker 1995].

Критика гипотезы Э. Сепира и Б. Уорфа советскими психологами, отвергающими как лингвистический детерминизм неогумбольдтианцев, так и универалистскую нативистскую концепцию генеративной грамматики, а также появление слабых вариантов гипотезы обусловили поиск компромиссного решения проблемы. Положение о частично универсальном и частично национально-специфическом характере концептуализации и языковой репрезентации стало в современной лингвистике таким компромиссным решением. Подобный взгляд на соотношение универсального и национально-специфичного исходил из теории языковой дополнительности Г. Брутяна, которая постулировала общность логической картины мышления народов мира и наличие дополнительных вербальных форм в различных языках как еще одного источника познания действительности [Брутян 1969]. Исходя из этого, оптимальной стратегией современной этнопсихолингвистики является тезис о лакунизированном характере одной этнокультурной общности по отношению к другой [Сорокин, Марковина 1988].

Исходя из этого современные контрастивные исследования получают общую ориентацию анализа: поиск общего и специфического, присущих языку и концептуальным картинам мира двух этносов, выявление зависимости этой общности и специфики от этнической культуры, коллективного сознания народов, онтологии.

Объектом контрастивного анализа являются как компоненты всех языковых уровней, так и речевые продукты — тексты и дискурсивные практики, однако нередко в языке и речи единицей такого сопоставления становится наименьший элемент языка, результат интериоризации мира и внутреннего рефлексивного опыта — номинативная единица. Ономастиологические подсистемы различных языков, исходя из их взаимодействия с лексической и грамматической, особенно показательны в плане национально-языковой специфики, этнического сознания, культуры.

В рамках традиционной, семантико-структурной ономастиологии решение задач контрастивной лингвистики в целом происходило на основе сопоставления словообразовательных процессов и их результатов. Длительное время в сопоставительном словообразовании, основная проблематика которого намечена И. Лековым и М. Докулилом для славянских языков, главным вопросом был поиск рабочей модели, эталона исследования. В.Н. Ярцева подчеркивала, что «все трудности, связанные с применением сопоставительного метода при изучении языков, происходят из того, что недостаточно продуманно избирается сама отправная точка исследования» [Ярцева 1963: 6]. В связи с этим Ю. Балтова отмечала: «Необходимо установить рабочую модель контрастивного анализа, а этот процесс обязательно включает в себя определение и иерархическую систематизацию всех правил и средств, которые эксплицируют словообразовательно-номинативные процессы в каждом из сопоставляемых языков» [Сопоставительное изучение 1987: 5–6]. Исследовательница предлагает в качестве средства описания отношений между формальной (морфемной) структурой и семантическими типами мотивированных существительных — модель глубинных семантических структур, которыми оперирует генеративная грамматика и грамматика падежа. З.М. Волоцкая рассматривает с этой целью

прием перифразирования как замену производного слова словосочетанием, состоящим из мотивирующего слова и дополнительных слов, соответствующих значению — т. е. значению, формально не выраженному в производном слове и не входящему в значения ни одного из непосредственно составляющих компонентов, а возникающему в результате самого факта соединения производящей основы и морфа [Сопоставительное изучение 1987: 38]. Подобная методика перифраз (Р. Лиз, Г. Марчанд, З. Вендлер, В. Дорошевский, Р. Гжегорчикова, Я. Пузынина и др.) исходила из абсолютизации концепции синтаксической (дефиниционной) природы деривации. Е.С. Кубрякова подчеркивала, что «дефиниция производного слова — это его глубинная семантическая структура, содержащая в эксплицитном виде всю информацию, представленную на поверхности при использовании деривата в составе предложения» [Кубрякова 1981: 55].

Однако во множестве случаев интерпретация такой перифразы затруднительна (ср.: Е.С. Кубрякова: «Между производным названием и его перифразой часто не существует свойств обратимости. Говорить о полном лингвистическом тождестве производного названия и ее перифразы возможно лишь с чрезвычайной осторожностью» [Кубрякова 1981: 48]). Г. Брекле [Brekle 1978] предлагает использовать с целью сопоставления «сложные абстрактные фигуры логического синтаксиса». Подобные фигуры, по мнению ученых, создаются на базе падежных значений как основы ономаσιологических категорий, опирающихся на существующие в языке словообразовательные средства. Е.С. Кубрякова считает, что сопоставительное исследование необходимо проводить на основе падежных комплексов, заложенных в мотивирующем пропозициональном суждении, дефиниции [Сопоставительное изучение 1987: 39–46]. Однако структуру пропозициональной природы можно использовать для интерпретации далеко не всех производных наименований. Украинский лингвист А.А. Тараненко отмечает, что «точное воссоздание исходной лексико-синтаксической конструкции возможно далеко не всегда» [Тараненко 1989: 51]. К примеру, наименования, созданные на основе ассоциативной цепи, обуславливающей метафоризацию мотиваторов, или путем сме-

шанной мотивации, обычно не имеют проекции мотивирующей базы на синтагму, дефиницию или глубинную синтаксическую структуру.

Критериями сопоставительного анализа в ряде исследований словообразования различных языков были также словообразовательные модели, типы (З.М. Волоцкая, Т.М. Возный, Р.С. Манучарян, Н.Е. Маркарьян, Г.А. Николаев и др.). Польский дериватолог А. Сечковский с этой целью использовал словообразовательные форманты, их семантические функции в слове. О.П. Ермакова и Е.А. Земская предложили в качестве эталона сопоставления внутреннюю форму слов, ибо «различие внутренних форм слов, называющих близкие или одинаковые денотаты, является очень важным и интересным, так как оно показывает национальное своеобразие различных языков в реализации аналогичных социальных заказов, что способствует глубине и точности системного и функционального сопоставления словообразования» [Ермакова, Земская 1985: 525].

Действительно, внутренняя форма демонстрирует характер именования, образ, положенный в основу названия. Однако использование ее как критерия, эталона сопоставления вызывает определенные трудности, связанные с наличием в лингвистической литературе различных, часто противоречивых дефиниций внутренней формы. И.С. Торопцев подчеркивает, что «за внутренней формой слова с обобщенным значением нет ничего, кроме словообразовательной связи, которая базируется на соотносительных признаках в идеальном смысле и на присущем разной мере совпадению в звуковой форме производных и мотивирующих слов» [Торопцев 1974: 38]. В ряде работ внутренняя форма считается компонентом лексического значения [Варина 1976: 242], что переводит контрастивное ономаσιологическое исследование в область семасиологического сопоставления. Считается, что внутренняя форма регулирует план содержания языковых знаков, влияя на их дистрибуцию и функционирование. Однако это применимо лишь к определенной группе пропозиционально мотивированных слов. Т.Р. Кияк признает наличие внутренней формы у непроеизводных слов и подчеркивает: «Чем ниже словообразовательный уровень лексических единиц, тем более высокой

степенью общности она (внутренняя форма – О.С.) характеризуется и тем ближе внутренняя форма к значению» [Кияк 1988: 17].

Как видим, внутренняя форма как критерий ономаσιологического сопоставления не удовлетворяет требованиям простоты интерпретации, ясности содержания, непротиворечивости выявления.

В монографии «Складне слово: мовні моделі світу (основи зіставної композитології російської та української мов)» мы использовали в качестве эталона сопоставления ономаσιологическую структуру слова, значительно расширив ее интерпретацию для композитных наименований за счет установления в ее составе грамматических и акцентологических показателей, мотивирующей базы, включающей как пропозициональные, так и ассоциативные связи, учитывающей ономаσιологическую импликацию при выборе мотиватора; а также коннотативные показатели как результат общей цели номинации [Селиванова 1996: 26–27]. К примеру, рус. *книгопечатник* имеет ономаσιологическую структуру – «существительное мужского рода, именующее человека по роду занятий (на что указывает ономаσιологический базис *-ник-*), ономаσιологические признаки соответствуют в мотивирующей базе предикату физического действия *печатать* и его объекту *книга*; устаревшее». Украинский эквивалент *друкар* представляет иную ономаσιологическую структуру: «имя существительное мужского рода, именующее человека по роду занятий (на что указывает ономаσιологический базис *-ар-*), мотиватор соответствует предикату при наличии в мотивирующей базе импликации объекта действия, что придает знаку более общее значение: тот, кто печатает книги, брошюры, визитки, альбомы и т. п.; слово нейтрально и находится в активном запасе украинского языка».

Ономаσιологическая структура как критерий сопоставительно-ономаσιологического анализа даже в такой широкой дефиниции демонстрирует лишь одну сторону исследования – подход от слова к мысли. Объединение данного подхода с противоположным (от мысли к слову), постулируемое нами как главный принцип когнитивной ономаσιологии, требует еще одного эталона сопоставления. Таким эталоном, на наш взгляд, могут служить структуры знаний об обозначаемом, этнические концепты, моде-

лируемые нами в виде ментально-психонетических комплексов [Селиванова 2000: 112–150].

Челночные операции когнитивно-ономасиологического анализа, направленного от ономасиологических структур номи-нативных единиц в сопоставляемых языках к структурам знаний об обозначаемом в этносознании двух народов и наложение этих данных при контрастивном анализе позволяет выявить общность и специфику выбора мотивирующих баз на этапах внутреннего программирования и селекции мотиваторов для формирования ономасиологических структур эквивалентов. Мы не можем ограничиться моделированием некоего общего и универсального концепта, ибо считаем, что в каждом этническом сознании структура знаний может иметь свою специфику, этноконцепт может отсутствовать в коллективном сознании одного народа при наличии его в другом, что приводит к прямым заимствованиям реалий и их наименований или требует компенсации лакун при переводе текстов. В сопоставляемых ономасиологических структурах двух языков такие несоответствия могут найти отражение (например, в случае различной оценки, установления ассоциаций и метафоризации знаков-мотиваторов, заимствованных из других концептуальных областей или культурных кодов).

Сопоставление ономасиологических структур словарных эквивалентов может выявить особенности ассоциативных процессов, сопутствующих формированию мотивирующей базы наименований и зафиксированных в мотиваторах номинативных единиц. Так, ономасиологическая структура русского наименования *словоохотливый* интерпретируется как «прилагательное, обозначающее качество человека, отмеченное ономасиологическим базисом аффективности и интенсивности признака -лив-; ономасиологические признаки наименования связаны ассоциативно: предикат *охота* – *хотеть* – *любить* с объектом речевого действия *слово*, ассоциируемым с предикатом второго порядка глагола *говорить*, отсюда семантика слова «любящий поговорить». В ономасиологической структуре украинского эквивалента *балакучий* представлены мотиватор предиката и ономасиологический базис прилагательного со значением процессуального свойства -уч-.

Ассоциации по аналогии в структуре знаний об обозначаемом в процессе номинации порождают метафоризацию мотиваторов в ономасиологических структурах наименований. Такие ассоциации могут возникать, например, в одном из сопоставляемых этноконцептов или различаться в каждом из языков характером донорской зоны или культурного кода, поставляющих знаки в обозначаемый концепт. К примеру, в ономасиологической структуре русского названия растения *кровохлебка* – «многолетнее растение семейства розоцветных пурпурной окраски» – зафиксированы метафорические мотиваторы, соответствующие компонентам ассоциативно-терминальной части этноконцепта: предикат с экспрессивным компонентом и объект, формирующие сценарий, ассоциированный с пурпурной окраской растения. Украинский эквивалент *розовик* мотивирован гиперонимом пропозиционального статуса, фиксирующим отнесенность растения к семейству розоцветных в классификационной иерархии.

Нередко сопоставление номинативных единиц выявляет глубинные пласты восприятия того или иного предмета или явления (ср.: рус. *новолуние* – «время перед появлением новой луны» в украинском языке эквивалентно слову *молодик* – вторичному знаку, заимствованному из концептуальной области ЧЕЛОВЕК на основе метафорической персонификации, что отображает специфику этноконцепта в коллективном сознании украинцев).

Особенности сопоставляемых наименований могут проявляться в актуализации в одном из языков оценочных показателей обозначаемого (модусного компонента этноконцепта). К примеру, в русском названии растения *мелколепестник* – «двухлетнее или многолетнее травянистое растение с мелкими лепестками, сорняк», модусный компонент не фиксируется, ономасиологические признаки отображают пропозициональную структуру (корреляцию партитива и показателя уровня качества), в украинском эквиваленте *злінка* мотивирующей базой служит модус этноконцепта, исходящий из утилитарной оценки (растение является сорной травой).

Тем самым, рабочей моделью сопоставления номинативных подсистем языков служит процедура когнитивно-ономасио-

логического анализа мотивации эквивалентов, базирующаяся на интерпретации ономаσιологических структур и моделировании соответствующих им структур знаний об обозначаемом (этно-концептов). Наложение результатов анализа мотивационной природы наименований-эквивалентов позволяет установить общее и особенное не только в сопоставляемых языках, но и в этно-сознании их носителей.

Следует выделить три направления контрастивного когнитивно-ономаσιологического исследования. Первое направление – встречный анализ межъязыковых словарных эквивалентов с учетом их синонимических рядов в каждом из языков. В аспекте словарной эквивалентности необходимым представляется введение понятия «когнитивно-ономаσιологическое соответствие», подразумевающее степень совпадения ономаσιологической структуры и мотивационного механизма создания наименований в различных языках. При этом важным является интерпретация и сопоставление высвеченных в этноконцептах (ментально-психонетических комплексах) мотивирующих баз эквивалентов, когнитивных статусов мотиваторов в ономаσιологических структурах слов разных языков. Тем самым устанавливается полное, частичное когнитивно-ономаσιологическое соответствие и полное несоответствие.

Второе направление предполагает наложение словообразовательных гнезд в сопоставляемых языках, что позволяет выявить словообразовательные лакуны, соответствия и несоответствия различных возможностей словопроизводства. Третье направление касается наиболее оптимального выбора номинатемы, ее ономаσιологической структуры в текстах оригинала и его перевода на другой язык, что опосредует наибольшую адекватность «достижения равноценности регулятивного влияния на своих адресатов» [Текст и перевод 1988: 31] первичного и вторичного текстов в плане их коммуникативно-функциональной эквивалентности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Брутян Г.А. Гипотеза Сепира – Уорфа / Г.А. Брутян. – Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1968. – 68 с.

2. Варина В.Г. Лексическая семантика и внутренняя форма языковых единиц / В.Г. Варина // Принципы и методы семантических исследований. – М.: Наука, 1976. – С. 233–243.
3. Ермакова О.П., Земская Е.А. Сопоставительное изучение словообразования и внутренняя форма слова / О.П. Ермакова, Е.А. Земская // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1985. – Т. 44. – № 6. – С. 518–525.
4. Кияк Т.Р. Мотивированность лексических единиц / Т.Р. Кияк. – Львов: Вища школа, 1988. – 161 с.
5. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова / Е.С. Кубрякова. – М.: Наука, 1981. – 200 с.
6. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология / Е.А. Селиванова. – К.: Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
7. Селіванова О.О. Складне слово: мовні моделі світу / Е.А. Селіванова. – Черкаси: ЦНТЕІ, 1996. – 297 с.
8. Сопоставительное изучение словообразования славянских языков / Отв. ред. Г.П. Нещименко. – М.: Наука, 1987. – 272 с.
9. Сорокин Ю.А., Марковина И.Ю. Культура и ее этнопсихолингвистическая ценность / Ю.А. Сорокин, И.Ю. Марковина // Этнопсихолингвистика. – М.: Наука, 1988. – С. 5–18.
10. Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах / А.А. Тараненко. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.
11. Текст и перевод. – М.: Прогресс, 1988. – 160 с.
12. Торопцев И.С. Предмет, задачи, материал и методы ономазиологии / И.С. Торопцев // Проблемы ономазиологии. – Орел, 1974. – Т. 21/114/ 1. – С. 3–76.
13. Этнопсихолингвистика. – М.: Наука, 1988. – 160 с.
14. Ярцева В.Н. Сопоставительный анализ структуры слова в современных германских языках / В.Н. Ярцева // Проблемы морфологического строя германских языков. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 5–14.
15. Brekle H.E. Reflections on the Conditions for the coining use and understanding of nominal compounds / H.E. Brekle // Proceedings of the 12-th International Congress of Linguistics. – Innsbruck, 1978.
16. Chomsky N. New Horizons in the Study of Language and Mind / N. Chomsky. – Cambridge: The MIT Press, 2000. – 538 p.
17. Pinker S. Language learnability and language development / S. Pinker. – Cambridge MA; London: Harvard University Press, 1996. – 486 p.

МЕХАНИЗМЫ НЕОЛОГИЗАЦИИ В СИНЕРГЕТИКЕ ЯЗЫКА И ЭТНОСОЗНАНИЯ

Парадигмальное пространство современной лингвистики, доминантой которого является когнитивно-дискурсивный вектор исследований языка и его культурно-семиотических продуктов, формирует новые принципы и параметры анализа лексических инноваций. Как справедливо подчеркивала Е.С. Кубрякова, «вся неология должна быть освещена как наука о средствах и способах языковой фиксации и репрезентации нового опыта познания мира современным человеком, как наука, изучающая принципы концептуализации и категоризации мира ON-LINE, *hic et nunc*, здесь и сейчас» [Кубрякова 2004: 15].

Цель нашей статьи – охарактеризовать факторы языка и этносознания, детерминирующие процессы неологизации в аспекте лингвосинергетики.

Процессы неологизации в сложной, открытой и неравновесной синергетической системе языка служат одним из наиболее весомых параметров самоорганизации, препятствующих деструктивным факторам и способствующим сохранению и развитию этой системы. Синергетика внутриязыковой среды детерминирована извне прежде всего динамикой этносознания как коллективного носителя информации о мире и внутреннем рефлексивном опыте народа, стереотипно и символически отображенных в его культуре. Реализация мощного креативного потенциала человеческого сознания, его когнитивная способность к освоению новой информации, к конкретизации и углублению уже познанного, к созданию новых познавательных моделей, к формированию «возможных миров» воображения и фантазии всегда сталкивалась с одним препятствием – ограниченным набором знаковых средств, предоставляемых преимущественно естественным языком, наиболее значимым для хранения и трансляции информации. Способы пополнения знакового массива языка, как известно, также достаточно регламентированы заимствованиями из другого языка, морфологическим и неморфологическим словопроизводством и креацией как «придумыванием» абсолютно новых непроеизводных слов.

Тенденция к устранению данного препятствия изначально заложена в языковой способности человека, универсальными свойствами которой являются комбинаторность, вторичное означивание, компрессия, импликация. Тем самым в языковой системе креативные механизмы сознания поддерживаются прежде всего словообразовательной производностью (мотивированностью), отражающей способность человека фиксировать в ономасиологических структурах дериватов, композитов и составных наименований осмысленные этносом реляции различных фрагментов и функций сознания. Пользуясь строительным материалом наличествующих аффиксов и основ, а также языковыми законами их комбинаторики, номинатор создает для обозначения новых реалий или новой категоризации и концептуализации лексические инновации – неолексемы, увеличивая таким способом знаковый массив языка. Комбинаторика лексем способствует формированию неофразем, новых составных наименований. Одним из проявлений комбинаторности языковой компетенции служат процессы контаминации, в значительной мере пополнившие состав фразем и паремий современных языков, к примеру, антипословицами [Мокиенко 2000: 133–156].

Тенденция к формальному расширению знакового состава сосуществует в языке с тенденцией к расширению смыслового наполнения уже наличествующих языковых знаков, т. е. к вторичному означиванию. Семиотические механизмы вторичной номинации, представленной метонимизацией, метафоризацией, фразеологизацией, онимизацией и апеллятивацией, терминологизацией, транстерминологизацией и детерминологизацией, обусловлены прежде всего ономасиологической структурой знака, а также информационной структурой (концептом), «связанной» этим знаком [Никитин 1974: 6] и имеющей потенциал корреляций с иными концептами на основе процессов аналогизации. Концептуальное содержание знака включает также оценочные, эмотивные и прагматические и культурные компоненты, выступающие подчас доминантами надделения готового знака иными значениями.

Детерминирующими факторами появления в языке неосемем служат:

1) системные закономерности языка, опосредующие направления семантических и субсистемных сдвигов,

2) объем и организация структуры знаний об обозначаемом, определяющие возможности дальнейшего пополнения спектра его значений;

3) стереотипы этносознания, обеспечивающие регулярность означивания одной предметной области в терминах другой, стандартизирующие переинтерпретацию культурных кодов и концептуальных областей (доменов);

4) принципы профилирования, подготавливающие для неосемемы место в системе категоризации и субкатегоризации этносознания;

5) культурные и психологические архетипы коллективного бессознательного, позволяющие преобразовать знак в символ, создать фразеологический неологизм или его неосемему и т. п.;

6) мифологемы этносознания, апеллирующие к его иррациональным глубинам, характеризующиеся аксиоматичностью и неverifiedируемостью [Шейгал 2004: 135–136], безоговорочным принятием на веру всем этнокультурным сообществом, которые обычно способствуют преобразованию коннотативных значений готовых знаков, обеспечивают процессы онимизации и деонимизации, сдвиги в терминосистемах;

7) прецедентные имена, хранящиеся в когнитивной базе человека в виде «инвариантов восприятия» [Красных 2002: 49] и могущие реализовать во вторичных значениях различные стороны своего информационного потенциала, известного всем членам этнокультурного сообщества;

8) текстово-дискурсивные особенности, корректирующие возможности переосмысления знака путем активации прагматических ресурсов первичных значений.

Кроме того, в дискурсивной психологии «резервуаром для добавочных значений, производимых практикой артикуляции», считается так называемая «область дискурсивности» [Филлипс, Йоргенсен 2004: 49–50], создающая барьеры для ввода новых знаков с вторичной семантикой из другой дискурсивной сферы. Однако практика языков показывает, что, несмотря на определенные дискурсивные ограничения, переинтерпретация знаков

обусловлена в большей степени стереотипами этносознания и его динамикой, область дискурсивности не может быть жестко ограничена в пополнении знаковых ресурсов, иначе ее дискурсивная практика очень скоро окажется исчерпанной.

Синкретичным механизмом неологизации служит компрессия (универбация), так как, с одной стороны, с ее помощью создается новая производная форма знака, а с другой, по содержанию неолексема находится в отношениях эквивалентности с ее исходным знаковым генотипом, т. е. как бы является дублетной. Тем самым, реализуя универсальную тенденцию к избыточности, язык с помощью компрессии предоставляет говорящему возможность экономии речевых усилий путем сокращения числа средств существующего знака. Данный механизм представлен прежде всего аббревиацией, которая, как отмечает Е.С. Кубрякова, «(по существу – единственная) множит число немотивированных, холистических знаков и тем самым противостоит преобладанию в лексике современных языков лексики производной, охватывающей до 70–75 % всего словарного состава развитых европейских языков» [Кубрякова 2004: 18]. К числу способов компрессии относятся телескопия, иногда рассматривающаяся как вид аббревиации, семантическая конденсация, фразеологическая универбация. Компрессия может сочетаться с имеющимися в языке словообразовательными моделями. В русском языке регулярной моделью является создание неолексем на базе суффиксации, обеспечивающей редукцию словосочетаний «прил. + сущ.» (*зарубежная литература – зарубежка, плетеная булка – плетенка* и под.). Морфологические способы нередко поддерживают фразеологическую универбацию при отфразеологическом словопроизводстве: *шланговать* от *прикидываться шлангом*.

Редукционистская способность языка реализуется на фоне импликации, базирующейся на интеграции вербальных средств с опытом, фондом знаний, коммуникативной и культурной компетенцией говорящих на одном языке [Селиванова 2006: 179]. Декодирование импликатур, лежащих в основе порождения неолексем, преимущественно индивидуально-авторских в художественной, масс-медийной, политической и иных сферах общения, восстанавливает связи ономаσιологической структуры окка-

зионализма с ее мотивирующей базой – «упорядоченной нелинейной иерархией пропозиций» [Леонтьев 1999: 114], формирующейся в процессе внутреннего программирования знака [Седиванова 2000: 98–106]. К примеру, в четверостишии А. Вознесенского 1999 года: *В нас Рим и Азия смыкаются. Мы истеричны и странны. Мы стали экономикадзе самоубийственной страны*, – неолексема экономикадзе, созданная путем телескопии, базируется на пропозициях-импликатах, вербальными сигналами которых служат знаки *экономика* и *камикадзе*, интегрирующиеся с фоновыми знаниями об экономическом кризисе в России.

Нередко декодирование подобных окказионализмов осуществляется с опорой на содержательно-концептуальную информацию целого текста, вербальными сигналами которой может быть ономаσιологическая связность. В стихотворении А. Вознесенского «Женоров» смысл окказионализмов *женоров* и *женорев*, созданных способом композиции на фоне языковой игры (палиндрома слова *Воронеж*, телескопизма *женоров* от *женский* и *норов* – «устар. нрав, характер»), воспринимается исходя из ключевого концепта текста, заложенного в ономаσιологической связности (*А может, это ров, который бабы рыли, защитницы Москвы?*) и паронимической аттракции (*Воронеж – женоров. Нас охраняют бабы от жизни жерновов*).

Импликация опосредует и создание отфразеологической неолексикой при наложении фраземы на лексему, сопровождающемся столкновением их стилистических маркеров, денотативными и коннотативными преобразованиями: *анахренархия* от вульгарного фразеологизма *а на хрена* и негативно оценочного в массовом сознании слова *анархия*, что привносит в неолексему особый эмотивный оттенок; *апофигей* от стилистически сниженной, грубой фраземы *по фигу* и нейтральной лексики *апогей*, что формирует у слова новое содержание и коннотативные оттенки.

Создание подобных неолексем демонстрирует не столько креативные механизмы этносознания, сколько динамику оценочного, идеологического и культурного восприятия действительности и круга нереферентных понятий в концептуальной системе. Сдвиги в языковой картине мира являются результатом концептуального

переосмысления, детерминированного сменой идеологии, мировоззренческих и методологических принципов, усложнением категоризации эмпирического и внутреннего рефлексивного опыта, доминированием и возрастающей универсализацией научной картины мира и цивилизационной культуры в условиях все более расширяющихся межкультурных связей и усиления процессов глобализации мирового сообщества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Красных В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология / В.В. Красных. – М.: Гнозис, 2002. – 283 с.
2. Кубрякова Е.С. Лингвистическая сущность номинации: когнитивно-семиотические характеристики / Е.С. Кубрякова // *Słowo. Tekst. Czas* VII. Новые средства языковой номинации в новой Европе. – Szczecin: Wydawnictwo naukowe uniwersytetu Szczecińskiego, 2004. – S. 15–20.
3. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики / А.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – 287 с.
4. Мокиенко В.М. Фразеологические неологизмы в славянских языках / В.М. Мокиенко // *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich*. – Opole, 2000. – S. 133–156.
5. Никитин М.В. Лексическое значение в слове и словосочетании / М.В. Никитин. – Владимир: Изд-во Владимирского пед. ин-та, 1974. – 280 с.
6. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология / Е.А. Селиванова. – К.: Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
7. Селиванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О.О. Селиванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
8. Филлипс Л., Йоргенсен М.В. Дискурс-анализ. Теория и метод / Л. Филлипс, М.В. Йоргенсен: пер. с англ. – Харьков: Гуманитарный центр, 2004. – 336 с.
9. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса / Е.И. Шейгал. – М.: Гнозис, 2004. – 325 с.

ФРАЗЕОЛОГИЯ У ДЗЕРКАЛІ ЕТНОСВІДОМОСТІ

НОВЫЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ФРАЗЕОЛОГИИ В ПАРАДИГМАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Парадигмальное пространство современной лингвистики определяется наличием центробежных тенденций, стремящихся вывести объяснение феномена языка и его семиотических продуктов за пределы данной науки или в маргинальные, смежные сферы «встречи разных наук» [Тураева 1999: 18]. Еще в конце XX века в лингвистическом сообществе получает новый виток тенденция межнаучного экспансионизма, стремление к идеалу целостного знания, теоретические основы которого были заложены в работах П.А. Флоренского, С.Н. Булгакова, А.Ф. Лосева, М.М. Бахтина. Благодаря этому границы лингвистического знания расширяются, а лингвистика захватывает новые области различных наук для объяснения собственного объекта. А.Е. Кибрик сформулировал такое положение дел в виде постулата, противопоставив его кастовости и замкнутости некоторых поборников «чистой лингвистики»: «Все, что имеет отношение к существованию и функционированию языка, входит в компетенцию лингвистики» [Кибрик 1983: 28].

Современное парадигмальное пространство лингвистики получило новые ориентиры под воздействием изменения общекультурного эпистемологического поля познавательной деятельности человека, базирующегося на принципах понимания, а не объяснения; дисперсности, а не структуризации; игры, а не целенаправленности; соучастия, а не отчуждения; процесса, а не

результата [Hassan 1984: 123]. Это породило новую, хотя и отмеченную еще В. фон Гумбольдтом, базовую метафору представления языка, которая сменила старую метафору – языка как механизма, компьютера, в терминах Т. Винограда [Winograd 1983]. Новой метафорой стало видение языка как живого деятель-ностного «организма» (*energeia*) в релятивно-синергетическом единстве с другими детерминирующими и взаимно детерминированными подсистемами человеческого существования, в том числе, индивидуальным и коллективным сознанием, культурой, социальным полем и проч. При этом познание и изучение поведения этих подсистем в отдельности не определяет объяснения живой деятельности языка. Новое парадигмальное пространство требует холистического, синергетического подхода к изучению языкового феномена.

Постулатами такого подхода, на которых основывается наше исследование, являются следующие:

– Язык имеет сугубо символическую природу, фиксируя и представляя, наряду с другими семиотическими системами, эмпирическую реальность (термин экзистенциалистов), т. е. «единое поле мыслей, ощущений и чувственных впечатлений, характеризующее определенный этнос и придающее упорядоченность и смысл нашему непосредственному восприятию» [Уилсон 2001: 6].

– Язык ограничивает мышление и восприятие, ибо его категоризация и парадигматика связывают личность, плененную, по словам М.М. Бахтина, языковыми стереотипами. Американский антрополог К.М. Клакхон подчеркивает эту особенность языка, впервые отмеченную Дж. Вико, а позднее и Ф. Ницше: «Человек видит и слышит то, к чему его делает чувствительным грамматическая система языка, то, что она приучила его ждать от восприятия» [Клакхон 1998: 190]. Однако разорвать круг языка возможно за счет свободного от языка мышления, творческой природы человека, ассоциативности, образности и парадоксальности его сознания. Данные параметры самоорганизации противодействуют деструктивным тенденциям и способствуют сохранению, развитию и функционированию синергетической системы языка.

– Язык есть продукт сложного психофункционального континуума этносознания, представленного взаимодействием, согласно

концепции К.Г. Юнга, пяти психических функций: ощущений, чувствований, мышления, интуиции и трансценденции, — с коллективным бессознательным [Юнг 1996].

— Соотношение этнического сознания, семиотически импринтированного в языке и культуре, и индивидуальных сознаний определяется на основе принципа нелокального поля, разработанного в физике. Этнос создает некое социальное поле, заключенное в этносознании и фиксируемое в культуре, а отдельный мозг включен в это поле как приемник. К.Г. Юнг назвал это синхронистичностью, базирующейся на коллективном бессознательном [Юнг 1997]. По мнению современных культурологов, именно язык создает искусственное сверхчувственное социальное пространство-время культуры [Пигалев 1999: 50].

— Метафоры языка, образность, парадоксальность не только значительно расширяют познавательный спектр, но и создают новые миры этической реальности, основанные на третьем логическом компоненте «может быть». Эти свойства естественных языков служат отражением особенностей взаимодействия функций сознания, его установок и стереотипов, а также архетипов коллективного бессознательного.

Новые подходы к исследованию фразеологического массива языка, обоснование которых является целью нашей статьи, опираются на данные постулаты и исходят из принципов современного парадигмального пространства лингвистики и ее эпистемологии. Фразеологизмы и поговорки представляют собой лингвoseмиотические феномены, которые фиксируют в устойчивой форме особенности этической реальности, коллективного рефлексивного опыта этноса, стереотипы этносознания и архетипы коллективного бессознательного, будучи продуктом их синергетического взаимодействия. Тем самым они символизируют специфику нелокального социокультурного поля этнического сообщества.

Фразеологизмы формируют в любом языке особый подязык, по словам Л.В. Щербы, один из концентрических кругов, органично включенный в синергетическую систему языка и многочисленные дискурсивные практики народа. Анализ фразеологического семиозиса позволяет выявить эволюцию различных

подсистем языка, установить закономерности динамики языковой и культурной компетенции его носителей в зависимости от изменения реалий, социума и динамики культуры. Специфика знаковой природы фразеологизмов обусловлена отмечаемой многими исследователями комбинаторной мотивированностью, при которой соединение слов обеспечивает не сумму их смыслов в означаемом, а создание нового смысла. Значение фразеологизма, по образному выражению В.В. Виноградова, представляет собой «химическое соединение растворенных и с точки зрения современного языка аморфных лексических единиц» [Виноградов 1977: 147].

В полипарадигмальном пространстве современной лингвистики объяснение сущности фразеологического семиозиса прежде всего требует проекции на холистическую природу этно-сознания и созданную им эмическую реальность. Такой вектор анализа фразеологического фонда языка исходит из гумбольдтианской и неогумбольдтианских теорий внутренней формы, приоритет обоснования которой для фразеологических единиц в славистике принадлежит А.А. Потебне. Однако его концепция основывалась на связи внутренней формы устойчивого словосочетания прежде всего со значением и структурой свободного словосочетания-коррелята как базы фразообразования с учетом того способа выражения идеи, который обусловил воплощение нового значения именно в такой, а не иной внешней форме [Потебня 1990].

Данное понимание внутренней формы фразеологизмов было подкреплено и канонизировано концепцией фразообразования как вторичного семиозиса, представленной в работах Ш. Балли и его последователей. В.Н. Телия подчеркивает, что соотношение устойчивых и идиоматических сочетаний с их свободными (или гипотетически возможными) аналогами было методическим измерением как в классическом, так и в постклассическом периоде развития фразеологической науки, хотя уже в первом периоде вызревали идеи, выходящие за пределы поисков синтаксического соотношения [Телия 1996: 13]. Аппликация фразеологизмов на их свободные синтаксические аналоги, возможная лишь для части устойчивых сочетаний, обычно отодвигала на задний план выяв-

ление их когнитивных коррелятов и замыкала круг исследований границами языкового кода.

В современных фразеологических студиях внимание лингвистов сосредоточено прежде всего на ассоциативно-образном потенциале соединения языковых знаков во фраземах (работы А.Н. Баранова, Д.О. Добровольского, В.Н. Телия, Р. Гиббса, Дж. О'Брайена, Н. Наяка, Э. Кави, С. Глаксберга и др.). Д.О. Добровольский считает, что такой потенциал формируется на базе ассоциаций, которые вообще могут быть не связаны ни с прямыми значениями компонентов, ни с метафорическими моделями [Добровольский 1996: 73].

Новый подход к изучению фразеологизмов, проецирующий ономасиологическую структуру знака на синергетическую природу этносознания, обусловил необходимость транспонирования во фразеологические студии традиционно словообразовательного понятия мотивации. В отличие от существующих в лингвистике ее дефиниций, мы квалифицируем мотивацию как сквозную для акта семиозиса лингвокогнитивную операцию выбора мотиватора (-ов) из фрагмента знаний об обозначаемом, фиксируемого в этносознании, конечным результатом которой является формирование ономасиологической структуры производного знака различной природы [Селиванова 2000: 222]. Мотивация не только устанавливает формальную и семантическую зависимость производящих и производных, но и выявляет устойчивые или произвольные связи в ментальном лексиконе и структуре этносознания в целом. Фокусировка номинатором этих связей в мотивирующей базе будущей номинативной единицы обусловлена либо интериоризацией объективных характеристик обозначаемого, либо их ассоциативно-метафорическим, парадоксальным, оценочно-эмотивным восприятием, а также коммуникативно-прагматической установкой.

Методика анализа мотивационных процессов разработана нами в монографии «Когнитивная ономасиология» и апробирована на различных классах номинативных единиц ряда языков, в том числе применена к исследованию фразеологической номинации украинского и русского языков [Селиванова 2004а]. Основным методом дифференциации типов мотивации номинативных единиц

служит когнитивно-ономасиологический анализ, имеющий двухвекторную направленность: от интерпретации ономасиологических структур производных знаков к моделированию фрагмента знаний об обозначаемом, представленного ментально-психонетическим комплексом (МПК). Обратное направление исследования позволяет осуществить проверку модели, уточнить и дополнить ее. Подобная двухвекторность анализа языка (от мысли к слову и от слова к мысли) постулировалась Л.С. Выготским в связи с изучением внутренней психологической организации процесса порождения речи [Выготский 1982: 305]. Сущность интеграции двух подходов: от слова к мысли и от мысли к слову — заключается в обязательной фокусировке внимания исследователей языковой номинативной подсистемы на интериоризованных в структуре знаний свойствах объекта наименования, их связи с семантикой, потенциальными возможностями ее динамики и ономасиологической структурой.

Интерпретация ономасиологической структуры фразеологизмов предполагает установление семантики ономасиологических признаков, их проекции на значение устойчивого оборота, а также ономасиологического базиса как смысловой и формальной синтаксической связи компонентов с учетом семантической и грамматической доминант устойчивого словосочетания.

Когнитивное моделирование структуры знаний об обозначаемом осуществляется нами на основе модели ментально-психонетического комплекса (далее — МПК), которая отображает нелинейный психофункциональный континуум сознания, базирующийся на корреляции его пяти познавательных психических функций (ощущений, чувствований, мышления, интуиции и трансценденции) с коллективным бессознательным. Компонент мышления, взаимодействующий с иными функциями сознания через формирование устойчивых гештальтов, организует ментальный лексикон, ядром которого служат пропозициональные структуры, заключающие буквальную информацию в прямых значениях языковых знаков и связанные с метафорическими моделями фигурального представления информации (ассоциативно-терминальной частью), модусом как оценочно-эмотивным

показателем и концептуальным планом как прагматическим компонентом, своеобразной инструкцией по использованию фраземы в речи. Наличие концептуального плана в структуре МПК объясняется обязательной проекцией хранящихся в сознании номинативных единиц в дискурсивную практику. Метафорические модели, модус и прагматический компонент опосредованы вербальной и невербальной сферами мышления, ибо в их основе могут лежать сенсорные и иные механизмы сознания, наряду с использованием архетипов бессознательного.

В зависимости от избранного при внутреннем программировании фразеологизма фрагмента МПК мы разграничиваем пропозициональный, ассоциативно-терминальный, интеграционно-сравнительный, модусный, смешанный типы мотивации и псевдомотивацию.

Наименее распространенным во фразеологическом массиве является первый тип, хотя его механизм довольно широко представлен в мотиваторах устойчивых сочетаний смешанной мотивации. По своей природе пропозициональный тип является метонимическим и использует буквальную, относительно истинностную информацию, заложенную в прямых значениях компонентов по смежности. Пропозиции МПК содержат предикаты различных разновидностей, коррелирующие с уровнями аргументов, качества, количества, оппозитивов и партитивов (частей целого). Причиной значительно меньшей распространенности данного типа мотивации в массиве фразем является их образно-метафорическая природа, эмотивность и экспрессивность, прагматическая установка на особую выразительность (к примеру, таким способом образованы обороты: рус. *лишать жизни; не раскрыть рта; до гробовой доски; не год, не два; переступить порог; сколько видит око*; укр. *спробувати щастя; нога людська не ступала; пристати на ґрунт; до сивої коси; переступати через поріг* и т. п.).

Пропозиционально мотивированными можно считать некоторые фраземы, передающие внутреннее состояние человека на основе обозначений соответствующих жестов, мимики, кинесики. Лингвисты относят такие обороты к метонимическим [Виноградов 1969: 18; Ужченко, Авксентьев 1990: 108] исходя из утверждения

А.А. Потебни о том, что «всякое изображение или представление явления (вещи, действия, состояния, качества) в виде одного из его моментов, в частности, в виде впечатления, является метонимией» [Потебня 1905: 247]. Так, фраземы *надуть губы, хвататься за голову, бить себя в грудь*, обозначая соответствующие данным паравербальным средствам состояния человека, мотивируются пропозиционально. Однако подобные обороты нередко утрачивают первичную связь с исходной кинемой, расширяют значение и метафоризируются: рус. *валяться в ногах* – «унижаясь, просить о чем-либо»; *прикусить язык* – «замолчать»; *приложить руки* – «основательно, серьезно заняться кем-либо или чем-либо»; *разводить руками* – «крайне удивляться, недоумевать; не знать, как поступить в затруднительных обстоятельствах»; укр. *скидати шапку (капелюх, бриль)* – «цінувати когось, щось»; *випустити віжки з рук* – «поступатися владою, керівництвом» и под. Расширение значения фразеологизмов А.М. Бабкин объяснял увеличением контекстов употребления [Бабкин 1970: 105], однако, на наш взгляд, генерализация значения является одной из тенденций языка, обусловленной стремлением к полифункциональности знака и, в конечном счете, законом языковой экономии. Данное явление прежде всего способствует сохранению и балансу фразеосистемы, усилению ее транляторной мощности.

В некоторых фраземах установление статуса пропозициональных компонентов требует обращения к обрядовым действиям, лежащим в основе мотивации оборотов. Так, в словаре украинского языка Б. Гринченко приведен фразеологизм *сороку скакати* – «влаштовувати танці після отримання звістки про незайманість дівчини» [Словарь 1907: 168], мотивация которого использует когнитивный сценарий свадебного обряда танцев с рубашкой (сорочкой) невесты. Искажение первого компонента *сорочка* формирует немотивированную ассоциацию ритуального действия с поведением птицы. Свободный генотип фраземы также отсутствует, вследствие чего связь компонентов оборота выходит за пределы традиционной сочетаемости, создавая уникальный синтаксис. Однако реконструкция исходного сценария позволяет констатировать пропозициональный тип мотивации для данного фразеологизма, интегрирующего в ономаσιологической структуре

компоненты предиката и комитатива как показателя сопутствующего предмета (в терминологии семантического синтаксиса).

Иногда обряды, лежащие в основе фразеологизма, настолько парадоксальны, что пропозициональный статус компонентов словосочетания в проекции на его значение может вызывать сомнения. К примеру, украинский фразеологизм *жениць каганця* (*свічку*) – «байдикувати, не бажати працювати» мотивирован сценарием обряда, описание которого подано в материалах этнографического и диалектологического обследования А. Крымского «Звиногородщина. Шевченкова батьківщина» (1930 года): «Як давніш – то на Симона трохи чи не в кожній хаті “женили каганця”. Рано в хатах посходяться було гості, засвітять каганця, завітчують квітами і поставлять на столі. Потім гості сідають за стіл і провадять усе так, як на весіллі. Другого дня запрошують в інчу хату і переносять того каганця, а каганець горить увесь час [...]. Отож і приказка лишилася: коли хто не дуже до роботи, то кажуть: “ожили каганця, а роботу нехай бог дасть!” Або коли мати будить удосвіта до роботи, то каже: “Вставайте! Вже ж каганця оженили” [...] Бачете: літом – то люди роблять од ранку до вечора, а як кури сідають на сідало, то й люди лягають спати; а од Симона – треба вже вставати вдосвіта і працювати при каганці. І увечері так-само – за світлом» [Крымский 1930: 180–182]. Несмотря на абсурдность синтаксического генотипа, данный фразеологизм имеет пропозициональную природу мотивации.

В отличие от пропозиционального типа, ассоциативно-терминальная мотивация представляет метафорический механизм употребления знаков одной предметной области (домена), донорской зоны для обозначения другой, реципиентной зоны [Lakoff, Johnson 1980: 5; Kittay, Lehrer 1992: 1–18] по принципу фиктивности (*als ob*) [Жоль 1984: 127]. Знаки терминалов МПК, используемые во фразеологизмах, переинтерпретируются (термин А.Н. Баранова и Д.О. Добровольского [Баранов, Добровольский 1996: 52]) в соответствии с наиболее общими принципами антропометричности (перенесения знаков домена ЧЕЛОВЕК в иные концептуальные домены), зооморфизма (использования знаков донорской зоны ЖИВОТНЫЙ МИР для иных предметных областей), бытоцентризма (активного применения знаков бытовой

сферы для обозначения деятельности, состояний, свойств человека) [Селиванова 2004а: 16–30]. Данный тип мотивации для фразем обычно рассматривается как вторичная номинация, исходя из проекции фенотипа фразеологизма на его генотип – свободный синтаксический коррелят (рус. *играть первую скрипку* – «быть главным в каком-либо деле» – знак перенесен в область ЧЕЛОВЕК из сферы музыки; *брать на абордаж* – «действовать решительно по отношению к кому-либо или чему-либо» (знак заимствован из сферы морского дела); *приводить к общему знаменателю* – «уничтожать различия, уравнивать в каком-либо отношении» (из сферы математики); укр. *ковтати пілюлі* – «мовчки терпіти образу, вислуховувати щось неприємне» (из сферы медицины); *брати на буксир* – «допомагати кому-небудь досягати кращих успіхів у роботі, навчанні» (из сферы транспорта); *викликати вогонь на себе* – «навмисне брати на себе всю складність, вину кого-небудь або відповідальність за щось» (из военной сферы) и т. п.

В.Н. Телия рассматривает такой процесс фразообразования как внедрение сочетания слов в метафору на основе подобия того содержания, которое лежит в основе номинативного замысла, и того, которое обозначается словосочетанием в его «буквальном» значении, которое, к тому же, включено в определенную структуру знаний о мире – в определенный «сценарий» или «фрейм» [Телия 1996: 60]. Исследовательница подчеркивает, что «слова-компоненты исходного сочетания “отрываются” от своей сферы референции и переводятся на новое референтное соотношение не за счет значения сочетания слов, а отталкиваясь от этого значения, которое получает новый фрейм, не имея со своим источником ничего общего, кроме мотивации» [Телия 1996: 143].

Переинтерпретация компонентов словосочетаний имеет симилиативно-синестетическую природу. Симилиация основывается на осознании видимости сходства концептуальных доменов эмической реальности, а синестезия базируется на взаимной аналогизации различных ощущений (*сладкие мечты, соленая шутка, кричащая одежда, горькая правда* и под.). Сенсорный код в свою очередь активно используется для обозначения фразеологизмами различных оценок состояния, поведения человека (рус. *смотреть сквозь розовые очки; дышать холодом; петь соловьем; резать без*

ножа; укр. чорні хмари збираються; пахне смаленим; обдавати холодом; як вогнем пече; як окропом ошпарило; солоно приходитьсья и т.д.)

Метафорическая аналогия часто устанавливается на основе соположения различных сценариев, в том числе обрядов и ритуалов, народных примет, суеверий нередко мифологемного статуса (рус. *когда кукушка закует; черный кот пробежал; пустить красного петуха; вешать всех собак*; укр. *дати дулю через кишеню; як у воду дивиться* и т. д.). Процессы переинтерпретации реконструируются в подобных фраземах за счет привлечения знаний быта народа, этнографических сведений. Так, мотивирующей базой оборота *десятая (седьмая) вода на киселе* – «очень далекая родня», служит аналогия дальнего родственника с не первой водой, используемой для приготовления киселя; эту воду получали путем процеживания овсяной гущи. На данное диффузное уподобление наслаивается еще и гипербола, представленная вариативностью символических и магических для славян чисел.

Многие фраземы в зависимости от этимологии реализуют различный спектр ассоциаций. Например, украинский фразеологизм *врізати дуба* – «померти чи загинути», с одной стороны, объясняют метафоризацией второго компонента и ассоциациями, связанными с дублением кожи, в результате чего она становится твердой и неподатливой, подобно мертвому телу [Ужченко, Авксентьев 1990: 127], с другой стороны, исследователи выводят фразеологизм из мифологемы, основанной на древнем славянском погребальном обряде и культе дерева: существовало поверье, что душа умершего переселяется в дерево, преимущественно в дуб [Лепешаў 1981: 46].

Ассоциативно-терминальная мотивация нередко сопряжена с модусной в случае, когда в семантике фразеологизма актуализируется оценочный компонент одного из мотиваторов или свободного словосочетания-генотипа (*антик с мармеладом (звездикой)* – «устар. Сама прелесть, восторг»; *золотая голова* – «умный человек»; *ко всем чертям собачьим* – «выражение злобы, пренебрежения к кому-либо, желание отделаться, избавиться»; *разделать под орех* – «делать основательно, хорошо»), либо во

внутренней форме оборота зафиксирована оценочная параметризация мира (*бути на висоті, птиця високого польета, права рука, падати духом*).

Модусный тип мотивации представлен во фраземах с компонентами, содержащими стереотипы оценки в эмической реальности этноса. Так, в этносознании украинцев позитивная оценка стереотипизирована в лексемах *Бог, Христос, благо, золото, мед, молоко, масло, зорі, близькі родичі, писанка, картина*, служащих компонентами фразем: *благодать божья* – «вища міра похвали»; *мати Бога в животі; мати Христа в душі* – «бути милосердним, совісним, жалісливим, справедливим і т. ін.»; *молочні ріки і киселеві (масляні) береги; як у меду* – «заможне, повне достатку, безтурботне життя»; *як з маслом* – «чітко, легко, успішно, без перешкод і т. ін.; дуже добре»; *як маслом по душі; мастити словами* – «говорити приємні речі, улашувати, спокушати»; *позолотити пілюлю* – «зм'якшувати, скрашувати заподіяну кому-небудь прикрість, образу»; *провідна зірка* – «той, хто визначає напрям у житті, чий-небудь розвиток, діяльність»; *як у батька за пазухою* – «1. Безтурботно, привільно, дуже добре, в найкращих умовах»; *як писанка* – «1. Який відзначається надзвичайною гармонією барв, ліній і т. ін.; дуже гарний (про неживі предмети); 2. Гарний на вроду; дуже вродливий (перев. про жінку, дівчину)»; *як намальований; як картина; хоч картину малюй* – «дуже вродливий, красивий».

Оценочные стереотипы часто наслаиваются на архетипы коллективного бессознательного (ср. архетип *свой-чужой* применительно к оценке близких и дальних родственников, собственности; архетип огня при передаче психоэмоциональных состояний человека и проч.).

Интеграционно-сравнительная мотивация также использует при номинации знаки ассоциативно-терминальной части МПК, однако в структуре знаний об обозначаемом они ориентированы на содержание сопроводительных слов. Исходя из этого сравнительные фраземы, интегрируясь с сопроводительными глаголами или прилагательными пропозиционального статуса, не встраиваются в их предметную область, а объединяются с ней с помощью формального оператора *как*, не нарушая раздельности

доменов: рус. *работать*, как заведенная машина; *писать*, как курица лапой; *жить*, как на вулкане; *расти*, как на дрожжах; *чувствовать себя*, как рыба в воде; укр. *жити*, як вареник у маслі (сметані); як сир у маслі; як бобер у салі и т. п. Такие сравнения обычно основываются на интеграции сценариев этносознания, сформированных на базе эмпирического опыта номинаторов, этнических стереотипов, оценок различных явлений действительности. К примеру, в приведенных выше украинских оборотах с компонентами *масло*, *сало*, *сметана* актуализован также модусный компонент позитивной оценки, связываемой с достатком, зажиточностью, благосостоянием (ср.: этимологию *жир* от *жить*, первичное значение слова *жирь* – «еда», др.рус. «богатство»).

Смешанная мотивация фразем характеризуется выбором мотиваторов знака из различных фрагментов структуры знаний об обозначаемом и порождает особый синтаксис оборотов [Селиванова 2004б: 354–360], подтверждая тем самым тезис об отсутствии у многих фразем свободного синтаксического коррелята. Во фразеологизмах с соматическим компонентом основную семантическую нагрузку несут партонимы – наименования частей тела человека, метонимически переноса свойственные им стереотипические функциональные свойства на интегративное значение устойчивого словосочетания. Иные составляющие вносят в это значение коннотативные оттенки: рус. *голова варит* – «кто-либо сообразителен, догадлив, понятлив»; *ветер в голове*; *голова еловая (дубовая)* – «глупый, бестолковый человек» (опора на имплицитный знак предиката «соображать, думать», ассоциируемый с партонимом *голова* в соединении с метафорическими знаками, заимствованными из донорских зон СОСУД, ПОМЕЩЕНИЕ, ДЕРЕВО); укр. *грати очима* – «багатоозначно поглядати, прагнути звернути на себе увагу; викликати до себе інтерес у кого-небудь» (мотивировано пропозициональным компонентом уровня партитива *очі* исходя из функциональной предназначенности данного соматизма и метафорическим предикатом); *вуха позаростали* – «хто-небудь нічого не чує або не хоче чути» (мотивировано пропозициональным компонентом

уровня партитива *вуха* и метафорическим предикатом, заимствованным из концептуальной области РАСТЕНИЕ).

Иногда множественная интерпретация генотипа фразеологизма обуславливает установление различных типов мотивации для каждого толкования. Например, фразема *класть зуби на полку* – «голодать», с одной стороны, рассматривается на основе семантики компонента *зубы* как зубцов для прядения: весной зубцы клали на полку, так как прясть уже было нечего. Данный сценарий переинтерпретируется в домене ЧЕЛОВЕК как отсутствие еды, что обуславливает семантику оборота, мотивированного ассоциативно. С другой стороны, фразему можно рассматривать и как результат смешанной мотивации: компонент пропозиции – соматизм «зубы» связан с едой, зубы соответствуют инструментиву оппозитивного предиката «есть». Сценарий «положить на полку» ассоциируется с общим значением «не пользоваться, убрать как ненужное», что создает шуточное, парадоксальное и референциально не обоснованное словосочетание.

Мотивационные процессы противопоставлены псевдомотивации, при которой значения компонентов никак не определяют семантику устойчивого словосочетания (укр. *на гречку переганяти* – «виражаючи своє незадоволення, лаючи кого-небудь, примушувати робити, як потрібно»; *укритися ногами* – «умерти, загинути»; *хоч собак в'яжи* – «уживається для підсилення дії; дуже»; *лоском лягати* – «дуже сміятися»; *нарізати січки* – «зробити щось безглузде, допустити грубі помилки при здійсненні чогось» и под.).

В целом анализ мотивационных процессов фразеологических знаков позволяет реконструировать специфику видения мира народом, проникнуть в образно-ассоциативные механизмы этносознания, особенности стереотипизации, воссоздать истоки культуры, психологии этноса, понять не только его прошлое, но и настоящее, предсказать будущее.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бабкин А.М. Русская фразеология, ее развитие и лексикографические разработки / А.М. Бабкин. — Л.: Наука, 1968. — 212 с.
2. Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Идиоматичность и идиомы / А.Н. Баранов, Д.О. Добровольский // Вопросы языкознания. — 1996. — № 5. — С. 51–64.
3. Виноградов В.В. О взаимодействии лексико-семантического уровня с грамматическим в структуре языка / В.В. Виноградов // Мысли о современном русском языке. — М.: Просвещение, 1969. — С. 5–23.
4. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке / В.В. Виноградов // Избранные труды: Лексикология и лексикография. — М.: Наука, 1977. — С. 140–161.
5. Выготский Л.С. Мышление и речь / Л.С. Выготский // Собр. соч.: В 8 т. — М.: Педагогика, 1982. — Т. 2. — 504 с.
6. Добровольский Д.О. Образная составляющая в семантике идиом / Д.О. Добровольский // Вопросы языкознания. — 1996. — № 1. — С. 71–93.
7. Жоль К.К. Мысль, слово, метафора / К.К. Жоль. — К.: Наукова думка, 1984. — 304 с.
8. Кибрик А.Е. Лингвистические постулаты / А.Е. Кибрик // Ученые записки Тартуского ун-та. — Тарту, 1983. — Вып. 621. — С. 24–39.
9. Клакхон К.К.М. Зеркало для человека. Введение в антропологию / К.К. Клакхон. — СПб.: Евразия, 1998. — 352 с.
10. Кримський Аг. Звиногородщина. Шевченкова батьківщина. З погляду етнографічного та діалектологічного. Побутово-фольклорні тексти. — К.: Друк. Всеукр.АН, 1930. — Частина 1. — Вип. 1. — 420 с.
11. Кубрякова Е.С. Язык и знание / Е.С. Кубрякова. — М.: Языки славянской культуры, 2004. — 560 с.
12. Лепешаў І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. — Мінск: Народная асвета, 1981. — 160 с.
13. Пигалев А.И. Культурология / А.И. Пигалев. — Волгоград: Либрис, 1999. — 419 с.
14. Потебня А.А. Из записок по теории словесности/ А.А. Потебня. — Харьков, 1905. — 652 с.
15. Потебня А.А. Мысль и язык / А.А. Потебня // Слово и миф. — М., 1989. — 624 с.
16. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология / Е.А. Селиванова. — К.: Фитосоциоцентр, 2000. — 248 с.

17. Селіванова О.О. Особливості когнітивної проєкції синтаксичних структур українських фразеологізмів / О.О. Селіванова // Вісник Львівського ун-ту. Серія філологічна. – 2004б. – Вип. 34. – Ч. I. – С. 354–360.
18. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О.О. Селіванова. – Київ – Черкаси: Брама, 2004а. – 276 с.
19. Словарь української мови / За ред. Б.Д. Грінченка. – К.: АН УРСР, 1907–1909. – Т. 1–4.
20. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М.: Наука, 1996. – 286 с.
21. Тураева З.Я. Лингвистика текста на исходе второго тысячелетия / З.Я. Тураева // Вестник Киевского лингв. ун-та. Сер. Филология, 1999. – Т. 2. – № 2. – С. 17–25.
22. Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г. Українська фразеологія / В.Д. Ужченко, Л.Г. Авксентьев. – Харків: Основа, 1990. – 167 с.
23. Уилсон Р.А. Новая инквизиция / Р.А. Уилсон. – М.: Пересвет, 2001. – 240 с.
24. Юнг К.Г. Психологические типы / К.Г. Юнг. – М.: Университетская книга, 1996. – 718 с.
25. Юнг К.Г. Синхронистичность / К.Г. Юнг. – М.: Рефл-Бук, 1997. – 313 с.
26. Hassan I. The culture of postmodernism / I. Hassan // Theory, culture and society. – 1984. – № 2–3. – P. 123–124.
27. Kittay E.F., Lehrer A. Introduction / E.F. Kittay, A. Lehrer // Frames, fields, and contrasts: New essays in semantic and lexical organization. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1992. – P. 1–18.
28. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago, 1980. – 242 с.
29. Winograd T. Language as a cognitive process / T. Winograd // Syntax. – Addison-Wesley Publishing Company, 1983. – V. 1. – P. 8–13.

ПЕРЕІНТЕРПРЕТАЦІЯ СЕНСОРНОГО КОДУ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОСИСТЕМІ

Становлення в сучасному мовознавстві когнітивної наукової парадигми зумовило вивчення мови не як знакового засобу, розглянутого в ізоляції, що було пріоритетом структуралізму, а як унікального «засобу доступу до всіх ментальних процесів, що

відбуваються в голові людини і визначають її власне буття та функціонування в суспільстві» [Кубрякова 2004: 9]. Однак через безпосередній зв'язок перших когнітивних розробок із комп'ютерною наукою процеси когніції порівнювалися насамперед із комп'ютацією – операціями із символами, численням, а структури репрезентації знань уподібнювалися жорстким схемам, що призвело до ігнорування антропологічних, культурних, нейрофізіологічних характеристик людини як носія мови [Кубрякова и др. 1996: 47]. Це посприяло абсолютизації в дослідженні мови саме мислення як головної пізнавальної функції свідомості та применшенню ролі такого важливого для людини когнітивного чинника, як сенсорні процеси, що безпосередньо забезпечують пізнавальний контакт особистості з об'єктивним світом і служать підґрунтям для дальшої ментальної обробки й мовного позначення. [Селиванова 2000: 42].

Слід наголосити, що спрямування уваги дослідників на ці процеси було характерним для психологічного напрямку в мовознавстві (В. фон Гумбольдт, Г. Штейнталь, Г. Пауль, О.О. Потебня та ін.), лінгвістичної психології, зокрема і гештальтпсихології (Л.С. Виготський, Дж. Міллер, О.О. Леонтьєв, М. Вертгеймер, В. Кьолер, К. Бюлер та ін.). Не випадково, О.О. Потебня наголошував на безпосередній взаємодії людини із зовнішнім світом, що передуює звертанню «всередину себе», до мисленнєвої проєкції й обробки [Потебня 1989: 189]. У ракурсі когнітивної парадигми вивчення пізнавальних процесів у їхніх різних психологічних формах стало прерогативою когнітивної психології, основоположник якої У. Найссер відзначав, що до 60-х років «сприйняття — найбільш фундаментальний когнітивний акт — вивчалось головним чином невеличкою групою дослідників, послідовників «гештальтистської» традиції, а також деякими психологами, які цікавилися проблемами вимірювання й фізіології сенсорних процесів. В останні кілька років ситуація корінним чином змінилася» [Найссер 2003: 587].

Оскільки когнітивна психологія безпосередньо вплинула на становлення когнітивної лінгвістики, виникла своєрідна парадоксальна ситуація. З одного боку, її вплив мав позначитися на формуванні в мовознавчих когнітологічних розробках сенсорного

дослідницького вектора. З другого боку, із когнітивною психологією й лінгвістикою на перших етапах їхнього розвитку була тісно пов'язана комп'ютерна наука, що зумовило постулювання подібності психологічних (когнітивних) процесів і структур комп'ютерним операціям та програмам. За словами У. Найссера, це перетворило психологію, орієнтовану на таку подібність, «на вузьку й нецікаву галузь спеціальних досліджень», і «змінити цю тенденцію можна було, лише надавши когнітивним дослідженням більш “реалістичного” характеру» [Найссер 2003: 589–590].

У психолінгвістичній теорії номінації сенсорні чинники також поступалися місцем мисленнєвим процесам через абсолютизацію синтактикоподібності дериваційних механізмів, їхню опору на логічні судження, мотивуючі синтагми, дефініції, глибинні структури семантичного синтаксису (Е. Бенвеніст, В. Порціг, Г. Брекле, Г. Марчанд, М. Докуліл, Л.С. Сахарний, О.С. Кубрякова та ін.). У 1986 році О.С. Кубрякова підкреслювала: «Онома-сіологічний підхід до формування похідного слова дав змогу нам стверджувати, що, формуючись, воно проходить шлях від судження про предмет до його назви, яка “всотує” головну ознаку предмета в судженні чи навіть кілька таких ознак» [Кубрякова 1986: 40]. Однак не лише судження як мисленнєва структура може ставати підґрунтям номінації – важливу роль відіграють і сенсорні процеси, мовні позначення результатів яких формують особливий культурний код. Дослідники вважають, що коди культури – «сітки», які культура «накидає» на навколишній світ, членує, категоризує, структурує й оцінює його», – є універсальними, однак їхні вияви, вагомість у певній культурі, вербальні засоби їхньої реалізації завжди національно детерміновані [Красных 2002: 232]. Сенсорний код у кожній культурі має свою специфіку й механізми переінтерпретації як «використання знаків однієї предметної області (концептуального домена) на позначення іншої» [Lakoff, Johnson 1980: 122; Баранов, Добровольський 1996: 52], тобто знаки спектра чуттєвої сфери в колективній свідомості етносу застосовують на позначення інших культурних кодів: оцінного, духовного, предметного, просторового, часового тощо.

Одним із найбільш розроблених механізмів переінтерпретації сенсорного коду є синестезія – психологічне явище виникнення

одного відчуття під впливом неспецифічного для нього подразника іншого. Синестезія зумовлює внутрішньокодову переінтерпретацію позначень сенсорної сфери. Ще Аристотель відзначав синестетичну природу метафоризації на прикладах лінгвістичних термінів *grave accent* та *acute accent*, які ґрунтуються на паралелізмі між сприйнятими слухом типами наголосу і якостями, що сприймаються органами дотику та соматикою людини. Цитуючи Аристотеля, С. Ульманн вважав синестезію «найдавнішою, доволі поширеною, можливо, навіть універсальною формою метафори» [Ульманн 1970: 279]. О.О. Потебня наголошував на асоціативності синестетичного перенесення, яка полягає в тому, що різномірні сприйняття не знищують взаємно власну самотійність, а зливаються в єдине ціле й водночас залишаються окремішніми [Потебня 1976: 46].

Проблему синестезії зорових образів розглядали представники Вюрцбурзької школи гештальтпсихології. Зокрема, В. Вундт інтерпретував метафори, зумовлені образним сприйняттям міміки обличчя та смаковими відчуттями, К. Бюлер характеризував синестетичну метафору, використовуючи технічну модель скіоптикону (подвійної решітки). Він зазначав, що «у сприйнятті ми відчуваємо подвійність сфер і дещо схоже на проникнення однієї з них в іншу, що зникає лише у випадку більшої вживаності таких утворень» [Бюлер 1993: 316–317]. Дослідник спирався на відоме твердження Г. Пауля про те, що «метафора – це дещо таке, що витікає з природи людини і виявляється не лише в мові поезії, а також і насамперед – у побутовому мовленні народу. Для створення метафор застосовуються живі та найбільш яскраві уявлення» [Цит. за: Бюлер 1993: 317].

Раніше за К. Бюлера у 1912 році голландський дослідник Й. ван Гіннекен також трактував синестезію як підґрунтя метафоричного перенесення. Він звернув увагу на те, що прикметники, які описують сприйняття на слух, можуть застосовуватися також у випадках зорового або тактильного сприйняття. Американський логік Дж. Сьорль розробив універсальну схему сенсорних метафор на прикладі слів *warm*, *hard* та їхніх корелятивів у багатьох мовах світу [Теория метафоры 1990: 324]. Радянський психолог О.Р. Лурія пояснював синестезію нейрофізіологічними процесами

стимуляції певної модальності не лише у специфічних для неї проєкційних зонах свідомості, а й у неспецифічних (бокових відгалуженнях аксонів – колатералях).

У сучасній теорії концептуальної метафори представник когнітивної семантики А. Барселона на прикладах синестетичних метафоричних перенесень у сполуках *black mood*, *sweet music* й ін. охарактеризував вихідні метонімічні процеси, які послужили підґрунтям метафори, оскільки вони поєднали первинні відчуття кольору, смаку з їхньою оцінкою (приємне – неприємне), вже на підставі якої здійснюється дальша метафоризація. Дослідник вважав, що перенесення смаку на звук викликане насамперед чуттєвим стимулюванням звуковими відчуттями людини смакових відчуттів і т. ін., що може розглядатися як ментальний доступ одних відчуттів до інших у межах однієї концептуальної сфери, а значить, кваліфікуватися як первинна метонімія [Barselona 2000: 36–44]. Синестезія є когнітивним підґрунтям фразеологізованих сполук на кшталт: *солодкий спів, гіркі слова, солоне слівце, теплі кольори, гострий блиск, гострий смак, гострий слух, холодні тони, яскравий запах, різнобарвний аромат, жорсткий звук, сухий звук, м'який звук, прохолодна тиша* тощо. На відміну від синестезії, симіляція – міжкодове перенесення позначень сенсорики на інші концептуальні домени.

Мета нашої статті – охарактеризувати специфіку сенсорного коду культури та його переінтерпретації у фразеологічному масиві української мови. Ця мета передбачає розв'язання наступних завдань: установлення культурних кодів, до яких постачає власні знаки сенсорний код культури; аналіз когнітивного підґрунтя такого перенесення й визначення культурної зумовленості міжкової метафоричної переінтерпретації. Таке дослідження є актуальним і новим зважаючи на потребу сучасних мовознавчих студій у з'ясуванні мовної проєкції різноманітних пізнавальних процесів свідомості. Матеріалом дослідження послужили українські фраземи, що містять позначення результатів сприйняття людиною довкілля, вилучені шляхом суцільної вибірки із «Фразеологічного словника української мови» у 2-х кн. Окремі фрагменти аналізу сенсорного коду культури в українській мові відображено в монографії автора статті «Нариси з української

фразеології (психохогнітивний та етнокультурний аспекти)» [Селіванова 2004].

Знаки результатів сенсорних процесів за рахунок метафоричної переінтерпретації поповнюють переважно оцінний код культури, адже людські відчуття стереотипно аксіологізовані. При фразотворенні в реципієнтній зоні оцінного коду відбувається подвійна сенсорно-мисленнєва операція. Першою її ланкою може бути синестезія відчуттів на підставі їхньої оцінки, другою – уподібнення результату синестетичної переінтерпретації та раціональної, логічної оцінки певного явища, факту, події. Така подвійна операція ґрунтується на тому, що «емотивна оцінка завжди “додається” до раціональної й мовби посилює її, але за рахунок додаткового емоційного стимулу, а таким у мовних висловленнях може бути тільки асоціація з образним прочитанням імені» [Телия 1996: 119]. Образне прочитання фразеологічної сполуки із сенсорним компонентом сприяє створенню оціночних значень явищ, подій. Образне нашарування на наявний сенсорний досвід мовців у процесі фразеологічної номінації поєднує універсальну чуттєву здатність людини з «вирішальним культурно-національним субстратом», що проектується в «концепти-етноунікалії» [Ужченко 2003: 270].

Найбільш представленою й різноманітною в масиві українських фразем є сфера смакових відчуттів, яка опосередкує оцінну опозицію позитивного, пов'язаного із солодким, приємним смаком, і негативного як гіркого, кислого, солоного. Знаки приємного смаку створюють фразеологічні значення щастя, втіхи, добробуту: *солодити душу* – «утішати себе» [ФСУМ, 842]; *медові дні* – «щасливий час, найкраща пора в чомусь» [ФСУМ, 251]; *медові та молочні ріки* – «повний достаток» [ФСУМ, 739]. Натомість, у концептосфері мовленнєвої діяльності людини фразеологізми з компонентами приємного смаку використовуються зі значеннями облесливості, неправдивості, нещирості (*медові слова* – «облесливе обіцяння» [ФСУМ, 827]; *присолодити язика* – «звести наклеп на кого-небудь» [ФСУМ, 698]; *з медом та маком* – «зі сл. промовити, сказати і т. ін. Облесливо, нещиро» [ФСУМ, 482]; *обливати солодким медом* – «говорити щось дуже

приємне кому-небудь; улещувати» [ФСУМ, 569]; *На язиці медок, а на думці льодок*) – правда ж зазвичай гірка.

Негативна оцінка смаку служить підґрунтям фразеологічних позначень горя, біди, страждань, скрути, поганого ставлення, душевного розладу, болю тощо: *дісталось перцю з квасом* – «хто-небудь зазнав багато горя, страждань, перебував у скрутному становищі» [ФСУМ, 248]; *солоно приходитьсь* – «хто-небудь перебуває у важких умовах, у скрутному становищі» [ФСУМ, 701]; *солити рани душі* – «викликати тяжкі спомини, нагадуючи кому-небудь про те, що хвилює; завдавати душевного болю» [ФСУМ, 806]; *утерти часнику* – «суворо покарати, побити кого-небудь; добре провчити» [ФСУМ, 258]; *розкуштувати полин* – «відчути, зрозуміти іронію, образу і т. ін. у ставленні до себе» [ФСУМ, 752]; *гірш гіркої редьки (гірчиці, перцю, полину)* – «2. Нестерпний» [ФСУМ, 172]; *випити гірку* – «зазнати повною мірою багато горя, страждань, клопоту, неприємностей; настраждатися» [ФСУМ, 97].

Фразеологічні позначення мовленнєвої діяльності шляхом аналогізації зі смаком солоного, гіркого можуть змінювати оцінку з огляду на етнічний стереотип позитивного ставлення до влучного, дотепного, гострого слова: *додавати солі (перцю)* – «робити дотепнішим, гострішим, дошкульнішим, уїдливішим (про висловлювання)» [ФСУМ, 257]; *із перцем* – «дуже запальний, гарячий, гострий на язик» [ФСУМ, 624] (однак пор.: *відважити солі* – «відповісти грубо, образливо, уїжливо» [ФСУМ, 116]). Інколи традиційно позитивний стереотип здатен руйнуватися шляхом поєднання знака приємного відчуття з компонентом, на оцінку якого впливає його регулярна метафоризація в мові: *скуштувати меду* – «зазнати чого-небудь (звичайно неприємного) на власному досвіді, відчути щось самому» [ФСУМ, 823], – відбувається гасіння позитивної оцінки смаку, позначеного лексемою *мед*, на підставі негативного стереотипу сценарію частування як покарання, бідкування, якихось неприємностей (пор.: *скуштувати каші* – «зазнати багато горя, лиха; набідуватися»; *скуштувати лозини* – «бути побитим чим-небудь» [ФСУМ, 822] і под.).

Широкі можливості сенсорно-аксіологічної переінтерпретації у фразотворенні демонструють зорові відчуття. Опозицію «темний, чорний, тьмянний – світлий, блискучий» сприймають насамперед

як протилежність оцінки. Темні кольори асоціюють із негативним (горем, нуждою, втомою, стражданнями тощо): *діло вакса* – «зовсім погано комусь, у когось дуже погані, зовсім безнадійні справи» [ФСУМ, 245]; *чорні дні* – «дуже тяжкий час, сповнений страждань, постійної небезпеки, нужди і т. ін.» [ФСУМ, 251]; *світ померк (тьмариться)* – «2. Хто-небудь дуже страждає, тужить; комусь надзвичайно важко» [ФСУМ, 784]; *чорно перед очима* – «хто-небудь дуже знесилений, утомлений (від переживання, хвороби, важкої праці)» [ФСУМ, 950]; *дивитися крізь темне скельце* – «надмірно перебільшувати вади кого-, чого-небудь, бачити тільки негативне» [ФСУМ, 237]; *темними фарбами* – «із сл. *малювати, зображувати; поставати* і т. ін. Негативно, непривабливо, гіршим, ніж є насправді» [ФСУМ, 918].

Світле, блискуче пов'язують із позитивною оцінкою, що у фраземах створює аналогії з розумом, доброю згадкою, успіхом: *світла голова* – «1. Дуже розумна людина» [ФСУМ, 184]; *дивитися на світ ясними очима* – «позитивно сприймати навколишню дійсність» [ФСУМ, 237]; *з блиском* – «дуже добре, майстерно, на високому рівні» [ФСУМ, 35]; *блискуча сторінка* – «найбільш знаменна, видатна подія» [ФСУМ, 863].

Зорові гешталти в українських фраземах служать позначеннями фізичного, психічного станів людини. Поява при зоровому сприйнятті певних перешкод, фігур, кольорів сприймається здебільшого як запаморочення, погане самопочуття, є наслідком втоми, хвилювання, страждання: *в очах жовтіє (жовкне, темніє, зеленіє)* – «хто-небудь втрачає здатність нормально бачити, комусь стає погано від фізичного болю, втоми, хвилювання і т. ін.» [ФСУМ, 296]; *в очах рябіє (мерехтить, миготить)* – «1. Хто-небудь втрачає здатність нормально бачити щось через надмірність яскравих фарб, світла, строкатість; 2. У кого-небудь настає стан перенапруження, перевтоми» [ФСУМ, 776]; *в очах метелики замигтіли* – «хто-небудь тимчасово втратив здатність звичайного зорового сприйняття через слабкість, сп'яніння, втому» [ФСУМ, 484]; *аж червоні вогні в очах блискотять; круги літають в очах* – «кому-небудь стає мляло від болю, втоми, слабості, хвилювання і т. ін.» [ФСУМ, 402]).

Створення зовнішніх перешкод зору в українських фразеологізмах пов'язане також з обманом, неправдивою інформацією, роздратуванням: *наводити полуду (більмо) на очі; перти тумана в очі; пускати туману (дим, пилюку) в очі* – «навмисно неправильно інформувати, обдурювати кого-небудь; затуманювати чийось свідомість» [ФСУМ, 520]; *замилювати; замулювати; замазувати; лудити (очі)* – «дурити, обманювати кого-небудь, приховувати правду від когось» [ФСУМ, 449]; *стояти більмом в оці; стирчати спичкою в оці* – «дратувати кого-небудь своєю присутністю, наявністю» [ФСУМ, 861]. Зорові відчуття служать на позначення просторового та часового культурних кодів: *куди око сягає; скільки осягне око; скільки кинеш оком; охопити оком; куди не кинь оком; куди не гляне око; куди не поглянь* – «скрізь, всюди, на всьому просторі»; *на очах* – «1. Дуже швидко, помітно; 3. За життя кого-небудь, за час діяльності» [ФСУМ, 592].

Значно меншу вагу у фразеологічній номінації мають знаки одоративних і слухових відчуттів, які переважно репрезентують оцінний зміст. Неприємний запах пов'язується з негативною оцінкою, яка використовується на позначення поганих справ, небезпеки, бійки: *пахне смаленим (смаженим, гірчицею, тютюном)* – «загрожує або передбачається небезпека чи якась неприємність, загибель, сварка чи бійка» [ФСУМ, 610]; *дати хріну* – «побити, завдати кому-небудь прикростей, добре вилаявши чи присоромивши його» [ФСУМ, 223]; *підносити перцю (тертого хріну (хрону))* – «робити або говорити кому-небудь щось неприємне, прикре, образливе» [ФСУМ, 638]; *як чемериці (тертого хріну) понюхати* – «бути неприємно враженням, приголомшеним, очманілим» [ФСУМ, 673]. Відсутність запаху є метонімічним позначенням відсутності об'єкта: *і не пахне* – «зовсім нема ніяких ознак появи, настання і т. ін. кого-, чого-небудь» [ФСУМ, 609]. Цікаво, що саме одоративна та слухова здатності людини переінтерпретуються в українській фразеосистемі як спроможність передбачати: *носом чути (почути)* – «підсвідомо, інтуїтивно передбачати що-небудь, здогадуватися про щось» [ФСУМ, 959]. Зокрема, із запахом співвідносно передчуття смерті: *пахнути землею; смердіти землею, вінками пахне; васильками тхне* (покійникові в труну кладуть сухі васильки) тощо [Ужченко 2003: 80].

Слухові відчуття пов'язуються зі стереотипним позитивним ставленням етносу до тиші, яка асоціюється з батьківщиною, рідною Україною: *на ясні зорі, на тихі води* – «в Україну, додому», а також зі скромністю, покорою (*тихіший (тихий) [від] води (за воду)*). Гучні звуки дратують, їхні фразеологічні позначення утворюються шляхом синестезії з негативними тактильними та соматичними відчуттями (*різати вухо* – «1. Неприємно, різко, грубо звучати» [ФСУМ, 737]; *до крику* – «дуже сильно, боляче» [ФСУМ, 397]).

Спектр соматичної сенсорики (відчуття холоду, тепла, жару, болю) також аксіологізований у фразеологічних сполуках української мови. Позитивне, приємне пов'язане з теплом: *тепле місце* – «порівняно легка або вигідна робота» [ФСУМ, 496]; *тепленьке гніздечко* – «затишне, упорядковане, приємне для перебування в ньому житло» [ФСУМ, 175]; *тепле слово* – «приємна розмова». Відчуття холоду є підґрунтям для синестезії із зоровими відчуттями синього, зеленого кольору (*зеленку продавати; синьою торгувати*). Знаки цього відчуття набувають вторинних значень – почуттів страху, переляку, хвилювання: *наганяти холоду* – «викликати страх, переляк, занепокоєння, тривогу і т. ін.; завдавати неприємностей кому-небудь» [ФСУМ, 521]; *холод пробирає [до кісток, від голови аж до ніг, все тіло]* – «кому-небудь дуже холодно або когось охоплює сильний озноб від переляку, несподіванки» [ФСУМ, 933]; *мороз хапає за плечі; мороз дере по спині (за плечі; поза спиною)* – «2. Комуś стає моторошно, страшно» [ФСУМ, 508].

В українських фраземах відчуття холоду пов'язується також із раціональною негативною оцінкою, викликаною душевним болем (*дійняти холодом душу* – «боляче вражати кого-небудь, спричинювати душевні болі» [ФСУМ, 243]); збайдужінням (*серце прохололо*), суворим ставленням (*холодом дихати* – «бути занадто суворим у поведженні з ким-небудь» [ФСУМ, 240]), приголомшенням (*мов холодний душ на голову*); погіршенням життя (*холодним вітром повіяло* – «змінилися обставини, настрої і т. ін. на гірше» [ФСУМ, 655]).

Відчуття жару, вогню в українських фраземах використовується з метою позначення неприємних психоемоційних станів

із високим ступенем інтенсивності: *як живцем пектися на рожні* – «викликати докори сумління, почуття сорому, переживання» [ФСУМ, 611]; *аж сипати вогнем* – «дуже сердито, гнівно розмовляти» [ФСУМ, 806]; *із вогню в полум'я* – «з однієї неприємності в іншу, ще гіршу» [ФСУМ, 140]; *обсипає жаром* ([гарячим] приском) – «2. Хтось раптово відчуває сильне хвилювання, збентеження» [ФСУМ, 575]; *як на жару* (на жаринах) – «1. Зі сл. сидіти, стояти і т. ін. Неспокійно, тривожно, нетерпляче» [ФСУМ, 289]; *як вогнем пече* – «хто-небудь дуже страждає морально; хтось занепокоєний чимсь» [ФСУМ, 625] тощо. Гіперболізація змісту сполук створює метафоричні експресивні значення каузативної дії (мовної чи психологічної): *пекти аж до живого серця* – «дуже дорікати кому-небудь, лаяти когось»; *пекти в самі печінки* – «висміюючи кого-небудь, дошкуляти комусь»; *пекти душу* (серце) – «завдавати кому-небудь великих моральних страждань; мучити, непокоїти» [ФСУМ, 610].

Будь-які тактильні подразнення в українських фраземах сприймаються, звичайно, як негативний вплив на психоемоційну сферу людини: *різати ножем* – «1. Завдавати душевних мук, переживань; 2. Неприємно вражати, ображати кого-небудь» [ФСУМ, 738]; *кидати гедзя* – «1. Говорити, робити кому-небудь щось дратівливе, обурливе» [ФСУМ, 369]; *як порох в оці*; *як порошина в оці* – «хто-небудь дуже набридливий, надокучливий» [ФСУМ, 678]; *як сіль в оці* – «1. Бути неприємним, завдавати прикросів кому-небудь; заважати комусь або дратувати когось» [ФСУМ, 809]; *муха сіла на ніс* – «хтось у поганому настрої, дратується, нервує; сердитий» [ФСУМ, 514]. Відчуття фізичного болю також інтерпретується при фразотворенні як негативні психоемоційні стани людини (*серце зболіло*; *душа наболіла* – «хто-небудь зазнав тяжких і тривалих страждань, переживань» [ФСУМ, 795]; *болюче місце* – «те, що найбільше турбує когось, що є причиною чийхось переживань, неприємностей» [ФСУМ, 495]), нестерпне бажання (*аж шкура болить, аж кишка болить*) або як найвища міра, інтенсивність (до болю).

Підводячи підсумки, треба відзначити, що знаки сенсорного коду у процесах фразеологічної номінації виявляють широкі

можливості метафоричної переінтерпретації як внутрішньокодової на підставі синестезії, що забезпечує перенесення змісту одних відчуттів на інші, так і міжковою, яка опосередкує поповнення знакової сфери інших культурних кодів: оцінного, просторового, часового, мовленнєвої діяльності, міри, психоемоційних і фізіологічних станів людини тощо. Дослідження закономірностей такого перекодування демонструє стереотипи української етносвідомості й має значні перспективи застосування цієї методики щодо зіставлення різних культурних кодів української мови й інших мов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Идиоматичность и идиомы / А.Н. Баранов, Д.О. Добровольский // Вопросы языкознания. – 1996. – № 5. – С. 51–64.
2. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка / пер. с нем. Общ. ред. Т.В. Булыгиной / К. Бюлер. – М.: Прогресс «Универс», 1993. – 503 с.
3. Красных В.В. Этнопсихолінгвістика и лингвокультурология / В.В. Красных. – М.: ИДТГК «Гнозис», 2002. – 284 с.
4. Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности / Отв. ред. Б.А. Серебrenников / Е.С. Кубрякова. – М.: Наука, 1986. – 158 с.
5. Кубрякова Е.С. Язык и знание / Е.С. Кубрякова. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
6. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова. – М.: Наука, 1996. – 245 с.
7. Найссер У. Что такое когнитивная психология? // Гальперин П.Я., Ждан А.Н. История психологии. XX век / У. Найссер. – М.: Академический проект, 2003. – С. 587–599.
8. Потебня А.А. Мысль и язык / А.А. Потебня // Потебня А.А. Слово и миф. – М.: Правда, 1989. – С. 17–200.
9. Потебня А.А. Эстетика и поэтика / А.А. Потебня. – М.: Искусство, 1976. – 614 с.
10. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2010. – 844 с.

11. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О.О. Селіванова. – К. – Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.
12. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология / Е.А. Селиванова. – К.: Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
13. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М.: Наука, 1996. – 286 с.
14. Теория метафоры: Сборник / Общ. ред. Н.Д. Арутюновой и М.А. Журиной. – М.: Прогресс, 1990. – 512 с.
15. Ужченко В.Д. Східноукраїнська фразеологія / В.Д. Ужченко. – Луганськ: Альма матер, 2003. – 362 с.
16. Ульманн С. Семантические универсалии / С. Ульманн // Новое в лингвистике. Языковые универсалии. – М.: Прогресс, 1970. – Вып. 5. – С. 278–289.
17. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago: CUP, 1980. – 242 p.
18. Barselona A. On the plausibility of claiming a metonymic motivation for conceptual Metaphor / A. Barselona // Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective. – Berlin, N.Y., 2000. – P. 36–44.

Список умовних скорочень

СУМ – Словник української мови: В 11-ти т. / Ред. кол.: І.К. Білодід (голова) та ін. – К., 1970–1980.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: У 2-х кн. / Укладачі: Л.С. Паламарчук, В.О. Винник, В.М. Білоноженко та ін. – 2-е вид. – К.: Наукова думка, 1999. – Кн. 1–2.

ОПОЗИЦІЯ СВІЙ / ЧУЖИЙ В ЕТНОСВІДОМОСТІ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЙ)

Антропоцентричність пізнавальної взаємодії людини з довкіллям і внутрішнім рефлексивним досвідом іншої людини зумовлює універсальність і гносеологічну значущість опозиції *свого й чужого*, експлікація якої простежується в лінгвально-семіотичній діяльності етносів. Ця опозиція суттєво впливає на дії, поведінку людини, політичне життя народів, економіку,

міждержавні відносини, виникнення міжетнічних конфліктів. Її психологічним підґрунтям є аксіологічне протиставлення в ар-хаїчній свідомості *свого* як позитивного, безпечного, добре знаного *чужому* – негативному, небезпечному, невідомому, навіть усунутому з життя людини до потойбічного простору. Етимологічно *свій* позначає «власний, особливий, особистісний, окремий, той що має *собь* – істоту, сутність; *чужий* від запозиченого з готської мови *tjudъ* – народ» [Фасмер 1987: 582–583]. Дослідники відмічають, що *чужий* є тим, що належить іншому народові, який не має особистості, власної особи, окремоті; *чужий* є тим, що не вицленовується, позбавленим сутності [Зусман 2001: 242].

Останнім часом в антропологічній філософії розробляється ідея про зміщення оціночних полюсів *свого* й *чужого*, зокрема, відзначається, що процес десимволізації суспільної свідомості спричиняє деструктивні тенденції в існуванні Я, втрату Я своїх первісних ціннісних пріоритетів. Це призводить до втручання Чужого в конституювання життя особистості, сприяє затвердженню чужого як позитивного й визнанню його феноменальності [Сухачев 2002: 10–11], створюючи певну загрозу для Я. Тому лише оптимальний баланс Я та Чужого, своєрідний симбіоз *свого* й *чужого* може сформувати нові можливості для підтримання цінності Я, забезпечити його дальше існування поряд із Чужим через можливий конструктивний діалог між ними. Така діалогічність уможливлена, на наш погляд, лише увиразненням рис *свого* й *чужого* в індивідуальній та колективній свідомості, що визначає актуальність і нагальну потребу аналізу цієї концептуальної опозиції на мовному матеріалі.

Проблема опозиції *свого* й *чужого* не є новою в мовознавчих студіях. В антропологічній лінгвістиці, лінгвосеміотиці, компаративістиці, когнітивній семантиці, етнолінгвістиці, дискурсології ця опозиція була об'єктом вивчення в ракурсі семіотичного й польового моделювання, структурального, концептуального, текстово-інтерпретаційного й архетипного аналізу, асоціативного експерименту, когнітивного тестування, дискурсивного проектування тощо (К. Леві-Стросс, Ю.М. Лотман, В.В. Іванов, Т.В. Гамкрелідзе, В.М. Топоров, О.М. Трубачов, Т.В. Цив'ян,

С.Л. Сахно, Є. Бартмінський, А.К. Байбурін, Б. Синочкіна, О.В. Тищенко, В. Жданова, М.В. Лихінін та ін.). Однак досі не отримала комплексної характеристики маніфестація опозиції *свого й чужого* в пареміологічному фонді певних мов, де в усталеній формі зафіксовані стереотипи колективного досвіду, картина світу певного етносу, «концепти-етноунікалії» (В.Д. Ужченко) порівняно з універсалиями.

Мета нашої статті – дослідити когнітивне підґрунтя опозиції *свій-чужий* та її репрезентацію в українських фразеологізмах, прислів'ях і приказках. Матеріалом дослідження послужили «Фразеологічний словник української мови» у 2-х книгах, Інтегрована лексикографічна система – Словники України (далі – СУ), збірки українських прислів'їв і приказок.

У свідомості людини опозиція *свого й чужого* насамперед пов'язана із посесивністю, яка має широкий діапазон об'єктів належності й репрезентована в мові базовою конструкцією «присвійний займенник, що позначає відношення до певного посесора + іменник як об'єкт належності» [Селіванова 1988]. Така уніфікована й узагальнена маніфестація посесивних відношень у певних мовах, спричинена невідповідністю між онтологією присвійності та гносеологічним способом її сприйняття, призводить до тверджень дослідників про наявність несправжньої посесивності. Так, Т.В. Цив'ян зауважує, що «приклеювання ярлика посесивності в деяких випадках настільки відірване від реальності, що при буквальному розумінні створюється майже комічний ефект» [Цив'ян 1984: 5]. Широке розуміння відношень належності з огляду на універсальність моделей мовної картини світу визначає поліконцептуальне розщеплення опозиції *свій-чужий*, яка характеризується різноманітністю посесорів. Залежно від типу посесора в етносвідомості фіксується стереотипне протиставлення свого чужому з огляду на специфіку ієрархії колективних цінностей й оцінок, етичних норм і настанов.

Найбільш вагомим в українських пареміях є особистісний стереотип опозиції *свій-чужий*. Посесором *свого* у такому випадку виступає Я як індивід, особистість у поєднанні тілесного й духовного, особистісної сфери та довкілля. Я постає як центр буття, відправний момент існування інших, чужих не-Я. В українській

ментальності це пов'язане, на думку етнопсихологів, з «індивідуалістським кодом цінностей, який стимулює мотивацію досягнень, особистісну незалежність, автономність, прагнення спиратися лише на власні сили, упевненість» [Баронин 2000: 66]. Посилаючись на праці М. Грушевського, М. Костомарова, О. Кульчицького, В. Липинського та ін., дослідники висловлюють припущення про те, що одним із системотвірних ознак менталітету українців є «анархічний індивідуалізм, що виявляється у різних формах опосередкованого бажання особистої свободи при відсутності організації, стійкості й дисципліни» [Баронин 2000: 66–67].

В українських фраземах особистісний стереотип *свого* нерідко створюється за допомогою соматичного (тілесного) коду культури – найбільш давнього з наявних, співвідносного с архетипними уявленнями людини й універсального, мовна маніфестація якого завжди зумовлена конкретно культурою та національно детермінована [Красных 2002: 232]. У фраземах поєднання соматизмів *плечі, голова, душа* зі словом *брати (взяти)* служить позначенням цілковито самостійної справи, взятих на себе обов'язків, які треба виконати, не обтяжуючи когось, навіть усупереч власним бажанням: *брати (прийняти) на свої плечі; брати на свою душу; брати на свою голову*. Соматизми *спина, плечі, руки* за умови їхнього сполучення з лексемою *чужий* репрезентують негативно оцінюваний етносом зміст «користуватися наслідками чужої праці, перекладаючи свої обов'язки, відповідальність на інших» – *виїжджати на чужій спині; ховатися за чужу спину; чужими руками* (пор: *чужа спина* – «той, на кого можна перекласти свою роботу, обов'язки, відповідальність» [СУ]), а також значення примусовості (*перекладати на чужі плечі (руки)*). Концептуальна метафора, що ґрунтується на небезпеці, пов'язаній з вогнем, посилює негативний модус звороту *чужими руками жар загрибати (вигортати)* – «використовувати працю, зусилля інших у своїх інтересах, часто там, де небезпечно» [СУ]. Негативно оцінює український етнос й індивідуалізм *свого*, спрямований на перевагу власних інтересів за умови нехтування інтересами інших людей: *боліти (уболівати, переживати, боятися, дбати, триматися) за свою (власну) шкуру* (негативну оцінку створює партонім тваринного світу, залучений до концептуальної сфери ЛЮДИНА).

Соматизми *руки, ноги* в поєднанні із займенником *свій* опосередковують фразеологічні значення керівництва (*брати в свої руки, брати віжки до своїх рук*), самостійності, заможності, розвитку, зміцнення (*звестися на свої ноги*). Метонімічне вживання лексеми *рука* у фраземі *чужі руки* є позначенням іншої особистості і водночас ворога, людини протилежних поглядів, станів тощо.

Негативну оцінку отримують звороти із соматизмами *язик, ніс*. Фразема з *чужого язика* передає зміст «не власної думки, почутій від інших» [СУ] при відсутності самостійних поглядів й оцінок. Лексема *ніс*, залучена до фразеологічних зворотів, в поєднанні із займенником *свій* у просторовому коді формує значення обмеженості поглядів, вузького кола інтересів, егоїзму людини через негативну аксіологічність вектора *близько*, зумовлену прагненням народу вирватися за межі власного індивідуалізму [Селіванова 2004: 180]: *бачити не далі свого носа; глядіти свого носа; не бачити нічого, крім свого носа і живота*. Безцеремонне, самочинне втручання у справи інших, чужих людей, у розмову українці оцінюють як негативну рису, позначену зворотами із соматизмом *ніс*, який уподібнюється гострому предмету: *сунути (тикати) свого носа до чужого проса; сунути свого носа в чужий город (горішки, горішки); встромити свого носа*, — а також лексемами побутової сфери (*нате і мій глек на капусту; пришити свою пришиву; лізти в чужий горох; сунутися зі своїми козами на торг*). Так само оцінюється й невідповідність особи суспільному статусу, місцю на роботі (*влізти (сісти) не в свої (на чужі) сани*).

Відчуження від себе як особистості етнос сприймає передусім як руйнацію психіки, психічну хворобу (*не при своїх*), пов'язуючи її із присвоєнням чужих предметів побуту, одягу: *не в своїй сорочці; не в своїй льолі*. Відчуження асоціюється також з утратою душевного спокою, хвилюванням, приголомшеністю (*сам не свій*). Повернення до нормального стану, перебігу подій передає метафоризована сполука, запозичена зі сфери транспорту (*ввійти в свою колію*). Отримання особою незалежності, самостійні дії, вчинки позначені за допомогою перенесення знаків із донорських зон ПТАХ (*пуститися на свої крила* — «почати самостійно турбуватися про себе» [СУ]), МУЗИКА (*грати в свою дудку* — «мати

незалежні думки, погляди і т. ін.; чинити по-своєму» [СУ]); КРАВЕЦТВО (*міряти своєю міркою; міряти на свій аришин*).

Самостійність як дотримання своїх поглядів, принципів аналогізується в українських фраземах із поміркованістю, розважливістю й оцінюється позитивно. Таке значення виникає шляхом метафоризації сполук руху, просторового коду: *держатися свого берега* – «притримуватися своїх принципів; діяти розважливо, помірковано» [СУ]; *іти своєю дорогою; вести свою лінію* – «діяти самостійно, незалежно, не піддаючись чужому впливові» [СУ]. Навпаки, дії за принципами іншої людини, сліпе наслідування чужого, залежність від когось підлягають осуду: *співати з чужого голосу; жити чужим розумом* – «не маючи власної думки, сліпо повторювати чуже; діяти за чужими настановами» [СУ]; *сидіти на чужому возі* – «бути позбавленим чогонебудь свого або бути залежним від когось» [СУ].

Однак Чужий як інша особистість не завжди аксіологізований негативно, він може сприйматися й нейтрально та позитивно. Інша особистість цікава, можлива для пізнання і може ставати своєю за умови потрібної орієнтації Я: духовної, комунікативної й модальної. Про це свідчить фразеологізм *своя людина* із значеннями «Близький чимсь схожий, підходить, потрібний і т. ін.» [СУ]. Українська етносвідомість припускає наявність взаємного відображення особистостей, можливість діалогу духовно й комунікативно подібних людей поряд із власне прагматичною оцінкою як потребою в чужому. Таку здатність самоідентифікації дуже точно описав М.М. Бахтін у праці, присвяченій Ф.М. Достоевському: «Тут і постає завдання пізнати людину в її істинній суті як інше «я», єдине, безкінечне й незавершене [...]. Достоевський уважає, що й власне «я» («я для себе») не можна зрозуміти, пізнати та затвердити без іншого: без іншого «я» і без визнання й затвердження іншим «я» мого «я». «Я» за природою своєю не може бути самотнім, одним «я». Необхідне взаємне відображення та взаємне затвердження двох і безлічі «я», двох і безлічі безкінечностей (як рівноправних)» [Бахтин 1996: 366]. У цьому виявляється універсалістська тенденція психології людини до гомогенності бажань, прагнень і мотивів із представниками певної соціальної групи та субкультури [Клакхон 1998:

234]. Зіткнення цієї тенденції із притаманним українцям індивідуалізмом особистості породжує доволі вибіркове й упереджене сприйняття деяких чужих як своїх. Звідси другий посесор *свого* – представник певної соціокультурної групи, до якої належить Я, тобто «такий, як Я, схожий на мене соціально, духовно, комунікативно придатний, потрібний». Проте надання особистісного чужому не супроводжується відчуженням свого та новим поглядом на нього, як це простежується в культурах інших народів [Зусман 2001: 242–243]. Однаковість, подібність членів групи, як і належність до чужої, передається в українських фраземах знаками концептів ПТАХ (*одного гніздечка птиці* – «однаковий у чомусь» [СУ]; *не нашого пір'я (пера) пташка (птиця)*; *птаха не нашого польоту* – «людина з іншого кола, іншої суспільної ваги» [ФСУМ, 716]); КУХНЯ (*з іншого тіста*; *не з такого тіста* – «не схожий на когось, не однаковий з ким-небудь»; *з одного тіста* – «однаковий з ким-, чим-небудь, подібний, схожий з кимось, чимось»; *не того тіста книш* – «особливий, зовсім інший» [СУ]; *як полоник між ложками* – «не в своє середовище, між чужих» [ФСУМ, 670]).

Самоідентифікація особистості може відбуватися й на підставі посесивних відношень як належності до одного роду, родини, коли своїми визнаються близькі родичі чи свояки (пор. *чужа чужина* – «2. Нерідна людина»). Однак рід має складну стратифікацію, ієрархію стосунків, де опозиція *свій-чужий* отримує різне оцінне навантаження. По-перше, це відношення чоловіка і дружини, кровно не рідних, але споріднених шлюбом. Дослідники весільних ритуалів та обрядів відзначають, що шлюбні стосунки зумовлюють зближення, посвоячення родів, просторовий перехід чоловіка від *свого* до *чужого*, і далі – знов до *свого*, а дружини – від *свого* до *чужого* [Трубачев 1991: 166; Байбурин 1993: 76; Тищенко 2000: 163–165]. В українських пареміях спостерігається подвійно оцінюване відношення подібності чоловіка і дружини, що, можливо зумовлене, з одного боку, прагненням народу до єдності сім'ї (*Не потрібен і клад, коли у чоловіка з жінкою лад*; *У лиху годину не кидай дружину*; *Найлучча спілка – чоловік і жінка*; *Живуть між собою як риба з водою*; *Всяка пташка своє гніздо знає*; *Чоловік у домі – голова, а жінка – душа* [Лихинин 1999]), а з іншого, відокремленням їх від свого роду як родини (*Парочка – Мартин*

та Одарочка; Яке дибало, таке й здибало; Які коні, такий віз, який їхав, таку й віз).

По-друге, це відношення батьків і дітей як найближчих родичів. Шанобливе ставлення дітей до батьків поєднується із певною вседозволеністю у відношенні перших до других (пор.: *Шануй батька і няньку, то буде тобі скрізь гладенько; Добрі діти – батькам вінець, а злі діти – кінець; Добрі діти доброго слова послухають, а лихі – й дрючка не бояться; Малі діти – малий клопіт, а великі – великий клопіт*). Не випадково, фразеологізми з компонентом *батько* містять здебільшого негативні конотації: як на свого (рідного) батька – «з сл. кричати. Не стримуючи себе; безцеремонно, розв'язно» [ФСУМ, 19]; *рідного батька продасть; і батька рідного не жаліє; спасибі вашому батькові* – «уживається для вираження незадоволення тим, з чим хто-небудь не може погодитися або чогось не може прийняти» [СУ]. Лексеми *батько, мати* формують значний масив прокльонів, лайливих фразем: *кат батька знає; батьку його трясця; матері його ковінка тощо*. Разом із тим у фразеологічному фонді української мови наявні звороти із позитивним змістом: як у батька за пазухою; *батьківська стріха; як за рідного батька* – «з сл. гнути, правити і т. ін. Занадто дорого» [ФСУМ, 18]. Особливо позитивне для українського етносу ставлення до матері: *Нема того краму, щоб купити маму; Нема у світі цвіту цвітіншого над маківочки, нема ж і роду ріднішого над матіночки; Сліпе щеня і те до матері лізе; На сонці тепло, а біля матері добре; Дитина плаче, а матері боляче; У кого є нянька, у того і голівонька гладенька; Отець умре – то вже півсироти дитина, а мати – то вже цілая сиротина; Мачушине добро, як зимнєє тепло*.

Виявом опозиції *свій-чужий* у відносинах між батьками й дітьми є ідентифікація їх як своїх через подібність характеру, вчинків: *Які мамка і татко, таке й дитятко; Який куц, така й хворостина, який батько, така й дитина; З кривого дерева крива й тінь; Яке волокно, таке й полотно; Яке коріння, таке й насіння; Яке дерево, такі й його і квіти, які батьки, такі й діти; Який дуб, такий тин, який батько, такий син; Яка мама – така сама; Яке зіллячко, таке й сім'ячко; Яблучко від яблуні недалечко відко-тється; Від лося – лосята, від свині – поросята тощо*. Цікаво,

що знаковим засобом такої ідентичності є метафора, донорською сферою якої є переважно культурні коди рослинного та тваринного світу.

По-третє, найбільш спорідненими, *своїми* український етнос вважає відносини дітей в родині, що оцінюються позитивно: *наш брат*; *свій брат* – «людина, однакова за становищем, світоглядом і т. ін.»; *як брат з сестрою* – «дуже мирно, у злагоді»; *подавати братню руку* – «надавати допомогу» [СУ]; *Голод – не тітка, найми – не свій брат*.

Родова й родинна ідентифікація позначена в українських фраземах за допомогою соматичного коду, зокрема, *плоть і кістки* сприймаються як субстанції, що наповнюють тіло і не поєднуються із душею відповідно до релігійних постулатів. *Плоть і кістка* є показниками єдиного роду, походження і відповідно – схожості людей: *одна (єдина) плоть* – «нерозривне ціле»; *плоть від плоті* – «1. Рідна дитина» [ФСУМ, 648]; *кістка (кість) від кості* – «який від народження, за походженням і т. ін., належить до певного стану, суспільної групи»; *своя кістка* – «кровно рідний»; *чужа кістка* – «кровно нерідний» [ФСУМ, 377]. Вважається, що пов'язування плоті та кістки з родом людини має біблійне походження: Адам, побачивши Єву, створену з його ребра богом, сказав, що «це кістка від кості моєї і плоть від плоті моєї». Показником родової ідентифікації є також соматизм *кров*: *кров грає* – «2. У кого-небудь виявляються натура, характер, звички, погляди і т. ін. (перев. батьків чи інших кровних родичів)»; *кров і плоть* – «1. Рідна дитина» [ФСУМ, 399].

Серед відношень спорідненості негативний модус мають відносини свояцтва і далекої рідні. Ставлення до невістки, свекра, свекрухи, тещі, тестя, свояків в українських пареміях зазвичай негативно конотоване: *як свекор пелюшки прати* – «дуже неохоче, абияк» [СУ]; *свояк із лівої щоки* – «ірон. Нерідна, чужа людина» [ФСУМ, 790]; *Наша невістка, що не дай, то тріска*; *Жінка для совіту, теща для привіту, а матінка рідна лучче всього світу*; *Хата чужая, як свекруха лихая*; *По дочці і зять милий, по невістці і син чужий* тощо. Взаємини між неблизькими родичами взагалі мають парадоксальний спосіб представлення в українському фразеологічному фонді, що служить засобом створення іронії,

негативної оцінки: нашому тиню двоярідний пліт; Василь бабі через вулицю бондар; Андрій бабі рідний Федір; його мати моїй матері двоярідна Параска; Василь бабі сестра в перших; ваша Катерина наші Орині двоярідна Одарка; (родич) як чорт козі дядько; через дорогу навприсядки; (десята) сьома вода на киселі тощо. Мотиваційною базою останнього звороту є аналогізація далекого родича з не першою, а значить, менш придатною, гіршою за якістю водою для приготування киселю, яку отримували цідінням вівсяної гущі.

Прислів'я також передають скептичне ставлення українців до неблизької рідні, що свідчить про її відчуження, можливо, про суперечливий покус: свої, але чужі (*Своїх багато, а як прийдеться топиться, то й ні за кого ухопиться; Рідня – серед дня, а як сонце сховається, той не родичається; При добрій годині – брати і побратими, а при лихій годині – нема й родини; Рід великий, а пообідать ніде; Як до такого роду, то краще з моста в воду; Близька рідня – на одному сонці онучі сушили; Ми родичі: ваші собаки їли, а наші на ваших через тин гавкали*).

Опозиція свого й чужого проектує родинні відносини на посесивність власності, адже невід'ємна частина родини – це спільне помешкання, одяг, меблі, посуд, земля, худоба, сільсько-господарське знаряддя тощо. Українські прислів'я зберегли певні настанови етносу щодо ставлення до власності іншої родини, чужого роду. По-перше, це осуд заздрощів щодо чужого добра, щастя (*Беруть завидки на чужі пожитки; Заздрий від чужого щастя сохне; На чужий коровай очей не поривай, а свій дбай; У чужих руках завжди більший шматок; На чужій ниві все ліпша тишениця; Своє з'їв і на моє позіхає*). По-друге, це неприпустимість користування чужим, злодійства, привласнення чужого, навіть позики, що не принесе щастя людині (*Чужим добром не багатієш; На чужій землі не заробиш хліба; Чужий кожух не гріє; На чужий труд ласий не будь; З чужого воза серед дороги злізай; Краще своє латане, ніж чуже хапане; Чужого не бери, а свого не попусти; Святий звичай – не позичай. Позичаєш чуже, а віддавати своє прийдеться; На чужому коні не наїздишся, у чужому доброму не нахвастаєшся; Чуже переступи, та не займи*). По-третє, настановою етносу є позитивне ставлення до чужої влас-

ності, яке визначає комунікативну поведінку людини (шанобливість до чужої родини, її помешкання): *У чужому домі будь привітливий, а не примітливий; Не криви писка коло чужої миски.* Ця настанова поширюється на наступний тип посесивних відношень, представлених опозицією свого й чужого в українських пареміях, – територіальний, що обмежує свого простором помешкання, села, міста, певної області, і ширше – країни. Цікаво, що прислів'я зі змістом позитивної оцінки своєї території здебільшого метонімічно обмежують її хатою, власним полем або локалізацією на підставі коду тваринного й рослинного світу: *У своїй хаті й угли помагають; Чужа хата гірше ката; У чужій хаті й тріска б'є; Кожна жаба своє болото хвалить; І півень на своєму смітті гордий; На чужому полі не матимеш волі; Із своєї печі і дим не гіркий; Вдома і солома їдома; Кожному птаху своє гніздо миле; Кожна травичка на своєму корені росте.*

Чужий отримує узагальнення в тавтологічній сполуці чужа чужина – «1. Місце далеке від рідної землі» [СУ], а також у прислів'ях: *В чужій стороні і весна негарна; На чужині, як у домовині; Рідна земля і в жмені мила; Лучче на своїй стороні кістками лягти, ніж на чужині слави натягти.* Негативний модус поширюється не тільки на чужі території, а й на чужинців – представників інших етносів, зокрема, поляків, німців, литовців, євреїв, росіян, циган, татар, турків. О.П. Садохін пояснює такий негатив комплексом психологічних відчуттів напруги та страху перед тими, хто не схожий на своїх, незрозумілий, що є обов'язковою умовою етнічної визначеності як наявності антитези «ми – вони» [Садохін 2002: 142–147]. Відчуження цих народів відбувається і за конфесійним протиставленням: *З литвина не буде християнина; Жиди, жиди – кателики, не нашої віри: у середу, у п'ятницю сироватку їли; Невірний гірш жиди або турка; Оце жахається як жид Христа; Жид, лях і собака – все віра однака; Цигане, якої ти віри? – А тобі якої треба?*

Паремії демонструють ксенофобію українців, яка має історичне підґрунтя, адже чужі етноси ставали ворогами, посягали на територію і свободу українського народу (пор.: *Люди не татари, дадуть кусок хліба; Що робить, то робить, аби сидячого татари не взяли; За наші гріхи надходять ляхи; Тікай, ляше, бо все, що на*

тобі, наше; Знай, ляхе, по Случ наше; Ой дай, жінко, нагая – проучити німчая). Ксенофобія, спрямована на інші народи, пояснюється й гетеростереотипами українців щодо негативних рис чужого етносу, який з огляду на економію мислення характеризується недиференційовано, грубо й упереджено [Садохин 2002: 149]. Зокрема, в етносвідомості українців фіксуються стереотипи шахрайства, лінощів у циган (*Крутить, як циган сонцем; У нас по-циганськи: не хоче робити – не силуї, їсти не хоче – бий; Не робив жид на хліб, та і циган не буде*); злодійства, хитрощів у росіян (названих у пареміях москалями, хоч москаль – це і соціальна верства, пор.: *Москаль казенна вець*); *Мабуть, тоді москаль красти перестане, як чорт молитися Богу стане; Від москаля поли вріж та тікай; Москаль козака як раз огулить, а москаля й чорт не одуристь; Москаль як ворона, та хитріший чорта; Москаль ликом в'язаний, у ликах ходє, та й всіх у ликах воде; Москва люта*. Останнє прислів'я було вилучене цензурою поряд з іронічним висловом: *Лях славний! ...та й Москаль хороший* [Фольклорний збірник 1985]. В українській етносвідомості гетеростереотип сприйняття євреїв надає цьому народові ознаки зажерливості, шахрайства, корисливості, обману: *Жид брехнею живе, все з нас тягне; Жид не сіє, не оре, а обманом жис; Неби жид був з неба, вірити му не треба; Од його, як од жида правди; Труситься, як жид над грішми*.

Деякі паремії прямо вказують на негативне, іноді вкрай жорстоке ставлення українців до інших народів: *Німець на душі не лежить; Добре б вирізати жидів, хоч і ляхи не добрі; Жида перехрести, та й голову йому одотни; Жида вбий – сорок гріхів з душі*. Негативний модус таких паремій формується на підставі поєднання номінацій різних народів із лексемами, що мають компонент негативної оцінки в етносвідомості, як-от: лихоманкою (*Жиди, жиди! Верніться, та візьміть свою тітку лихоманку*), дідьком (чортом) (*Не хотіли жиди їсти манну – найте з'їдять дідька; Од чорта одхрестися, а від москаля не одмолишся; Коли чорт та москаль що вкрали, то поминай, як звали; Що чорт, що жид то рідні брати*), бур'яном (*Кукіль з пшениці вибирати, жидів і ляхів різати*), собакою, горобцем як нечистим птахом, породженням диявола (*Жид, лях і собака – все віра однака; Горобці*

в очерет, а жиди в кучки) тощо. Здатність до перетворення чогось на ніщо також є негативною характеристикою чужих (*Що Бог в нас народе, а люд наробе – москаль же тес у нівеч зведе; Жид, пан і німець усе поверне во нівець*). Цікаво, що у фраземах і прислів'ях із компонентами *циган*, *циганський* нерідко формується протилежне іншим компонентам значення (пор: *циганське тепло* – «холод»; *циганське сонце* – «місяць»; *знається, як циган на вівцях; такий знающий, як циган до бджіл* – «нічого не знає»), що можливо пов'язане із гетеростереотипом негативної оцінки циган (*танцювати (поскакати) циганської халяндри* – «зневажл. Зазнати неприємностей» [СУ]).

Себе українці сприймають критично, але з гумором, висміюючи, зокрема, власні стереотипи ставлення до чужих, як-от: недовірливість, зрадництво, жорстокість, індивідуалізм (*Як біда, то до жида, а як мине біда – най дідько бере жида; З москалем дружи, а камінь у пазусі тримай; Б'ють не ляхи, а наші гріхи; За наші гріхи надходять ляхи; Таки ляхів гудьмо, а з ляхами будьмо; – Помагай бі нашим. – А котрі ж ваші? – Которі подуржають*).

У сучасному глобальному світі чужинцями також називають представників інших планет Всесвіту. Цікаво, що показники асоціативного експерименту, проведеного В. Ждановою, демонструють навіть перевагу сучасних уявлень росіян про чужих як інопланетян, прибульців, ніж про чужих за конфесійною, державною й етнічною належністю: серед 100 реакцій на слово *чужі* 19 % пов'язано з уявленнями про інопланетне вторгнення, і лише 10 % – з конфесійними й етнічними ознаками [Жданова 2003: 86]. Можливо, таке протиставлення *своїх* як землян, а *чужих* як прибульців відтвориться у майбутніх прислів'ях і приказках різних народів.

Підводячи підсумки, треба зазначити, що опозиція *свій-чужий* в українських пареміях виявляє концептуальне розшарування залежно від різновидів посесивних відношень і посесорів. Тим самим, *свій* пов'язується з рефлексивно-посесивним відношенням до окремої особистості, яка може ідентифікувати себе в певній соціокультурній групі, що формується на підставі схожості поглядів, комунікативної пристосованості та прагматичної потреби, а також у групі одного роду, родини із наявною в них власністю,

помешканням, територією тощо. Ідентифікація *своїх* й особистості відбувається також з огляду на їхню локалізацію в межах села, міста, області, країни, планети та за належністю до певного етносу. Чужий світ представлений аксіологічною та посесивною опозицією. Аксіологічність *свого* і *чужого* не є жорстко бінарною і завжди позитивною для *свого* і негативною для *чужого*, а залежить від різновиду посесивних відношень й етичних настанов українського народу. Лінгвокогнітивний аналіз опозиції *свого* й *чужого* має значні перспективи, оскільки не залученими до дослідження залишаються семіотичні продукти різних жанрів усної народної творчості, результати діалектологічних й етнографічних експедицій, текстові масиви, які суттєво доповняють й уточнюють отримані результати та висновки.

ЛИТЕРАТУРА

1. Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов / А.К. Байбурин. — СПб.: Наука, 1993. — 240 с.
2. Баронин А.С. Этническая психология / А.С. Баронин. — К.: Тандем, 2000. — 264 с.
3. Бахтин М.М. Собрание сочинений: В 7 т. / М.М. Бахтин; Институт мировой литературы имени М. Горького Российской Академии наук. — М.: Русские словари, 1996. — Т. 5. — 731 с.
4. Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры / Т.В. Гамкрелидзе, В.В. Иванов. — Тбилиси: Изд-во Тбилисского ун-та, 1984. — Т. 1. — 438 с.; Т. 2. — 882 с.
5. Греймас А.Ж., Курте Ж. Семиотика. Объяснительный словарь теории языка / А.Ж. Греймас, Ж. Курте // Семиотика. — М.: Радуга, 1983. — С. 485–550.
6. Жданова В. Экспериментальный подход в портретировании концептов сферы *свой* / *чужой* / В. Жданова // *Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury.*— Lublin, 2003. — № 15. — С. 81–96.
7. Зусман В.Г. «Свое» и «чужое» как концепт культурологии / В.Г. Зусман // Межкультурная коммуникация. — Нижний Новгород: ДЕКОМ, 2001. — С. 242–244.
8. Клакхон К.К.М. Зеркало для человека. Введение в антропологию / К.К.М. Клакхон. — СПб.: Евразия, 1998. — 352 с.

9. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология / В.В. Красных. – М.: ИДТГК «Гнозис», 2002. – 284 с.
10. Кубрякова Е.С. Язык и знание / Е.С. Кубрякова. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
11. Лихинин М.В. Роль оппозиции «свой-чужой» в формировании ЯКМ (на материале английской фразеологии) / М.В. Лихинин // Вісник Харків. держ. ун-ту. Ром.-герм. філологія. – 1999. – № 430. – С. 76–79.
12. Народ скаже як зав'яже. Українські народні прислів'я, приказки, загадки, скоромовки. – К., 1985. – 174 с.
13. Садохин А.П. Этнология / А.П. Садохин. – М.: Гардарики, 2002. – 256 с.
14. Сахно С.Л. «Свое» и «чужое» в концептуальных структурах / С.Л. Сахно // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М.: Наука, 1991. – С. 95–101.
15. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О.О. Селіванова. – Київ – Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.
16. Селиванова Е.А. Функционально-семантическая характеристика категории притяжательности в современном русском языке (притяжательные местоимения): дис. на соискание учен. степ. канд. филол. н.: спец. 10.02.01 «Русский язык» / Елена Александровна Селиванова. – Киев, 1988. – 200 с.
17. Синочкина Б.О. некоторых проявлениях оппозиции «свое» и «чужое» в русском и литовском языках / Б.О. Синочкина // Язык, общество, культура. – Вильнюс, 1997. – С. 59–64.
18. Сухачев В.Ю. Чужой и его символическая манифестация / В.Ю. Сухачев // На перекрестке языков и культур. Когнитивные сценарии коммуникации. – Симферополь, 2002. – С. 9–11.
19. Тищенко О.В. Обрядова семантика у слов'янському мовному просторі / О.В. Тищенко. – К.: Вид. Центр КДЛУ, 2000. – 236 с.
20. Трубачев О.Н. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования / О.Н. Трубачев. – М.: Наука, 1991. – 271 с.
21. Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період. – К.: Держлітвидав, 1963. – 791 с.
22. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Спорудив М. Номис. – К., 1993. – 304 с.
23. Ужченко В.Д. Східноукраїнська фразеологія / В.Д. Ужченко. – Луганськ: Альма матер, 2003. – 362 с.
24. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. / М. Фасмер. – М., 1987. – Т. 3. – 830 с.

25. Фольклорний збірник Матвія Номиса. – Скут-Бавид-Брук, 1985. – Ч. 13456.
26. Цивьян Т.В. Об одном аспекте посессивности и способах его выражения в балканских языках / Т.В. Цивьян // Славянское и балканское языкознание. Язык в этнокультурном аспекте. – М., 1984. – С. 79–86.

Список умовних скорочень

СУ – Інтегрована лексикографічна система – Словники України

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: У 2-х кн. / Укладачі: Л.С. Паламарчук, В.О. Винник, В.М. Білоноженко та ін. – 2-е вид. – К.: Наукова думка, 1999. – Кн. 1–2.

СИНЕРГЕТИКА ДИСКУРСА ФРАЗЕМ И ПАРЕМИЙ

Современные теории дискурс-анализа рассматривают собственный объект не только как особый способ общения, но и как особый способ понимания окружающего мира или какого-либо его аспекта [Филлипс, Йоргенсен 2004: 15]. Опираясь на постулат М. Фуко о децентрированности коммуникативного субъекта, представители критического дискурс-анализа считают главной движущей силой дискурса идеологию, которая подчиняет себе речевую деятельность, программируя ее порождение. Синергетический «переход» идеологий, осуществляемый в борьбе дискурсов, влечет за собой смену дискурсивных практик. При этом возникают условия для повышения роли субъектов дискурса, которые «могут действовать креативно, создавая свои собственные связи между разнообразными практиками и идеологиями, действию которых они подвергаются, а также преобразовывать эти практики структуры» [Fairclough 1992: 91]. Тем самым личность не просто интерпретирует окружающий её социальный мир, а изменяет и создает его с помощью нового дискурса. В данном случае в концепции критического дискурс-анализа возникает противоречие между антропоцентризмом личности в языке и дискурсоцентризмом языка, где личность лишь посредник, через который говорит господствующая идеология. Это противоречие может быть снято посредством разграничения коллективного и индиви-

дуального антропоцентризма. Первый исходит из признания языка как знакового продукта коллективной проекции мира в этно-сознании, второй поддерживается креативными возможностями личности в обогащении языка, пополнении его форм и развитии их значений.

Апологеты теорий смены дискурсов в борьбе за достижение превосходства не могут игнорировать факт существования неких относительно стабильных дискурсов, настолько прочно укоренившихся в этносознании, что подспудно они нередко определяют эту борьбу и служат регуляторами смены идеологий. Исследователи называют их «осадочными», или объективными дискурсами [Lac1au 1990: 34]. Это дискурсы этнической культуры: религии, фольклора, семьи, обрядов, ритуалов, суеверий, мифов и т. д. Осадочным дискурсом, на наш взгляд, следует считать и знаковый массив фразем и паремий определенного этноса. Фразеологический дискурс служит одним из аттракторов синергетических систем социума и культуры. Осадочные дискурсы доминируют, но не побеждают, они сосуществуют с победившей на определенном этапе дискурсивно-идеологической структурой и, корректируя ее, могут детерминировать ее распад. Во фразеологическом дискурсе «в эллиптических формулах, оставленных в наследство потомкам» [Касарес 1958: 255], фиксируются и транслируются из поколения в поколение концептуальный и культурный «генотип» народа, его морально-этические, эстетические установки и нормы, ценностные ориентации и приоритеты, стереотипы, психологические и культурные архетипы, мифы, ритуалы и суеверия, сценарии общественно-политической жизни. Тем самым, данный осадочный дискурс в наибольшей степени представляет специфику этнического менталитета и характера, что, очевидно, позволяет ему выступать одним из регуляторов дискурсивной и идеологической борьбы. Не потому ли современные общественные науки посткоммунистического пространства переживают методологический кризис, что длительное время анализ общественно-политических явлений осуществлялся практически без учета факторов этносознания и культуры. Между тем как именно этот устойчивый глубинный фактор являлся нередко одним из главных, если не определяющим в выборе той

или иной политической системы, в регулировании общественных отношений, возникновении и устранении конфликтных ситуаций в социуме.

Именно поэтому исследование фразем и паремий как репрезентант коллективного опыта народа и его культуры в синергии дискурсивного пространства языка может пролить свет и на процессы борьбы и смены идеологий и дискурсивных практик. Фразеологический дискурс является настолько гибким, что проникает в любые дискурсивно-идеологические практики, сферы общения, стили и жанры речи. Его синергетическое взаимодействие с социумом и культурой этноса, интердискурсивность создают противовес деструктивным тенденциям, заключенным во внутренней семиотической сфере фразеологической подсистемы, как-то: десемантизации и демотивации, контаминации и компрессии, идиоматичности и парадоксальности, завышенной метафоричности и образности фразем. Деструктивность данных тенденций проявляется в ослаблении устойчивой связи между содержанием фразеологических знаков и их номинативной структурой, что усложняет запоминание, декодирование и применение фразем и паремий и, соответственно, способствует выходу их в пассивный запас языка. Однако, как это ни парадоксально, степень укорененности подобных знаков в этносознании чрезвычайно высока, что позволяет им постоянно воспроизводиться дискурсивно и транслироваться из поколения в поколение. Причиной этого является природа синергии данного «осадочного» дискурса в дискурсивном пространстве языка, социуме и культуре.

Синергетика фразеологического дискурса, обеспечивающаяся параметрами самоорганизации, обуславливает его устойчивость в этносознании и высокую трансляторную мощность.

Первым параметром самоорганизации фразем и паремий служит стереотипизация, которая лежит в основе фразеологических знаков и базируется на природной способности человека когнитивно моделировать окружающий мир и внутренний рефлексивный опыт, алгоритмизируя и категоризуя их, и руководствоваться этой моделью в своем поведении и взаимодействии с другими людьми. Последнее создает почву для существования сети категорий коллективного сознания этноса, фиксированной

в его языке. Этнос усваивает модель мира исходя из языковой категоризации, а фразеологический массив базируется на категоризации и стереотипизации. Стереотипы, по мнению ученых, являются стабилизирующим фактором, позволяющим сохранять и трансформировать некоторые составляющие культуры, выявлять «себя среди своих» и одновременно опознать «своего» [Маслова 2001: 110]. Погруженность этносознания в сеть стереотипов обусловливает декодирование сенсорных, аксиологических, антропоморфных, зооморфных и др. метафор, использование конверсационных постулатов и выявление имплицатур, переинтерпретацию различных культурных кодов [Красных 2002: 231–258].

Так, некоторые культурные коды демонстрируют стереотипы аксиологической переинтерпретации, в частности, сенсорный и пространственный. В культуре славянских народов позитивная оценка опирается на сенсорику светлого, блестящего, сладкого, теплого, тихого, имеющего приятный запах; негативная — на ощущения черного, темного, тусклого, серого, кислого, горького, соленого, холодного, очень горячего, громкого, резкого, имеющего неприятный запах, связанного с физической болью, а также с определенными зрительными гештальтами, создающими помехи зрению [Селиванова 2004в: 12–20].

Во фраземах и паремиях параметры пространственного кода *верх, правый, вперед, глубокий* обнаруживают способность к пополнению знакового массива позитивной оценки, векторы *низ, левый, назад, мелкий, боковой, круговой* — сферы негативной оценки. Соматический код служит базой для стереотипизации духовного, пространственного и временного кодов культуры. Биоморфный код порождает антропометрические стереотипы на основе двойной метафоризации: животным приписываются качества людей, а затем их знаки используются для обозначения человеческого поведения, состояния и проч. [Селиванова 2004б].

Вторым параметром самоорганизации фразеологического дискурса является архетипическое проектирование, представленное вербализацией во фразеологических знаках психологических и культурных архетипов определенного этноса и раскрывающее содержание и аксиологическую специфику составляющих коллективного бессознательного: эго, света, воды, огня,

земли, регенерации, своих и чужих, отношений родства и т.д. К примеру, в украинских фраземах и паремиях чрезвычайно значимой является личностная оппозиция своего и чужого. Я предстает как центр бытия, отправной момент существования других, чужих не-Я. Позитивный индивидуализм собственного эго связывается с рассудительностью, невмешательством в дела и слова других, умеренностью поведения [Селіванова 2004а: 214–231]. В украинском этносознании это обусловлено, по мнению этнопсихологов, «индивидуалистским кодом ценностей, стимулирующим мотивацию достижений, личную независимость, автономность, стремление опираться лишь на собственные силы, уверенность в себе» [Баронин 2000: 66]. Отчуждение от себя как личности воспринимается этносом как разрушение, психическое заболевание, утрата душевного спокойствия.

Архетипы, по мнению ученых, обеспечивают основу поведения, структурирования личности, понимание мира, свойственное той или иной этнической группе, внутреннее единство и взаимосвязь культуры и взаимопонимания [Баронин 2000: 56]. По словам К.Г. Юнга, духовная жизнь этноса несет на себе архетипический отпечаток. Архетипы образуют своего рода всеобщие априорные психические и поведенческие программы, пронизывающие дискурсивные практики народа посредством их интердискурсивного взаимодействия с осадочными дискурсами. Манифестация архетипов в виде символов и образов во фраземах и паремиях обеспечивают постоянную востребованность данного знакового массива в речи, что способствует его стабильности и регуляторной функции в обществе.

Третий параметр самоорганизации фразеологического дискурса – символизация – проявляется в фиксации во фраземах и паремиях как языковых экспонентах этнической культуры [Телия 1996: 250] народной символики, выполняющей в этническом сообществе консолидирующую функцию. Закрепленная в символах конвенциональная образно-эстетическая информация противодействует деструктивным тенденциям в данной синергетической системе. По мнению Н.Д. Арутюновой, символы имеют более высокий семиотический статус по сравнению с метафорой и образом, ибо предназначение символов – объединить усилия общест-

венных, племенных и национальных коллективов [Арутюнова 1998: 338]. Доступность глубинного содержания символов для всех носителей языка значительно облегчает декодирование содержания фразем и паремий и способствует их сохранению в культуре и социуме.

Четвертым параметром самоорганизации и трансляторной мощности фразеологического дискурса является интертекстуальность, представленная как в рекурсивных связях фразеологизмов и паремий с иными текстами, значимыми в культуре определенного этноса, так и прокурсивной активностью фразеологических знаков в текстовой перспективе. А.А. Потебня рассматривал процесс становления внутренней формы фразеологизмов на базе синтаксически более широких номинативных единиц, фрагментов текстов или целых текстов как универсальный механизм фразообразования, причем такой рекурсивный интертекстовый переход может быть последовательной редукцией текста или аллюзивным преобразованием его во фразу [Потебня 1930: 71–82]. Б.А. Ларин, наоборот, высказывал мысль об обратном возникновении от фразеологических оборотов более крупных знаковых единиц, в частности, пословиц как результата «развертывания давних сокращенных лаконичных формул идиоматического плана в более полный и понятный образ» [Ларин 1977: 143]. Тем самым, формирование и развитие фразеологического фонда языка обеспечивается как рекурсивными, так и прокурсивными интертекстуальными связями в семиотическом универсуме культуры.

Исходя из этого более масштабным параметром самоорганизации фразеологического дискурса служит интерсемиотичность как манифестация отображения во фраземах и паремиях продуктов культуры: обрядовой и ритуальной семиосфер, материальной культуры, искусства и т.д. Связь фразем и паремий с различными текстами и продуктами культуры устанавливается также путем стереотипизации как алгоритмизации в этносознании определенных сценариев, повторяемых во фразеологическом дискурсе. Н.Ф. Алефиренко назвал это явление ритуализацией – «формированием в пределах той или иной этнокультурной группы устойчивых языковых структур, каждая из которых исходя из наличия

особой внутренней формы связана с дискурсивно стереотипной коммуникативно-прагматической ситуацией» [Алефиренко 2002: 280].

Внутрисистемным параметром, способствующим сохранению фразеологического массива языка, является частичная пропозициональная мотивированность многих из них, значительно облегчающая запоминание, сохранение и передачу последующим поколениям в целом образно-метафорического или парадоксального содержания фразем и паремий. Наличие компонентов, фиксирующих буквальное содержание фразем и паремий в прямых значениях, способствует и декодированию фигурального ассоциативно-образного смысла.

Синергия дискурсивного пространства языка обеспечивается интердискурсивными свойствами фразеологического фонда как способности вовлекаться в любые дискурсивные практики, конструировать их и модифицировать. Этот параметр также обуславливает организующую роль фразеологического дискурса. Синергетическая включенность дискурса фразем и паремий в социум, язык, культуру, представленная в данных параметрах самоорганизации, не только поддерживает и регулирует социальную, духовную и дискурсивную жизнедеятельность этнического сообщества, но и в конечном счете обеспечивает его существование и сохранение.

Подводя итоги, следует подчеркнуть, что предлагаемый нами дискурсивно-синергетический подход к исследованию фразем и паремий имеет значительные перспективы в плане разработки выявленных параметров и деструктивных факторов в конкретных языках и для различных исторических эпох борьбы дискурсов, господства и смены идеологий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алефиренко Н.Ф. Поэтическая энергия слова: синергетика языка, сознания, культуры / Н.Ф. Алефиренко. – М.: Либрис, 2002. – 394 с.
2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека / Н.Д. Арутюнова. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 896 с.
3. Баронин А.С. Этническая психология / А.С. Баронин. – К.: Тандем, 2000. – 264 с.

4. Касарес Х. Введение в современную лексикографию / Х. Касарес. – М.: Изд-во иностр. лит., 1958. – 354 с.
5. Красных В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология / В.В. Красных. – М.: ИДТГК «Гнозис», 2002. – 284 с.
6. Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание / Б.А. Ларин. – М.: Просвещение, 1977. – 276 с.
7. Маслова В.А. Лингвокультурология / В.А. Маслова. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
8. Потебня О.О. 3 лекцій по теорії словесності: Байка, прислів'я, приповідка / О.О. Потебня. – Харків: Держвидав України, 1930. – 112 с.
9. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Підручник / МОН України / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с.
10. Селіванова О.О. Концептуалізація *свого* й *чужого* в українських пареміях / О.О. Селіванова // Наукові записки Луганського нац. пед. ун-ту. – Луганськ: Альма-матер, 2004а. – Вип. 5. – С. 214–231.
11. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О.О. Селіванова. – Київ – Черкаси: Брама, 2004б. – 276 с.
12. Селіванова О.О. Переінтерпретація сенсорного коду культури в українській фразеосистемі / О.О. Селіванова // Лінгвістика: Збірник наукових праць. – Луганськ: Альма-матер, 2004в. – № 2 (3). – С. 12–20.
13. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М.: Наука, 1996. – 286 с.
14. Филлипс Л., Йоргенсен М.В. Дискурс-анализ. Теория и метод / Л. Филлипс, М.В. Йоргенсен: пер. с англ. – Харьков: Гуманитарный центр, 2004. – 336 с.
15. Fairclough N. Discourse and Social Change / N. Fairclough. – Cambridge: Polity Press, 1992. – 304 p.
16. Jung C.G. On Psychic Energy. Vol. 8 // C.G. Jung // The collected Books; Bollingen Series 20. – N.Y.: Penguin Books. – P. 4–108.
17. Laclau E. New Reflections on the Revolution of Our Time / E. Laclau. – London: Verso, 1990. – 264 p.

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМИОТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА УКРАИНСКОЙ ЗАГАДКИ

Загадка как семиотический феномен представляет собой целостный микротекст-диалог, коммуникативными шагами которого являются собственно загадка и отгадка. Загадка рассматривается нами и как особый тип дискурса – коммуникативного события в контексте множества экстралингвальных факторов [Селіванова 2004]. Программы адресованности загадок рассчитаны на архаическое, наивное восприятие, доминантную роль интуиции, сенсорные познавательные механизмы, образное мышление. Декодирование коммуникативного смысла загадок всецело зависит от стратегической программы и ее семиотического воплощения в первом компоненте, соединяющем мастерство шифровки и подсказки денотата-отгадки. О.П. Квятковский называл загадку замысловатым поэтическим выражением, в котором признаки отгадываемого предмета поданы в зашифрованном виде и уводят в сторону [Квятковский 1966: 110]. «Сознательное шифрование отношения знака (текста загадки) к денотату (отгадке) является принципом существования загадки и дает повод для изучения принципов художественного преобразования действительности в разрезе общесемиотической проблемы отношения знака к денотату» [Левин 1978: 283].

Семиотический механизм загадки был предметом анализа многих ученых и рассматривался, в основном, в аспекте структурализма и логической семантики (А.Н. Афанасьев, А. Дандес, Р. Жорж, Д. Эванс, Э. Кенгс-Маранда, Ю.И. Левин, Е.М. Мелетинский, С.Г. Лазутин, Г.Л. Пермяков, Р. Петш, А.А. Потебня, Ч. Скотт, В.Н. Топоров и др.). Исследователи сосредоточили внимание на формальном описании семантической структуры загадок, их связи с другими фольклорными жанрами, семиотической и логической природе такого типа текста, процессах метафоризации, проявлениях универсального и идиотического в загадке как малой фольклорной форме, тексте-схеме, диалогической конструкции, речевом клише. Небольшой объем и наличие значительного массива загадок делают возможными даже попытки алгоритмизации процедуры отгадывания, однако,

по мнению Ю.И. Левина, ближайшее рассмотрение материала демонстрировало чрезмерную оптимистичность такой попытки [Левин 1978: 284], ибо при проецировании структуры загадки на истинностную семантику денотата ученые сталкивались с неустранимым фактором этнического сознания во всем многообразии его познавательных психических функций, что не позволяло алгоритмизировать соотношенность структуры загадки с ее денотатом. Загадка как макрознак фиксирует в устойчивой форме особенности эмической реальности как «единого поля мыслей, ощущений и чувственных впечатлений, характеризующее определенный этнос» [Уилсон 2001: 6], его коллективный рефлексивный опыт, стереотипы этносознания и архетипы коллективного бессознательного, будучи продуктом их синергетического взаимодействия. Тем самым загадки символизируют специфику нелокального социокультурного поля этнического сообщества, являясь продуктом универсума культуры, фиксирующего в своем знаковом пространстве следы исторического и культурного опыта этноса, его образного мировосприятия, ценностей и приоритетов, стандартов и стратегий коммуникативного поведения.

Таким образом, все попытки алгоритмизации процедуры отгадывания наталкивались не только на «произвол человеческого мышления, в частности, языкового, и его нежелание укладываться в определенные границы и рубрики» [Левин 1978: 284], но и на невозможность всестороннего учета определяющего природу загадки синергетического взаимодействия факторов языка, семиотического универсума культуры, этносознания и коллективного бессознательного. Кроме того, помехами являются разнообразие и многоплановость механизмов метафорического ассоциирования, а также использование ресурсов парадоксальности этносознания, преломляющихся в особом смешанном (пропозиционально-метафорическом) синтаксисе собственно загадки. Американский исследователь загадки С.Я. Сендерович не случайно подчеркивает, что в мире загадки мы имеем дело с парадоксами, которые являются «самыми надежными вехами в исследовании культурных феноменов как потому, что культура вообще представляет собой область схождения того, что не изоморфно – мира и разума, так и

потому, что парадоксы символически отмечают для нас критические пороги нашего понимания» [Сендерович 2008: 31].

Устранение очерченных помех возможно лишь посредством привлечения теоретического потенциала и практических разработок современной когнитивной лингвистики, имеющей в данном случае высокую объяснительную силу, ибо любые «акты семиозиса и номинативные акты предполагают предсуществование им определенной когнитивной инфраструктуры мозга с языковой способностью как ее главной составляющей» [Кубрякова 2004: 306].

Цель нашей статьи – описать функционально-семиотическую природу украинских загадок на основе анализа проекции их поверхностных семантико-синтаксических структур на глубинные концептуальные модели денотатов отгадок. Актуальность такого подхода заключена в возможности объяснения семиотической уникальности загадки с учетом исследовательских принципов современной когнитивно-дискурсивной лингвистической парадигмы и с привлечением новейших разработок таких приоритетных отраслей языкознания, как когнитивная лингвистика, лингвокультурология, этнолингвистика, семиология языка, лингвосинергетика, дискурсология, лингвопрагматика и т. п.

Изучение загадки под углом зрения парадигмальных принципов современного языкознания предусматривает выявление матрицы различных параметров, служащих основой для исследования когнитивно-семиотического механизма функционирования загадок в локальном социокультурном поле этноса. Первый параметр – идеографический – позволяет установить приоритеты рубрикации денотатов загадок и предметных областей их шифровки. Второй – когнитивно-криптофорный – ориентирован на когнитивные механизмы образно-метафорической переинтерпретации буквального смысла, исследование которых демонстрирует этнические стереотипы фигурального и парадоксального представления информации, культурную специфику знаковой интеграции различных концептуальных областей, стратегически рассчитанную на подсказку или шифровку загадки. Третий параметр – интерсемиотический – направлен на реконструкцию рекурсивных связей загадки с различными знаковыми продуктами культуры, в том числе, с иными фольклорными текстами на основе тро-

пейческой, символической, жанровой и сюжетной интертекстуальности. Четвертый параметр – нормативно-коммуникативный – выявляет культурно значимые стандарты речевого поведения на основе анализа перформативного компонента загадки, ее внутренней интерактивности, иллюкутивной заданности. Пятый – фоновый – ориентирован на объяснение функций прецедентных феноменов в культурном пространстве загадок.

С целью исследования когнитивно-семиотической природы загадок используется предложенная нами методика когнитивного моделирования, которая базируется на реальных механизмах работы человеческого сознания, получающего информацию из внешнего мира, перерабатывающего, сохраняющего и использующего ее и транслирующего из поколение в поколение. В соответствии с положениями о холистической и синергетической природе сознания описание когнитивной структуры, стоящей за знаком отгадки, осуществляется на основе модели ментально-психонетического комплекса (далее – МПК), отображающей нелинейный психофункциональный континуум сознания, базирующийся на корреляции пяти познавательных подсистем (мышления, ощущений, чувствований, интуиции и трансценденции), и коллективного бессознательного [Селиванова 2000: 109–152]. Компонент мышления, взаимодействующий с иными психическими функциями посредством формирования образов, представлен ядром МПК – слотами пропозициональных структур (диктумом) буквальной, относительно истинностной информации, вербализованной в прямых значениях языковых знаков. Пропозиции коррелируют с терминалами метафорических моделей фигурального представления информации (ассоциативно-терминальной частью), модусом как оценочно-эмотивным показателем и концептуальным планом как прагматическим компонентом [Селиванова 2010: 383–384].

Семиотическая форма загадки демонстрирует корреляцию различных составляющих МПК. Еще Аристотель обращал внимание на особую метафору загадки, представленную не метафорой в обычном смысле, ибо, говоря о действительно существующем, загадка объединяет абсолютно невозможное [Аристотель 1998: 16–19]. Логика пропозиции в загадке, интегрированная с метафо-

рическим образом, порождает некое зияние, указывающее «на непонятое, стоящее за спиной как будто понятного» [Сендерович 2008: 38]. Это зияние можно интерпретировать как специфику метафоризации для многих загадок, которая не может быть объяснена ни привычной аналогией, ни глубинными процессами декодирования информации, так как, наряду со знаками, шифрующими денотат-отгадку и заимствованными из иной предметной области, в загадке используются знаки предметной области денотата, передающие объективную информацию, ибо невозможным становится существование загадки без подсказки. Такое смешение в одном тексте возможного и невозможного и создает парадоксальный фон большинства загадок.

Некоторые загадки заимствуют из донорской предметной области целый сценарий, за которым скрывается денотат отгадки. Такие загадки не содержат в своем тексте зияния и парадокса. Подобная разноплановость процесса шифровки загадок создает противоречие в определении их сущности. Достаточно сравнить трактовку загадки в словаре Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона, где отмечено, что загадка – «метафорическое выражение, в котором один предмет изображен с помощью другого, имеющего с ним определенное хотя бы отдаленное подобие», и определение А. Тэйлора, подчеркивающего, что загадка есть сравнение одного объекта с другим, абсолютно на него не похожим [Taylor 1949: 8].

Когнитивная проекция текста загадки на модель МПК позволяет разрешить данное противоречие и объяснить специфику интеграции буквального и фигурального, объективного и невозможного и обосновать парадокс. Так, в загадке *Вийшла звідкись гарна дівка, на ній стрічка семицвітка, а де з річки воду брала, там коромисло зламала* представлен метафорический сценарий, фиксируемый терминалами ассоциативно-метафорического компонента МПК как структуры знаний о денотате отгадки. С данным сценарием, представленным термами субъекта, объекта и комитатива (показателя сопутствующего предмета) *стрічка* с его количественными и качественными признаками *семицвітка*, коррелирует пропозиция отгадки *Веселка*. Субъект и его квалитатив интегрированы с денотатом отгадки на базе их позитивной оценки (модуса), в частности, эстетической оценки этносом

красоты юной девушки и радуги. Модус заложен и во внутренней форме наименования отгадки. Подобная антропоморфность денотата загадки базируется на культурном архетипе красоты украинки, идентифицируемой исходя из детали ее национального костюма — лентах семи цветов. Данный показатель наиболее точно указывает на отгадку на основе сходства с семью спектральными цветами радуги. Объект метафорического сценария *коромисло* является результатом аналогии по форме со зрительным гештальтом отгадки, подтвержденным интертекстуальными связями с другими загадками (*Червоні коромисла через річку повисли*) или произведениями украинского фольклора, литературы. Предикаты и локативные компоненты сценария служат фоном, создавая динамику сюжета, и не связаны с пропозициями в МПК отгадки. Тем самым, в данном тексте дешифрование происходит на основе опознания адресатом ряда компонентов соответствующей структуры знаний: зрительного гештальта, невербального культурно значимого фрагмента знаний, метафорического сценария, модуса, архетипа коллективного бессознательного.

Поскольку расшифровка загадок осуществляется путем отбора информации об отгадке и переработки на этой основе плана содержания текста, данный механизм требует терминологического обозначения. Мы называем его концептуальной фильтрацией, результатом которой является отгадывание. В процессе фильтрации происходит переработка и распределение двух стратегических программ дискурса загадки: шифровки и подсказки. Фигуральная информация шифра пропускается через фильтры концепта отгадки и, соединяясь с буквальной, приводит к разгадыванию.

Концептуальным фильтром может выступать целостный пропозициональный сценарий, отражающий сущностные свойства денотата и представленный в семиотической форме загадки словами в прямых значениях. Такие загадки можно квалифицировать как референциально-логические. Их отгадка может быть инициирована экспликацией вопросительного компонента (темпоратива, объекта и других термов): *Голі поля, мокне земля, дощ поливає, — коли це буває? (Восени); Що можна бачити з заплющеними очима? (Сон); Що то за твір, що ні чоловік, ні звір, а має вуса? (Ячмінь); По якій дорозі півроку їздять на коні,*

а півроку – без коня? (По річці). Импликация отгадки переносит при разгадывании основную пропозициональную нагрузку на предикаты, локатив, темпоратив, медиатив, показатели уровней качества и количества и иные термы МПК: *І в огні не горить, і в воді не тоне (Лід); Весною біле, літом зелене, восени жовте, зимою добре (Груша); Взимку горою, а літом водою (Сніг); Куди ступиш – всюди маєш, хоч не бачиш, а вживаєш (Повітря).*

Пропозициональные сценарии могут шифровать денотат отгадки по принципу отрицания и противопоставления ему ситуаций, предикатов и термов: *Кинув не палку, піймав не галку, скубу не пір'я, їм не м'ясо (Риба).* Такие загадки используют элементы, отрицающие определенное положение вещей, которые могут натолкнуть на отгадку как преобразованное описание [Левин 1978: 291]. Отрицание в загадке может формироваться на фоне контраста и быть многомерным: *Голова є, а шиї нема; очі є, а брів нема; рот є, а не говорить; без ніг, а далеко ходить (Риба).* Средством декодирования может выступать отрицание одного из значений омонима или полисеманта: *Має гребінь – не може ним чесатися (Півень); Що за штука і день і ніч стука (Годинник); Не кінь, а біжить, не ліс, а шумить (Річка і біжить, і шумить); Не куц, а з листочками, не сорочка, а зшита, не людина, а навчав (Книга).*

Достаточно распространенной в украинских загадках, которые можно назвать образно-ассоциативными, является концептуальная фильтрация, основанная на переинтерпретации образно-метафорического сценария, вербализованного знаками иной предметной области (донорской зоны), в отличие от реципиентной зоны отгадки. Еще А.Н. Афанасьев отмечал эту особенность метафоризации загадки: «Один предмет она пытается изобразить при посредничестве другого, какой-либо стороной аналогичного с первым» [Афанасьев 1994: 22]. Переинтерпретация рассматривается фразеологами как трансформация значения ‚А‘ высказывания А в значение ‚В‘ по принципу R [Баранов, Добровольский 1996: 52]. Синтаксис таких загадок является полностью метафорическим, отображая целостную пропозициональную информацию предметной области шифра. Нередко шифром выступает концептуальная сфера быта народа, которая используется для кодирования

природных явлений, астрономических объектов и т. д. Так, в загадке: *Пішла пані до льоху, насипала гороху; вернулася з льоху – нема гороху (Сонце і зорі)* – внимание адресата сосредоточено на причинно-следственных отношениях между появлением и исчезновением субъекта и собирательного объекта, несмотря на грамматическое несоответствие рода знака субъекта и наименования отгадки.

Концептуальным фильтром отгадывания является персонафикация – знаки донорской зоны ЧЕЛОВЕК транспонируются для обозначения предметной области натурфактов (природных стихий, явлений, растительного мира): *Доки батько народився, син по світу находився (Вогонь і дим); На городі молода тишні коси розпліта, у зеленії хустинки золоті хова зернинки (Кукурудза); Сидить баба на грядках, вся закутана в хустках (Капуста); Стоїть пані, чепуриться, бо одягла сорочок триста (Капуста); Сиділа старуха в дев'ятьох кожухах; хто побаче, той заплаче (Цибуля)*. Значимым для переинтерпретации природных явлений, растений и артефактов представляется принцип зооморфизма, основанный на аналогиях с миром животных: *Один баранець пасе тисячі овець (Місяць і зорі); Біле, як сорочка, пухнате, як квочка, крил не має, а гарно літає. Що це за птиця, що сонця боїться (Сніг); Сивий кіт перевисівся через пліт (Гарбуз); Сімсот соколят на одній подушці сплять (Соняшник); Плету хлівець на четверо овець, а на п'яту кізку (Рукавиця); Прийшов сом та в криницю – бом (Відро, коромисло)*.

Поддерживающим фактором декодирования служат внутрижанровая интертекстуальность парадигматики ассоциаций, в частности, уподобление звезд горошинам (ср.: *Розстелений кожушок, на нім посіяний горошок (Небо і зорі); На рогожці розіслані горошки, а в середині півбублика (Зорі і місяць); Торох, торох, розсипався горох, почало світати – нема що збирати (Небо і зорі)*). Адресату известны также традиционные, тиражируемые фольклором и художественной литературой аналогии неба, звезд, месяца с полем, отарой и пастухом (*Поле не міряне, вівці не лічені, пастух рогатий*), радуги с коромыслом (*Червоні коромисла через річку повисли*), весны с молодой девушкой (*Старий дід мости звів, молода прийшла – мости рознесла*). Такая, по словам

Р.О. Якобсона, «тропеическая интертекстуальность» [Якобсон 1987: 324] обеспечивает расшифровку метафорических сценариев из сферы животного мира, кодирующих природные явления на фоне гиперболизированного контраста или зрительных и слуховых гештальтов: *Чорна корова весь світ поборола, а білий віл всіх людей підвів (Ніч і день); Біг кінь білобокий через Дунай глибокий, як упав – заіржав, увесь світ задрижав (Грім); Як сіробокий кінь заіржав, то весь світ задрижав (Грім).*

Выявление денотата в подобных случаях опирается и на культурную компетенцию отгадывающего, в частности, знание им этнической символики. Так, описание девушки в красивой одежде и украшениях соотносится с национальным символом украинцев – калиной: *У вінку зеленолистім, у червоному намисті видивляється у воду на свою хорошу вроду.* Подсказкой служит показатель качества (цвета), присущий комитативу и интерпретируемый как качество части целого денотата. Гиперболизация, нередкая для метафорических сценариев, на фоне внутрижанровой интертекстуальности также облегчает поиск отгадки: *Реве віл на сто гір, на сто кроків, на сто потоків (Грім); Махнула птиця крилом – закрила півсвіту чорним рядом (Ніч).*

Как видим, переинтерпретация денотата отгадки нередко имеет биоморфную природу: уподобление живому неживого является когнитивной базой метафорических сценариев с имп-лицитным или вопросительным знаком субъекта, декодирование которого осуществляется на основе фоновых знаний: *Звечора вмирає, вранці оживає (День); Що коло тебе біжить, а не доженеш? (Тінь); Живе – лежить, помре – побіжить (Сніг).* Опора шифра метафорического сценария загадки на фоновые знания нередко опосредована акцентуацией точного количества (*У двох матерів по п'ятеро синів (Руки і пальці); Жило чотири брати, всі Кіндрати, два біжать, два доганяють і ніяк не доженуть (Колеса у возі); Виходило дванадцять молодців, випускало п'ятдесят два соколи та триста шістдесят п'ять лебедів (Місяці, тижні, дні)*) или гиперболизацией количества, которое воспринимается как приблизительное, неопределенное множество (*Сто один брат – всі в один ряд зв'язані стоять (Паркан); Сидить баба серед літа, в сто сорочок одіта (Капуста).*

Концептуальними фільтрами декодування образно-асоціативних загадок служать логічні відношення умови і результату, причини і наслідки (*Іде лісом – не шелестить, іде водою – не плюскотить (Промінь сонця); Сиділа старуха в дев'ятьох кожухах; хто побаче, той заплаче (Цибуля)*); парадоксальність ситуації на основі відсутності інструменту дії – інструментива (*Без сокири і дрючків ставить міст через річки (Мороз); Зубів не має, а кусає (Кропива)*); контраст (*Усі пані скинули жупани, а один пан не скинув жупан (Листяні та хвойне дерево); Сидить Пахом на коні верхом, книги читає, а грамоти не знає (Окуляри)*); руйнування прототипічного признаку предмету або явища (*Круглі озера ніколи не замерзають (Очі)*); ґештальт (*Воронько біжить, а оглобелки стоять (Веселка); Хвостик, як ниточка, само, як калиточка, а очі, як насінинки (Мишка)*); гіперболізація (*Довга Настя простяглася, якби встала, то б неба дістала (Дорога)*) і т. п.

Нерідко образно-асоціативні загадки настільки далекі від структури знань про відгадку, що декодування їх потребує складного асоціювання і певного мислительного напруження: *Розкоlesh лід – візьмеш срібло, розкоlesh срібло – візьмеш золото (Яйце)*. Так, концептуальним фільтром загадок про яйце: *Без обручів, без дна повна бочка вина, щоб її поладити, на те майстра нема*, – служить регулярність переінтерпретації відгадки знаками предметної сфери БОЧКА (ср.: *Барилко без обручів, без дна, а в ньому два сорти вина; Котилася бочка з горбочка, покотилася та й розбилася; нема того бондарця, щоб поправив кадібця (Яйце)*).

Третій тип концептуальної проєкції є найбільш розповсюдженим і оптимальним для загадок, так як він використовується при декодуванні синтаксических структур, що об'єднують у собі метафорическу переінтерпретацію поняття відгадки з її пропозиційними компонентами. Семантическа природа таких загадок парадоксальна, бо базується на структурах змішаного типу. Підказкою для виявлення денотату можуть служити практически всі компоненти пропозицій, за виключенням суб'єкта, або імпліцитного, або метафорического. Суб'єкт в рідких випадках може бути представлений гіперонімом відгадки: *Летів*

птах через дах, сів на воротах в червоних чоботях (Лелека) – или рядом отрицаний (Ні рак, ні риба, ні звір, ні птиця, голос тоненький, а ніс довгенький; хто його уб'є, той кров свою проліє (Комар)).

Концептуальними фільтрами підказки в загадках пропозиційно-метафорического типа могут выступать:

– предикаты (*Текло, текло, та й лягло під скло (Вода й лід); Коло бабусі сидить дід у кожусі, проти пічки гріється, без водички миється (Кім); Що без леза та без зуба розтина міцного дуба (Блискавка);*

– локатив как пространственный показатель (*Сидить баба на грядках, вся закутана в хустках (Капуста); Що то за Мартин дереться на тин? (Хміль); Біг через пліт, зачепивсь та й висить (Гарбуз);*

– темпоратив (*Літом одягається, а на зиму одежі цурається (Дерево); Уночі гуляє, а вдень спочиває (Сова);*

– компонент уровня качества (*Що то за коні в гаю на припоні: довгасті, голчасті, зеленої масті, нікого не возять, лише солі просять (Огірки); Весною біле, літом зелене, восени жовте, зимою добре (Груша); Живе – то чорне, погане, а умре – то красне, рум'яне (Рак);*

– фабрикатив (*Біжить свинка, срібна спинка, а хвостик конопляний (Голка з ниткою); Поля скляні, межі дерев'яні (Вікно);*

– количественный компонент (*Що то за птах, що на вісьмох ногах? (Комар); Тисяча тисяч бондарів роблять хати без дворів (Мурахи); Котився клубочок зовсім без ниточок, замість ниточок – триста голочок (Їжак).*

Нередко пропозиція МПК денотата представлена знаками кількох слотів: *Сам вечірньої години заховався в куц калини, – та на дудочку одну грає пісню чарівну (Соловей) – темпоративом, локативом; Чорний Іван, дерев'яний каптан: де носом проведе, там помітку кладе (Олівець) – фабрикативом, предикатом, трансгрессивом, показателем качества. В загадці: Б'ють мене старі й малі і в повітрі, й на землі, та від цього не вмираю, тільки весело стрибаю (М'яч) – практически все компоненти имеют пропозиційний статус, лишь персонифікація и многозначность служат средством шифровки.*

Чрезвычайно высока фильтрационная способность гештальтов, фоном которых является метафорическая аналогия, так как описание внешнего вида денотата отгадки осуществляется знаками различных предметных сфер, воссоздающих гештальт: *Назад вилиця, спереду шильце, спереду чорне сукенце, під сподом – полотенце (Ластівка); Колючий клубочок прибіг у садочок (Їжак); Снігові поля, чорні грачі, хочеш розумним бути – бери та вчи (Книга); Згорнеш – клинець, розгорнеш – млинець (Парасолька)*. Декодирование загадок нередко использует корреляцию образов с ощущениями в структуре МПК: *Червоний колір, а винний смак, кам'яне серце, в чому це так? (Вишня); Сама холодна, а інших припіка (Кропива)*.

Концептуальным фильтром отгадки может служить модусный компонент, сигнализирующий об оценке носителями языка той или иной реалии: *Голуба хустина, жовтий клубок; по хустині качається, людям усміхається (Небо і сонце); Всі його люблять, всі його чекають, а хто подивиться – кожен скривиться (Сонце); Не руками снувалося, не руками і ткалося. Сидить злодій тихо, тихо, комусь буде лихо-лихо (Павук)*. В загадках фиксируется стереотипное оценочное отношение этноса к определенным реалиям на фоне интерсемиотических связей: *Б'ють мене ціпами, ріжуть мене ножами; за те мене отак гублять, що всі мене дуже люблять (Хліб); Мене просять і чекають, а як покажусь – утікають (Дош)*. М.М. Бахтин отмечал высокий эмоциональный потенциал загадок, связывая его с фамилляризацией мира. По его словам, «в загадках реализуется особое направление языкового творчества, аналогичное преобразованию имен в прозвища и, наоборот, общих названий в собственные имена-прозвища; в загадках осуществляется фамилляризация высокой поэтической метафоры; все это – прозаические энергии языка, движущиеся от полюса имени (похвалы) к полюсу прозвища (бранного, амбивалентного)» [Бахтин 1996: 128].

Подводя итоги, следует отметить, что процедура поиска отгадки представляет собой сложный когнитивный механизм, базирующийся на многослойной семиотической форме загадки и структуре знаний о денотате, включающий использование буквальной информации знаков, соответствующих слотам пропо-

зиции, ее модусу; переинтерпретацию донорских метафорических сценариев на основе подобия сенсорики, гештальтов, стандартности ситуаций с учетом культурных стереотипов, архетипов и интерсемиотических связей, а также переработку парадоксальной информации, заложенной в смешанном синтаксисе загадок и опосредуемой гиперболизацией.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аристотель. Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории / Аристотель. – Минск: Литература, 1998. – 550 с.
2. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями древних родственных народов: в 3-х т. / А.Н. Афанасьев. – М.: Индрик, 1994. – Т. 1. – 784 с.
3. Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Идиоматичность и идиомы / А.Н. Баранов, Д.О. Добровольский // Вопросы языкознания. – 1996. – № 5. – С. 51–64.
4. Бахтин М.М. Собрание сочинений: В 7 т. / М.М. Бахтин; Институт мировой литературы имени М. Горького Российской Академии наук. – М.: Русские словари, 1996. – Т. 5. – 731 с.
5. Квятковский А.П. Поэтический словарь / А.П. Квятковский. – М.: Сов. энциклопедия, 1966. – 376 с.
6. Кенгс-Маранда Э. Логика загадок / Э. Кенгс-Маранда // Паремиологический сборник. – М.: Наука, 1978. – С. 249–283.
7. Кубрякова Е.С. Язык и знание / Е.С. Кубрякова. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
8. Левин Ю.И. Семантическая структура загадки / Ю.И. Левин // Паремиологический сборник. – М.: Наука, 1978. – С. 283–313.
9. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология / Е.А. Селиванова. – К.: Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
10. Селиванова Е.А. Когнитивные модели синтаксических структур с образно-метафорическим компонентом / Е.А. Селиванова // Межкультурные коммуникации: пространство и время. – М.: Изд-во Российского ун-та дружбы народов, 2004. – С. 55–59.
11. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2010. – 844 с.
12. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (когнітивний та етнокультурний аспекти) / О.О. Селіванова. – Київ – Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.

13. Сендерович С.Я. Морфология загадки / С.Я. Сендерович. – М.: Языки славянской культуры, 2008. – 208 с.
14. Уилсон Р.А. Новая инквизиция / Р.А. Уилсон; пер. с англ. – М.: Пересвет, 2001. – 240 с.
15. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона [Электронный ресурс] / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. Режим доступа: <http://www.slovopedia.com/10/192-0.html>.
16. Якобсон Р.О. Работы по поэтике / Р.О. Якобсон. – М.: Прогресс, 1987. – 460 с.
17. Taylor A. The Varieties of Riddles / A. Taylor // *Philologica: The Malone Anniversary Studies*. – Baltimore: John Hopkins Press, 1949. – P. 1–8.

СВІДОМІСТЬ У ДЗЕРКАЛІ ГРАМАТИКИ

ЧАСТИНИ МОВИ: КАТЕГОРИЗАЦІЯ І КОГНІЦІЯ

Частини мови «належать до складу найбільш повно описаних розрядів слів, оскільки в кожній граматиці й у кожному словнику окремо взятої мови має бути прийняте якесь рішення відносно числа й номенклатури представлених у ній частин мови. Натомість, питання про частини мови як особливі категорії чи класи слів, про межі цих класів і самі принципи їхнього виокремлення, хоч і відноситься до питань, які мають давню традицію вивчення, усе ж не належать до вирішених» [Кубрякова 2004: 29]. Не випадково, деякі дослідники вважають причиною стагнації сучасної лінгвістики зневагу до тих проблем, які не втратили своєї значущості, зокрема, і до проблем частин мови, критерії диференціації яких залишаються непослідовними й неконструктивними [Beaugrande 1991: 2]. К. Бюлер наголошував: «Для сематолога класифікація номінативних слів – та троянда в садах лінгвістики, на якій найбільше шипів» [Бюлер 1993: 275]. М.І. Стеблин-Каменський іронічно зауважував: «Коли ми розподіляємо слова за частинами мови, тобто стверджуємо, що серед слів є так звані іменники, прикметники, дієслова і т. ін., ми робимо те ж саме, якби ми, підсумувавши те, що ми знаємо про оточуючих нас людей, сказали, що серед них є блондини, є брюнети, є математики, є професори, а є й розумні люди» [Стеблин-Каменский 1974: 21].

Однак попри жорстку критику частиномовної класифікації і проголошувану фіктивність частин мови, науковці, якщо сфера їхніх інтересів торкається цього предмета, використовують номенклатуру й поняттєву базу частин мови, нібито забувши про те, що відкинули їх на попередній сторінці свого наукового твору [Блох 1986: 64]. Отже, незважаючи на всі складності проблеми

частиномовної диференціації, існування частин мови не підлягає сумніву. Один із засновників Копенгагенського лінгвістичного гуртка, датський лінгвіст В. Брьондаль свого часу висунув гіпотезу, згідно з якою другою найважливішою ознакою слова є належність до певної частини мови, а протиставлення різних частин мови має бути властивим усім людським мовам. Дослідник розглядав частини мови як цілісну систему, кожний елемент якої існує й має значимість лише на підставі відношень, які пов'язують його з іншими елементами [Brøndal 1928: 17].

Проблема частиномовної диференціації існувала ще з часів давніх індійських і грецьких граматики (IV ст. до н. е.), у яких було виокремлено чотири частини мови: ім'я, дієслово та дві службових (прийменник і частка – Паніні; член (займенник та артикль) і сполучник – Аристотель, стоїки). В Александрійській школі (II ст. до н. е. – II ст. н. е.) список частин мови складався за семантико-граматичним принципом класифікації з восьми: імені, дієслова, дієприкметника, члена, займенника, прислівника, прийменника та сполучника. Представник цієї школи Діонісій Фракійський розрізняв імена та дієслова так: перші є відмінюваними й позначають тіло чи річ; другі – безвідмінковими, що мають час, особу й число і представляють «дію чи страждання». У давньоримських граматиках Доната й Варрона збережена така сама кількість частин мови, лише член (артикль) замінено вигуком, оскільки артикля не було в латині [Античные теории 1936: 118–124]. У китайській граматичній традиції особливу увагу звертали на службові частини мови. Крім традиційних, до службових слів відносили заперечення, питальні та вказівні слова, деякі прислівники та прикметники. В. Порциг стверджував, що в китайській мові частини мови у фонологічному відношенні не розрізняються. У граматиці М.В. Ломоносова збереглася тенденція латинських граматики щодо кількості частин мови, пізніше О.Х. Востоков увів замість дієприкметника прикметник, а Г.М. Павський і Ф.І. Буслаєв додали до списку частин мови ще й числівник. Останніми до системи частин мови було введено частки й у XX ст. східнослов'янські граматики переважно мали десятичленну структуру частин мови [Буланин 1976: 8]. У російській і чеській граматиках XX ст. було розглянуто питання щодо самостійності слів категорії стану, або предикативів.

У різних граматиках мов світу частини мови виокремлювалися згідно з критеріями найбільш загальної поняттєвої ознаки (логічний принцип), загального категорійного значення (логіко-семантичний принцип), спільності формотворення та словозміни (формально-граматичний принцип), відповідності категоріям думки (психологічний принцип), значимості слова у складі речення (синтаксичний принцип), поєднання категорійної семантики з морфологічними та синтаксичними ознаками слів (лексико-граматичний принцип), функціональної природи в мові (функціональний принцип). Залежно від кількості критеріїв автори «Теоретичної морфології української мови» поділяють частиномовні класифікації на гомогенні (за одним критерієм) та гетерогенні (за кількома різними критеріями) [Вихованець, Городенська 2004: 14]. При цьому застосування гомогенної класифікації «не забезпечує послідовної класифікації частин мови, оскільки саме в цих одиницях перетинаються і взаємодіють морфологічний, словотвірний, синтаксичний і лексичний рівні мови. Тільки гетерогенна класифікація, тобто комплексний критерій [...], дає змогу здійснити всебічну класифікацію слів [Вихованець, Городенська 2004: 14]. Для кожного типу мов спрацьовує той чи інший принцип частиномовного поділу, наприклад, для кореневих й аналітичних мов домінантним узагалі є синтаксичний принцип, тобто синтаксична позиція слова в реченні [Бюлер 1993: 276].

Логічний принцип накладав список слів у мові на універсальні логічні категорії думки, ґрунтуючись на постулаті про існування спільної логічної основи всіх мов. Найбільшою мірою такий універсалізм виявився у граматиці Пор-Рояля А. Арно та К. Лансло (1660 рік), яка описувала французьку мову на підставі латинського логічного еталона (так, незважаючи на наявність у французькій мові іменників і прикметників, слідом за латинською граматикую виокремлювалося лише ім'я із двома підкласами). Традиційна для давніх граматик антиномія імені й дієслова базувалася на суб'єктній і предикатній функції членів цієї антиномії в судженні (Платон), а також на протиставленні типів змінності, відмінюваності й дієвідміни (Аристотель), хоч головним параметром такого поділу було онтологічне протиставлення речей та ознак (пор.: у М.В. Нікітіна: «Усе, що існує в світі, відображеному у свідомості,

розпадається на дві категорії – речі й ознаки» [Никитин 1997: 32]). У східнослов'янській граматичній традиції логічний принцип був доповнений семантичним у граматиках М.В. Ломоносова, Ф.І Буслаєва, О.Х Востокова, Г.М. Павського, М.І. Греча, О. Павловського, М. Курганова, О. Барсова; І. Могильницького, М. Лучкая, І. Вагилевича, Й. Лозинського й ін.

До логічного принципу на початку ХХ ст. повернулися датський лінгвіст О. Єсперсен у «Філософії граматики» [Єсперсен 1958] і дещо пізніше І.І. Мещанинов у книзі «Члены предложения и части речи» 1945 року [Мещанинов 1978], який розвинув ідею поняттєвих категорій свого попередника. О. Єсперсен писав, що «поряд із синтаксичними категоріями, або крім них, або над цими категоріями, котрі залежать від структури кожної мови, в тому вигляді, у якому вона існує, наявні ще й позамовні категорії, які не залежать від більш чи менш випадкових фактів існуючих мов. Ці категорії є універсальними» [Єсперсен 1958: 58].

Значимо, що І.І. Мещанинов також упроваджував принцип залежності поділу частин мови від синтаксичних функцій у реченні, зумовлених їхньою інваріантною семантикою, хоч такі функції можуть бути численними та збігатися в багатьох частин мови. Згідно з його концепцією, універсальними є як поняттєві категорії, наприклад, суб'єкта та предиката, так і головні принципи поділу частин мови. Однак конкретні частиномовні системи є різними: навіть виокремлення дієслова в деяких мовах не завжди можливе. До того ж граматичні ознаки та категорії відмінні в різних мовах світу. Приміром, поділ частин мови в інкорпоруючих мовах, де інкорпоративний комплекс одночасно є і словом, і реченням і не може бути віднесеним до якоїсь частини мови, хоч у чистому вигляді інкорпоруючих мов немає: крім слів-речень, трапляються і звичайні слова з ознаками частин мови.

Залежно від систем частин мови і їхньої відповідності деяким синтаксичним позиціям категорій суб'єкта та предиката, І.І. Мещанинов запропонував власну типологічну класифікацію мов. Він провів «мовнодетерміністську» паралель між категоріями думки й мови: категорії думки вилучаються з мови й не існують поза мовою, хоч у кожній мові отримують різне вираження [Мещанинов 1945: 14–15]. Поняттєві категорії можуть виражатися

як граматично, так і лексично. У книзі «Глагол» учений проаналізував ознаки дієслова в різних мовах світу та встановив що, крім стану дії, всі категорії не є універсальними. І.І. Мещанинов спростував уявлення, яке належало ще Аристотелю, про дієслово як клас слів, що виражає ідею часу, оскільки не у всіх мовах наявні граматичні категорії часу, способу дії дієслова, однак вони можуть виражатися лексично [Мещанинов 1982].

Продовженням логічного принципу диференціації частин мови став **логіко-семантичний**, пов'язаний із пошуком їхніх інваріантних (базисних) значень, які збігаються у граматичних класах усіх мов. С.Д. Кацнельсон, який спробував охарактеризувати такі універсальні значення, підкреслював: «Навряд чи знайдеться хоч одна мова, у якій такі значення опиняться у складі іншого граматичного класу» [Кацнельсон 1972: 175]. Для субстанційних слів він вважав базисними значення предметності, для атрибутивних – кількісні та якісні ознаки, для предикативних – значення дії та стану, що зумовило інтуїтивне виокремлення традиційною граматикою найважливіших частин мови – іменників, прикметників, числівників і дієслів. Однак дослідник наголосив на ірраціональності й алогічності, приміром, віднесення до іменників слів із непередметним значенням. Крім предметів до іменників включено події, просторові й часові відношення, якості, стани, дії, форми предметів, логічні й філософські категорії [Кацнельсон 1972: 133].

О.С. Кубрякова, аналізуючи концепцію С.Д. Кацнельсона, пояснювала окреслений вище стан справ так: «Це не традиційна граMATика «включала» перераховані одиниці до складу іменників – це робила сама мова, демонструючи релевантність розгляду справді предметних слів і слів «непредметних» як однопорядкових, – вони марковані морфологічно тими самими примітами, виражають ті самі граматичні значення і, врешті-решт, подібно вживаються» [Кубрякова 2004: 136]. Схожі думки висловлював Л.В. Щерба, який зазначав: «У питанні про «частини мови» досліднику зовсім не доводиться класифікувати слова за якимись ученими й дуже розумними, але упередженими принципами, а він повинен відшукувати, яка класифікація особливо наполегливо нав'язується самою мовною системою, чи, точніше, [...] під яку загальну категорію підводиться те чи інше лексичне значення в кожному окремому

випадку, або ще інакше, які загальні категорії розрізняються в мовній системі» [Щерба 1957: 64]. Тобто головним об'єктивним інструментом класифікації слів, на думку дослідників, є сама мова, яка диференціює сукупність ознак частини мови. О.С. Кубрякова підкреслювала: «Проблема частин мови як класів слів виникає саме тому, що саму цю емпіричну даність характеризує нето-тожність її одиниць й одночасно – певна їхня впорядкованість» [Кубрякова 2004: 171].

Наприкінці XIX століття виник **психологічний** напрям у граматичних дослідженнях. За психологічним принципом частини мови розглядалися як психологічна реальність, дійсні категорії нашої думки. І.О. Бодуен де Куртене висунув плідну ідею щодо системної залежності мовних змін від змін у свідомості та сформулював гіпотезу стосовно наявності в мові тенденції до посилення кількісних змін у морфологічній підсистемі. О.О. Потебня, слідом за В. фон Гумбольдтом, відмовився від універсалізму граматик різних мов і повернувся до етнічної специфічності граматики мови. Розглядаючи семантичне й формальне значення слова як один акт думки, дослідник розвинув учення свого попередника про мовний синтез як сплав поняття зі звуком. Нагадаймо, що В. фон Гумбольдт проголошував: «На підставі опису форми ми повинні встановити той специфічний шлях, яким йде до вираження думки мова, а з нею і народ, що говорить цією мовою» [Гумбольдт 1984: 73]. Однак психологічний підхід до частиномовної системи не усунув логіцизму, оскільки частини мови зіставлялися з категоріями думки, а структура думки на той час ототожнювалася з категоріями логіки.

Формально-граматичний принцип частиномовної класифікації виходив із постулатів раннього структуралізму. Мова стала об'єктом детального аналізу форми, який зумовив критичне ставлення до традиційної диференціації частин мови. Так, П.Ф. Фортунатов, який був апологетом формально-граматичного принципу, вважав, що «поділ на частини мови, прийнятий у наших граматиках (котрий перейшов від давніх граматиків), являє собою змішування граматичних класів слів із неграматичними і тому не може мати наукового значення» [Фортунатов 1956: 166]. Згідно з формальним принципом всі частини мови поділяли на відміню-

вані; дієвідмінювані; родові; незмінювані (або відмінкові, родові, особові, незмінювані самостійні слова і родові, особові й незмінювані несамостійні слова) [Петерсон 1925: 30]], що зруйнувало логічні підвалини частиномовної класифікації. За такого підходу частини мови опинилися у стані скасування самого поняття й почали кваліфікуватися лише з огляду на комплекс графем. Такі частини мови, як займенник, числівник, дієслово були розподілені за формами до різних класів слів. З'явилися поняття «безформ-них», «ніяких» частин мови, що не отримували місця в загальній класифікації.

Потреба строгості й точності опису частин мови зумовила перехід морфологічної теорії на новий інтегративний рівень, який поєднав семантичний і формально-граматичний принципи. У російській граматичній традиції такий синтез було здійснено О.М. Пешковським, який до того ж почасти зберіг певні позиції психологізму в розгляді мови. Він перейшов від абстрактного морфологізму до смислових підвалин категорійної й частиномовної диференціації і став провісником нового на той час, лексико-граматичного принципу, який отримав даліше розроблення у працях Л.В. Щерби, учня І.О. Бодуена де Куртене. У статті «О частях речи в русском языке» (1928 рік) Л.В. Щерба, подібно до свого вчителя, описує частини мови виходячи з категорійної структури етносвідомості, відображеної в системі певної мови. На його думку, саме етносвідомість забезпечує семантичну, морфологічну та синтаксичну розбіжність слів [Щерба 1974: 77–99]. Класифікація ж частин мови, як уважав Л.В. Щерба, нав'язана мовою: «навіть чи ми тому трактуємо *стіл*, *ведмідь* як іменники, що вони відмінювані, швидше, ми тому їх відмінюємо, що вони є іменниками» [Щерба 1957: 64].

Для мови, за Л.В. Щербою, найважливішим є смисл, але відсутність для значення особливої регулярної форми зумовлює й відсутність граматичної категорії. У найбільш загальному вигляді категорія втілюється в частинах мови. Дослідник відмічає наявність найбільш загальних граматичних категорій, приміром, предметності для іменника. Однак загальне граматичне значення частини мови може суперечити конкретним значенням слів цієї частини мови (наприклад, це стосується іменників, що позначають

не субстанцію, а процес чи ознаку). Так, Л.В. Щерба писав: «*Лежание* (за змістом дієслово), і *доброта* (за змістом – прикметник) – все відображає предметність». Учений розумів невідповідність логічного ототожнення субстанції з іменниками, але вольовим рішенням приписав предметність всьому субстантивному класу, хоч сам наголосив: «Усіляке спрощення, схематизація загрожує розійтися з життям, а головне, припиняє навчати спостереженню за життям і його фактами, припиняє навчати вдумуватися в його факти. Важливе не те, щоб діти жваво і без помилки по старій або іншій системі класифікували слова, а важливе те, щоб діти самі помічали категорії, які існували в мові, вдумувалися в слова, в їхній смисл і зв'язки» [Цит. за: Колесов 1987: 76]. З огляду на це Л.В. Щерба намагався обґрунтувати нову частину мови – слова категорії стану. Учений відзначав логічну непослідовність частиномовних класифікацій, надаючи перевагу комплексному описові всіх властивостей частини мови, що служать засобами її відмежування від інших.

Комплексний **лексико-граматичний** принцип повною мірою був застосований В.В. Виноградовим у його книзі «Современный русский язык. Морфология», а згодом – у першій академічній граматиці російської мови. Згідно з лексико-граматичним принципом частиномовної диференціації, який став домінуючим із середини ХХ ст., **частини мови** кваліфікували як граматичні класи слів, об'єднані на підставі спільності загального категорійного значення, морфологічних категорій і парадигм, синтаксичних властивостей і функцій. Указавши на гібридність багатьох слів і форм: дієприкметників, дієприслівників, займенників, модальних слів – і відмітивши два шляхи вторгнення дієслівної енергії в ім'я, В.В. Виноградов усе ж таки наголошував на наявності спільного загальнограматичного значення у кожної з частин мови. Аналогічні думки висловлювали О.І. Смирницький і Б. Ільїш, що характеризували частини мови на матеріалі англійської мови. У морфології східнослов'янських мов концепція В.В. Виноградова, зокрема, його аналіз категорії модальності й різнорівневих засобів її вираження в російській мові, стали одним із перших кроків на шляху до **функціонального** принципу частиномовної класифікації й функціональної граматики взагалі. Принцип функціонального

поділу частин мови певним чином був наявний і у І.І. Мещанінова, оскільки за поняттєвими категоріями, покладеними в основу частин мови, стояли ще й відповідні функціональні ознаки.

У поєднанні із синтаксичним підходом функціональний принцип частиномовної диференціації, на думку О.С. Кубрякової, розробляли С.Д. Кацнельсон і Дж. Лайонз, який висунув тезу про застосування онтологічних і семантичних ознак лише до прото-типних представників поняттєвих категорій [Кубрякова 2004: 138–139]. У концепціях названих дослідників стверджується думка про перевагу формально-синтаксичних критеріїв у поділі слів на граматичні класи, що проектується на спроби зіставити синтаксичні функції з позиційною роллю складників цих класів у пре-дикатно-актантних рамках [Часті речі 1990: 77–95].

Зауважмо, що власне **синтаксичний** підхід до частиномовної диференціації вперше застосований О.М. Пешковським до класового членування російської мови, на матеріалі англійської мови принципи синтаксичної класифікації намічені Л. Блумфілдом і застосовані Ч. Фризом з огляду на оцінку сполучуваності, виведену шляхом системи тестів у діагностично-комбінаторних моделях сполук і речень усних діалогів [Fries 1952]. У німецькій граматичній традиції синтаксичний принцип обстоював К. Бюлер, який зауважував: «Мені здається, що якщо питання про частини мови набуває специфічної гостроти у тих випадках, коли дослідник виявляє в якійсь екзотичній мові особливо вигадливе, з його точки зору, символічне поле, то в цій закономірності варто шукати ключ до розв'язання проблеми. Починати треба з польової значущості, яку слова отримують у складі речення» [Бюлер 1993: 276]. Повнозначні слова репрезентують позиції діяча, дії, об'єкта дії тощо, на підставі чого виокремлюються субстантивні, дієслівні, ад'єктивні й адвербіальні слова, займенники залучаються до іменних класів як слова-замісники. Оскільки ж чіткого протиставлення аргументів і предикатів, що збігаються з позиціями іменників і дієслів, не спостерігається, на допомогу приходять додаткові морфологічні ознаки [Кубрякова 2004: 139] та семантичні категорійні смисли, що є нічим іншим, як застосуванням комплексного лексико-граматичного підходу до класифікації частин мови.

Функціональний підхід до дослідження граматичних явищ був розроблений радянським лінгвістом О.В. Бондарком і його послідовниками. У цілому, функціональний напрям граматичної теорії характеризувався двома дослідницькими векторами [Бондарко 1992: 17]: спрямуванням від функції до засобів її репрезентації в мові і від мовного засобу до його різноманітних функцій. Функцію розглядали, з одного боку, як роль засобу в мові, з іншого, як значеннєвий інваріант у мові, що формує функціонально-семантичну категорію.

Виокремлення значеннєвих інваріантів у функціональній граматиці пов'язувалися з тими самими, вже виділеними логічним напрямом граматики категоріями судження або з граматичними ознаками (морфологічними категоріями й синтаксичними властивостями). Так, представник функціоналізму Ш. Баллі підкреслював: «Єдиний раціональний метод полягає в тому, щоб брати за вихідну точку логічні категорії й відношення, наявні у свідомості всіх носіїв певної мови, з метою визначити засоби, які мова надає в розпорядження мовців для вираження кожного з цих понять, категорій, відношень» [Баллі 1961: 296]. І все ж логічний принцип отримує у функціональній граматиці новий поворот: якщо раніше кожній частині мови було приписано певну логічну категорію, то тепер певній логічній категорії приписувалися різні частини мови й різнорівневі засоби, що формують, за концепцією О.В. Бондарка, функціонально-семантичне поле. Функція, тим самим, постає як основа категоризації концептуальної системи людської свідомості і, зокрема, внутрішнього лексикону носіїв мови й відповідно мовленнєвих явищ, репрезентованих у комунікативному акті. Таким чином, функціональний напрям сучасної граматики поєднується з когнітивною науковою парадигмою з огляду на те, що зміст, когнітивну структуру трактують як психосоціальну функцію діяльності людської особистості [Лещак 1996: 4–5]. Л. Деже відзначає, що саме семантична категорія як інваріантна категорійна ознака концептосистеми стає основою для залучення концепції О.В. Бондарка до когнітивного підходу [Деже 1990: 46]. Зразки когнітивно-ономасіологічного аналізу частин мови та граматичних категорій на основі значеннєвих інваріантів подано у працях М. Докуліла, Дж. Лайонза,

Дж. Лакоффа, Р. Ленекера, О.С. Кубрякової, М.О. Шелякіна, Н.О. Слюсарєвої, В.М. Даниленко та ін.

Зв'язок функціоналізму й когнітивізму простежується в поєднанні двох принципів когнітології: 1) Як плід людського розуму, мова та її структура певною мірою демонструє, як працює розум; 2) Структура мови відбиває відомі функціональні критерії, засновані на вживанні мови як комунікативного знаряддя [Ченки 1997: 340]. Функціональний принцип у славістиці, скоріше, був застосований не до частиномовної класифікації, а до значеннєвої категоризації мови, хоч якщо виходити з функції як ролі мовного засобу в мовленні, то цей принцип уможливило виокремлення як частини мови найбільш різноманітного за комплексом ознак займенника зважаючи на наявність у цьому класі анафоричної та дейктичної функцій, а також прислівників, предикативів, модальних слів як функціонально однорідних класів; розмежування вигуків та звуконаслідувань, усвідомлення потреби у встановленні окремого від вигуків частиномовного статусу для імперативів й етикетних слів на кшталт *баста, цоб-цобе, марш, ату, стоп, алло, добридень, будь ласка* тощо.

Когнітивний принцип у граматиці не є новим, тому що він або відповідає постулатам логічного універсалізму, або наслідую розробленому В. фон Гумбольдтом етноцентричному психологічному підходу. Авторка фундаментальної праці «Частини речі з когнітивної точки зрення» О.С. Кубрякова обстоювала принцип концептуального підґрунтя частин мови, який, на її думку, дає змогу зрозуміти витoki цих граматичних класів слів і реконструювати на цій підставі шляхи їхнього можливого розвитку [Кубрякова 2004: 172]. Дослідниця вбачала витoki формування частин мови в диференціації перцептуально сприйманого світу й виокремленні в ньому окремих цілісностей, їхніх частин й атрибутів. На її думку, більш пізні нашарування на слова однієї частини мови викривляли її первісне підґрунтя: «чим більше окремі частини мови отримували граматичних категорій, які реалізували їхнє спільне значення, чим частіше вступали вони у процеси деривації (особливо безафіксальної транспозиції), чим більше набували вони власних формальних ознак у своїй поверхневій структурі та / або у своєму вживанні, тим більше розми-

валися вихідні межі класу, тим більше отримували ці класи умовний характер і, безперечно, тим менш виразнішими ставали самі концептуальні основи частин мови!» [Кубрякова 2004: 173]. Таке висловлення знаходить підтвердження в ізолюючих мовах, де частини мови постають як скриті категорії, однак саме вони зумовлюють синтаксичний устрій мовних систем.

На нашу думку, тільки синтез функціонального й когнітивного принципів може розв'язати питання критеріїв виокремлення частин мови. Цей синтез повинен ґрунтуватися на таких найважливіших положеннях: 1) частини мови та граматичні категорії мають розглядатися в аспекті моделювання свідомості, як вектори внутрішнього лексикона [Kubrákova 1989: 10]; 2) частини мови не мають одно-однозначної когнітивної відповідності, не є універсальними категоріями – це насамперед граматичні класи конкретних мов; 3) частина мови, крім основного значеннєвого інваріанта (функції), можливо, закладеного в ній здавна, охоплює й інші інваріантні значення, «підведені під дах» її регулярних форм; 4) різна кількість частин мови в мовах світу обумовлена як специфікою інваріантів, закладених в етносвідомості, так і специфікою системи регулярних форм мови; 5) складність частиномовної диференціації зумовлена «розхитуванням» регулярності форм й інваріантних змістів, що здійснюється шляхом формотворення, транспозиційної деривації, конверсії частин мови, контекстуальних аномалій тощо.

Окреслені положення вимагають конкретизації й пояснення. Насамперед, частини мови в самому загальному вигляді виражають інтеріоризовану носіями мови картину світу, де важливими векторами є людина та предмети як суб'єктивовані речі, їхні ознаки й відношення, дії, стани, кількісні показники, просторові й часові характеристики й т. ін. Частини мови є надбанням внутрішнього рефлексивного досвіду мовців, результатом мисленнєвої категоризації, яка далеко не завжди ґрунтується на спільності ознак елементів класу, а може бути організована за прототипним принципом. Когнітивним каркасом частин мови й категоризації світу вважаються займенники, названі Ю.С. Масловим словами другого рівня й нерідко незаслужено вилучені із системи частин мови або розподілені між іншими частинами мови. Р. Раск уважав займенник

найбільш стійким класом слів, не схильним до запозичень, тому що в кожній мові займенниковий склад відбиває концептуальну категоризацію людського буття. Не випадково, при побудові частиномовного фрейму С.А. Жаботинська виділяє слоти як «буттєві категорії, сформовані у процесі пізнання світу всім людством..., властиві homo sapiens, можливо, ще на довербальному, домовленнєвому етапі існування людини: ЩОСЬ – предмет (іменник), ТАКИЙ – якість (прикметник), СТІЛЬКИ – кількість (числівник і квантифікатор), існує ТАК – буття (статив і дієслово), існує ДІЮЧИ – дію (дієслово), ТАК – спосіб буття (прислівник), ТАК – оцінка (прислівник), ТУТ / ТАМ – місце (прислівник), ЗАРАЗ / ТОДІ – час (прислівник) [Жаботинская 2000: 15].

Не торкаючись універсалізму означених «категорійних архетипів» [Кубрякова 1997: 189] і закритості їхнього списку, відзначимо, що найпростіші пропозиційні структури базуються саме на кореляції наведених компонентів. Не випадково, шкільна граматики керується у визначенні частин мови примітивними питаннями, що вказують на ту чи іншу частину мови або член речення. Ці питання представлені відповідними займенниками, які інтуїтивно встановлюють загальний каркас частиномовної системи та структури речення. Однак не всі питальні займенники однозначно корелюють із групами частин мови, приміром, прислівники, названі В.В. Виноградовим «звалищем у системі частин мови», містять групу питальних корелятів: як?, яким чином?, якою мірою?, де?, куди?, звідки?, чому?, навіщо? і т. ін. Подібна значеннева різноплановість і категорійна інтегративність зумовлює висновок про те, що частини мови – це неоднорідні за змістом і формою граматичні класи, які можна охарактеризувати за принципом поля, яке в мовознавстві набуло характеру гносеологічної категорії [Щур 1974: 10].

У сучасних граматичних теоріях частини мови розглядають як класи слів, яскраві частиномовні ознаки яких властиві не всім елементам класу. Тим самим виникає потреба кваліфікувати їх як функціонально-граматичне поле, домінанта (ядро) якого має ознаки найбільшої спеціалізованості у вираженні інваріантного змісту й найбільшої формальної регулярності відповідно до цього змісту, а периферія характеризується можливою розмитістю цих

властивостей класу, виключеннями, синкретизмом. Слова із загальним інваріантним змістом формують домінанту частини мови; слова з не властивими категорії інваріантними змістами або з нерегулярними формами – периферію. Ще у граматиці Пор-Рояля було відзначено наявність «ясних» і «неясних» значень частин мови, ясні значення відповідають граматичній оформленості, неясні – іншому значеннєвому інваріанту. У 1981 році І.П. Іванова на матеріалі англійської мови продемонструвала нечіткість межі між частинами мови й розробила концепцію їхньої польової структури. Дослідниця зазначала: «Момент об'єктивності посилюється останнім часом у зв'язку із прикладанням до поняття частин мови ідеї польової структури розподілу релевантних властивостей об'єктів: у межах певної частини мови виокремлюється центральна частина слів, яка конститує клас згідно зі встановленими для нього ознаками, і периферійна частина слів із відповідною градацією ознак» [Іванова 1981: 125–129].

Не випадково О.С. Кубрякова наголошувала на тому, що «в ономасіологічному напрямі ця проблема (відмежування частини мови від інших – О.С.) вирішувалася за рахунок визнання для кожної частини мови її головного концепту, на який орієнтуються всі члени цієї частини мови» [Кубрякова 1997: 137]. У прототипній семантиці такими інтегральними поняттями служать прототипи. Тому аж ніяк не можна відмовлятися при виокремленні частин мови від значеннєвого (когнітивного) принципу, але підходити до цього потрібно з позицій протиставлення ядра-домінанти й маргінальної у значеннєвому та граматичному відношенні периферії. Домінанту можна зіставити із прототипом. О.С. Кубрякова цілком слушно зазначала: «Прототипний підхід орієнтується більшою мірою на зразок, прототип категорії, релевантний для повсякденної свідомості і, можливо, більш конкретний, а отже, належний базисному рівневі категоризації: нагадаємо, що таку саму логіку мовців визнавав і Л.В. Щерба, коли стверджував, що *какаду* – це іменник, оскільки позначає птаха» [Кубрякова 2004: 146]. Поєднання польового і прототипного підходів до виокремлення частин мови почасти розв'язує проблему їхньої дефініції, яка постає як несуперечлива для всіх повнозначних частин мови, крім займенника, що виділяється за функціональним принципом і протиставлений

іншим повнозначним частинам мови. Приміром, іменник треба кваліфікувати як частину мови, ядерна зона якої має зміст предметності як прототипну категорію, прикметники – домінують ознаки, дієслова – процесуальності, числівники – кількості й т. ін. Те саме стосується і граматичних категорій частин мови. До честі української граматичної школи, саме в ній, зокрема, у фундаментальній праці І.Р. Вихованця і К.Г. Городенської запропоновано польовий підхід до визначення частин мови: категорійні ознаки найбільш яскраво представлені у ядрі (центрі) частини мови [Вихованець, Городенська 2004].

Периферійна зона частини мови як маргінальна створюється насамперед за рахунок **транспозиційної деривації** на кшталт: *співати* – *спів*, *сміливий* – *сміливість*, *сто* – *сотня*. О.С. Кубрякова розглядала це явище стосовно іменників як гіпостазис: «Програючи в однорідності позначень і ставлячи на одну площину власне предметні й опредмечені (штучно) імена, транспозиція надзвичайно збагачує семантичні можливості самого класу іменників й уможливорює гіпостазис – сприйняття ознаки, процесу, дії або стану як окремого об'єкта» [Кубрякова 1988: 159]. Транспозиційна деривація, знаково збагативши, але розхитавши клас іменників, не тільки змінює функцію твірного знака, а й дозволяє осмислити подію, факти, якості та явища як деякі аналоги предметів у невидимому світі [Кубрякова 1988: 176]. У когнітивному ракурсі така транспозиційна деривація ґрунтується на концептуальній інтеграції предмета й ознаки, предмета та процесу, ознаки та процесу, кількості та процесу тощо. Частиномовний статус подібних слів визначається регулярністю їхньої форми, категорійною парадигматикою та синтаксичними функціями.

У випадках транспозиційної деривації мовці, створюючи вторинне найменування, беруть до уваги нав'язаний їм мовою спосіб зміни даних [Чейф 1983: 39], тобто закономірності ономазіологічної підсистеми мови та її динаміки у процесах словотворення. Безумовно, «не можна здійснити мовний акт номінації певної сутності, не пізнавши в ній предмет або процес, стан або ознаку, дію або властивість» [Кубрякова 1988: 165], але не завжди цей інваріант можна впізнати, і тоді вступають у дію закони мовної аналогії або довільності вибору форми знака. Транспозиційна

дери́вація є яскравою ілюстрацією відзначеної ще І.О. Бодуеном де Куртене тенденції до посилення кількісних протиставлень у морфологічній підсистемі. Причому граматично частина мови уніфікується, а в семантичному відношенні розгалужується.

Периферія частини мови поповнюється й за рахунок перехідності частин мови, морфолого-синтаксичної дери́вації, або **конверсії**. Процеси субстантивації, ад'єктивації, прономіналізації, адвербіалізації тощо розхитують граматичну однорідність частин мови (наприклад, у флективних мовах в іменників з'являється ад'єктивне відмінювання, у займенників – нетипові форми, прислівники значно розширюють систему значень, в аналітичних мовах – конверсиви отримують інші синтаксичні ознаки). **Формотворення** також поповнює сферу периферії. Так, гібридні форми дієприкметників і дієприслівників, інфінітива, названого О.М. Пешковським «дієслівним номінативом», належать до периферії дієслова. Так само і короткі прикметники, що демонструють у східнослов'янських мовах аналітичні форми способу дії і часу, відмінково не змінювані, перебувають на периферії прикметника.

Частиномовна система в ментальному лексиконі, у сфері знань про мову відображена в певній когнітивній мережі зв'язків (фільтри – за О.С. Кубряковою), оскільки периферійні зони частиномовних полів перетинаються та взаємодіють. Зони перетину (перехідні зони) можуть формувати нові граматичні класи слів (дієприкметник, дієприслівник, предикатив). Коли такі зв'язки стають стійкими, вони визначають дальший розвиток граматичної системи мови, тобто у термінах лінгвосинергетики – флуктуації сприяють виникненню нових параметрів самоорганізації частиномовної системи, переходу її на новий рівень упорядкування.

Синергетичну взаємодію когніції та частиномовної диференціації у східнослов'янських мовах можна представити у вигляді схеми 1, що являє собою три концентричних кола. Співвідношення зовнішнього кола (сфери свідомості), представленого категорійними інваріантними смислами, і внутрішніх кіл – частин мови з їхніми ядерними компонентами і периферією – можна охарактеризувати як гомоморфне, тобто не всі категорії свідомості по-

слідовно корелюють із наявними в мові частинами мови (приміром, прислівник об'єднує категорії якості, кількості, міри, місця, часу, причини, мети; прикметники можуть представляти як якості, так і різноманітні відношення, схожі з відмінковими), однак усе, що є в системі частин мови, відповідає певним категоріям свідомості. Займенники (проміжне коло) як когнітивний каркас частин мови також не співвідносні з усіма частинами мови, наприклад, з дієсловом.

Внутрішнє коло демонструє перетин периферії полів різних частин мови.

Наприклад, поєднання ознак іменника й дієслова демонструють девербативи, інфінітив, субстантивовані дієприкметники;

іменника і прикметника – відприкметникові іменники і відсубстантивні відносні і присвійні прикметники, відмінкові форми іменника різних типів відношення;

іменника й числівника – іменники з кількісною семантикою, слова на кшталт *тисяча, мільйон, мільярд* тощо;

прикметника й числівника – прикметники з кількісним значенням, порядкові числівники, ад'єктивовані числівники;

дієслова й числівника – дієслова з кількісною семантикою;

дієслова і прикметника – статальні дієслова й віддієслівні прикметники, дієприкметники, короткі прикметники;

іменника і прислівника – маргінальні порівняльні іменники в орудному відмінку, відсубстантивні прислівники, утворені лексикалізацією прийменниково-відмінкових форм, відмінкові форми іменників з категорійним значенням прислівника, субстантивовані прислівники;

іменника і модальних слів – іменники зі значенням оцінки, відсубстантивні модальні слова;

іменника і предикатива – відсубстантивні предикативи;

дієслова і прислівника – дієприслівники, адвербіалізовані дієприслівники, віддієслівні прислівники;

дієслова і предикатива – безособові дієслова;

дієслова і модальних слів – віддієслівні модальні слова, деякі перформативні дієслова;

прикметника і прислівника – відад'єктивні прислівники, ступені порівняння прикметників і прислівників;

прикметника і модальних слів – відад'єктивні модальні слова;
 прикметника і предикатива – короткі прикметники зі значенням стану, відприкметникові предикативи;

числівника і прислівника – прислівники з кількісною семантикою, неозначено-кількісні числівники.

Запропонована схема дуже умовна, проте вона дає змогу представити дифузність частиномовних полів, їхню проекцію на категорії свідомості, а також уможливорює моделювання функціонально-семантичних полів наведених категорій (наприклад, функціонально-семантична категорія темпоральності, граматикалізована в категорії часу дієслова, представлена групою прислівників зі значенням часу). Службові частини мови також подано у схемі, їхнє місце фіксоване: у прийменників – у сфері іменників і дієслів; у часток і вигуків – у сфері прислівників і модальних слів. Сполучники найбільш автономні і залучають частини мови до сфери синтаксису. Такий підхід дає змогу розв'язати проблему частиномовного синкретизму й усунути непослідовність поділу частин мови у граматиках різних мов.

Дискусійною проблемою залишається й питання диференціації частин мови на повнозначні та службові (частини мови і частки мови – М.І. Греч, В.В. Виноградов; лексичні і формальні слова – О.О. Потебня; повні та часткові слова – П.Ф. Фортунатов, слова і слова-морфеми тощо): перші мають лексичну семантику в мові або отримують мовленнєвий зміст, характеризуються наявністю морфологічних парадигм у відповідних мовах або граматичних категорій, вступають у синтаксичні відношення і мають синтаксичну функцію в реченні; другі не співвідносяться з поняттями, не мають словозміни, граматичних категорій, самостійних синтаксичних функцій. Єдність повнозначної лексики підтримується динамічною міжкласовою системою словотворення [Блох 1986: 75]. Межа між повнозначними та службовими частинами мови є дифузною, адже серед повнозначних слів наявні й незмінні (в аналітичних мовах ця відмінність узагалі нівелюється), не співвіднесені з окремими поняттями, а службові слова іноді мають доволі прозору семантику. Службові слова інколи прирівнюють до морфем, приміром С. Курилович категорично стверджує, що прийменник не є словом, а морфемою [Курилович 1962].

Дослідники, що дотримуються поглядів на службові частини мови як окремі слова, мотивують це рухливістю службових частин мови, на відміну від позиційно фіксованих морфем. М.Я. Блох з огляду на необхідність інтеграції чи диференціації частин мови об'єднує прийменники та сполучники в окремий клас конекторів на підставі їхньої функції, артиклі подібним чином поєднуються з уточнювальними частками [Блох 1986: 65–66].

Отже, статус деяких частин мови в цій опозиції й досі залишається невизначеним, що дає підстави констатувати збереження відкритості й дискусійності проблеми частиномовної диференціації. Приміром, у сучасних східнослов'янських граматиках кількість частин мови коливається від 5 до 13 з уточненням нечастиномовної природи службових слів, названих словами-морфемами і вигуків як слів-речень [Вихованець, Городенська 2004: 19–28]. Остаточного розв'язання проблем частиномовної класифікації залишаються єдність дієслова, місце порядкових числівників, єдність займенників, повнозначний чи службовий статус займенників, числівників, прийменників, модальних слів, вигуків; таксономії займенників і прислівників, частиномовний статус предикативів (слів категорії стану), модальних слів, розмежування і статус вигуків, звуконаслідувань, етикетних і спонукальних слів.

ЛІТЕРАТУРА

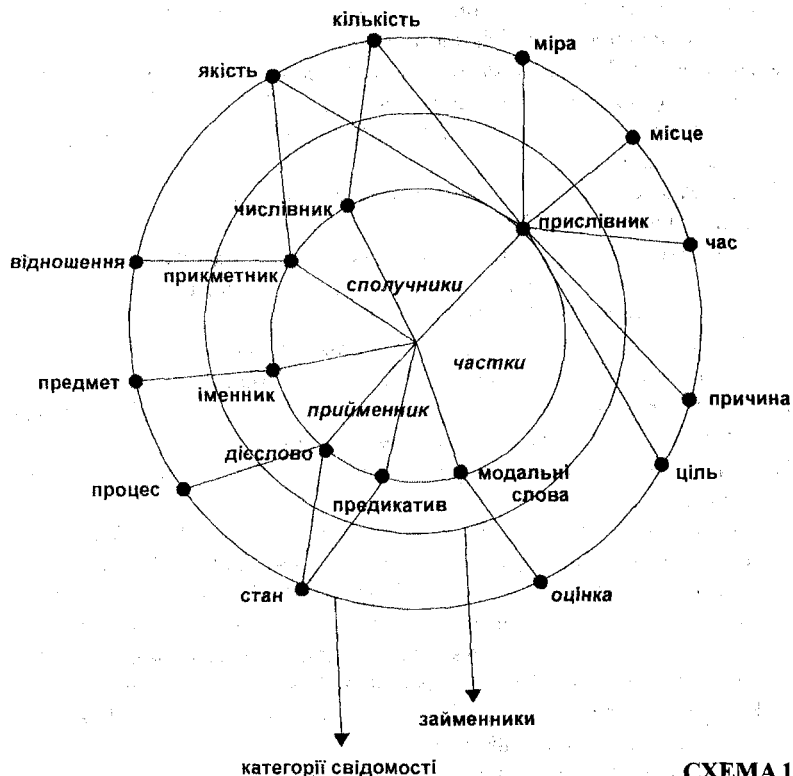
1. Алпатов В.М. История лингвистических учений / В.М. Алпатов. — М.: Языки русской культуры, 1998. — 368 с.
2. Античные теории языка и стиля / Общ. ред. О.М. Фрейденберг. — М.—Л.: Соцэкгиз, 1936. — 341 с.
3. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли. — М.: Изд-во иностранная лит., 1961. — 394 с.
4. Блох М.Я. Теоретические основы грамматики / М.Я. Блох. — М.: Высшая школа, 1986. — 160 с.
5. Бондарко А.В. К вопросу о функциях в грамматике / А.В. Бондарко / Изв. РАН. Сер. лит. и яз. — Т. 51. — 1992. — № 4. — С. 14–26.
6. Буланин Л.Л. Трудные вопросы морфологии / Л.Л. Буланин. — М.: Просвещение, 1976. — 207 с.
7. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка / К. Бюлер: пер.с нем. / Общ. ред. Т.В. Булыгиной. — М.: Прогресс, 1993. — 528 с.

8. Виноградов В.В. (ред.) Современный русский язык. Морфология / В.В. Виноградов. – М.: Высшая школа, 1952. – 519 с.
9. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1988. – 156 с.
10. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
11. Гумбольдт В. фон Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт: пер. с нем. – М.: Наука, 1984. – 400 с.
12. Дэже Л. Функциональная грамматика и типологическая характеристика русского языка / Л. Дэже // Вопросы языкознания. – 1990. – № 2. – С. 12–17.
13. Есперсен О. Философия грамматики / О. Есперсен: пер. с англ. В.В. Пассека и С.П. Сафроновой. – М.: Изд-во иностр. лит., 1958. – 404 с.
14. Жаботинская С.А. Концептуальная модель частеречных систем: фрейм и скрипт / С.А. Жаботинская // Когнитивные аспекты языковой категоризации: Сб. науч. тр. / Отв. ред. Л.А. Манерко. – Рязань, 2000. – С. 15–21.
15. Иванова И.П. О полевой структуре частей речи в английском языке / И.П. Иванова // Теория языка, методы его исследования и преподавания. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1981. – С. 125–129.
16. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка / И.П. Иванова, В.В. Бурлакова, Г.Г. Почепцов. – М.: Высшая школа, 1981. – 324 с.
17. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление / С.Д. Кацнельсон. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.
18. Колесов В.В. Л.В.Щерба / В.В. Колесов. – М.: Просвещение, 1987. – 82 с.
19. Кубрякова Е.С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира / Е.С. Кубрякова // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / Отв. ред. Б.А. Серебренников. – М.: Наука, 1988. – С. 141–172.
20. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения / Е.С. Кубрякова. – М.: Институт языкознания РАН, 1997. – 327 с.
21. Кубрякова Е.С. Язык и знание / Е.С. Кубрякова. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
22. Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая / Е. Курилович // Очерки по лингвистике. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – С. 57–70.

23. Лещак О.В. Языковая деятельность. Основы функциональной методологии лингвистики / О.В. Лещак. – Тернополь: Підручники та посібники, 1996. – 445 с.
24. Мельчук И.А. Курс общей морфологии: В 3-х т. / И.А. Мельчук. – М. – Вена, 2000. – Т. 1–3.
25. Мещанинов И.И. Глагол / И.И. Мещанинов. – Л.: Наука, 1982. – 272 с.
26. Мещанинов И.И. Понятийные категории в языке / И.И. Мещанинов // Труды воен. института иностранных языков. – М., 1945. – № 1. – С. 5–15.
27. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи / И.И. Мещанинов. – Л.: Наука, 1978. – 388 с.
28. Никитин М.В. Курс лингвистической семантики / М.В. Никитин. – СПб.: Научный центр проблем диалога, 1997. – 760 с.
29. Петерсон М.Н. Русский язык / М.Н. Петерсон. – М.-Л.: Госиздат, 1925. – 123 с.
30. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология / Е.А. Селиванова. – К.: Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
31. Селиванова Е.А. Когнитивно-функциональный аспект русских частей речи / Е.А. Селиванова // Вісник Черкаського ун-ту. Сер. філолог. наук. – Черкаси, 2002. – Вип. 29. – С. 3–14.
32. Соколов О.М. Имплицитная морфология русского языка. Морфемика / О.М. Соколов. – М.: Изд-во РУДН, 1997. – 203 с.
33. Стеблин-Каменский М.И. Спорное в языкознании / М.И. Стеблин-Каменский. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. – 141 с.
34. Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды / Ф.Ф. Фортунатов. – М.: Учпедгиз, 1956. – Т. 1. – 450 с.
35. Части речи / Отв. ред. В.М. Алпатов. – М.: Наука, 1990. – 268 с.
36. Чейф У.Л. Память и вербализация прошлого опыта / У.Л. Чейф // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1983. – Вып. 12. – С. 35–73.
37. Ченки А. Семантика в когнитивной лингвистике / А. Ченки // Фундаментальные направления в современной американской лингвистике. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1997. – С. 340–369.
38. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку / Л.В. Щерба. – М.: Учпедгиз, 1957. – 188 с.
39. Щерба Л.В. О частях речи в русском языке / Л.В. Щерба // Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – С. 77–99.
40. Щур Г.С. Теория поля в лингвистике / Г.С. Щур. – М.: Наука, 1974. – 255 с.
41. Beaugrande R. de Linguistic theory: The discourse of fundamental works / R. de Beaugrande. – L., N.Y.: Longman, 1991. – 410 p.

42. Brøndal V. Les parties du discours. Parties orationis (Etudes sur les categories du langage) / V. Brøndal. – Copenhagen, 1928.
43. Fries Ch.C. The Structure of English / Ch.C. Fries. – N.Y.: Harcourt, Brace and Co., 1952. – 250 p.
44. Kubrâkova E. The parts of speech in Word-formation processes and the linguistic model of the world / E. Kubrâkova // Beiträge zur Erforschung der deutschen Sprache. – Leipzig, 1989. – Bd. 9. – S. 10–13.

ПОСЕССИВНОСТЬ: ВЕРБАЛИЗАЦИЯ И КОГНИЦИЯ

Проблема категориального содержания посессивности (притяжательности), рассматривавшаяся в типологическом, сравнительно-историческом, структуралистском и функциональном аспектах, сегодня не утрачивает своей актуальности и проецируется на принципы современной когнитивной научной парадигмы. В различных языках притяжательные отношения либо конкретизируются и передаются лексическими, синтаксическими или регулярными морфологическими средствами, либо унифицируются и обобщаются в определенных синтаксических конструкциях. На этом основании лингвисты предлагают различные терминологические наименования посессивных отношений: традиционные – посессивность, принадлежность, обладание, владение, собственность, и нетрадиционные – ассоциативность (Л.А. Боади, В. Уэлмерс), аттрактивность (Т.Н. Воронцова), посессивное наличие (Т.Е. Аношкина), *appartance* (Л. Теньер). Некоторые ученые вовсе отказываются от каких-либо обозначений притяжательности, сомневаясь в существовании данной категории в языке (Г. Бирнбаум, Дж. Лайонз), что обусловлено сужением посессивности до содержания владения.

Широкое понимание притяжательности как особого вида реляции постулируется в рамках гносеологического подхода в работах И.И. Мещанинова, А.М. Пешковского, Ю.Д. Апресяна, О.Н. Селиверстовой, Р.М. Гайсиной, А.М. Мухина и др. Этот подход органично встраивается в постулаты современной когнитивной семантики, согласно которым человек как субъект когнитивной генерирует значения и избирает собственный или навязанный ему языком способ интерпретации действительности, могущий не соответствовать положению вещей и их отношениям в мире [Рахилина 2002: 371–376]. Исходя из такого несоответствия украинская исследовательница притяжательности Н.В. Гуйванюк квалифицирует семантику конструкций типа *мамина фабрика*, *Сережина школа*, *Оксанин детский сад* как нереальную, ненастоящую посессивность [Гуйванюк 1977: 43]. На этом же основании Т.В. Цивьян отмечает, что «приклеивание ярлыка посессивности в ряде случаев настолько оторвано от реальности, что при бук-

вальном понимании создается почти комический эффект» [Цивьян 1984: 5].

Тем не менее, подобная формальная унификация посессивных отношений в славянских языках значительно расширяет спектр семантики категории притяжательности. Не случайно, исследователи подчеркивают условность термина «притяжательность», передающего «целый ряд логических отношений, основанных на органической связи одного предмета с другим» [Дмитриев 1956: 23], хотя двупредметность притяжательности как отношения между субъектом и объектом, которую отстаивают немало лингвистов (Г.П. Алексеев, Т.Л. Арефьева, Н.В. Коростелева, Р. Мароевич, А.М. Мухин, Р. Ницолова, В.Н. Топоров, М.И. Черемисина и др.), также не является абсолютной, ибо в ряде конструкций объект и вовсе отсутствует (к примеру, *моя правда, скромность Олега, переживания Петра* и под.), или субъект и объект невозможно разграничить (например, *дружба Ивана и Петра, у Кости мать больна*), или отношения притяжательности могут быть опосредованы рядом предметов (*их грузовики*, т. е. грузовики предприятия, на котором они работают).

Широкий диапазон притяжательной семантики также обусловил научную дискуссию о статусе категории посессивности: понятийном (О. Есперсен, С.Д. Кацнельсон, Н.А. Слюсарева, М.М. Гухман и др.) как «предшествовании идеи притяжательности ее языковой категории» [Топоров 1986: 149] или языковом. Отстаивая некую промежуточность притяжательности, Н.В. Гуйванюк также отмечает первичность понятийного статуса данной категории и вторичность языкового: «Находя в языке некоторые совокупности средств для оформления этих жизненно важных отношений принадлежности (посессивности), категория понятийная превращается в языковую» [Гуйванюк 1977: 4].

Доминирование в 70–80-е годы XX века функционально-грамматических исследований в конечном счете привело к рассмотрению притяжательности как функционально-семантической категории, базирующейся на некоем понятийном инварианте и интегрирующей разноуровневые вербальные средства для ее репрезентации в языке и речи. Ядром данной категории для многих лингвистов стала грамматическая категория даже в языках, где

посессивность не является морфологически маркированной (Б.В. Болдырев, Н.К. Дмитриев, Р. Мароевич, И.Х. Рустамов и др.), однако такой подход в целом не решил проблемы.

Цель нашей статьи – обосновать статус категории притяжательности, выявив ее когнитивную базу и структуру и описав таксономию языковых средств репрезентации на материале русского языка.

По нашему мнению, посессивные отношения объединены прежде всего унифицированными языковыми формами, каковыми в русском языке являются конструкции с притяжательными местоимениями. На этом основании притяжательность квалифицируется нами как языковая категория, результат вербализации. На когнитивном уровне, в сфере знаний о языке существует лишь допущение подобной унификации, хотя концептуально конструкции с притяжательными местоимениями передают различные отношения между так называемым посессором, фиксируемым прономинативом, и именем притяжательности – определяемым словом. Посессор на когнитивном уровне не является таковым для большинства типов отношений. Реально он получает этот статус исключительно в отношениях собственности, владения, в остальных случаях он репрезентируется как посессор лишь условно, формально, а семантически его когнитивный статус зависит от типа связи с «притяжаемым» и пропозициональной развертки конструкций с притяжательными местоимениями.

Исходя из изложенного посессивность можно определить как языковую категорию, унифицирующую различные типы отношений между условным или реальным посессором и предметами, явлениями, процессами, понятиями, ситуациями как присвоение. Такое определение может быть подтверждено данными других языков, в которых отношения присвоения дифференцируются с помощью регулярных грамматических показателей. Так, Л. Леви-Брюль отмечал, что для выражения притяжательности кому-либо банановой кожуры, остатков пищи меланезийцы используют особый аффикс, что обусловлено их тотемическими представлениями [Леви-Брюль 1950: 211]. Кроме того, в ряде языков грамматически дифференцированными являются отношения

отчуждаемой и неотчуждаемой, отъемлемой и неотъемлемой принадлежности [Категория притяжательности 1983: 37, 60].

Различные мнения лингвисты высказывают и по поводу включения в притяжательную семантику особых разновидностей отношений, что вызвано неупорядоченностью типов посессивности и отсутствием их обоснованной таксономии. К примеру, Н.В. Коростелевой зафиксирована вокативная принадлежность, И.Х. Рустамовым – окказиональная, К. Илиевой – двойная и коммуникативная, М.И. Чураевой – включения, К.Г. Чинчлей – присущности, С.В. Фроловой – сравнения, Т.Л. Арефьевой – притяжательность к месту происхождения, Т.И. Виноградовой, В.Д. Метаксой и др. – притяжательность авторства и т. п. Причиной этому служит потенциальная возможность глубинной развертки притяжательных конструкций, при которой на пропозициональном уровне обнаруживаются различные типы «присваиваемых» ситуаций и пропозициональных посредников отношений между когнитивными коррелятами компонентов этих конструкций.

Избрав в качестве индикатора таксономии отношений «присвоения» конструкции с притяжательными местоимениями, мы руководствовались данными дистрибутивного и семантического анализа текстового материала (рассмотрено около 10 000 конструкций притяжательности в русской речи различных жанров), а также результатами трансформационного анализа, представленными в нашем диссертационном исследовании [Селиванова 1988: 38–75]. Базой для дифференциации притяжательной семантики послужили 20 трансформационных моделей, каждая из которых путем формального и семантического варьирования прошла проверку на возможность замены конструкций с притяжательными местоимениями различной дистрибуции прономинатива. Таковыми моделями были избраны:

- 1) имя притяжательности (подлежащее) + притяжательное местоимение в позиции сказуемого;
- 2) имя притяжательности (подлежащее) + местоимение *ничей* в позиции сказуемого;
- 3) предложение с конструкцией «*ничей* + имя притяжательности»;

4) вопросительное предложение с конструкцией «чей + имя притяжательности»;

5) предложение с конструкцией «чей-то (-либо, -нибудь) + имя притяжательности»;

6) личное местоимение (подлежащее) + *иметь* + имя притяжательности в винительном падеже;

7) имя притяжательности (подлежащее) + *принадлежать* + личное местоимение в дательном падеже;

8) личное местоимение (подлежащее) + *обладать* + имя притяжательности в творительном падеже;

9) личное местоимение (подлежащее) + *владеть* + имя притяжательности в творительном падеже;

10) личное местоимение (подлежащее) + *владелец (хозяин, собственник, обладатель)* + имя притяжательности в родительном падеже;

11) имя притяжательности + притяжательное местоимение + *собственность (принадлежность)*;

12) *У* + личное местоимение в родительном падеже + *есть* (факультативное сказуемое) + имя притяжательности в именительном падеже;

13) предложение с конструкцией «личное местоимение в именительном падеже + *с* + имя притяжательности в творительном падеже»;

14) предложение с конструкцией «имя притяжательности + *у* + личное местоимение в родительном падеже»;

15) предложение с конструкцией «имя притяжательности в винительном падеже + личное местоимение в дательном падеже»;

16) предложение с конструкцией «*у* + личное местоимение в родительном падеже + *на (в)* + имя притяжательности в предложном падеже»;

17) имя притяжательности (подлежащее) + *в наличии (имеется)* + *у* + личное местоимение в родительном падеже;

18) сложноподчиненное предложение с конструкцией «личное местоимение, + *который (чей)* + имя притяжательности»;

19) имя притяжательности (подлежащее или дополнение) + *присущ (свойствен)* + личное местоимение в дательном падеже;

20) личное местоимение (подлежащее) + сказуемое, производное от имени притяжательности.

В результате произведенных трансформаций установлено, что унифицированным содержанием обладают только притяжательные местоимения с мощным анафорическим потенциалом и возможностями разноплановой глубинной развертки, остальные 20 трансформационных моделей ограничены в употреблении дистрибуцией прономинатива и вследствие этого – разновидностью семантики присвоения, что еще раз подтверждает языковой статус категории притяжательности.

Конструкции с притяжательными местоимениями в речи разноплановы, в зависимости от способа глубинной развертки их можно распределить на четыре функционально не сополагающиеся группы.

Первая группа объединяет сочетания имен притяжательности с местоимениями, не содержащие в глубинной структуре скрытого непритяжательного предиката. В пределах данной группы разграничиваем:

1) притяжательность части целому (парто-холономические отношения), нередко квалифицируемую как неотчуждаемая принадлежность (*моя рука, его (дома) дверь, их (часов) стрелка, ее (рыбы) хвост*);

2) притяжательность качества (признака, свойства) его носителю (*твоя доброта, ваша честность, его (неба) синева, ее (дисциплины) сложность*);

3) притяжательность процесса (действия, состояния) его субъекту, носителю (*мое опоздание, твой плач, ее (двери) скрип, его (ветра) шум*);

4) притяжательность «личной» (предметной, понятийной) сферы ее обладателю (*ее возраст, твоя профессия, наша национальность, ее (воды) плотность, моя судьба, твое имя*);

5) притяжательность по родству, свойству, функциональной общности (*моя жена, наш дядя, ваш начальник, их партнер, ее друг, наш наставник*);

6) собственность (*ваша сумка, твой дом, их автомобиль, его карандаш*).

Требует разъяснения понятие личной сферы посессора, введенное Ш. Балли, который понимал ее наиболее широко, как «совокупность частей тела, а также предметов, существенно связанных с личностью так, что эта связь может осмысливаться как постоянная и тесная» [Балли 1955: 68]. Основываясь на концепции Ш. Балли, М.А. Журинская включила в личную сферу тело и его части, имя, мысли, чувства, переживания, различные окружающие человека предметы, связь с которыми может представляться в различной степени нерасторжимой, а также других людей, так как человек в полном объеме состоит из тела, психических, атрибутивных характеристик и социальных связей. По мнению исследовательницы, в личную сферу могут попадать и предметы собственности, обмена [Журинская 1979: 308]. Фактически, такое расширение личной сферы отождествляет ее с большинством значений имен притяжательности.

Однако, как показал трансформационный анализ, притяжательность личной сферы и отношения собственности, притяжательности качества, свойства, процесса и притяжательности по родству, свойству, функциональной общности не могут быть сведены воедино, ибо обладают различным трансформационным потенциалом. Наше понимание личной сферы близко концепции неотчуждаемости А.В. Головачевой, рассматривающей как неотчуждаемые конструкции с именами притяжательности *голос, дыхание, походка, слух, размер, рост, жизнь, судьба, душа, разум, речь, здоровье* [Головачева 1983: 20]. Тем самым имена личной сферы – это абстрактные субстанции, тесно связанные с посессором и определяющие его существование.

Вторая группа объединяет конструкции с широкой релятивной семантикой «присвоения» целой ситуации, на когнитивном уровне соотносящиеся с имплицитными непритяжательными пропозициональными структурами. По словам болгарской исследовательницы Р. Ницоловой, в подобных случаях «притяжатель и притяжаемый объект сведены каким-либо действием или состоянием» [Ницолова 1979: 61], устанавливаемым на базе скрытого предиката. Такие предикаты коррелируют с различными эксплицируемыми именами притяжательности, соотносимыми с терминами предикатно-аргументных структур:

– объектами различных типов (*мой роман* – который я написал, *его шапка* – которую он подарил мне, *твой завод* – которым ты руководишь, *наши деревья* – которые мы посадили, *его Иван* – о котором он рассказывал);

– субъектами (*твой следователь* – который ведет твое дело, *мой шофер* – который везет меня на маршрутке в Киев);

– инструментами (*мой трактор* – которым я паху землю, *твоя электропила* – которой ты спиливаешь деревья);

– локативами (*твой берег* – где ты отдыхаешь, *его микрорайон* – в котором он живет, *ее лес* – где она пряталась);

– темпоративами (*ее год* – в течение которого она не работала, *моя осень* – в течение которой я написала книгу, *наша эпоха* – в которой мы живем);

– коллективами – компонентами собирательности, опосредующими отношение включения (*наша группа* – в которую мы включены как ее члены, *его класс* – в который он включен как ученик) и т. д.

Данные конструкции в речи могут анафорически соотноситься с эксплицитными высказываниями (*Мы посадили огурцы. Наши огурцы* (которые мы посадили) *были крепенькими и вкусными*) или с фоновыми знаниями коммуникантов (*Вот мой трамвай подошел* (на котором я могу доехать до места предназначения)). Ситуация речи и контекст позволяют декодировать свернутый смысл конструкций с притяжательными местоимениями: *Что же ты так мало ешь? Али не нравится тебе моя лапша?* (которую я сварила) (А. Калинин); *Эта ворона не шла ни в какое сравнение с моими рыцарями, принцами, кощеями, чемберленами, брианами* (которых я нарисовал), *но во мне сразу заговорило вино моей молодой художнической славы* (Ю. Нагибин); *Теперь женщинам предстояло подыскивать объяснения в ответ на язвительные вопросы мужей о том, какая оса укусила сегодня их распрекрасного цыгана* (которого они так хвалили) (А. Калинин).

В отличие от второй, третья группа конструкций с притяжательными местоимениями имплицитно интегрирует интеграцию двух пропозиций: первая передает отношения прямого «присвоения» имплицитному посессору, вторая соотносит с ним лицо, фиксируемое притяжательным местоимением, опосредуя эту соот-

несенность ситуацией: *твои овцы* — овцы являются собственностью колхоза, которым ты руководишь; *мои герои* — герои романа, который я написал; *наша разведка* — разведка части, в которой мы служим; *мое оконце* — оконце дома, в котором я остановился на ночлег. Нередко только контекст позволяет декодировать смысл подобных конструкций: *Стойте, стойте, дорогой друг, а не в этих ли шкафах таятся те самые тома, которых недостает в моей энциклопедии.* — В вашей? — Да, в той самой, что покоится в шкафах директорского кабинета (энциклопедия принадлежит организации, которой я руковожу) (Л. Карелин).

Четвертая группа включает конструкции с притяжательными местоимениями, служащие метонимическими обозначениями субъектов пропозиций: *Мой разум не способен это понять*, т. е. Я не способен это понять; *Твой станок работал лучше всех*, т. е. Ты работал лучше всех; *Все это сделано твоими руками*, т. е. тобой. Данные конструкции малочисленны, обычно стилистически маркированы, придают высказыванию особую экспрессивную коннотацию и способны фразеологизироваться преимущественно в значении принадлежности части целому: *А когда-то там бегали мои босые ноги* (Ю. Нагибин); *Подумать только, что ты мог попасть не в мои руки* (Г. Бакланов); *Вы все такие же родные и милые моему сердцу* (С. Бабаевский). В художественном тексте конструкции данной группы могут служить средством ввода дополнительной информации о субъекте: *Его страшные уши без мочек... цепко выхватывали любой намек на хорошую строчку* (Е. Евтушенко).

Проекция вербальной репрезентации языковой категории посессивности на когнитивные структуры, в частности, пропозиционального статуса, позволяет констатировать способность русского языкового сознания унифицировать различные отношения между предметами, явлениями, понятиями, ситуациями как присвоение, которое когнитивно дифференцируется на семь основных типов отношений. Такая дифференциация обеспечена спецификой трансформационного потенциала конструкций с притяжательными местоимениями, передающих все типы посессивных отношений и имеющих анафорическую природу и высокую степень редукции информации, в них заложенной.

Перспектива дальнейших исследований категории притяжательности лежит в плоскости выявления побочных и вторичных категориальных значений конструкций притяжательности в речи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 298 с.
2. Головачева А.В. К вопросу о содержательном аспекте категории посессивности / А.В. Головачева // Категория притяжательности в славянских и балканских языках: Тезисы совещания. – М.: Наука, 1983. – С. 19–23.
3. Гуйванюк Н.В. Средства выражения притяжательности в украинском литературном языке (на материале произведений писателей XIX–XX века): дис. на соискание учен. степ. канд. филол. н.: спец. 10.02.02 «Украинский язык» / Нина Васильевна Гуйванюк. – Черновцы, 1977. – 297 с.
4. Дмитриев Н.К. Категория принадлежности / Н.К. Дмитриев // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Морфология. – М., 1956. – Ч. 2. – С. 22–37.
5. Журиная М.А. О выражении значения неотторжимости в русском языке / М.А. Журиная // Семантическое и формальное варьирование. – М.: Наука, 1979. – С. 295–347.
6. Категория притяжательности в славянских и балканских языках: Тезисы совещания. – М.: Наука, 1983. – 124 с.
7. Леви-Брюль Л. Выражение принадлежности в меланезийских языках / Л. Леви-Брюль // Эргативная конструкция предложения. – М.: Наука, 1950. – С. 208–217.
8. Ницолова Р.Л. Някои особености в семантиката и дистрибуцията на притяжателните местоимения в българския език в съпоставка с полския език / Р.Л. Ницолова // Съпоставително езикознание. – 1979. – № 3. – С. 55–56.
9. Рахилина Е.В. Основные идеи когнитивной семантики / Е.В. Рахилина // Современная американская лингвистика: фундаментальные направления / Под ред. А.А. Кибрика, И.М. Кобозевой, И.А. Секериной. Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – С. 370–389.
10. Селиванова Е.А. Функционально-семантическая характеристика категории притяжательности в современном русском языке (притяжательные местоимения): дис. на соискание учен. степ. канд.

- филол. н.: спец. 10.02.01 «Русский язык» / Елена Александровна Селиванова. – Киев, 1988. – 200 с.
11. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2010. – 844 с.
  12. Топоров В.Н. О некоторых предпосылках формирования категории притяжательности / В.Н. Топоров // Славянское и балканское языкознание. Проблемы диалектологии. Категория посессивности. – М.: Наука, 1986. – С. 142–167.
  13. Цивьян Т.В. Об одном аспекте посессивности и способах его выражения в балканских языках / Т.В. Цивьян // Славянское и балканское языкознание. Язык в этнокультурном аспекте. – М.: Наука, 1984. – С. 79–86.

КАТЕГОРИЯ ГЕНЕРАЛИЗАЦИИ В СВЕТЕ ФУНКЦИОНАЛИЗМА И КОГНИТИВИЗМА

В связи с выдвиганием на передний план современных лингвистических исследований когнитологического анализа интерес к функциональному изучению языка, в особенности, к его структурной разновидности, направленной на семантическую категоризацию языковой системы и ее речевой среды, стал несколько затухать. Выплеснувшись в 70–80-х годах XX века во множество работ, обосновывающих общие закономерности функционального подхода к изучению языковых явлений (А. Мартине, Дж. Лайонз, С. Дик, А.В. Бондарко, М.А. Шелякин, В.А. Звегинцев, Н.А. Слюсарева и др.), а также характеризующих конкретные языковые категории и разноуровневые средства их выражения, функционализм сформировался как «целостное методологическое направление с собственной онтологической концепцией объекта, собственными гносеологическими принципами его исследования и собственной спецификой проведения лингвистического анализа» [Лещак 1997: 29].

Методология функционализма, ориентированная на «язык в действии» [Кубрякова 1991: 5], получила новое преломление в соединении с когнитивной научной парадигмой, ибо процессы функционирования языка обеспечиваются не только его категориальной иерархией, но прежде всего когнитивными операциями,

опосредующими и регулирующими механизмы порождения и восприятия речи, получения, хранения и обработки языковых и неязыковых знаний.

Функциональная лингвистика, детально разработавшая систему функционально-семантических категорий и полей, можно сказать, подготовила почву для лингвокогнитивных исследований, ибо в качестве интегрирующего стержня категории и поля рассматривался некий инвариантный смысл как результат когнитивного членения концептуальной системы этносознания, репрезентируемый в языковых категориях и средствах, а также в речевой среде. Когнитивная парадигма, в свою очередь, обусловила новый виток функционалистских разработок, задействующих достижения когнитивной лингвистики для концептуального моделирования динамического аспекта языка в плане изучения совокупности ментальных операций, сопутствующих функционированию языковых средств одного категориального содержания и опосредующих коммуникативную ситуацию.

Одной из интереснейших в данном отношении когнитивных операций, находящих свое выражение в ряде разноуровневых средств языка и создающих в речи особое речемыслительное поле, является обобщение или генерализация (лат. *generalizatio*). Логики называют генерализацией «мыслительную операцию, переход от мысли об индивидуальном, заключенной в понятии, суждении, норме, гипотезе, вопросе и т.п., к мысли об общем, от ряда фактов, ситуаций, событий к их отождествлению в каких-то свойствах с последующим образованием множеств, соответствующих этим свойствам» [Горский и др. 1991: 124].

Когнитивная природа обобщения множественна: с одной стороны, обобщение возникает как логический вывод (гипотеза) из ряда истинных предпосылок, с другой стороны, это движение мысли от познания частного к общему, а от него — к другим частным того же рода; процесс обобщения связан с абстрагированием, анализом, синтезом, сравнением, с различными индуктивными процедурами. За пределами формальной логики возможны и иные способы обобщения.

Применительно к языковым моделям и их динамике обобщение реализуется как противоположность конкретике референта,

понятия или ситуации на уровне сигнификата [Арутюнова 1982: 5–40]. Генерализация в языке имеет статус функционально-семантической категории, организующей свои разноуровневые средства в функционально-семантическое поле. Необходимо отметить, что данная категория на материале восточнославянских языков практически не изучена, нет комплексных исследований средств ее выражения. Рассмотрение ее в английском языке ограничено анализом функций артикля. Н.А. Слюсарева отмечает, что «языковая категория генерализации представляет собой воплощение весьма важной, точнее, одной из сущностных категорий – общего и всеобщего. Как и большинство категорий логико-ориентированного аспекта синтаксиса, она опирается прежде всего на словарные единицы, а также на использование их в особых синтаксических структурах – экзистенции, характеристизации, референции и т. п. с использованием базового глагола бытия» [Слюсарева 1986: 184].

В русистике содержатся некоторые фрагменты анализа обобщенности. В работах Т.П. Ломтева рассматривалась обобщенность наряду с определенностью-неопределенностью в числе грамматических категорий предложения на качественно новом уровне грамматикализации [Ломтев 1972: 180]. В книге «Русские местоимения» М.А. Шелякин описал особую группу местоимений-кванторов, слов с обобщенной семантикой [Шелякин 1986], в традиционной грамматике отнесенных к определительным прономинативам (кванторы – логические эквиваленты слов «все», «каждый» и т. п. (квантор общности); операторы, формализующие в исчислении предикатов логические свойства этих выражений). Референциальная и семантическая природа подобных слов, их анафорические и дейктические свойства в различных языках охарактеризованы в работах Е.В. Падучевой, Е.М. Вольф, Л.Н. Засориной, О.Н. Селиверстовой, М.И. Откупщиковой и др.

Примечательно, что многие семантические разряды местоимений могли бы стать доминантой неграмматикализованного функционально-семантического поля. Думается, такая близость к грамматическим категориям обусловлена особым положением прономинативов в морфологической подсистеме языка как единиц второго уровня, располагающегося под уровнем назывных

(А.К. Васильева, Ю.А. Маслов). Эта бинарность выдерживается не во всех случаях, однако уже в самом существовании местоимений лежит некое самое общее обобщение не только кореферентного плана (предметов, лиц, признаков, обстоятельств, количества), но и косигнификативного [Откупщикова 1984: 18] (ситуаций, событий, фрагментов мира). На когнитивном уровне кванторные местоимения отражают наиболее широкий концепт, фреймовая структура которого может иметь неограниченные возможности заполнения.

Как всякая функционально-семантическая категория генерализация содержит систему оппозитивных вариантных смыслов, проявляющихся в процессе функционирования: всеобщее – общее для класса конкретных – дистрибутивное общее – неточное общее – неопределенное общее – ограниченное общее – общее отрицание. Синкретизм средств генерализации проявляется в возможности, наряду с обобщением, передавать семантику темпоральности, локативности, определенности / неопределенности, отрицания, персональности и т. п., представляя тем самым зоны пересечения с другими функционально-семантическими категориями и полями.

Категорию генерализации выражают разноуровневые средства: единицы лексической подсистемы (гиперонимы, лексемы с семой 'общий', отчасти категория собирательности); словообразовательной (периферийная мотивация с элементом «и другие, в том числе»); морфологической (кванторные местоимения и местоименные наречия, местоименные комплексы, обобщенные значения лица); синтаксической (обобщенно-личные предложения, синтаксические конструкции различных типов).

При моделировании функционально-семантического поля генерализации необходимо учитывать вариантные смыслы обобщения, синкретизм кванторов и уровневую гетерогенность. По структурно-семантическим признакам поле обобщения квалифицируется как полицентрическое (слабо центрированное), не образующее единой гомогенной системы форм, рассеянной (диффузной) структуры со слабой выраженностью границ между центром и периферией [Бондарко 1983: 105].

Думается, наиболее приемлемыми в качестве центральной зоны поля, обладающими наибольшей специализированностью (Е.В. Гулыга и Е.И. Шендельс), наиболее полной эксплицитной реализацией обобщения (А.В. Бондарко), являются местоименные кванторы: *весь, всякий, каждый, любой, везде, всегда, всюду, повсюду, всяк, всячески*. Реализация смыслового инварианта генерализации зависит от типа антецедента прономинатива. Исходя из дифференциации замещения на эндофору и экзофору; наличия глубинной, имплицитной анафоры (А.Е. Кибрик), установление вербального или невербального коррелята местоимения определяет типы обобщения: всеобщее – *Утро всегда обещает...* – говорит Монс, –... Так же, как «утро» Монса, гавань обещает *всегда* (А. Грин); общее для класса конкретных – *Скорее зажигайте все, что горит: зажигайте ваше судно* (А. Грин); дистрибутивное общее – *Дочерей звали: Мака, Бета, Шурочка, Нина и Кася. Каждой из них в семье было отведено амплуа* (А. Куприн); неточное общее – *Эти пестрые ковры солнечных фей, мечущийся трепет которых, не прекращая ни на мгновение ткать ослепительный арабеск, достиг неистовой быстроты, – были везде вокруг, под ногами, над головой* (А. Грин); неопределенное общее – *Стерс любил игру в карты, я – тоже, а так как почти каждый вечер к нему кто-нибудь приходил...* (А. Грин); ограниченное общее – *Вся большая и полутемная передняя была загромождена необычными предметами и одеянием* (М. Булгаков); общее отрицание – *Никто не придет к нему... Никто не думает и не знает о нем* (Л. Андреев); дистрибутивное общее отрицание – *Никто из нас не знал его*.

Богатство смыслового содержания антецедента в художественном тексте может породить некие промежуточные варианты обобщения: *Но лишь кондукторша рванула веревку и трамвай тронулся, кот поступил как всякий, кого изгоняют из трамвая, но которому ехать-то надо* (М. Булгаков) – общее для класса конкретных, ограниченное общее.

Содержание обобщения в тексте интегративно и итеративно: наряду с центральными компонентами, оно передается средствами периферии, взаимно семантически согласуемыми: *Делам такого рода обычна мысль, что все, даже посторонние, знают секрет,*

бывают поглощены фасом, но никто не хочет признать значение профиля (А. Грин). Многие синтаксические комплексы содержат специфические знаки генерализации: *какой (кто, как, когда) бы то ни было; кто (когда, куда...) ни; и подобные; и многие другие, и так далее; вообще; в общем; обычно; как правило; бывает и т. п.*

В тексте нередко соплагаются высказывания или сверхфразовые единства конкретного и общего содержания: Зная свойство слуг всячески раздувать сплетню, а также в ожидании наживы присочинять небывлицы, которыми надеются угодить, я ограничился тем, что принял пока к сведению веселые планы Геза (А. Грин). Такое соположение может служить фоном образного сравнения: Казалось с девушкой произойдет то же, чему обычно подвергается платье, если его – чистое, отглаженное, спокойно висящее на вешалке, – срывают торопливой рукой (А. Грин).

На прагматическом уровне обобщение может приобретать характер художественной типизации, парадоксальность создания которой заключается в максимальной конкретике образа, помещенного в систему целого всеобщего. Ю. Манн, анализируя поэтику Н.В. Гоголя, справедливо считал его мастером художественного обобщения. Ученый описал механизм генерализации, целью которой является возведение конкретного предмета в общенациональный ранг: «Описательная функция дополняется здесь другой – обобщающей» [Манн 1988: 274–275]: *Один бог разве мог сказать, какой был характер Манилова. Есть род людей, известных под именем: люди так себе, ни то ни се, ни в городе Богдан, ни в селе Селифан; Мужчины здесь, как и везде, были двух родов...* (Н. Гоголь).

В художественном тексте категория генерализации становится текстообразующей, интегрирующей; а ее средства – полифункциональными на основе взаимодействия обобщения с другими текстовыми категориями: связностью, информативностью, континуумом, антропоцентричностью и т. д. Концептуальное содержание обобщения в тексте устанавливается за счет фоновых знаний читателя, его опыта, культурной и коммуникативной компетенции. Создавая ассоциативное поле, автор может апеллировать к наиболее общим концептам читателя, декодирующего худо-

жественный образ: *Но он (остров) был прекрасен, словно драгоценная вещь, если положить ее на синий бархат и смотреть снаружи: так и хочется взять* (А. Грин). Сущность подобной когнитивной операции охарактеризовал Ю.Манн: «Мы, наверное, более легко, беспрепятственно охватываем сознанием подобный текст, так как эти сигналы обволакивают изображаемое особой атмосферой субъективно близкого, знакомого. В то же время, создавая такую атмосферу, эти знаки выполняют ассоциативно-побудительную функцию, так как они заставляют читателя дополнять “изображаемое” и “показанное” личным субъективным настроением» [Манн 1988: 276].

Ассоциативно-побудительная функция средств генерализации с тексте опосредует создание авторского концепта, нередко размытого, нечеткого, апеллирующего скорее к подсознанию. Так, в романе А. Грина «Бегущая по волнам» концепт несбывшегося, но реального, как воплощение мечты, сформирован на фоне множественных средств генерализации и постепенно возведен в ранг художественного образа: *Рано или поздно, под старость или в расцвете лет, Несбывшееся зовет нас....*

Концепт художественного произведения уже сам по себе есть обобщение авторских идей, поэтому цельность и завершенность текста достигается путем формирования в сознании автора и читателя наиболее общего смысла как высшего коммуникативного проявления тенденции генерализации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Лингвистические проблемы референции / Н.Д. Арутюнова // Новое в зарубежной лингвистике. Логика и лингвистика. Проблемы референции. – М.: Прогресс, 1982. – Вып. 13. – с. 5–40.
2. Бацевич Ф.С. Функционально-отражательное изучение лексики: теоретические и практические аспекты / Ф.С. Бацевич. – Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1993. – 171 с.
3. Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии / А.В. Бондарко. – Л.: Наука, 1983. – 208 с.
4. Горский Д.П. и др. Краткий словарь по логике / Д.П. Горский, А.А. Ивин, А.Л. Никифоров / Под ред. Д.П. Горского. – М.: Просвещение, 1991. – 208 с.

5. Кубрякова Е.С. Введение / Е.С. Кубрякова // Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. – М.: Наука, 1991. – 240 с.
6. Лещак О.В. Методологические основы функциональных исследований языковой деятельности (на материале славянских языков): автореф. дис. на соискание учен. степ. докт. филол. н.: спец. 10.02.19 «Общее языкознание, социолингвистика, психолингвистика», 10.02.1 – «Русский язык» / Олег Владимирович Лещак. – Краснодар, 1997. – 32 с.
7. Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории / Т.П. Ломтев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 198 с.
8. Манн Ю. Поэтика Гоголя / Ю. Манн. – М.: Худож. литература, 1988. – 414 с.
9. Откупщикова М.И. Местоимения современного русского языка в структурно-семантическом аспекте / М.И. Откупщикова. – Л.: Изд-во Ленинградского гос. ун-та, 1984. – 87 с.
10. Слюсарева Н.А. Проблемы функциональной морфологии современного английского языка / Н.А. Слюсарева. – М.: Наука, 1986. – 213 с.
11. Шелякин М.А. Русские местоимения (значение, грамматические формы, употребление): Материалы по спецкурсу / М.А. Шелякин. – Тарту: Изд-во Тартуского ун-та, 1986. – 120 с.

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ТИПЫ КОГНИТИВНЫХ РЕЛЯТОРОВ РУССКИХ ПРИТЯЖАТЕЛЬНЫХ МЕСТОИМЕНИЙ

Лексико-грамматическая природа русских притяжательных местоимений (далее – ПМ), принадлежащих к «одному из самых загадочных в семантическом отношении классу слов» [Елисеева, Селиверстова 1987: 79], чрезвычайно противоречива: они находятся на стыке лексических и грамматических средств языка, с одной стороны, обладая, по мнению ряда лингвистов, непостоянным, отвлеченным, условным значением, подобно другим разрядам прономинативов, с другой, фиксируя различные типы отношений, унифицированные в русском языке как «присвоение».

Семантика ПМ определяется нами как комбинированная: частично постоянная (значение притяжательности и коммуникативной роли посессора) и частично ситуативно обусловленная

(дистрибуция ПМ формирует тип посессивных отношений, а контекст и ситуация способствует выявлению и уточнению посессора).

В процессе функционирования значение ПМ конкретизируется путем реализации особого типа семантико-грамматического согласования различных наименований посессора с обозначением присваиваемой субстанции (именем притяжательности), и шире – с другими компонентами высказывания и текста. На когнитивном уровне это согласование регулируется пропозициональными структурами притяжательного и непритяжательного характера, которые опосредуют анафорическую функцию ПМ.

Анафору лингвисты трактуют как «отношение, связывающее замещаемое и заместитель так, что выполняются различные условия сохранения и передачи смысла одного элемента другим», «при котором имеет место повторение смысла» [Откупщикова 1984: 17–18]. В.Г. Гак рассматривает замещение как возмещение: «Местоимение употребляется в той позиции, где в силу различных факторов – семантических и грамматических – имя не может быть употреблено» [Гак 1986: 151]. Дискуссионными остаются вопросы о текстовом и надтекстовом статусе замещения (ср.: дифференциацию замещения на эндофору и экзофору, т. е. внутри-текстовое и внетекстовое [Добрускина, Берзон 1986], и суждения о том, что «надо сначала произнести имя, а потом уже можно употреблять вместо него местоимение» [Безруков 1966: 151]). М.И. Откупщикова описывает механизм местоименного замещения, используя метафору петель, протянутых по тексту и замыкающих его. Такие петли могут быть прокурсивными и рекурсивными в зависимости от направленности прономинатива к замещаемому им [Откупщикова 1984: 29].

Однако анафорическая функция ПМ существенно отличается от замещения обозначений лица, предмета, понятия или целой ситуации, свойственного личным, указательным и другим разрядам прономинативов. ПМ соотносят текстовое обозначение или когнитивный коррелят посессора с именем притяжательности не непосредственно, а посредством имплицитной когнитивной структуры, передающей тип отношения притяжательности и актуализируемое этим отношением содержание посессора. Такая

структура названа нами когнитивным релятором (далее – КР). Применительно к личным и указательным местоимениям в лингвистике используется понятие «антецедент», представляющее «элемент текста, данный в предыдущей (или последующей) речи и повторяющийся в сокращенном виде» [Откупщикова 1972: 115], т. е. в виде прономинатива. Для ПМ такое понимание антецедента не может быть приемлемым, ибо посессивы не являются повтором какого-либо наименования, а указывают на отношение притяжательности к нему. Кроме того, КР выявляется в глубинной структуре текста и не всегда совпадает с представленными вербально наименованиями посессора, так как опосредуется семантическими и смысловыми взаимоотношениями имени притяжательности, цепочки обозначений посессора и контекста в целом: *Иван – врач, отец, брат, начальник госпиталя; его сестра* (КР – «Иван – брат»), *его госпиталь* (КР – «Иван – начальник госпиталя»), *его белый халат* (КР – «Иван – врач»). Для декодирования КР ПМ в высказывании: *Все-таки Шекспира надо играть на его родном языке* (В. Азерников) – требуется информация исключительно об этнической принадлежности Шекспира.

Уместно привести высказывание русской исследовательницы Е.М. Вольф, которая, изучая ПМ в иберо-романских языках, выявила одну из сторон анафорической природы данных прономинативов – контекстуальную зависимость выбора антецедента: «Согласование посессива и кореферентного имени основано на семантическом согласовании элементов контекста, в котором участвует и имя, и предикат, от которого оно зависит» [Вольф 1974: 69]. По ее мнению, «отношения антецедента и повтора лишь в редких случаях оказываются семантически простыми» [Вольф 1974: 7]. Утверждение о представленности антецедента личных и указательных прономинативов в поверхностной структуре высказываний также оспаривается некоторыми лингвистами. Так, Е.В. Падучева вслед за У. Куайном отвергает тезис о том, что местоимение – это своего рода сокращение для дубликата-антецедента (ср.: *Каждый хочет, чтобы все его* (т. е. каждого?) *уважали*) [Падучева 1985: 142].

КР посессивного прономинатива, в отличие от антецедента, не устанавливает отношений кореферентности с наименованиями

посессора. ПМ называют отношение, что позволяет им семантически и грамматически регулировать правильность содержательных связей в высказывании и тексте, подключая к этому фонд знаний, памяти, опыта участников коммуникации. К примеру, фраза *Того, кто сидел ближе к костру, уже не было среди нас, но его стихи, казалось, еще звучали в ночном воздухе* содержит вербальное наименование посессора *тот, кто сидел ближе к костру*, но актуализованным КР служит отношение к представленному в глубинной структуре понятию «поэт». Данный КР обусловлен семантикой имени притяжательности *стихи* и некоторыми сведениями о посессоре, имеющимися у участников коммуникации. КР ПМ обязательно соотнесен с субстанцией-посессором и его коммуникативным лицом, которое служит ориентиром цепочки кореферентных наименований посессора. Учет подобной смысловой соотнесенности определяет наличие в современном русском языке различных разновидностей КР, осуществляющих семантико-грамматическое сцепление слов в тексте. Разновидности КР установлены нами на базе матрицы параметров.

По первому параметру – представленности – КР ПМ делятся на реляторы с эксплицитным, частично эксплицитным и имплицитным посессором: первый ориентирован на вербальное обозначение посессора, второй – на его частичную репрезентацию в тексте, третий – на знания о нем и о ситуации, которую он опосредует (к примеру, *Если бы в центре, под самым куполом, на пол поставить колокольню Ивана Великого, то между ее крестом и сводом купола оставалось еще около метра пространства* (А. Коноплин) – КР с эксплицитным посессором; *Ольга выскочила во двор по-деревенски, в затрапезе; хотя их научный поселок пользовался статусом города, быт и нравы отличались сельской простотой* (Ю. Нагибин) – КР частично представляет посессоров – Ольгу и ее мужа, которые проживают в поселке; *Старина не любит красоваться в раме могучей современности, и сколько на нашей памяти увяло слав былых, не поддержанных деянием потомков* (Л. Леонов) – КР имплицитен, относит присвоение личной сферы к единству автора и адресатов романа, опосредуя интерактивность). В последнем случае представлен особый тип притяжательности, названный Т.В. Цивьян фоновой

посессивностью, фиктивным владением, на основе которого нарратор присваивает себе право распоряжаться в текстовом мире, привлекая к этому и читателя [Цивьян 1984: 82].

Второй параметр – соотнесенность с действительностью – позволяет разграничить КР ПМ на референтные, нестрогие референтные и нереферентные. Референтный КР соотносит имя притяжательности с конкретным реальным или существующим в текстовом мире посессором (могущим быть неизвестным или обобщенным): *То готовила завтрак, разговаривая с хозяйкой, то расспрашивала ее старших детей об уроках в школе* (А. Коптелов); *Какой-то художник прислал мне свою картину*. Нестрогий референтный КР связывает присваиваемое с «обобщенным представлением о классе предметов, которые можно обозначать данным лексическим знаком» [Гак 1977: 45]: *Художник со своим восприятием мира имеет огромные возможности воздействия на человека; Спрашивали ли Вы какого-нибудь художника о том, как рождается замысел его картин?* К нестрогим референтным относим также КР, сопологающий имя притяжательности с эпизодически возникшим гипотетическим посессором (Л. Карттунен): *Тот, кто решится стрелять, будет убит прежде, чем исполнит свое решение*. Нереферентные КР формируют отношения притяжательности с именами действия, качества и под.: *Но каждый ли детсадовский педагог обратит внимание на обыкновенную стеснительность ребенка и тем более станет доискиваться ее причины* (В. Аграновский).

Третий параметр классификации – целостность посессора – обуславливает выделение целостного, объединенного и дистрибутивного КР: первый ориентирован на единого посессора, второй – на их объединение на базе имени притяжательности, третий – на каждого из состава посессоров в отдельности (ср.: *Капа Подгорная брала уроки сварного дела у Босоногова, чтобы полемизировать со сварщиками, вооружившись всеми тонкостями их профессии* (В. Кожевников) – целостный КР; *Мечтали, что кандидатская – это, конечно, большая их победа. Их, – потому что Лена помогала Ивану Антоновичу – чертила, перепечатывала на машинке и редактировала текст* (С. Крутилин) – объединенный КР; *Все знали, что их дети сейчас*

вне опасности (посессор – каждый из родителей) – дистрибутивный КР).

По четвертому параметру – степени определенности посессора – разграничиваем определенный, неопределенный и кванторный КР: первый может получить определенность в контексте (*Он спохватился в ту самую минуту, когда-**чья-то** рука осторожно стала открывать дверь* (А. Иванов) – из левостороннего контекста читатель знает, что рука принадлежала Терентию; *И чувствуя идущий от чешуи запах **чьих-то** обдышанных кострами неизвестных рук* (Е. Евтушенко) – КР неопределенен; *Все выпускники собрались у стен своей школы – КР соотносит с посессором ограниченной определенным признаком общности*). Нередко неопределенность КР обусловлена авторскими намерениями, направленными на формирование эмоциональной выразительности текста (*Ему почудилось, будто **чья-то** безжалостная рука до отказа качнула рычаг его горна и выдула из мехов лучшую часть его жизни* (А. Калинин), на характеристику или самохарактеристику персонажей (*Как все это унижительно, как все это недостойно его, Игоря Селезнева, летящего в свое блистательное будущее почему-то с **чьей-то** кожаном-никелированной рукой* (Е. Евтушенко) – протез руки принадлежал Васюткину, другу отца Игоря. Вести эту руку в своем чемодане Игорь считал унижительным, отсюда коннотация пренебрежительности, отрицательной оценочности у ПМ *чья-то*, что служит во внутреннем диалоге самохарактеристикой Игоря – себялюбца и эгоиста).

Пятым параметром служит широта смыслового объема посессора: от единичного до расчлененного понятия и образа. Расчлененные понятия могут уточнять какую-либо особенность посессора (*Только одна из близко стоящих молодых, простоволосая, – завитки волос свисали по сторонам ее открытого жалостливого лица, – вдруг выронила опростанный чугун* (В. Корнилов)) или ситуацию, с ним связанную исходя из имени притяжательности (*В моей учебной роте был курсант Пискунов* (К. Воробьев), посессор – лейтенант Воронов, командир роты).

Наибольший объем содержания имеет КР-образ. В романе Ю. Бондарева «Игра» описание встречи режиссера Крымова

с оклеветавшим его Гулиным содержит конструкцию с ПМ: *Нечто назойливое заставило Крымова внимательно взглянуть на парня. Он узнал эти крепкие щеки, крепкие большие губы... Это был шофер Гулин... Его воспаленные с красными белками глаза злобно рыскнули мимо Крымова.* В данном фрагменте посессор вербально оформлен, однако КР выходит за рамки сегмента текста, обращаясь к информации об образе — знанию читателя о поступках посессора, так как того требует семантическое согласование имени притяжательности *глаза* с предикатным сочетанием *злобно рыскнули мимо*. Особенно актуален КР, соотнесенный с образом, в поэтическом произведении, где нередко ПМ являются смысловым стержнем, стягивающим к себе все содержательные нити. В приведенном ниже стихотворении «Поэзия» А. Чепурова левый контекст ПМ приобретает концептуализирующий смысл в проекции на посессивную конструкцию.

<i>Весь город</i>	<i>И девушка —</i>
<i>В снегу тополином,</i>	<i>В платьице светлом</i>
<i>Пушинки плывут</i>	<i>По Летнему саду</i>
<i>По Неве.</i>	<i>Идет.</i>
<i>Не тают</i>	<i>Волос</i>
<i>На камне старинном,</i>	<i>Золотистая лунность.</i>
<i>На теплой июльской траве.</i>	<i>В глазах</i>
<i>Гонимые ласковым ветром,</i>	<i>Васильковая Русь:</i>
<i>В аллеях</i>	<i>Моя ленинградская юность,</i>
<i>Свершают полет.</i>	<i>Моя довоенная грусть.</i>

КР соотносит имена притяжательности с образом лирического героя, который является, по словам В.В. Виноградова, «концептуальным воплощением сути произведения, объединяющим всю систему речевой структуры» [Виноградов 1971: 83]. Лирический герой — ленинградец, человек довоенного поколения молодежи, возможно, фронтовик; любящий свою землю, вспоминающий молодость, юношескую любовь, родной город июльской поры. Тем самым ПМ служит концептуальным ориентиром произведения, используя глубинный КР-образ.

Шестым параметром служит возможность предикатного осложнения, обусловленного семантико-смысловым согласованием посессора и имени притяжательности. На этом основании

разграничиваем предикатно-характеризующий (*Костя – весельчак. Его остроты метки и точны*); предикатно-классифицирующий (*А ты знаешь, Иван Иванович, я ведь во время войны адъютантом был у генерала. ... – А ты после войны не встречал своего генерала* (Е. Евтушенко)) и предикатно-ситуативный (*Ты, Виктор Петрович, в мой мотор не суйсь ... – осерчал Иван Иванович Заграничный* (Е. Евтушенко) – КР соотносит с посессором Иваном Ивановичем Заграничным, который ремонтирует лодочный мотор). Однако не всякая характеристика посессора может быть включена в КР: она должна семантически согласовываться с элементами текста: *Иван Петрович скуп. Его жена работает у нас на заводе...* (КР соотносит с посессором «Иван Петрович – муж»). В приведенном сегменте текста для ПМ не актуальна информация характеристики, ибо констатация данного свойства посессора не находит дальнейшего развития в последующей фразе.

Описанные разновидности КР в тексте (речи) могут реализоваться в совокупности нескольких признаков, опосредовать связность текста, определять декодирование его информационного массива читателем, способствовать формированию текстовых концептов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Безруков В.И. О некоторых спорных положениях учения о местоимении / В.И. Безруков // Ученые записки Тюменского гос. пед. ин-та. Современный русский язык и диалектология. – Тюмень, 1966. – Сборник 30. – Вып. 4. – С. 150–154.
2. Виноградов В.В. О теории художественной речи: Учебное пособие / В.В. Виноградов. – М.: Высшая школа, 1971. – 240 с.
3. Вольф Е.М. Грамматика и семантика местоимений (на материале иберо-романских языков) / Е.М. Вольф. – М.: Наука, 1974. – 224 с.
4. Гак В.Г. О синонимическом инварианте и синонимии предложения / В.Г. Гак // Вопросы романо-германской филологии. Синтаксическая семантика: Сборник научных трудов МГПИИЯ им. М. Тареза. – М., 1977. – Вып. 112. – С. 42–50.
5. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Морфология: Учебник для филол. факультетов университетов / В.Г. Гак. – М.: Высшая школа, 1986. – 312 с.

6. Добрускина Э.М., Берзон В.Е. Синтаксические сверхфразовые связи и их инженерно-лингвистическое моделирование / Э.М. Добрускина, В.Е. Берзон. – Кишинев: Штиинца, 1986. – 168 с.
7. Елисеева А.Г., Селиверстова О.Н. Семантическая структура местоименного значения / А.Г. Елисеева, О.Н. Селиверстова // Вопросы языкознания. – 1987. – № 1. – С. 79–92.
8. Откупщикова М.И. Местоимения современного русского языка в структурно-семантическом аспекте: Учебное пособие / М.И. Откупщикова. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. – 87 с.
9. Откупщикова М.И. Некоторые закономерности распознавания связного текста / М.И. Откупщикова // Лингвистические проблемы функционального моделирования речевой деятельности. – Л., 1982. – Вып. 5. – С. 21–41.
10. Откупщикова М.И. Семантическая классификация местоимений / М.И. Откупщикова // Современные проблемы русского языка и методики его преподавания в вузе и школе / Под ред. Р.Ф. Носкова. – Саратов, 1972. – С. 115–119.
11. Падучева Е.В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью: Референциальные аспекты семантики местоимений / Е.В. Падучева. – М.: Наука, 1985. – 272 с.
12. Селиванова Е.А. Функционально-семантическая характеристика категории притяжательности в современном русском языке (притяжательные местоимения): дис. на соискание учен. степ. канд. филол. н.: спец. 10.02.01 «Русский язык» / Елена Александровна Селиванова. – Киев, 1988. – 200 с.
13. Цивьян Т. В. Об одном аспекте посессивности и способах его выражения в балканских языках / Т.В. Цивьян // Славянское и балканское языкознание. Язык в этнокультурном аспекте. – М.: Наука, 1984. – С. 79–86.

ЕТНОЛІНГВІСТИКА ТА ЛІНГВОКОНЦЕПТОЛОГІЯ

ФЕНОМЕН ЕТНІЧНОСТІ В ЕТНОЛОГІЇ Й ЕТНОЛІНГВІСТИЦІ

Проблема визначення етносу є ключовою в різних гуманітарних галузях знань. Термін «етнос» використовують в етнологічній літературі досить давно, однак наукове осмислення його як спеціального поняття для позначення особливої спільноти людей відбулося протягом останніх десятиліть у результаті підвищення уваги до проблем етногенезу, етнічної історії, психології, культури й етнології. Попри таку посилену увагу, в етнології до сьогодні не склалося загальноприйнятого тлумачення цього терміна.

У зв'язку з дефініцією етносу розглядають не менш дискусійну та складну проблему етнічної ідентичності, або етнічності як категорії, що передбачає встановлення диференційних та інтегровальних рис етнічних груп. Термін «етнічність» запозичено із західної етнології, де перевагу у тлумаченні здебільшого надають специфіці культурних рис групи. Російський етнолог О.П. Садохін зазначає, що важливу роль у вивченні етнічності відіграли наукові праці норвезького вченого Ф. Барта, який вважав, що ознаки етнічних груп не можна обмежувати лише культурними, оскільки етнічні групи визначені характеристиками власного самоусвідомлення, тобто такими, з якими ідентифікують себе люди або вони ідентифікуються так іншими людьми [Садохин 2002: 79].

На нашу думку, висвітлення проблеми етнічної ідентичності потребує аналізу низки дискусійних питань, який уможливить окреслення сутності етносу. Отже, метою нашої статті є обґрун-

тування етнічності як феномена етнології й етнолінгвістики та з'ясування її співвідношення з поняттям етносу.

Перше питання стосується історичної природи етносу як підґрунтя його виникнення та самоусвідомлення. Розгляд цієї проблеми залежить від альтернативи, яку пропонують, з одного боку, примордіалістський (об'єктивістський) підхід до з'ясування походження етнічності, з іншого, інструменталістський і конструктивістський. Згідно з першим підходом етнос є реально існуючим угрупованням, яке має об'єктивне підґрунтя у природі та суспільстві, його представники належать до однієї раси, мають «розширену форму відбору за спорідненістю», що виражається в певних біологічних механізмах. Етнічність ґрунтується на природному зв'язку людини з групою, детермінованому генетичними й географічними чинниками. Подібні думки були висловлені російським ученим Л.М. Гумільовим, для якого етнос визначений біологічно та географічно й виникає шляхом отримання єдиного заряду енергії – пасіонарного поштовху.

У межах примордіалізму етнологи виокремлюють еволюційно-історичну течію, що виходить із положення Й. Гердера про народ як спільноту, яка формується на підставі єдності крові та ґрунту. У СРСР подібний підхід було представлено в концепції етносу С. Широкогорова, який ще у 20-ті р. р. XX ст. розглядав етнос як головну форму існування локальних груп людства, а ознаками етнічності вважав спільність походження, звичаї, мову й уклад життя. Радянський етнолог Ю.В. Бромлей трактував етнос, формування якого, на думку дослідника, є тривалим процесом, як соціальну групу людей, що історично склалася й пов'язана спільністю території, мови та культури [Бромлей 1983]. Однак такі етносоціальні організми, на відміну від виокремлених Ю.В. Бромлем етнікосів, об'єднаних лише спільними мовою, культурою та самосвідомістю, кваліфікували як самостійні макро-одиниці суспільного розвитку. Така трактовка відкривала шлях для можливості подолання етнічності та сприяла виникненню теорій «плавильного котла», згідно з якими у процесі створення національної держави відбуватиметься національна уніфікація етносів за спільністю території й державної мови.

Протилежний підхід до формування етнічності закладений в інструменталістських і конструктивістських концепціях, які приймають етнос як факт, але вважають етнічність продуктом етнічних міфів, створених елітою суспільства для досягнення влади, або ідеальним конструктором письменників, науковців, політиків. Для індивіда звернення до культурних традицій є реалізацією прагнення до стабільності. З цією метою він використовує міф про спільну історичну долю, історію, культуру свого народу. У конструктивізмі етнос ґрунтується на соціальному конструюванні уявних спільностей і вірі в них із залученням історичного контексту. З огляду на це заслуговує на увагу концепція радянських етнологів О. Арутюнова та М.М. Чебоксарова, у якій етнічна ідентичність залежала від трансляції інформації від покоління до покоління, що забезпечувало наступність і стабільність у часі етнічної системи, яка постає як ареал підвищеної щільності інформації. Окреслені підходи мають певну міру вірогідності, оскільки самоусвідомлення етносу здійснюється насамперед самим угрупованням, маючи як раціональну, так й ірраціональну основу. Раціональне лежить в площині певних об'єктивних ознак єдності, ірраціональне пов'язане з міфами суспільної свідомості, які використовують найпотужнішу інтегровальну силу, вияви якої не можуть бути ані доведені, ані спростовані, – віру.

Друге питання передбачає встановлення параметрів етнічної ідентичності. Протягом багаторічної дискусії щодо цього питання в етнології було висунуто зовсім різні параметри етнічності, а найчастіше – їхній комплекс. В об'єктивістському підході такими параметрами є спільність території, ландшафту, навіть генетичної спорідненості, або генетичного коду. Згідно з концепцією Л.М. Гумільова, етнос не є соціальною групою, а енергійною, оскільки почуття взаємної симпатії зумовлене процесом обміну біогеохімічною енергією живої речовини біосфери; етноси мають різну частоту коливань енергетичного поля, що є підґрунтям поділу на своїх і чужих. На думку дослідника, найбільш істотною рисою нового етносу, що утворився в результаті пасіонарного поштовху, є специфічні стереотипи поведінки, які передаються шляхом сигнальної спадковості на базі культури [Гумилев 1997; Гумилев 2007]. В еволюційно-історичному напрямі примордіалізму

диференціація етносів здійснюється на підставі спільності мови, єдиного походження, комплексу звичаїв, укладу життя, що зберігається традицією. Ю.В. Бромлей до параметрів етнічності зараховує територіальну спільність, стабільні особливості культури, мови, психіки, а також назву (етнонім) й усвідомлення власної єдності та відмінності від інших як самосвідомості. Причому лише вся сукупність наведених параметрів визначає етнос як соціальну групу [Бромлей 1983]. Цікаво, що мова розглядається як умова формування етносу та результат етногенезу, хоч «поняття етнічної та мовної спільності не збігаються, оскільки різні етноси можуть користуватися однією мовою, і, навпаки, єдиний етнос може застосовувати у спілкуванні різні мови (або діалекти)» [Алефиренко 2002: 263].

Етнічна ідентифікація передбачає обов'язкове етнічне самоусвідомлення як відносно стійку систему свідомих уявлень на рівні віднесення себе до певного етносу; а також наявність етнічного почуття – свідомого, але неосмисленого відчуття своєї належності до етносу, його культури, що викликає гордість за свій народ, любов до Вітчизни, емоційно позитивне сприйняття явищ етнічної культури, інтересів свого народу, навіть готовність до самопожертви в ім'я свого народу, яке може поєднуватися з екстремальним, гіпертрофованим почуттям переваги власного народу над іншими, ненавистю до чужих етносів, прагненням до їхнього підкорення й навіть знищення.

На думку переважної більшості етнологів, головною диференційною рисою етносу є культура в широкому її розумінні, що являє собою збережені в колективній пам'яті символічні способи матеріального й духовного усвідомлення світу, моделі його пізнання й інтерпретації, а також способи колективного існування представників різних народів, одного етносу або певної його групи [Селіванова 2008: 271]. Прибічники інструменталістського підходу практично не цікавилися параметрами етнічності через опертя на прагматизм: оскільки етноси існують, вони задовольняють якісь конкретні потреби людини або групи та полегшують їхню життєдіяльність й існування в суспільстві. Єдиним визнаним параметром етнічності в цих теоріях є культурні традиції, творча спадщина, адже етнос як інформаційний фільтр використовує

культурні традиції як однорідний, циклічний, стабільний захисний механізм в умовах неупорядкованості й хаотичності сучасного світу. У конструктивізмі параметри етнічності задані «кордонами» групи, якими вона обмежує сама себе. Ці кордони насамперед відділяють культурні розбіжності і є конвенційними. Вони виникають передовсім у свідомості як культурна самоідентифікація. Етнічну ідентичність розглядають і як результат спільних із членами етнічної групи уявлень, ідей, повсякденного досвіду, культури, історії, вірувань, мови, комунікативної поведінки тощо, сформованих у процесі етнокультурної соціалізації та при взаємодії з іншими народами.

Останнім часом посилюється роль ще одного не менш важливого параметра етнічної ідентифікації – психічного складу етносу як сукупності специфічних рис характеру, ментальності, свідомості. Цю ознаку обстоював російський філософ Г.Г. Шпет, який у своїй книзі «Введение в этническую психологию» висловив думку, що психологію народу потрібно досліджувати на підставі збагнення смислу об'єктивних культурних явищ, у яких фіксуються типові суб'єктивні почуття народу. Згідно з його концепцією, «дух народу», тобто народний характер, символізує смисл й ідею народу [Шпет 1996]. Однак віртуальність «народного духу» нерідко зумовлює скепсис етнологів щодо висунення цього параметра як диференційного. Приміром І.С. Кон вважає, що треба говорити не про якийсь національний характер, а про деякі специфічні особливості психології в окремих груп людей, які складають конкретний народ [Кон 1975]. Л.М. Гумільов наголошував на тому, що національний характер є міфом, позаяк він змінюється протягом еволюції етносу [Гумилев 1997: 432]. Проте в сучасній етнології усталеною є думка про наявність статичних і динамічних рис психологічного складу етносу: перші є стійкими продуктами етногенезу, другі можуть змінюватися, зникати та з'являтися знов. До статичних компонентів психології етносу відносять етнічний характер, темперамент, етнічну свідомість, менталітет народу.

Етнічний характер є сукупністю найбільш виразних особистісних ознак (фізичних і духовних) психічного складу, притаманних представникам певного етносу. Це поняття є віртуальним

й узагальненим, адже психіка кожної людини є індивідуальною. Однак етнічний характер устанавлюється за найбільш яскравими психологічними якостями, властивими етносу, на відміну від інших. Г. Лебон наголошував: «Тисяча французів, тисяча англійців, тисяча китайців, узятих випадково, безсумнівно, повинні відрізнятися один від одного, однак вони мають через спадковість їхньої раси спільні ознаки, на основі яких можна відтворити ідеальний тип француза, англійця, китайця, аналогічний ідеальному типу» [Лебон 1999: 22]. Етнічний характер виявляється у стереотипах сприйняття, відчуття, поведінки і встановлюється не лише шляхом самооцінки, а й на підставі стереотипізації рис характеру представниками інших етносів. Дослідники зауважують, що риси етнічного характеру можуть модифікуватися, вони є динамічними, однак їхня динамічність реалізується протягом тривалого часу, тому вони здаються чітко фіксованими, закріпленими у психіці етносу [Садохин 2002: 145]. Вияви етнічного характеру позначені терміном «базова структура характеру» в концепції американської дослідниці Р. Бенедикт, яка висунула гіпотезу про те, що кожній культурі властивий свій специфічний тип особистості з певною домінантною рисою й моделлю поведінки [Етнология 1989].

Наведені параметри етнічної ідентичності варто розглядати з позиції їхньої інтегрувальної, ніж диференційної функції. Приміром, мова, швидше, є етноінтегрувальним параметром, ніж диференційним, оскільки положення про те, що етнос об'єднує спільна мова його представників, має менше виключень, ніж твердження, що етноси диференціюються на підставі мовного параметра.

Третє питання передбачає різні підходи до суб'єкта встановлення етнічної належності. В окремих теоріях визначальною є насамперед думка індивіда, який усвідомлює себе членом етнічної спільноти. Ідентифікація себе як члена певного етносу, як вважають дослідники, здійснюється на соціально-психологічному рівні, коли уявлення про себе формуються як похідні від усвідомлення людиною власної причетності до певної соціальної групи. Не менш важливим визнається й самоусвідомлення за домовленістю відносно етнічних «кордонів» між членами групи. Індивід у такому

випадку порівнює власну групу з іншими й поводить ся так, щоб представити свою групу в найкращому вигляді.

В інструменталізмі такими суб'єктами вважаються владні структури, суспільно-політичні еліти, в конструктивізмі, як уже зазначалося, – письменники, науковці, політики. Представник останнього підходу Ф. Барт проголошує конвенційну природу етнічності, яка визначається ситуаційно, породжується у процесі соціального обміну, що проходить на етнічній межі і крізь неї, тобто можливим є власне внутрішнє етнічне самовизначення й зовнішнє визначення зважаючи на позицію чужих, а не своїх. Деякі етнологи примордіалістського напрямку висловлюють думку про генетичне закодування етнічної ідентичності, тим самим наголошуючи на безсуб'єктній природі цього явища, адже людина є об'єктом етнічної спадковості.

Як здається, суб'єктом етнічної ідентифікації може бути як сам індивід, так і угруповання як їхня сукупність за умови інтегруючої ролі ряду об'єктивних факторів (приміром, спільності території, мови, історичної пам'яті, стереотипів етнічної культури тощо) і впливу дискурсу влади й еліт. Не менш важливим суб'єктом усвідомлення етнічності є й «чужі» етнічні групи.

Четверте питання стосується способу й мети етнічної ідентифікації. У науковій літературі розглядають принаймні три головних способи: від природного, спадкового наслідування стереотипів і норм етносу до примусового засвоєння етнічних традицій або вільного й усвідомленого вибору власної етнічної ідентифікації. О.П. Садохін описує принаймні сім типів етнічної ідентичності: 1) нормальний, коли образ народу сприймається як позитивний і потреба в ідентифікації визначається типом особистості й ситуацією; 2) етноцентричний із некритичною перевагою сприйняття власного етносу з елементами етноізоляціонізму; 3) етнодомінуючий, коли належність до етносу є домінантною цінністю людини; 4) етнічний фанатизм як крайня форма етнічної ідентичності, доведена до можливості самопожертви; 5) етнічну індиферентність як байдужість до власної ідентичності; 6) етнонігілізм як космополітизм; 7) амбівалентну етнічність, що явно не виражена і здебільшого спостерігається у змішаному етнічному середовищі [Садохин 2002: 134–135].

Мета етнічної ідентифікації залежить від способу усвідомлення індивідами належності до етносу. Здебільшого вона є утилітарною й розглядається в категоріях користі, комфортного стану, прагнення до стабільності існування, впорядкованості. Етнічність постає як засіб у колективному прагненні до матеріальної переваги, як репертуарна роль, свідомо чи несвідомо обрана індивідом або групою. Усвідомлення людиною власної етнічної ідентичності, на думку інших дослідників, детерміноване конкретними суспільними потребами й індивідуальністю особистості. О.П. Садохін стверджує, що сьогодні під впливом філософії постмодернізму найбільш поширеною дефініцією етносу є суб'єктивістська, що ігнорує спільність території, історії, кліматичних умов, ландшафту і т. ін., тобто етнос кваліфікують як групу, члени якої мають спільну назву (етнонім), комплекс певних спільних рис у культурі, міф про спільне походження й колективну історичну пам'ять і пов'язують себе з певною територією та з почуттям солідарності [Садохін 2002].

З'ясування природи етносу передбачає і його розрізнення з поняттями етнічної спільноти, народу, нації. Одними з перших до наукового обігу радянської етнології термін «етнічна спільнота» увели етнографи М. Левін і М.М. Чебоксаров [Левин, Чебоксаров 1957]. Вони визначали це поняття як групу людей, що історично склалася й поєднана спільністю території свого формування, мови й культури. Разом із тим дослідники вважали, що поняття «етнічна спільнота» ширше за поняття «народ», оскільки воно позначає сукупність близьких за мовою й культурою народів і навіть груп споріднених народів [Советская этнография 1970: 92]. Складність проблеми була відзначена раніше австрійським соціологом Е. Франсисом і швейцарським науковцем А. Дамі у статті «Визначення етнічної спільноти». Етнічну спільноту нерідко ототожнюють з етносом або нацією залежно від підходів до їхнього тлумачення, її ознаками визнають етнічну самосвідомість, мову, культуру, територію, певну форму соціально-територіальної організації або чітко виражене прагнення до створення такої організації [Козлов 1969: 56]. В.І. Козлов навіть припускає можливість метисації етнічних груп, що належать до етнічної спільноти. С.О. Токарев підґрунтям формування етнічної спільноти вважає

«певні соціальні зв'язки: спільність походження, мову, територію, державну належність, економічні зв'язки, культурний уклад та релігію» [Токарев 1964: 12]. Загалом, термін «етнічна спільнота» все більше поступається місцем поняттю нації, кваліфікація якого до сьогодні також залишається неоднозначною.

Ще на початку ХХ століття австрійські науковці Р. Шпрингер й О. Бауер висунули теорію про національний характер як найважливішу ознаку нації. Відзначивши інтегровальну роль спільності мови у формуванні нації, О. Бауер наголосив на тому, що деякі нації говорять однією мовою, однак являють собою різні народи, а деякі взагалі не мають власної мови. З цього факту він робить висновок про те, що нація – «це сукупність людей, пов'язана спільністю характеру на підставі спільності долі» [Бауер 1909: 2].

У радянській історичній науці також дискутувалося питання відмінності понять «нація» і «народ». Воно мало політично заангажований характер, зумовлений потребою обґрунтування ознак особливої соціальної спільноти – радянського народу. До найважливіших ознак нації, керуючись сталінською дефініцією (історіографи приписують її К. Каутському), радянські вчені відносили не лише мову, культуру та територію, а й спільність походження, державної належності, економіки, релігії тощо. Деякі науковці вважали, що основою формування нації є колективне усвідомлення почуття спільності, що виявляється у прагненні жити разом. Найвищою формою цього прагнення є бажання мати свою державу [Kohn 1944: 13–14].

На сторінках журналу «Вопросы истории» у 1966–1968 р. р. було розгорнуто дискусію з приводу дефініції поняття «нація». Як зазначає О.С. Баронін, «хоч дискусію, по суті, зводили до тлумачення нації, було висловлено чимало думок, важливих із точки зору етнічних процесів у сучасному світі» [Баронін 2000: 30]. Так, спільність економічного життя нації ставили під сумнів М.М. Чебоксаров [Чебоксаров, Чебоксарова 1985] і В.І. Козлов. Останній вважав, що спільність економіки властива не тільки нації, скільки державі й визначається не тільки етнічними, скільки політичними кордонами [Козлов 1969], проте, оскільки державність є ознакою нації, то спільну економіку також можна вважати інтегровальним параметром нації.

Згодом на перший план знов виходить поняття «етнос», яке розглядають як один із компонентів етнічної спільноти. Сьогодні на пострадянському просторі поняття «етнос» звичайно відділене від поняття «нація» через специфіку сприйняття останнього терміна в різних державах колишнього СРСР, що залежить від ступеня етнічної гомогенності й гетерогенності складу населення цих держав і національної політики. Як зазначає О.С. Баронін, нація ґрунтується насамперед на соціальному принципі, для неї характерні значна внутрішня згуртованість і високий рівень національного самоусвідомлення [Баронин 2000: 46]. Ознакою етносу, як і нації, вважається передусім спільність мови, хоч у такому випадку виникає питання, наскільки повинні розходитися діалекти й наріччя, щоб відносити їх до однієї мови, і як кваліфікувати мовну належність діалектів контактних зон двох і більше мов. Спільність мови для англійців, американців, етносів країн Латинської Америки не усуває культурних і психологічних відмінностей між етносами так само, як і об'єднання нації однією державною мовою. Виникає явище лінгвоетнічного антагонізму, коли людина належить за психологічним складом, культурою до одного етносу, а її мовою є мова іншого етносу. Наприклад, українці з походження мешкають в Україні, мають усі ознаки українського етносу – звичаї, культуру, побутову свідомість, але «думають» російською мовою, навіть говорячи й українською. Міграція представників певних націй, дифузні зони спільного проживання, міксація етносів, історичні події, державна політика і т. ін. є чинниками, що ще більше ускладнюють проблему визначення етносу й нації. Багато залежить і від політичної оцінки питання співвідношення етносу й мови владними структурами. Наприклад, ретороманську мову у Швейцарії, де її носіїв (фриулів і ладинів) 50 тис. осіб, тобто 1% населення, установлюють як державну, а в Італії, де ретороманців 720 тис., визнають лише ретороманський діалект італійської мови.

Як здається, поняття «етнос» має кваліфікуватися так би мовити «в ідеалі», оскільки реальне життя народів нерідко зміщує інваріантні ознаки етносу та створює маргіналії різних типів. Отже, етносом в ідеалі є історично сформована, об'єднана спільним етнічним сукупністю носіїв однієї мови, що усвідомлюють себе

як угруповання на підставі близькості психологічного складу, спільності культурних традицій і норм, досвіду, сформованих у процесі етнокультурної соціалізації та взаємодії з іншими народами.

Наведена дефініція не претендує на визначальну й потребує застережень, оскільки вона є інваріантною, віртуальною, реальне ж життя етносів і конкретні процеси етнічної ідентифікації демонструють різноманітні відхилення від окреслених параметрів. Наприклад, спільний етнонім мали всі принаймні слов'янські етноси колишнього СРСР (за кордоном їх часто називали росіянами). Спільність, приміром, англійської мови наявна в різних етнічних груп; арабською мовою користуються всі арабські країни, Сомалі і Джибуті, німецькою – німці й австрійці, іспанською – в Іспанії, 20 країнах Латинської Америки й на Філіппінах, і, навпаки, мешканці Каталонії й Валенсії – автономних областей Іспанії – використовують офіційну каталанську мову поряд із державною іспанською, представники мордовського етносу користуються двома фінно-угорськими мовами: мокшанською й ерзянською. Близькість психологічного складу може бути властивою різним етносам (наприклад, чуттєвими інтровертами є норвежці, шведи й китайці, за класифікацією К.Г. Юнга; за типологією А. Аугустинавічуте, народи Південної Америки та іспанці є сенсорно-етичними екстравертами і. т. ін.).

Підводячи підсумки, варто зазначити, що реальність існування етносів не підлягає сумніву, а їхніми інтегрувальними ознаками є як об'єктивні, так і суб'єктивні параметри етнічності за умови визначальної ролі самоусвідомлення її суб'єктів. Диференційні ознаки етнічної ідентичності, на нашу думку, є менш виразними й більш розмитими, однак їхнє обґрунтування постає як важливе завдання для дослідників проблеми, оскільки уможливить розгляд численних винятків і маргіналій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефиренко Н.Ф. Поэтическая энергия слова: Синергетика языка, сознания и культуры / Н.Ф. Алефиренко. – М.: Академия, 2002. – 394 с.
2. Баронин А.С. Этническая психология / А.С. Баронин. – К.: Тандем, 2000. – 264 с.

3. Бауэр О. Национальный вопрос и социал-демократия / О. Бауэр. – СПб.: Ригнер, 1909. – 224 с.
4. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса / Ю.В. Бромлей. – М.: Наука, 1983. – 413 с.
5. Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало. Популярные лекции по народоведению / Л.Н. Гумилев. – М.: Айрис-пресс, 2007. – 382 с.
6. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Л.Н. Гумилев. – М.: Институт ДИ-ДИК, 1997. – 640 с.
7. Козлов В.И. Динамика численности народов. Методология исследования и основные факторы / В.И. Козлов. – М.: Наука, 1969. – 407 с.
8. Кон И.С. Национальные особенности психологии людей // Социальная психология / И.С. Кон. – М.: Наука, 1975. – С. 15–21.
9. Лебон Г. Психология толп / Г. Лебон. – М.: Институт психологии РАН, 1999. – 416 с.
10. Левин М., Чебоксаров Н.Н. Очерки общей этнографии / М. Левин, Н.Н. Чебоксаров. – М.: Наука, 1957. – 254 с.
11. Садохин А.П. Этнология / А.П. Садохин. – М.: Гардарики, 2002. – 256 с.
12. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с.
13. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
14. Советская этнография. – М., 1970. – № 3. – С. 92–101.
15. Токарев С.А. Проблема типов этнических общностей (к методологическим проблемам этнографии) / С.А. Токарев // Вопросы философии. – 1964. – № 11. – С. 12–21.
16. Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы. Расы. Культуры / Н.Н. Чебоксаров, И.А. Чебоксарова. – М.: Наука, 1985. – 256 с.
17. Шпет Г.Г. Введение в этническую психологию / Г.Г. Шпет. – СПб.: ПЭТ, 1996. – 154 с.
18. Этнология в США и Канаде. – М.: Наука, 1989. – 328 с.
19. Kohn H. The Idea of Nationalism. A Study of its Origins and Background / H. Kohn. – N.Y.: McMillan Company, 1944. – 735 p.

МЕХАНІЗМИ СТЕРЕОТИПІЗАЦІЇ В ЕТНОСВІДОМОСТІ Й МОВІ

Сучасні лінгвістичні студії з огляду на тенденцію до всеєдності різних галузей знань характеризуються застосуванням понять і термінопозначень дотичних наукових дисциплін. Одним із таких термінів є стереотип, який є ключовим у соціолінгвістиці, етнолінгвістиці й лінгвокультурології. Попри розробленість цього поняття в інших науках, його розуміння в лінгвістиці залишається дискусійною проблемою переважно через необґрунтоване накладання стереотипу на мовні структури, ототожнення з деякими лінгвістичними поняттями.

Метою нашої статті є з'ясування природи стереотипізації в етносвідомості і її відтворення в мові й мовленні на підставі аналізу наявних у науковій літературі концепцій стереотипу, встановлення його статусу в колі близьких лінгвістичних термінів.

Термін «стереотип» з атрибутом «соціальний» у значенні «образу в голові людини й думки про це», уведений американським соціологом В. Ліппманном у 1922 р. при аналізі впливу знань про предмет на його оцінку та сприйняття [Lippmann 1922: 14–16] і використаний не лише в лінгвістиці, а й у соціології, психології, етнографії, когнітології, культурології, літературознавстві тощо. Стереотипи можуть бути раціональними й ірраціональними, тобто такими, що викривляють об'єкт власного відображення, належать до міфологічного мислення, не можуть бути доведеними чи спростованими та приймаються на віру. Дискусійною проблемою є обов'язковість чуттєвої, емоційної забарвленості стереотипу. Оцінка в його структурі може бути як логічною, так і емоційною, тому, на наш погляд, обов'язковість сенсорного компонента в кожному стереотипі може бути поставлена під сумнів. Деякі дослідники в галузі соціології взагалі ототожнюють стереотип тільки з оцінкою раціонального типу, що також є необґрунтованим. У соціології, звідки цей термін прийшов до лінгвістичних студій, стереотип застосовували переважно з метою опису певної думки, закріпленої в суспільстві за відповідними явищами, найчастіше за різними соціальними групами та членами цих груп: приміром, групі людей стереотипізація приписувала ті чи інші позитивні або

негативні ознаки, риси характеру, особливості поведінки, культурні звички [Акимова, Гудаевичус 2003: 97]. В. Ліппманн указав на подвійну функцію стереотипів: психічну, що полягає в економії зусиль при пізнанні світу, і суспільну, що стосується захисту суспільної позиції, цінностей і прав.

Підґрунтям формування стереотипів є головне прагнення людини вилучити з наявної ситуації все, що в ній є корисного, і відкласти про запас у вигляді рухливої звички вироблену в такому випадку реакцію, щоб використати її у ситуаціях того самого типу [Бергсон 1992: 265]. Тим самим, в основі стереотипізації лежить психологічна звичка людини повертатись до неодноразово повторюваних ситуацій і реакцій на них, що фіксується у свідомості у вигляді автоматичних стандартних схем і моделей мислення; а також намагання звести різноманітність світу до небагатьох категорій і тим самим полегшити собі сприйняття, розуміння й оцінку.

Визначальну роль у процесах стереотипізації відіграють закон економії зусиль людини при розумінні складних об'єктів, сприйнятті й засвоєнні нової інформації та регуляторна природа установки. Тим самим, у стандартних ситуаціях людина звертається до певних, перевірених на практиці програм вирішення якихось питань і проблем, що набагато полегшує їй життя [Садохин 2002: 168]. Відмова від стереотипів вимагала б від людини постійного напруження й уваги і перетворила б увесь процес її життя на безкінечну низку спроб і помилок [Грушевицкая и др. 2003: 218]. Як свідчать науковці, на процеси стереотипізації значною мірою впливає й інстинкт. Г. Лебон виокремлював інстинкт особистості як найважливішу поведінкову константу масових стереотипів поряд із гіпнотичним ефектом і масовим спрощенням колективних концептів [Лебон 1999: 134].

Стереотипи виконують функцію глибинного регулятора процесів сприйняття та пізнання. На думку соціологів, механізм стереотипізації зумовлений потребами збереження, передачі й акумуляції соціокультурної інформації, відбору найбільш значущих фрагментів в умовах її постійного оновлення. Стереотипи засвоюються у процесі занурення людини до певного соціуму й культури (соціалізації й інкультурації) і виконують певні соціальні функції.

Американська дослідниця У. Квастхоф розрізняє три таких функції: 1) когнітивну – засвоєння певної схеми дає змогу людям орієнтуватися, хто є хто; 2) афективну (емоційну) як створення настанов проти інших; 3) суспільну як підтримання внутрішньої єдності групи відносно інших груп [Quasthoff 1998]. А. Шафф виокремлює соціально-інтеграційну, захисну, ідеологічну й політичну функції стереотипів [Schaff 1978: 128–131].

Однією із соціальних функцій стереотипів є функція впливу на свідомість індивіда з метою його підпорядкування суспільним нормам. Стереотипи «здатні шляхом актуальної презентації соціально санкціонованих потреб спонукально та типізовано впливати на свідомість особистості – соціалізованого індивіда, формуючи в ньому відповідні мотивації» [Рыжков 1978: 4–5]. Як наголошує О.П. Садохін, «у кожному людському колективі є свій набір типових програм, спрямованих на те, щоб усереднити поведінку людей, оскільки неконтрольована поведінка може призвести до розпаду суспільства» [Садохин 2002: 168]. Отже, шляхом застосування стереотипів здійснюється самоорганізація синергетичної суперсистеми соціуму і її протистояння руйнівним тенденціям. Стереотипи стабілізують суспільство, надають людині відчуття захищеності, впевненості, безпеки. В умовах комунікації вони можуть бути корисними за умови їх свідомого дотримання, якщо стереотип є описовим, а не оцінним, якщо він є точним і модифікованим дальшими спостереженнями й досвідом спілкування з реальними людьми і т. ін. [Грушевицкая и др. 2003: 224–225]. Однак стереотипи можуть ставати й деструктивними чинниками. О.П. Садохін наголошує: «Стереотипи є необхідне зло, притаманне людині споконвіку. Вони неминуче викривляють дійсність, яку намагаються відобразити» [Садохин 2002: 149]. Стереотипи можуть ґрунтуватися на ірраціональному досвіді, помилкових переконаннях, викривленнях, напівправдивих свідченнях. Тому хоч соціальні стереотипи є близькими до поняття соціальної норми, на відміну від останньої, вони є стандартами як нормативної, так і ненормативної поведінки (прикладом другої є карнавал в латиноамериканських країнах, святкування визначних подій міцними напоями у деяких народів).

В етнології стереотипізацію досвіду розглядають як механізм збереження й передачі етнічної традиції, зафіксованої в системі культурних норм, цінностей та настанов. Саме шляхом звернення до еталонів і стереотипів світосприймання лінгвокультурної спільноти відтворюється система ціннісної орієнтації певного етносу [Опарина, Сандомирская 1998: 374] і локальні асоціації щодо стандартної в певній культурі ситуації спілкування [Прохоров 1997]. В.В. Красних вважає, що стереотип як деяке представлення фрагмента дійсності, фіксована ментальна картинка виконує прескриптивну та предиктивну функції, тобто є сукупністю обов'язкових, передбачуваних, істотних та стійких ознак інтеріоризованих в етносвідомості понять, явищ, ситуацій і под. [Красных 2002: 178–183].

Фіксація стереотипів в одиницях та знакових продуктах природної мови створює підґрунтя для тлумачення стереотипу як «явища мови й мовлення», що є «стабілізуючим фактором, який дає змогу, з одного боку, зберігати і трансформувати деякі домінантні складники культури, а з іншого, виявити себе серед «своїх» і водночас упізнати «свого» [Маслова 2001: 110]. М.Ф. Алефіренко називає ритуалізацією стереотипне проектування як «формування в межах того чи іншого етнокультурного угруповання стійких мовних структур, кожна з яких на підставі наявності особливої внутрішньої форми пов'язана із дискурсивно стереотипною комунікативно-прагматичною ситуацією» [Алефіренко 2002: 280].

Така позиція впливає, можливо, з концепції першої лінгвістичної роботи, присвяченої етнічним стереотипам, У. Квастхофф, яка трактувала стереотип як вербальне вираження переконання, спрямованого на соціальні групи або окремих представників цих груп, переконання, що має логічну форму судження та приписує деякому класу осіб певні ознаки чи способи поведінки або заперечує їх, має тенденцію до емоційної оцінки, виражається в безапеляційній, спрощеній й узагальненій формі [Quasthoff 1998: 28]. На нашу думку, кваліфікація стереотипу як факту мови чи мовлення є необґрунтованою, адже стереотип – це передовсім структура свідомості, що відображається не лише в мовних знаках чи текстах, а й в інших семіотичних кодах культури. Можливо, вербальна природа стереотипу, постульована у наведених вище

судженнях В.А. Масловою, зумовлена впливом вербоцентристського підходу до прототипної категоризації семантики у школі Е. Рош, який піддається критиці французькими дослідниками Ф. Раст'є та Ж. Клейбером саме за ігнорування до-мовної, ментальної категоризації [Анисимова 1997: 5–10]. На наш погляд, відношення між мовними структурами, з одного боку, та прототипами і стереотипами, з іншого, є репрезентативним, тобто мовні одиниці й тексти являють собою семіотичні засоби представлення категоризації та стереотипізації.

Вербоцентристський підхід до стереотипізації зумовлює ще одне дискусійне питання, що полягає в обов'язковості й необов'язковості вербального представлення стереотипної когнітивної структури. Як зазначає Г. Патнем, стереотип є вербалізованим фрагментом знань, співвідносним із культурою; конвенційною ідеєю, але в повсякденному мовному узусі [Putnam 1975: 249]. Польський лінгвіст А. Шафф також указує на тісний зв'язок стереотипу з його назвою, на його вербальний статус [Schaff 1978]. Він категорично стверджує, що «стереотипи завжди вербальні, оскільки завжди відтворені у змісті деякого слова та висловлення». На його думку, як походження, так і функціонування стереотипів тісно пов'язані з мовленнєвою діяльністю [Schaff 1978: 36]. Є. Бартмінський цілком слушно розглядає стереотип як дискретну одиницю концептуалізації дійсності, спосіб ментальної кореляції й репрезентації мовного знака [Bartminski 2004; Бартминський 2005]. На наш погляд, стереотипізація є когнітивним процесом, який може відповідним чином відображатися в матеріальному субстраті мовного знака або іншого семіотичного коду культури. Тому природа стереотипу не може бути лише вербальною (пор.: авербальні стереотипи, репрезентовані в ритуалах, парамовах, мистецтві [Benedyktowicz 1988; Базылев 1994]). Цю думку поділяють О. Акімова і А. Гудавичюс, які зауважують, що в розумінні наукової школи Є. Бартмінського стереотипізація ототожнюється з концептуалізацією, але зміст стереотипу дорівнює значенню мовної одиниці. На їхній погляд, таке широке тлумачення стереотипу суперечить його розгляду як мовного явища [Акімова, Гудавичюс 2003: 98]. Не випадково, науковці поділяють стереотипи на стереотипи-спостереження, поведінкові та лінгвоментальні

[Тищенко 2000: 50]. Лише останні мають вербальні кореляти. При цьому авербальні стереотипи в духовній культурі домінують. Прикладом таких стереотипів є низка магічно-міфологічних дій, спонукальних і заборонних норм.

О. Акімова і А. Гудавичюс розглядають й інший бік питання співвідносності стереотипів із мовними знаками. Це стосується відсутності у деяких знаків, які мають стереотипний компонент у структурі значення, відбитків стереотипізації в мовленні. Наприклад, у реченні *Завтра до університету прийдуть німці* стереотип німця, пов'язаний з акуратністю, порядком, дисциплінованістю, не актуалізується [Акімова, Гудавичюс 2003: 98–99]. Подібні приклади визначають поширення стереотипної проєкції не на всю структуру значення, а лише на конотативну частину [Grzegorzczkova 1998: 14]. Така думка є усталеною в етнолінгвістиці. Однак якщо врахувати сучасні розробки теорії значення, зокрема, висновок про те, що слово в контексті «висвічує» лише певний фрагмент денотативної семантики, то стереотипний компонент може фіксуватися не лише в конотаті, а й у денотаті значення. Якщо ж розуміти конотат як додатковий зміст, що виникає в мовленні, то стереотип не є індивідуальною проєкцією свідомості, а колективним надбанням, тому не можна його залучати до конотата саме в такому значенні терміна. Додатковість стереотипних рис у мовних одиницях Г. Патнем трактує зовсім з інших позицій як узвичасну «теорію предмета», приміром, золото має жовтий колір у свідомості носіїв мови [Putnam 1975: 249]. Є. Бартмінський зазначав, що в основу «Словника народних стереотипів і символів», виданому в Любліні, покладено ототожнення стереотипу з найповнішим представленням смислового змісту слова з огляду на найсучасніші когнітивні концепції семантики (приміром, А. Вежицької) [Бартмінський 2005: 163].

Повертаючись до дефініції стереотипу В.А. Маслової, варто зауважити, що стереотипи різних культур й етносів можуть бути тотожними або схожими, і це ускладнює впізнання «свого», як про це говорить дослідниця. Деякі стереотипи можуть бути спільними для різних етнічних груп (наприклад, стереотипи мовленнєвої діяльності, тваринного світу і т. ін. у слов'янських й ін. народів). Отже, етнічний стереотип визначаємо як детер-

міновану культурою, впорядковану й фіксовану структуру етнічної свідомості, що уособлює результат пізнання дійсності етнічним угрупованням і є схематизованою стандартною ознакою, яка тиражується в повсякденному житті, транслюється й визначає та регулює всі види діяльності. Етнічні стереотипи закріплюють у свідомості людини культурні традиції, обряди, ритуали, звичаї, вірування, забобони, особливості мовленнєвої й невербальної поведінки тощо; виконують функції стабілізації й ідентифікації угруповання як єдиного етносу, акумуляції й систематизації його соціокультурного й історичного досвіду, трансляції знань носіїв певної мови від покоління до покоління; захисту групових інтересів, своєрідності національної культури в умовах міжетнічних контактів тощо.

У. Квастхофф розглядає формування таких стереотипів під кутом зору принципу етноцентризму [Quasthoff 1998], тобто з позицій переваг ціннісних орієнтацій і критеріїв власного етносу. У науковій літературі виокремлено такі ознаки етнічних стереотипів, як образність, спрощеність, схематичність, цілісність, оцінність, символічність, суб'єктивність, категоричність, ілюзорність. О.К. Байбурин зазначає: «Завдяки етнічним стереотипам відбувається скорочення сприйняття у свідомості, закріплюється як позитивний, так і негативний досвід людей, чим пояснюється їх схематичність, однобічність і категоричність» [Байбурин 1985б: 36–46]. У колі етнічних стереотипів етнологісти виокремлюють автостереотипи й гетеростереотипи: перші узагальнюють уявлення про представників власної етнічної групи та їхню оцінку, другі оцінюють представників інших етносів, що не завжди відображає реальні риси чужих етнічних груп. У цьому виявляється суб'єктивність й ілюзорність етнічних стереотипів.

Метою автостереотипів є прагнення етносу внести до їхнього змісту риси ідеалу власного етносу, підкреслити найбільш самобутні якості національного характеру. Дослідники відмічають, що формування гетеростереотипів ґрунтується на «явищі призми», тобто наявності у свідомості людини настанови відносно представників іншого етносу, сформованої на підставі досвіду спілкування з ними [Баронин 2000: 105]. Впливовим механізмом формування такої настанови є засоби масової інформації, які, за

словами С. Московічі, замінюють локальний розум суспільним, або, що найбільш відповідає дійсності, розумом панівної влади. О.К. Байбурин вважає, що істотний вплив на формування стереотипу має операція порівняння, зіставлення себе з іншим об'єктом, з'ясування того, наскільки ознаки власного етносу відмінні від іншого [Байбурин 1985а: 10]. Етнологи підкреслюють, що формування гетеростереотипів здійснюється за принципом антропостереотипності – зумовленості стереотипу зовнішністю представників чужого етносу. На підставі їхніх зовнішніх ознак або поведінки створюється етнічний образ, який служить еталоном, відповідно до якого людина програмує свою поведінку й очікування поведінки від реальних представників чужих етносів. Належність до певного етносу передбачає також вироблення власного етнічного образу – форми короткого опису, у якому виділено якусь одну типову рису і який ґрунтується на чуттєвому сприйнятті представників інших етносів [Садохин 2002: 170–171]. Н.В. Уфимцева цілком слушно кваліфікує стереотип як значення, співвідносне з інваріантним образом світу, що описує загальні риси бачення світу представниками того самого етносу [Уфимцева 1994: 98].

У мові такі стереотипні оцінки й образи відображає етнімічна лексика, представлена автоетнонімами (самоназвами етносів) й алоетнонімами (назвами етносів, наданими їм чужими етносами). У колі алоетнонімів виокремлюють власне етноніми й етнофобізми: перші представляють нейтральні або позитивно заряджені назви чужих етносів, другі є принизливими, образливими, негативно зарядженими назвами-прізвиськами представників інших етносів. Чинниками появи етнофобізмів є етнічні упередження як негативні настанови щодо представників національних меншин, державна політика расової дискримінації, ієрархічні відношення у суспільстві, етнічна замкненість, історичні події, релігійні й культурні ознаки. Етнофобізми мотивовані стереотипами національної кухні, кольором шкіри, особливостями обличчя, поведінковими шаблонами, знаками зооморфного коду тощо (наприклад, рос. *макаронник* – італієць, укр. *жабоїд* – француз, амр. *herring choker* (душитель оселедців) – скандинав) і под.).

Установлення авто- й гетеростереотипів відбувається шляхом асоціативного експерименту, лінгвістичного аналізу фразеологічного матеріалу, літературних джерел і пам'яток, фольклору із залученням історичної, культурної інформації. З цією метою широко використовується, зокрема, методика семантичного диференціала Ч. Осгуда.

Стереотипи можуть корелювати з архетипами колективного позасвідомого, якщо останні послужили підґрунтям формування стереотипної структури свідомості, але не ототожнюватися з ними. На відміну від архетипів, які є складними, суттєвими за змістовою природою виявами родової пам'яті, стереотип є «схематизованим, спрощеним образом якогось явища, який фіксує лише деякі, нерідко несуттєві риси» [Садохин 2002: 249]. Стереотип може набувати статусу символу за умови збагачення цієї структури свідомості конвенціональною образно-естетичною інформацією. Знак, що фіксує стереотип, передає порівняно із символом доволі збіднений зміст, натомість символ, за образним висловом О.М. Веселовського, є нервовим вузлом, дотик до якого будить у нас ряди певних образів.

Співвідношення стереотипу та прототипу – терміна прототипної семантики й когнітивної психології (Е. Рош, Дж. Тейлор, П. Кей, Б. Берлін, Дж. Лакофф, Д. Герартс, Р.М. Фрумкіна, А. Вежбицька) – ускладнене двозначністю останнього, що розглядається як найкращий зразок категорії, виокремленої на підставі відношень родинної схожості (*family resemblance*), або як еталонно-ідеалізований образ-стандарт, що концентрує максимум спільних рис цієї категорії. У проекції на значення як концептуальну структуру стабільність прототипу як семантичного ядра споріднює його зі стереотипом. Однак ці терміни не можуть бути ототожнені, їхнє розмежування криється в різній площині аналізу: встановлення прототипів потребує інтеграції членів категорії і проведення аналогій з урахуванням розмитих множин, стереотипи, навпаки, виокремлюють шляхом диференціації когнітивного простору.

Дослідники розглядають як стереотип і стандартну поведінку, зумовлену соціальними, біосоціальними, конфесійними, часовими й етнокультурними чинниками. При цьому поведінка людини

підпорядкована не одній програмі, а діє відповідно до синтезу кількох програм, позаяк людина одночасно є представником певного етносу й культури і членом ще кількох соціальних груп [Садохин 2002: 169]. Безперечно, на етнокультурні стереотипи впливає синтез стандартів, зумовлених іншими чинниками (наприклад, конфесійною належністю, статтю, віком, професією, соціальним статусом). Інколи доволі важко розділити таке поєднання і встановити саме етнокультурну природу стереотипу. З цією метою треба послідовно відділяти схеми іншого впливу на підставі чіткого визначення предмета дослідження.

Розгляд різноманітних концепцій стереотипізації й аналіз різновидів стереотипів і їхнього співвідношення з архетипами, символами та прототипами дали змогу з'ясувати поняттєвий уміст і головні ознаки стереотипів. Стереотипи як схематизовані й усталені структури колективної свідомості сформовані в результаті спільної діяльності представників певного угруповання, зокрема, етносу. Стереотипи етносвідомості зафіксовані в мові й інших культурних продуктах і явищах. Дослідження мовної фіксації стереотипів значно поглиблює уявлення про засоби етнічної та культурної ідентифікації, уможлиблює пізнання історії народу, детермінант його сучасного життя, природи міжетнічних відносин і конфліктогенних чинників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акимов Е., Гудавичюс А. Еще раз о стереотипах в этнолингвистике / Е. Акимов, А. Гудавичюс // *Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury* / Red. J. Bartmiński. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Cuire-Skłodowskiej, 2003. – V. 15. – S. 97–110.
2. Алефиренко Н.Ф. «Язык» и «текст» культуры / Н.Ф. Алефиренко // Текст: восприятие, информация, интерпретация. – М.: Изд-во МГУ, 2002. – С. 280–294.
3. Бергсон А. Собр. соч.: В 4 т. / А. Бергсон. – М.: Московский клуб, 1992 – Т. 1. – 336 с.
4. Анисимова Н.П. К интерпретации теории прототипов Э. Рош во Франции / Н.П. Анисимова // *Психоллингвистические исследования слова и текста*. – Тверь: Изд-во ТГУ, 1997. – С. 5–10.
5. Базылев В.Н. Язык – ритуал – миф: Пособие по курсу / В.Н. Базылев. – М.: Изд-во Московского гос. лингв. ун-та, 1994. – 227 с.

6. Байбурин А.К. Некоторые вопросы этнографического изучения поведения / А.К. Байбурин // Этнические стереотипы поведения. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985а. – С. 9–24.
7. Байбурин А.К. Этнические аспекты изучения стереотипных форм поведения и традиционных культур / А.К. Байбурин // Советская этнография. – 1985б. – № 2. – С. 36–46.
8. Баронин А.С. Этническая психология / А.С. Баронин. – К.: Тандем, 2000. – 264 с.
9. Бартминьский Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике / Е. Бартминьский. – М.: Индрик, 2005. – 528 с.
10. Грушевицкая Т.Г., Попов В.Д., Садохин А.П. Основы межкультурной коммуникации / Т.Г. Грушевицкая, В.Д. Попов, А.П. Садохин. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 352 с.
11. Красных В.В. Этнопсихолінгвістика і лінгвокультурологія / В.В. Красных. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. – 284 с.
12. Лебон Г. Психология толп / Г. Лебон. – М.: Институт психологии РАН, КСП+, 1999. – 416 с.
13. Маслова В.А. Лингвокультурологія / В.А. Маслова. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
14. Опарина Е.О., Сандомирская И.И. Фразеология и коллективная культурная идентичность / Е.О. Опарина, И.И. Сандомирская // Profilowanie w języku i w tekście. – Lublin, 1998. – S. 373–380.
15. Прохоров Ю.Е. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в межкультурной коммуникации / Ю.Е. Прохоров // Функциональные исследования. – М., 1997. – Вып. 4. – С. 5–21.
16. Рыжков В.А. Особенности стереотипизации, необходимо сопровождающей социализацию индивида в рамках определенной национально-культурной общности / В.А. Рыжков // Языковое сознание: Стереотипы и творчество. – М.: РАН, 1988. – С. 4–16.
17. Садохин А.П. Этнология / А.П. Садохин. – М.: Гардарики, 2002. – 256 с.
18. Тищенко О.В. Обрядова семантика у слов'янському мовному просторі / О.В. Тищенко. – К.: Вид. Центр КДЛУ, 2000. – 236 с.
19. Уфимцева Н.В. Язык. Сознание. Этнос. Культура: теория и прагматика / Н.В. Уфимцева // Материалы XI Всероссийского симпозиума по психолінгвістике и теории коммуникации. – М.: РАН, 1994. – С. 97–98.
20. Bartmiński J. Etnolingwistyka słowiaska – proba bilansu / J. Bartmiński // Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury / Red. J. Bartmiński. – Lublin, 2004. – V. 16. – S. 9–27.
21. Bartmiński J. Słownik ludowych stereotypów językowych / J. Bartmiński // Etnolingwistyka. – Lublin: UMCS, 1988. – S. 11–34.

22. Benedyktowicz Z. Stereotyp – obraz – symbol. O możliwościach nowego spojrzenia na stereotyp / Z. Benedyktowicz // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – Warszawa, Krakow, 1988. – Z. 24. – S. 7–24.
23. Grzegorzczak R. O rozumieniu prototypu i stereotypu we współczesnych teoriach semantycznych / R. Grzegorzczak // Język a kultura. – Wrocław, 1998. – T. 12. – S. 3–10.
24. Lippmann W. Public Opinion / W. Lippmann. – N.Y.: Harcourt, Brace, 1922. – 230 p.
25. Putnam H. Mind, Language, and Reality. Philosophical Papers / H. Putnam. – Cambridge: CUP, 1975. – V. 2. – P. 249.
26. Quasthoff U. Etnocentryczne przetwarzanie informacji. Ambiwaleńcja funkcji stereotypów w komunikacji międzykulturowej / U. Quasthoff // Język a kultura. – Wrocław, 1998. – T. 12. – S. 11–30.
27. Quasthoff U. Social Prejudice as a Resource of Power / U. Quasthoff // Language, Power, and Ideology: Studies in Political Discourse. – Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publisher, 1989. – P. 182–194.
28. Schaff A. Stereotyp: definicja i teoria / A. Schaff // Kultura i Społeczeństwo. – 1978. – Z. 3. – S. 43–77.

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ: ДАНИНА МОДИ, ХВОРОБА ЧИ НОВИЙ ЛІНГВІСТИЧНИЙ ЕТАП?

Сучасні мовознавчі студії опинились під потужною хвилею наукових праць, присвячених аналізу й описові різноманітних концептів і виконаних, як зазначають автори робіт, у розрізі когнітивізму. Ця хвиля викликала, з одного боку, обурення й непорозуміння у прихильників «традиційної лінгвістики», які донедавна, у 70-ті р. р. ХХ ст., самі перебували у стані функціонального повстання проти постулатів структуралізму. З іншого боку, захоплення лінгвоконцептологічною проблематикою за відсутності чітких методик, інструментарію й поняттєвого апарату зумовило досить вільне тлумачення предмета й об'єкта аналізу та невдалі спроби підмінити традиційний семантичний аналіз нібито концептуальним. Опис концептів набув характеру вільного спостереження за їхніми ключовими словами в контексті, що викликало дивну дискусію із приводу того, що може і що не може бути концептом.

При цьому багатьох із численних дослідників концептів не хвилювали питання щодо того, як співвідноситься концепт з організацією свідомості, пам'яті людини, інфраструктурою мозку, його пізнавальною здатністю; а також яке відношення має до опису концептів складний поняттєвий апарат і процедури моделювання когнітивної та комп'ютерної лінгвістики. Не можна в цілому не погодитися зі словами деяких російських науковців, які зазначають: «Зараз у вітчизняній науці про мову стало надзвичайно модним включати себе до числа прибічників когнітивного підходу («нової парадигми»), хоч для такого кроку не завжди наявні вагоме підґрунтя й відповідна професійна підготовка: когнітологія своєю базою має насамперед когнітивну психологію, що передбачає якесь розуміння процесів взаємодії нейробіологічних механізмів при формуванні ментальних образів і станів» [Сусов, Сусов 2006: 14]. Відтак, аналіз концептів мав би враховувати передусім доробок когнітивної науки, нейрофізіології, психології, теорії пізнання, теорії інформації тощо з урахуванням розробок у галузі моделювання штучного інтелекту.

Поширення концептологічних описів у сучасному мовознавстві набуло характеру епідемії, хвороби, яку лінгвісти жартома називали концептовітом. Звідси випливає питання стосовно правомочності існування концептуального аналізу як методу лінгвістики. Що він позначив у мовознавстві: черговий тупиковий стан чи новий етап науки про мову? На наш погляд, концептуальний аналіз є новим конструктивним лінгвістичним методом, загальними процедурами якого є гіпотеза, формалізація, ідеалізація, моделювання, що ґрунтуються на емпіричному дослідженні мовного матеріалу, «човниковій» операції перевірки моделі одиницями мови. Головною метою цього методу є реконструкція когнітивних механізмів індивідуальної чи колективної свідомості, які опосередковують формування й упорядкування знань про об'єкти дійсності та результати внутрішнього рефлексивного досвіду. Концептуальний аналіз передбачає опис структур цих знань із застосуванням метамов лінгвістики або природної мови на базі різноманітних когнітивних моделей.

Проблема ускладненості доступу до операцій і структур свідомості, яка протягом тривалого часу гальмувала аналіз і

формалізацію когнітивних процесів, була почасти розв'язана впровадженням принципу комп'ютерної метафори, згідно з яким пізнавальні механізми людини уподібнювалися комп'ютерним програмам незалежно від їхньої матеріальної реалізації: електронної мережі кібернетичного пристрою чи мережі нейронних клітин головного мозку людини. Незважаючи на загальну обмеженість комп'ютерної метафори, ігнорування нею особистісних, культурних, етнічних чинників, недостатнє екологічне (ситуаційне, контекстуальне) забезпечення досліджень пізнавальної діяльності, вторгнення принципу комп'ютації до сфери когнітології стало підтвердженням можливості аналізу й опису знань людини й операцій із ними.

Метою нашої статті є висвітлення теоретичних засад концептуального моделювання й обґрунтування власної методики концептуального аналізу та її дослідницьких можливостей.

Насамперед, треба відзначити, що лінгвоконцептологічний аспект когнітивних досліджень поєднується з розробками однієї з головних проблем когнітології – моделюванням структур репрезентації знань, яке визначає спрямування концептуального аналізу на потреби комп'ютерного застосування цих структур для автоматичної обробки природної мови або на опис реальної концептуальної організації мислення та її мовної репрезентації в текстах і дискурсі. Комп'ютерні структури є жорстко формалізованими й існують в обмеженому форматі пропозицій, предикатно-аргументних структур, фреймів, схем, семантичних сіток, концептуальних графів тощо. Реальні структури свідомості є нелінійними, континуальними, зумовленими різними пізнавальними психічними функціями людини, взаємодією свідомих і позасвідомих процесів. Така розбіжність когнітивних моделей сприяла появі різноманітних тлумачень ключового поняття концептуального аналізу – концепту як результату людської когніції.

Термін «концепт» є запозиченням із латини: *conceptus* – «поняття», від *conspicere* – «збирати, вбирати у себе; представляти; гадати; уявляти, проголошувати, формулювати; утворювати, зачати тощо». На думку В.О. Лукіна, концептом є ментальний субстрат, «сформований (уявлений) як такий, що збирає, вбирає у себе (зміст багатьох форм) і виступає їхнім початком («зародком»)» [Лукин

1993: 63]. Внутрішня форма й розвинена багатозначність латинського терміна (одним із значень є навіть «утробний зародок») породжують значну кількість тлумачень його західноєвропейських і слов'янських відповідників-запозичень. З одного боку, префікс *con-*, що позначає спільну дію, об'єднання в ціле, визначає філософський зміст концепту, який виник у схоластичній логіці П. Абеляра. У середньовічному концептуалізмі (Т. Гоббс, П. Абеляр, У. Оккам) концепт розглядали як універсалию, що узагальнює ознаки речей, містить важливу й актуальну інформацію та створена розумом для його внутрішнього використання. Тим самим концептуалізм заклав фундамент для філософського тлумачення терміна. Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі проголошували притаманність концепту лише філософії. Вони називали його вузлами сітки, простягнутої філософами крізь вічний хаос.

П. Абеляр вважав концептом сукупність понять, пов'язування висловлень у єдину точку зору на той чи інший предмет за умови визначальної сили розуму [Неретина 1995: 119]. Він зауважував, що концепти виникли до створення природи у Божественному розумі як ідея Бога та прообразів одиничних речей. Будучи представником концептуалізму в дискусії номіналістів і реалістів із приводу підґрунтя загальних імен, П. Абеляр заперечував реальне існування загального, однак визнавав базою загальних імен універсалії, які узагальнюють природу речей і створені розумом для його внутрішнього вжитку як результат пізнавальної діяльності людини. Тобто концепти є лише абстракціями чуттєво сприйнятої інформації про світ. Не випадково, К.Г. Юнг підкреслював, що в основі концептуалізму лежить насамперед поєднання емпатії й абстракції [Юнг 1996: 80].

Деякі вихідні значення латинського терміна зумовили більш пізні тлумачення концепту, до якого повернувся у 1928 році ро-сійський релігійний філософ С.О. Аскольдов (Алексеев) у статті «Концепт і слово», надавши його визначенню лінгвофілософського спрямування. За його словами, «концепти — це ембріони мисленневих операцій. Коли вимовлене ким-небудь слово розуміється у власному значенні, то це значить, що той, хто це розуміє, здійснює деякий миттєвий акт, який служить зародком цілої системи мисленневих операцій» [Аскольдов 1997: 275]. Дослідник називає

концепт «досить загадковою величиною», «майже невлотним мерехтінням чогось у розумовому кругозорі» [Аскольдов 1997: 267]. Пов'язуючи концепт зі значенням слова, він вважав, що концепт може замішувати не лише реальні предмети, а й окремі їхні частини, «реальні дії», «власне мисленнєві функції»; а здатність до заміщення реалізується концептами завдяки значенню слова. Дослідник відмічав, що концепт є значно ширшим за лексичне значення.

Тим самим С.О. Аскольдов розширив абелярівське розуміння концепту й вивів його далеко за межі загальних понять, хоч у деяких місцях своїх наукових праць він остаточно не позбавився впливу середньовічного концептуалізму (пор.: концепт є «мисленнєвим утворенням, яке служить для нас заміщенням у процесі мислення невизначеної кількості предметів одного роду» [Аскольдов 1997: 269], тобто концепт витлумачувався як загальне родове поняття відносно конкретних видових понять одного класу). О.М. Цапок підкреслює, що філософ указав на психофізіологічну природу концептів, яка становить єдність душевного й тілесного актів мисленнєвої обробки, і, зважаючи на це, С.О. Аскольдова можна назвати «провісником майбутнього психологічного аспекту визначення концепту, що поширився у другій половині ХХ ст.» [Цапок 2004: 14]. Незважаючи на те, що проблема концепту була поставлена С.О. Аскольдовим, на той час розроблення її так і не було розпочато.

До концепту повернулися у східноєвропейському мовознавстві лише у 80-ті р. р. ХХ ст. у зв'язку з упровадженням до лінгвістичних досліджень доробку когнітивної науки й когнітивної лінгвістики, які довели можливість аналізу мисленнєвих структур. І.Б. Штерн, слідом за Р.М. Фрумкіною, констатує, що підвищення інтересу до концептів є виявом «певного зрушення орієнтацій – від трактування смислу як абстрактної сутності, формальна репрезентація якої відокремлена від автора висловлення та його адресата, до вивчення концепту передусім як ментальної сутності» [Штерн 1998: 192]. У лінгвістиці поява концепту була зумовлена нагальною потребою нового тлумачення терміна «поняття», яке традиційно розглядалося як абстракція окремих чуттєвих ознак, а згодом розширило свій обсяг до рівня єдності загального, оди-

ничного й особливого, тобто всього обсягу інформації про певний об'єкт або клас об'єктів. На позначення другого тлумачення почав використовуватися термін «концепт».

Сучасні дефініції концепту ґрунтуються на різних підходах. В.І. Карасик указує, що всі підходи до розуміння концепту зведені до лінгвокультурного й лінгвокогнітивного [Карасик 2004: 115]. З огляду на це дослідник виокремлює лінгвокогнітивний і лінгвокультурний концепти. На його думку, вони розрізняються векторами відносно індивіда: лінгвокогнітивний концепт – це напрямок від індивідуальної свідомості до культури, а лінгвокультурний – це напрямок від культури до індивідуальної свідомості [Карасик 2004: 139]. Подібну думку розвиває У. Карпенко-Іванова: «Ці підходи взаємно не виключають один одного й різняться лише векторами відносно особистості: концепт як ментальне утворення у свідомості індивіда є виходом на концептосферу соціуму, на культуру, а концепт як одиниця культури є фіксацією колективного досвіду, який стає надбанням індивіда» [Карпенко-Іванова 2006: 16]. На нашу думку, таке розмежування концептів є недостатньо обґрунтованим, адже концепти мають когнітивну природу й визначені культурою незалежно від спрямування їхнього аналізу. Індивідуальний концепт, безперечно, містить фрагмент особистісного досвіду, який знов-таки опосередкований пізнавальною здатністю людини та його зануреністю до соціуму й культури.

Дослідники виокремлюють чотири аспекти дефініцій концепту: логіко-філософський, що пов'язує концепт із поняттям; логіко-семантичний, орієнтований на ототожнення його зі значенням; психологічний, який виходить з ідеї О.О. Потебні про структуру слова, що містить три рівні, одним із яких поряд із внутрішньою та зовнішньою формою є зміст (або ідея), що відповідає чуттєвому образу чи розвинутому з нього поняттю; й інтегративний, орієнтований на розуміння концепту як інформаційної структури свідомості з огляду на різні способи отримання інформації [Селиванова 2000; Цапок 2004: 13–21]. Український лінгвіст А.М. Приходько розрізняє кілька дефініційних моделей концепту: 1) як епістемічного утворення, що ґрунтується на усвідомленні інформаційних витоків знань і досвіду людини;

2) як психоментального утворення, зумовленого розумінням концепту як продукту людської свідомості; 3) як етнокультурного утворення, що відбиває уявлення про концепт як концентроване вираження духовно-емоційного досвіду певного етносу, згусток культури; 4) як прагмарегулятивного утворення, що відображає інтенційний характер використання ментальних сутностей у дискурсі; 5) як аксіологічного утворення, що є результатом ціннісних домінант культури; а також 6) синтетичну дефініцію концепту, що містить поєднання кількох аспектів [Приходько 2008].

Не вдаючись до розгляду численних дефініцій терміна «концепт», спробуємо окреслити коло дискусійних питань, які спричинили суперечливість його різнобічної кваліфікації.

Першим є питання залежності концептів від мовної вербалізації. Одні дослідники вважають їх повністю вербалізованими [Jackendoff 1992; Бабушкин 1996]. Це призводить до тлумачення концепту як «парадигматичної структури, що виводиться із синтагматичних відношень імені, фіксованих у тексті» [Чернейко, Долинский 1996: 20–41]. Л.О. Чернейко кваліфікує концепт як «зміст слова – і денотативний, і конотативний, який відображає уявлення носіїв певної культури про характер явища, що стоїть за словом у різноманітності його асоціативних зв'язків» [Чернейко 1995: 75]. В.В. Колесов наголошує: «Концепт – це сутність, явлена плоттю слів у своїх змістових формах: у конструктивному – в образі й символі й у структурному – у понятті» [Колесов 2004: 23].

Інші мовознавці розглядають концепт як частково вербалізовану одиницю концептосистеми. Так, О.С. Кубрякова поєднувала в дефініції концепту «оперативну одиницю пам'яті, ментального лексикона, концептуальної системи і мови мозку». Дослідниця вважала, що «найважливіші концепти виражені в мові, але частина інформації представлена у психіці принципово іншим способом, тобто ментальними репрезентаціями іншого типу – образами, картинками, схемами» [Кубрякова и др. 1996: 90–92]. Концепт витлумачують і як квант досвіду, що може мати мовоподібну чи картиноподібну репрезентацію [Paivio 1978], відповідати зоровим образам, ментальним моделям і пропозиційним структурам [Johnson-Laird 1993]. Прибічники невербальної природи концепту розглядають його як головну одиницю

свідомості, як чистий смисл, що не набув мовної форми як першозміст і першообраз, архетип, константу [Колесов 2004: 19].

Такі погляди зумовлені теоріями автономності процесів мислення й вербалізації [Bierwisch 1983: 122–124], розробками проблеми функціональної асиметрії правої та лівої півкулі головного мозку людини, модулярними теоріями. Представниця модулярного підходу М. Шварц трактує концепт як елементарну ментально організовану одиницю, що виконує функцію збереження знань про світ в абстрактному форматі [Schwarz 1996: 55].

Способи вербалізації концептуальної інформації визначає мова, її система, що склалася протягом тривалого часу і багато в чому сприяла впорядкуванню концептуалізації. Однак концептуалізація є динамічним і більш нестійким процесом, ніж мовні зміни. Кожний історичний період у житті етносу вносить відповідні корекції до процесів концептуалізації згідно зі змінами світоглядних позицій, ідеології, норм моралі, оцінок і цінностей тощо, хоч майже незмінними залишаються культурні традиції матеріального й духовного існування народу, які фіксуються в «осадових» дискурсах міфології, фразеології, фольклору, релігії тощо. Саме тому З.Д. Попова та Й.А. Стернін розрізняють стійкі й нестійкі концепти: перші мають регулярні, закріплені за ними мовні засоби вербалізації, актуальні для мислення та спілкування, другі не мають таких мовних засобів, є глибоко особистісними, рідко вербалізуються або практично не вербалізуються [Попова, Стернін 2001: 39]. Наявність знакової й зокрема мовної репрезентації концепту підтримує його у стабільному стані, надаючи концепту статус загальновідомого.

Другим дискусійним питанням лінгвоконцептології є зв'язок концепту, поняття та значення. У науковій літературі наявні різні судження стосовно відношень між цими сутностями. Концепт і поняття нерідко ототожнюють, зважаючи на зміст терміна «концепт», використаний у середньовічній схоластиці П. Абеляра. Поняття, на думку деяких лінгвістів, є логічно конструйованим концептом, позбавленим образності [Бабушкин 1996: 13]. Таке твердження можна розуміти подвійно: або поняття не має чуттєвого образу (картинки) у свідомості, або в понятті відсутні оцінно-емотивні й експресивні нашарування, на відміну від

концепту. Однак у свідомості існують поняття емоцій та оцінок, тому відсутність образності за будь-яких умов, на наш погляд, не є диференційною ознакою поняття й концепту. Відсутність психічних нашарувань у понятті дослідники пояснюють на підставі відмінності поняття та значення. Слідом за В.М. Телія, М.Ф. Алефіренко підкреслює: «У мові виражаються не лише результати поняттєвого відображення, а й складна різноманітність психіки – внутрішній світ переживань людини, роздумів, ціннісних суджень. [...] У мовних значеннях утілені й форми допонятійного відображення – сприйняття й уявлення» [Телія 1987: 65; Алефіренко 2005: 48]. Вважається, що значення ширше за поняття, позаяк друге пропускає перше крізь призму національного світобачення й певної мовної системи. Оскільки концепт розглядається як інформаційна структура, ширша за значення [Карасик 1996: 6], то поняття є не лише ядром значення, а і ядром концепту.

Дослідники в галузі лінгвоконцептології намагаються розвести поняття й концепт. С.О. Аскольдов вважав концепт наочно-образним уявленням символного характеру, замісником поняття. В.В. Колесов наголошував на тому, що концепт не є поняттям, а сутністю поняття, явленою у своїх змістових формах – в образі, в понятті, в символі. Ю.С. Степанов диференціює їх за належністю до різних наук: поняття – до логіки, філософії, концепту – до математичної логіки, культурології та лінгвістики [Степанов 1997: 40]. Іноді їхня диференціація досягає крайнього вияву. Наприклад, стверджується, що «всякий концепт – це поняття, але не всяке поняття – концепт» [Карпенко-Іванова 2006: 29]. Як здається, така позиція є необґрунтованою, адже якщо у свідомості наявне поняття, то на ньому може базуватися концепт, зважаючи на поглиблення й розширення інформації про поняття.

Поняття здебільшого розглядають як частину концепту, його ядерну структуру, сукупність інтегральних і диференційних ознак у ряді понять одного класу. М.Ф. Алефіренко підкреслює, що в семантичному трикутнику концепт співвідноситься із сигніфікатом значення: його центральна частина (ядро) утворює інтенсіонал поняття [Алефіренко 2005: 64]. Тим самим поняття пов'язують із класифікаційною діяльністю. Ф. Клікс відмічає, «понятійні структури є підґрунтям класифікаційного пізнання,

певна множина об'єктів може пізнаватися на базі фіксованої в пам'яті структури ознак» [Кликс 1983: 149]. Натомість, концепт передбачає залучення ще й чуттєвої, оцінно-емотивної, образної, метафоричної й ін. інформації. М.Ф. Алефіренко розглядає концепт як поєднання ядра (інтенціоналу поняття) з імплікаціоналом – асоціативно-образним макрокомпонентом значення, що містить різні конотації (первинні та вторинні, обов'язкові чи факультативні, експліцитні й імпліцитні) [Алефіренко 2005: 64]. На думку О.С. Кубрякової, до концептів залучені уявлення, образи, поняття [Кубрякова 1988: 143]. С.А. Жаботинська розглядає концепт як родові поняття для ряду ментальних сутностей, як-от: уявлень (узагальнених чуттєво-наочних образів), понять (думок про найбільш загальні, істотні ознаки предмета чи явища як результат раціонального пізнання), гештальтів і схем дій [Жаботинская 2004: 81].

Отже, у ряді наукових робіт диференційним параметром поняття й концепту постає образність, емотивність, оцінка. М.М. Болдырев зазначає, що поняття – це раціональний, логічно осмислений концепт, воно виникає шляхом виділення й осмислення істотних характеристик предметів і явищ, у результаті поступового абстрагування від другорядних, індивідуальних ознак, тобто в результаті теоретичного пізнання, а концепт є результатом когніції [Болдырев 2000: 24]. Тим самим, дослідник пропонує єдиний шлях руху при створенні поняття – від концепту, який «відбиває одну чи більше не обов'язково істотних ознак об'єкта», до формування поняття, що «відображає найзагальніші, істотні (логічно сконструйовані) ознаки предмета чи явища». Проте можливим є й інший шлях формування концепту як розширення змісту поняття на підставі пізнавальної діяльності й залучення нових ознак. До того ж пояснення концепту як результату когніції, на відміну від поняття, нам видається необґрунтованим, адже поняття також формується на підставі пізнавальної діяльності. На нашу думку, концепт як інформаційна структура є різносубстратною одиницею, тобто інтегрує поняття як ядерну структуру з іншими результатами пізнавальної діяльності: уявленнями, гештальтами, асоціативно-образними, оцінно-емотивними компонентами тощо.

Відносно зв'язку концепту та значення, лінгвісти й когнітологи розглядають їхню повну тотожність «під дахом» одного знака, або відношення перетину значення й концепту, або включення першого до другого, або активацію значення в концептуальній структурі залежно від контексту й ситуації згідно з позитивістською теорією значення слова як його вживання Л. Вітгенштейна та його послідовників. Звідси випливає протиріччя між обсягом значень одиниць у мові й мовленні: у мові значення тотожне обсягу концепту, у мовленні воно представлене лише актуальним фрагментом концепту за умови гасіння неактуалізованого. Натомість, Д.С. Лихачов кваліфікував концепт як «алгебраїчне» вираження значення, яким ми оперуємо у своєму мовленні, тому що охопити значення у всій його складності людина просто не встигає [Лихачев 1993: 4], підкреслюючи тим самим те, що концепт заміщує значення слова не в повному обсязі, а лише його фрагмент, до складу якого вчений залучає й індивідуальний досвід людини, а також досвід народу.

Ототожнення концепту і значення нерідко зводить дефініцію першого до семного набору в семантичній структурі слова. Так, С.Г. Воркачов визначає концепт як культурно маркований вербалізований зміст, представлений у плані вираження рядом своїх мовних реалізацій, які утворюють відповідну лексико-семантичну парадигму. На його думку, план змісту концепту включає як мінімум два ряди семантичних ознак: по-перше, це семи, спільні для всіх його мовних реалізацій, що «скріплюють» лексико-семантичну парадигму й утворюють його понятійну або прототипну основу; по-друге, це семантичні ознаки, відмічені лінгвокультурною, етносемантичною специфікою і пов'язані з ментальністю носіїв мови або з ментальністю національної мовної особистості [Воркачев 2004: 51]. До цього питання дотичною є дискусія щодо можливості виділення в концепті не лише денотативного, а й конотативного компонентів (оцінок, емотивності, прагматичних складників).

Згідно із протилежними поглядами, концепт і значення є одиницями різного статусу: значення є мовною сутністю, а концепт – когнітивною. З.Д. Попова і Й.А. Стернін цілком слушно наголошують: «Концепт – одиниця концептосфери, значення –

одиниця семантичної системи, семантичного простору мови. Значення своїми системними семами передає певні ознаки, що формують концепт, але це лише частина смислового змісту концепту» [Попова, Стернин 2001: 59]. Й.А. Стернин ставить у залежність розмежування концепту та значення від розділення когнітивної та мовної свідомості. Дослідник підкреслює, що концепт і значення є явищами когнітивної природи, результатами відображення дійсності. При цьому значення є частиною концепту, названою регулярно використаним і відтвореним у певній мовній спільноті мовним знаком і комунікативно релевантною для цієї спільноти. Психолінгвістичний же аналіз семантики слова ускладнює проблему, адже значення, за даними експериментів має більший обсяг, ніж зафіксоване у словниках. Тому варто розмежувати два типи значень: лексикографічне і психологічне, реальне, що є частинами концепту [Стернин 2005, 136–138].

Однак у сучасній семасіології через невизначеність терміна «значення» спостерігається розширення його обсягу до рівня інформації, яка стоїть за мовною одиницею. Тому виникають тлумачення значення як «концепту, зв'язаного знаком» [Никитин 1988: 6], а семантичні сутності в мові ототожнюються з концептами, що є вербалізованими [Jackendoff 1992: 195]. В.М. Телія підкреслює: «Очевидно, що звукова оболонка виконує знакову функцію лише за умови її асоційованості з позначуванням фрагментом немовного типу [...], ця асоціація і є тим, що в мовознавстві – у різних його напрямках – називають значенням» [Телія 1996: 84].

Для психолінгвістики О.О. Залевської відмінність концепту, значення й поняття полягає в самому тлумаченні концепту як «базового перцептивно-когнітивно-афективного утворення динамічного характеру, що спонтанно функціонує в пізнавальній і комунікативній діяльності індивіда й підкорене закономірностям психічного життя людини, завдяки чому за рядом параметрів відрізняється від понять і значень як продуктів наукового опису з позицій лінгвістичної теорії» [Залевская 2001: 39]. О.С. Кубрякова підкреслює: «Концепти – це скоріше посередники між словами й екстралінгвістичною дійсністю, і значення слова не може бути зведеним виключно до концептів, які його створюють» [Кубрякова и др. 1996: 92]. Дослідниця не погоджується з А. Вежицькою

в тому, що значення незалежні від мови [Wierzbicka 1992: 3], і вважає, що незалежними від мови є саме концепти, ідеї, і не випадково, що тільки частина з них отримує мовну об'єктивацію.

Зв'язок концептуального й семантичного проектується у проблему співвідношення індивідуального й колективного в концепті, яка також є дискусійною в сучасній лінгвоконцептології. Значення мовної одиниці має бути колективно прийнятним, адже це забезпечує взаєморозуміння у процесах спілкування. Індивідуальні змісти при позначенні й передачі інформації стають також колективним надбанням. Концепти ж містять індивідуальні відчуття, почуття, образи, ментальні структури, однак вони багато в чому детерміновані мовною категоризацією, процесами соціалізації, інкультурації. Тому при аналізі концептів треба враховувати як індивідуальні особливості, так і етнічну, групову, колективну репрезентацію. О.О. Залевська проводить чітку межу між концептами як надбанням індивіда й конструктами як редукованими на логіко-раціональній основі продуктами наукового опису [Залевская 2000: 39].

Третім питанням є кваліфікація концепту за його належністю певному суб'єктові концептуалізації: індивіду, групі, етносу, людству. З огляду на це ми виокремили типи концептів за параметром суб'єкта концептуалізації, поділяючи їх на ідіоконцепти, властиві свідомості окремого індивіда; узуальні концепти, характерні для певної групи (наприклад, науковців певного фаху, представників певної професії або роду занять і т. ін.); етноконцепти, властиві всім представникам етнічної спільноти; загальнолюдські концепти, відомі всьому людству й репрезентовані в різних мовах або знакових продуктах культури [Селиванова 1999, 12]. В.І. Карасик на основі шарів культурних концептів Ю.С. Степанова виокремлює три типи концептів за параметром суб'єкта концептуалізації: загальнонаціональний концепт, концепт субкультури і внутрішню форму концепту, відому лише фахівцям [Карасик 1996: 3].

Співіснування універсальних, етнічних, групових й індивідуальних концептів, певний перетин або поєднання їх у колективній чи індивідуальній свідомості визначає можливість окремої людини бути зрозумілою іншій на підставі певної знакової системи (мови, продуктів культури групи, етносу чи цивілізації в цілому) і

соціально й культурно маркованої діяльності. До того ж у значенні мовних одиниць – у семантиці слів і фразеологічних зворотів – фіксуються колективні та стабільні смисли [Карасик 2006: 5]. «Завдяки постійному обміну знаннями між людьми концепт з індивідуального, особистісного утворення стає надособистісним знанням, а колективне знання, у свою чергу, вносить корективи до змісту особистісного знання» [Сусов, Сусов 2006: 17]. Параметр суб'єкта концептуалізації визначає обсяг і зміст концепту (А. Вежбицька виокремлює концепт-мінімум, максимум та енциклопедичний додаток, концепти відображають наукову чи наївну картину світу і т. ін. [Wierzbicka 1992]).

Четвертим складним і дискусійним питанням лінгвоконцептології є структура концепту. Метафорично концепт представляють у вигляді хмари (З.Д. Попова), або сніжної грудки (М.М. Болдирев), або плоду (Й.А. Стернін). В основу структури концепту покладені різноманітні ментальні репрезентації, ідеалізовані когнітивні моделі: пропозиції, схеми, фреймові мережі, сценарії, ментальні простори тощо. Більшість дослідників обстоюють польову модель концепту, яка містить ядро та периферію. Ядерна зона нерідко ототожнюється зі значенням відповідної ключової лексеми [Попова, Стернін 2001], з поняттям, яке часто-густо також постає у вигляді семного набору ключового слова; з образом предмета чи явища [Болдырев 2000: 26] або ієрархічною схемою категоризації; із відносно істиннісною, несуперечливою інформацією, сформованою мережею пропозиційних структур (предикатно-актантних рамок) [Селиванова 2000] і т. ін. Периферія концепту представлена також по-різному: дистрибуцією ключового слова, асоціативними зв'язками з іншими концептами; поглибленою інформацією, суб'єктивними досвідними знаннями, конотативними елементами тощо. Й.А. Стернін пропонує у якості ядра концепту базовий шар як чуттєвий образ, що кодує концепт як мисленнєву одиницю в універсальному предметному коді. На чуттєвий образ нашаровуються інші концептуальні ознаки, що відображають розвиток концепту, його співвідношення з іншими концептами [Попова, Стернін 2001: 58–59].

Дослідники розглядають сіткову структуру концепту, представляють його у мережі структурованих концептуальних сфер

(доменів), асоціатів вербальної сітки тощо. Інколи структура концепту має вигляд рівневої моделі або кількох шарів: смислового та вербального або смислового, образно-асоціативного та предметно-почуттєвого [Ніконова 2007: 251]. Ю.С. Степанов, демонструючи історичну мінливість концепту, виокремив у його структурі етимологічний шар, який є основою концепту; історичний шар, що сформувався протягом розвитку концепту, й активний шар, актуальний для сучасного стану [Степанов 1997: 21–44]. Автори колективного навчального посібника «Введение в когнитивную лингвистику» розрізняють у складі концепту поняттєвий, образно-перцептивний і ціннісний рівні: перший співвіднесений із денотатом, другий – із гешталтом, третій – з оцінкою предмета концептуалізації в етносвідомості й культурі [2005: 73]. Деякі дослідники, розглядаючи польову природу концепту, долучають до неї різні ціннісні шари: етнопсихологічний, лінгвокультурологічний, соціодискурсивний [Приходько 2006: 213].

Альтернативною позицією розгляду концепту є дифузність, розпливчастість його структури, яку в принципі змодельовати неможливо: «Усередині концепту перетікають і переливаються концептуальні ознаки, концепт не має чітких абрисів і меж, [...] жорсткої послідовності шарів; їхнє взаємне розташування індивідуальне й залежить від умов формування концепту в кожній особистості» [Попова, Стернин 1999: 11]. Однак за умови такої дифузності, на нашу думку, було б неможливим оперування концептуальною інформацією, її інтегрування з мовними знаннями, які є жорстко структурованими, про що свідчать дані як асоціативних експериментів, так і експериментальна діяльність у галузі нейропсихолінгвістики. Як здається, принцип дифузності концептів зумовлений намаганням відокремити мовне як структуроване й концептуальне як розмите та невизначене в пізнавальних процесах.

Ми обстоюємо концепт як інформаційну когнітивну структуру свідомості, певним чином організовану та вбудовану до колективної чи індивідуальної концептосистеми. Зв'язки концепту із внутрішнім лексиконом (знаннями в мові та про мову) підпорядковані механізмам взаємодії, кодовим переходам вербального й

концептуального у свідомості людини. На нашу думку, концепти можуть мати як вербальні способи репрезентації, так і невербальні. Поняття залучене до концепту як його ядерна частина. Щодо значення, воно може збігатися з концептом за умови його вербальної представленості. Концепт структурується на підставі психофункціональної континуальності [Langacker 1988: 23] і синергетичності свідомості з урахуванням різних психічних функцій і пізнавальних механізмів. Ознаками концепту є неізолюваність, тобто зв'язаність з іншими концептами; відкритість як невичерпність їхнього змісту; наявність їх у межах певним чином організованих концептуальних доменів, які є тлом концепту; цілісність і нежорстка структурованість; динамізм і креативність як здатність змінюватися, поповнюватися новим знанням, уточнюватися.

У науковій літературі існує чимало підходів до опису концептів. Виокремлення лінгвоконцептології як галузі когнітивної лінгвістики зумовило позитивні й негативні наслідки для концептуального аналізу. З одного боку, воно визначило більш чіткі завдання цього методу, сприяло формулюванню його принципів і засад. З іншого боку, в описах концептів дослідники часто захоплюються мовною репрезентацією, ототожнюючи глибинні семантичні ролі із поверхневими функціями, що призводить до ігнорування будь-якої базової когнітивної моделі і зводить концептуальний аналіз до опису валентності мовних одиниць, здебільшого – ключових репрезентантів концепту, і до пояснення підґрунтя їхньої метафоризації. Унаслідок цього когнітивні механізми залишаються скритими за численними мовними фактами. Нерідко відбувається і зворотнє явище, коли дослідники пропонують певну модель концепту, до якої підтягуються різноманітні мовні факти, котрі можуть не вкладатися у її межі і тому залишаються поза увагою науковців. З огляду на це виникає потреба в моделі нового типу, яка б у спрощеному ідеалізованому вигляді відтворювала когнітивну базу концептуалізації і її мовну репрезентацію, демонструвала синергетичність суперсистеми свідомості, у якій мова є однією з підсистем. Моделювання концепту має застосовувати принцип двовекторності, постульований ще Л.С. Виготським щодо дослідження внутрішньої

психологічної організації мовленнєвої діяльності: руху від думки до слова і від слова до думки [Выготский 1982: 305], тобто від зовнішнього мовного позначення до структури знань про позначене і навпаки. Цей принцип убезпечує від абсолютизації мовного чи концептуального, уможливорює встановлення зв'язків між ними.

У якості такої моделі нами запропоновано ментально-психонетичний комплекс (далі – МПК), що ґрунтується на синергетичній, детермінованій ззовні і внутрішньо суперсистемі свідомості, на конекційній та енграмній природі пам'яті, квантово-хвильовій здатності кодування й перекодування інформації людським мозком [Кругликов 1987: 23–35; Залевская 2000: 66–97; Найссер 2003: 588–599; Кубрякова 2004: 355–370]. МПК відображає психофункціональний континуум свідомості, представлений, згідно з концепцією К.Г. Юнга, взаємодією п'яти пізнавальних функцій свідомості (відчуттів, почуттів, мислення, інтуїції, трансценденції) [Юнг 1996] із колективним позасвідомим.

Ядром МПК є пропозиційні структури – мисленнєві аналоги ситуацій, що характеризуються відносною об'єктивністю, внутрішньою несуперечливістю й позначаються мовними одиницями у прямих значеннях. Кваліфікація пропозицій як ядра МПК виходить з експериментального доведення дослідниками пам'яті того факту, що «довгочасна пам'ять людини є великою сіткою взаємно перехрещених пропозиційних дерев, кожне з яких містить певний набір вузлів пам'яті з численними зв'язками» [Кубрякова и др. 1996: 134]. Дж. Лакофф наголошував на тому, що «більша частина структури нашого знання має форму пропозиційних моделей, а їхньою особливістю є те, що вони мають елементи, надають їм характеристики та вказують на зв'язки між ними» [Новое в зарубежной лингвистике 1988: 31]. Транспонована до лінгвістичних студій позитивістом Б. Расселом, пропозиція ґрунтувалася на положенні про відносну об'єктивність людського сприйняття світу як така, що відповідає істинному стану речей у світі. Однак істинність пропозиції відносна, адже будь яка ситуація дійсності усвідомлюється людиною згідно з її світоглядом, культурними настановами, цінностями й закономірностями мови, носієм якої людина є і яка нав'язує людині свій спосіб категоризації та концептуалізації. Дж. Лакофф як фахівець у галузі когнітивної

семантики, яка обстоює феноменологічну епістему, застерігав проти «об'єктивістського присмаку» пропозиційних структур: хоч вони й містять реально існуючі відношення, вони є результатом інтеріоризації людиною дійсності [Лакофф 1996: 177].

МПК інтегрує пропозиційну інформацію з асоціативно-термінальною, яка базується на фігуральному (метафоричному) способі представлення знань мовними знаками інших концептів; а також із модусом – оцінно-емотивним компонентом, що корелює з аксіологізованими відчуттями, почуттями й емоціями – і концептуальним планом як прагматичним компонентом, який контролює відповідність концептуальної інформації умовам номінативного чи комунікативного актів.

Метамовою опису пропозиційного ядра МПК є формалізовані позначення складників предикатно-аргументних структур (семантичних ролей, глибинних відмінків, предикатів і термів), а також елементів рівнів партитивів, якості, кількості, класифікаційної таксономії. Аналіз складників асоціативно-термінальної частини МПК здійснюється шляхом метафоричного моделювання: з'ясовується донорська зона та механізм її аналогізації з реципієнтною (на підставі суміжного поняття, гештальта, сценарію чи асоціативного ореолу – дифузного поєднання концептів, синестезії, оцінки, архетипу колективного позасвідомого). Моделювання МПК застосовує методики валентнісного, дистрибутивного, компонентного, контекстуально-інтерпретаційного, когнітивно-ономасіологічного, етимологічного аналізу, архетипної реконструкції, асоціативного експерименту й має високу пояснювальну спроможність і широкі можливості використання у дослідженнях мови й мовлення, що підтверджене науковими розробками автора статті та його наукової школи.

Запропонована методика сприяє усуненню недоліків, властивих більшості наявних у лінгвістичних студіях концептуальних описів, які часто враховують лише контекстну дистрибуцію мовних одиниць, що репрезентують ключові слова концептів. Подібні описи ігнорують холистичну й синергетичну природу свідомості, сенсорні й позасвідомі механізми концептуалізації, абсолютизують мисленнєві пізнавальні процеси, обмежившись ментальною кореляцією вербальних репрезентацій. У виконаній на базі МПК

дисертації, присвяченій моделюванню концепту КРАСА в українській етносвідомості й поетичній картині світу, саме чуттєво-наочні пізнавальні механізми, почуття й архетипний шар колективного позасвідомого більшою мірою детермінують уявлення народу про красу людини, його духовного світу, природи, предметної сфери й організують мовну маніфестацію концепту в текстах поезії [Цапок 2004]. У дисертації І.І. Казимир, виконаної за запропонованою нами методикою і присвяченої опису концепту ПТАХ в українській мовній картині світу, застосовано когнітивно-ономасіологічний аналіз мотивації українських назв птахів, який дав змогу встановити наповнення пропозиційного й асоціативно-термінального компонентів концепту, а також текстово-інтерпретаційний аналіз, що уможливив розширення обсягу цих складових МПК за рахунок дистрибуції і сполучуваності найменувань птахів у поетичних текстах [Казимир 2007].

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефиренко Н.Ф. Современные проблемы науки о языке / Н.Ф. Алефиренко. – М.: Флинта: Наука, 2005. – 416 с.
2. Аскольдов С.А. Концепт и слово / С.А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М.: Academia, 1997. – С.267–279.
3. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка / А.П. Бабушкин. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1996. – 104 с.
4. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли: пер. с 3-го фр. изд. Е.В. Вентцель, Т.В. Вентцель. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
5. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика / Н.Н. Болдырев. – Тамбов: Изд-во Тамбовского ун-та, 2000. – 123 с.
6. Введение в когнитивную лингвистику: учебное пособие / Карасик В.И., Пименова М.В. и др. – Кемерово: Кузбассвузидат, 2005. – 190 с.
7. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / А. Вежбицкая. – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.
8. Воркачев С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт / С.Г. Воркачев. – М.: Гнозис, 2004. – 236 с.

9. Выготский Л.С. Мышление и речь / Л.С. Выготский // Собр. соч.: В 8 т. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 2. – С. 5–361.
10. Жаботинская С.А. Концептуальный анализ: типы фреймов / С.А. Жаботинская // Вісник Черкаського університету. Серія Філологічні науки. – Черкаси, 1999. – Вип. 11. – С. 3–11.
11. Залевская А.А. Введение в психолингвистику / А.А. Залевская. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2000. – 382 с.
12. Залевская А.А. Психолингвистический поход к проблеме концепта / А.А. Залевская // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 2001. – С. 36–44.
13. Казимир І.І. Концепт ПТАХ у мовній картині світу українського народу: автореф. дис. на здобуття учен. ступ. канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Іванна Іванівна Казимир; Харківський нац. ун-т. – Харків, 2007. – 19 с.
14. Карасик В.И. Зеркальный концепт «простота» / В.И. Карасик // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія Романо-германська філологія. – Харків: Константа, 2006. – № 726. – С. 5–14.
15. Карасик В.И. Культурные доминанты в языке / В.И. Карасик // Языковая личность: Культурные концепты. – Волгоград, Архангельск: Перемена, 1996. – С. 3–16.
16. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. – М.: Гнозис, 2004. – 390 с.
17. Карпенко-Иванова У. Фрейм «вооруженное противостояние» в русской, английской, итальянской культурно-языковой традиции / У. Карпенко-Иванова. – К.: Издательский Дом Дмитрия Бурого, 2006. – 232 с.
18. Кликс Ф. Пробуждающееся мышление. У истоков человеческого интеллекта / Ф. Кликс. – М.: Прогресс, 1983. – 304 с.
19. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика / И.М. Кобозева. – Изд. 3-е стереотипное. – М.: Комкнига, 2007. – 352 с.
20. Колесов В.В. Язык и ментальность / В.В. Колесов. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2004. – 240 с.
21. Кругликов Р.И. Творчество и память / Р.И. Кругликов // Интуиция, логика, творчество. – М.: Наука, 1987. – С. 23–35.
22. Кубрякова Е.С. Введение / Е.С. Кубрякова // Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи. – М.: Наука, 1991. – С. 3–12.
23. Кубрякова Е.С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира / Е.С. Кубрякова // Роль человеческого фактора в языке:

- Язык и картина мира / Отв. ред. Б.А. Серебренников. – М.: Наука, 1988. – С. 141–172.
24. Кубрякова Е.С. Язык и знание / Е.С. Кубрякова. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
25. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова. – М.: Наука, 1996. – 245 с.
26. Лакофф Дж. Когнитивная семантика / Дж. Лакофф // Язык и интеллект / Под ред. В.В. Петрова; пер с англ. В.И. Герасимова и В.П. Нерознака. – М.: Прогресс, 1996. – С. 143–184.
27. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка / Д.С. Лихачев // Известия РАН. Сер. лит. и языка. – Т. 2. – 1993. – С. 282–283.
28. Лукин В.А. Концепт истины и слово истина в русском языке (Опыт концептуального анализа рационального и иррационального в языке) / В.А. Лукин // Вопросы языкознания. – 1993. – № 4. – С. 63–86.
29. Найссер У. Что такое когнитивная психология? У. Найссер // П.Я. Гальперин, А.Н. Ждан История психологии. XX век: Хрестоматия. – М.: Академический проект, 2003. – С. 588–599.
30. Неретина С.С. Слово и текст в средневековой культуре. Концептуализм Абельяра / С.С. Неретина. – М.: Мысль, 1995. – 264 с.
31. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения / М.В. Никитин. – М.: Высшая школа, 1988. – 168 с.
32. Ніконова В.Г. Трагедійна картина світу в поезії Шекспіра / В.Г. Ніконова. – Дніпропетровськ: Вид-во ДУЕП, 2007. – 364 с.
33. Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. – Вып. 23. – М.: Прогресс, 1988. – 420 с.
34. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – Воронеж: Истоки, 2001. – 192 с.
35. Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1999. – 30 с.
36. Приходько А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / А.М. Приходько. – Запоріжжя: Прем'єр, 2008. – 332 с.
37. Селиванова Е.А. Исследовательские возможности ментально-психонетического комплекса / Е.А. Селиванова // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія Романо-германська філологія. – Харків: Константа, 2004. – № 635. – С. 160–163.
38. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология / Е.А. Селиванова. – К.: Фитосоцицентр, 2000. – 248 с.

39. Селиванова Е.А. Когнитивные модели синтаксических структур с образно-метафорическим компонентом / Е.А. Селиванова // Межкультурные коммуникации: пространство и время. – М.: Изд-во Российского ун-та дружбы народов, 2004. – С. 55–59.
40. Селиванова Е.А. Принципы концептуального анализа / Е.А. Селиванова // Актуальні проблеми менталінгвістики. – К. – Черкаси: Брама, 1999. – С. 11–14.
41. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (когнітивний та етнокультурний аспекти) / О.О. Селіванова. – Київ – Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.
42. Селіванова О.О. Поетичний синтаксис у когнітивному висвітленні (на матеріалі творчості Л. Костенко) / О.О. Селіванова // Мова. Людина. Світ. До 70-річчя проф. М. П. Кочергана. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2006. – С. 309–314.
43. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 712 с.
44. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю.С. Степанов. – М.: Школа «ЯРК», 1997. – 824 с.
45. Стернин И.А. Значение и концепт: сходства и различия / И.А. Стернин // Общение. Языковое сознание. Межкультурная коммуникация. – Калуга: КГПУ им. К.Э. Циолковского, 2005. – С. 135–144.
46. Сусов А.А., Сусов И.П. Размышления о концептах / А.А. Сусов, И.П. Сусов // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія Романо-германська філологія. – Харків: Константа, 2006. – № 726. – С. 14–20.
47. Телия В.Н. О специфике отражения мира психики и знания в языке / В.Н. Телия // Сущность, развитие и функции языка. – М.: Наука, 1987. – С. 64–73.
48. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М.: Наука, 1996. – 286 с.
49. Цапок О.М. Мовні засоби репрезентації концепту краса в поезії українських шістдесятників: автореф. дис. на здобуття учен. ступ. канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Олена Миколаївна Цапок; Одеський нац. ун-т. – Одеса, 2004. – 20 с.
50. Чернейко Л.О. Гештальтная структура абстрактного имени / Л.О. Чернейко // Филологические науки. – 1995. – № 4. – С. 73–83.
51. Чернейко Л.О., Долинский В.А. Имя СУДЬБА как объект концептуального и ассоциативного анализа / Л.О. Чернейко, В.А. Долинский // Вестник МГУ. Сер. 9. Филология. – 1996. – № 6. – С. 20–41.

52. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник / І.Б. Штерн. — К.: АртЕк, 1998. — 335 с.
53. Юнг К.Г. Психологические типы / К.Г. Юнг. — М.: Университетская книга, 1996. — 718 с.
54. Bierwisch M. Formal and Lexical Semantics / M. Bierwisch // Proceedings of the XIII-th International Congress of Linguists, August 29 – September 4, 1982. — Tokyo: Sansyusya Publ., 1983. — P. 122–136.
55. Jackendoff R. What is a concept? / R. Jackendoff // Frames, Fields, and Contrasts. New Essays in Semantics find Lexical Organization. — Hillsdale: Routledge, 1992. — P. 191–209.
56. Johnson-Laird Ph.N. Mental models / Ph.N. Johnson-Laird // Posner M.I. Foundations of cognitive science. — Cambridge: The MIT Press, 1988. — P. 469–499.
57. Langacker R.W. An Overview of Cognitive Grammar / R.W. Langacker // Topics in Cognitive Linguistics / Ed. B. Rudzka-Ostyn. — Amsterdam: Benjamins, 1988. — P. 23–45.
58. Paivio A. Imagery, language, and semantic memory / A. Paivio // International Journal of Psycholinguistics. — 1978. — Vol. 5. — № 2. — P. 31–47.
59. Schwarz M. Einführung in die kognitive Linguistik / M. Schwarz. — Tübingen, Basel: Francke, 1992. — 238 s.
60. Wierzbicka A. Semantic, Culture and Cognition / A. Wierzbicka // Universal Human Concepts in Culture: Specific Configurations. — N.Y., Oxford: Oxford university press, 1992. — P. 3–29.

СВІТ ТЕКСТУ

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕКСТУ В СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

Наприкінці ХХ ст. мовознавча наука пострадянського простору опинилася у стані методологічної кризи, з одного боку, через декларування відмови від жорстких канонів марксистсько-ленінської теорії пізнання, з іншого, через еклектизм методологічних позицій світової лінгвістики. Пошук виходу із кризового стану зумовив численні наукові розвідки, присвячені проблемам методологічних настанов лінгвістичних досліджень і спричинені прагненням переглянути загальні підходи та принципи дослідження мови, визначитися стосовно її ролі в житті людини, соціумі, культурі; з'ясувати функціональну природу мови як семіотичної системи і, врешті-решт, упорядкувати й виробити відповідний новому парадигмальному просторові інструментарій її дослідження.

Вітчизняна лінгвістика, на жаль, почасти продовжує нести на собі тягар методологічних постулатів радянських часів, про що свідчать матеріали більшості дисертаційних робіт, монографічних видань і навіть енциклопедичних і термінологічних словників. Спостерігаються плутанина у визначенні загальнофілософських і теоретичних засад багатьох загалом цікавих і вагомих лінгвістичних розвідок, жонглювання термінами, які стосуються методів аналізу матеріалу, спрощене й вільне тлумачення багатьох доволі складних понять мовознавства. Як наголошує український мовознавець О.В. Лещак: «Здебільшого лінгвісти взагалі не переймаються питаннями щодо методологічної основи свого дослідження, оскільки думають, що просте та строге слідування фактам або традиційним постулатам забезпечить необхідний

рівень «науковості» й «об'єктивності» їхньої роботи» [Лещак 2002: 46].

З огляду на це особливої ваги в сучасній лінгвістиці набуває нова галузь – лінгвометодологія, спрямована на з'ясування природи мови у співвідношенні зі свідомістю її носіїв, соціумом, культурою, дійсністю, комунікацією, процесами пізнання світу, а також на формування інструментарію, засад і способів опису й аналізу мови та її продуктів.

Головними завданнями лінгвометодології є такі: 1) розгляд еволюції методологічного простору лінгвістики, починаючи з часів античності; 2) з'ясування співвідношення методології, парадигми, епістемі; 3) вияв у наукових мовознавчих парадигмах і школах світосприймальних домінант (епістем), специфіки оцінок пізнавальної природи людської свідомості, її взаємодії зі світом дійсності; 4) визначення предмета й об'єкта мовознавчих досліджень; 5) обґрунтування зв'язку пізнавальної здатності людини з мовою й мовленням, процесами комунікації; 6) вияв напрямів взаємної детермінованості мови, свідомості її носіїв, соціуму, культури, комунікативної діяльності; 7) інвентаризація й систематизація дослідницьких принципів у ракурсі різних епістем і парадигм; 8) упорядкування лінгвістичних методів у розрізі наявних у лінгвістиці епістем; 9) розроблення способів оцінки достовірності отриманих результатів лінгвістичного пошуку; 10) оцінка сукупності проблем мовознавства, які потребують розв'язання; 11) вияв причин методологічного еkleктизму лінгвістичних теорій і шкіл; 12) пошук виходу зі станів методологічної кризи в лінгвістиці тощо.

Мета нашої статті – з'ясувати статус методів дослідження тексту в системі інших методів мовознавства, описати головні процедурні ланки аналізу тексту з огляду на домінанти та пріоритети сучасного парадигмального простору лінгвістики.

Ми визначаємо метод, з одного боку, як спосіб організації пізнавальної й дослідницької діяльності науковця з метою вивчення явищ і закономірностей певного об'єкта науки; з іншого – як систему процедур вивчення об'єкта дослідження та / або перевірки отриманих результатів. Зважаючи на широке й вузьке тлумачення методу, використані в мовознавстві методи дифе-

ренціюються на загальні, до яких належать спостереження, індукція, дедукція, гіпотеза, аналіз, синтез, таксономія, порівняння, формалізація, ідеалізація, експеримент, фальсифікація й моделювання; та **лінгвістичні**, що є спеціальними методами мовознавчої науки. Процес упорядкування лінгвістичних методів мав два етапи: перший характеризувався становленням власне лінгвістичних методів, другий – використанням методів інших наук щодо аналізу мови та її продуктів, зважаючи на домінування принципу експансіонізму в мовознавчих дослідженнях і прагнення до всеюдності наукових знань, яке спостерігалось вже починаючи з 20-х р. р. XX ст. і набуло свого апогею у другій половині XX ст.

Диференціація лінгвістичних методів залишається дискусійною та відкритою проблемою мовознавства й лінгвометодології, зокрема. Аналіз наявних у науковій літературі різноманітних класифікацій лінгвістичних методів установив деякі закономірності: 1) таксономія методів здебільшого зумовлена їхньою проекцією на відповідну наукову парадигму; 2) маргінальні галузі мовознавства формують власний спектр методів шляхом їхнього запозичення із суміжних галузей; 3) нерідко прийоми аналізу кваліфікують як спеціальні мовознавчі методи; 4) списки таких прийомів варіюються у складі методів, а їхній статус не є чітко окресленим. Ми пропонуємо власний поділ методів лінгвістики на **парадигмальні**, що уособлюють настанови та принципи відповідної лінгвістичної наукової парадигми; **міжпарадигмальні**, що ґрунтуються на поєднанні методологічних засад різних парадигмальних методів, однак виокремлюються за специфікою процедур чи за загальним підходом до аналізу мовних явищ; **маргінальні**, які залучають прийоми суміжних галузей знань, і **комбіновані**, що поєднують різноманітні прийоми й методи мовознавства (детальніше див.: [Селіванова 2008: 10–15]).

Дослідження феномена тексту здійснюється за допомогою різних методів, серед яких найбільш поширеним у лінгвістиці тексту є контекстуально-інтерпретаційний, що є різновидом функціонального парадигмального методу. **Контекстуально-інтерпретаційний метод** являє собою сукупність процедур, спрямованих на з'ясування статусу тексту відносно інших текстів, його значення в соціокультурному контексті, а також на ре-

конструкцію авторського (комунікативного) задуму, мотивів і цілей, загального змісту, рецептивної спрямованості тексту тощо. Деякі дослідники вважають цей метод різновидом загального описового методу, хоч останній застосовують, звичайно, щодо менш складних мовних одиниць. Контекстуально-інтерпретаційний метод передбачає два етапи: контекстуалізацію й інтерпретацію. Перший спрямований на вияв жорсткої системи безперервного контексту, в межах якого здійснюється розвиток відповідної теми й розкриття концепту тексту. З огляду на це потрібно враховувати контексти породження (світогляд, індивідуальну свідомість, лексикон автора, їхнє занурення до універсуму культури й відповідного буттєвого часу і простору) і рецепції (світогляд, індивідуальну свідомість, лексикон читача, їхнє занурення до універсуму культури, відповідного світу дійсності), комунікативний контекст, макроконтекст цілого текстового масиву і мікроконтексти (операційні контексти) фрагментів тексту. На підставі контекстуалізації здійснюється інтерпретація інформації, закладеної в тексті, установлення авторської мети та стратегій впливу на читача тощо.

Контекстуалізація за допомогою процедури герменевтичного кола зумовлює реконструкцію текстового змісту, що є цілісним відображенням описуваних у тексті подій у їхньому розгортанні, характеристиках і зв'язках [Гальперин 1981: 42]. О.М. Мороховський вважав, що смисли тексту мають певну ієрархію, тобто вони взаємопов'язані, взаємозумовлені і взаємно підпорядковані. Це дає змогу визначити зміст тексту як деяку структуру смислів [Мороховський 2001: 10]. Щодо аналізу художніх текстів контекстуально-інтерпретаційний метод нерідко ототожнюють із лінгвістичним аналізом тексту, який здебільшого обмежений коментуванням неясних місць тексту, стилістичних фігур і прийомів або лінгвопоетичним чи лінгвостилістичним аналізом [Новиков 1983]. О.М. Мороховський убачав відмінність між інтерпретаційним і стилістичним аналізом у тому, що перший «іде від розгляду частин до аналізу цілого, від розгляду значення окремих речень, надфразних єдностей, абзаців, розділів, глав і т. ін. до аналізу змісту всього твору і в цьому аспекті є необхідною передумовою стилістичного аналізу, точніше, його першим етапом.

Стилістичний аналіз іде від цілого до частини – лише усвідомивши художній текст як деяке єдине ціле, ми можемо переходити до розгляду його частин і до нового розгляду цілого на іншому, більш високому рівні» [Мороховський 2001: 11]. Як здається, інтерпретація тексту поєднує обидва підходи.

Лінгвісти відмічають відсутність усталеної системи процедур лінгвістичного аналізу тексту, а також термінологічного апарату такого аналізу. Приміром, білоруський текстолог О.І. Ревуцький зазначає, що попри значну кількість спеціальних навчальних посібників і підручників із лінгвістичного аналізу тексту, «методика курсу поки що не ґрунтується на єдиному, загальноприйнятому поняттєво-термінологічному апараті і не є чіткою скоординованою системою прийомів, методів й етапів навчання» [Ревуцький 1998: 6]. Фундатор Московсько-Тартуської семіотичної школи Ю.М. Лотман наголошував на необхідності цілісного, комплексного й багатопланового текстового аналізу, інтеграційності його з даними літературознавства, філософії, культурології, релігієзнавства, етнології тощо: «Особливості структурного вивчення полягають у тому, що воно передбачає не розгляд окремих елементів у їхній ізольованості або механічному поєднанні, а з'ясування співвідношення елементів між собою в їхньому співвідношенні зі структурним цілим» [Лотман 1994: 18]. О.І. Ревуцький цілком слушно зауважує: «Для того щоб аналіз тексту дійсно став системним і цілісним, його необхідно будувати на іншій теоретичній базі, яку здатна надати сучасна лінгвістична наука про текст, збагачена даними теорії мовленнєвої діяльності, герменевтики й інших наук, що розвивалися протягом останніх років і які мають відношення до породження, сприйняття й розуміння тексту» [Ревуцький 1998: 8].

Дослідник пропонує три принципових орієнтири системного філологічного аналізу художнього тексту – увагу до смислового, змістового боку тексту, представленого текстовими категоріями, до комунікативного занурення тексту й до естетичних якостей художніх текстів. Процедури філологічного аналізу тексту він обґрунтовує на підставі шести етапів інтерпретаційного аналізу художнього тексту, запропонованих у 1976 році російським дослідником І.Р. Гальперінім: 1) визначення різновиду тексту за

стилем, мовою, жанром, функціональним типом мовлення (оповідь, опис, міркування); 2) декодування тексту як повідомлення, розкриття загального змісту, його згортка до двох-трьох речень; 3) детальний аналіз значень слів і сполук, які вони отримують у мікро- й макроконтексті; 4) аналіз стилістичних прийомів порівняно з нейтральними засобами мовного вираження; 5) вияв призначення стилістично маркованих фрагментів висловлень, їхньої ролі у вираженні суб'єктивно-оцінного відношення автора до описуваних ним подій у тексті; 6) узагальнення отриманих результатів [Гальперин 1976: 284–289].

На наш погляд, такий підхід до лінгвістичного аналізу тексту не виконує окреслених вище трьох завдань системного філологічного аналізу тексту, адже не враховує комунікативної сутності тексту, не відображає значущості тексту у просторі породження й інтерпретації, у творчості окремого автора, у семіосфері текстів та семіотичному універсумі культури. Цей метод є текстоцентричним, статичним і не відтворює синергетичну природу тексту та універсуму культури, однак це не заперечує його ролі на першому етапі досліджень тексту.

У монографії «Основы лингвистической теории текста коммуникации» [Селиванова 2002] на підставі розробленої нами моделі текстової комунікації ми запропонували власну **методику діалогічної інтерпретації тексту**, що є сукупністю процедур аналізу тексту як знакового посередника дискурсу з урахуванням екстралінгвальних чинників текстової комунікації й інтегруючого принципу діалогічності. Цей принцип ґрунтується на концепції діалогічності гуманітарного пізнання російського літературознавця М.М. Бахтіна, розробках Московсько-Тартуської семіотичної школи, психолінгвістичних дослідженнях мовлення й тексту, теоріях сучасної лінгвопрагматики та дискурсології. Діалогічність у деяких аспектах постулювали як принцип філософської герменевтики німецький дослідник Ф. Шлейєрмахер та основоположник лінгвістичної герменевтики В. фон Гумбольдт. М.М. Бахтін розглядав цей принцип як усеосяжну мережу взаємодії складників ситуації породження й розуміння тексту. Виходячи з його концепції, можна виокремити кілька аспектів діалогічності.

Першим є гносеологічний, який ґрунтується на філософському розробленні однієї з найбільш популярних у 20–30-ті р. р. ХХ ст. антиномій особистості, предмета й речі (В. Дільтей, Б. Рассел, А. Мейер, П.О. Флоренський, С.М. Булгаков, Г.Г. Шпет та ін.) і позначає складні взаємовідношення автора й інтеріоризованого буття (світу дійсності, усвідомленого людиною та етносом), читача і буття, тексту і буття. Кожний із можливих світів діалогізує один з одним і світом реальності.

Другий аспект (мовний) визначає діалог людини й мови і виявляється у здатності творчої особистості вирватися з полону мовних стереотипів і створити нову зображальну мову, що сприяє розвитку, збагаченню та збереженню словесної літературної мови. Ю.М. Лотман розглядав художній текст як «семіотичний простір, у якому взаємодіють, підлягають інтерференції та ієрархічно самоорганізуються різні мови» [Лотман 1981: 3–18]. М.М. Бахтін говорив про мову роману як «систему мов, які діалогічно взаємно висвітлюються. Мова твору не є єдиною й однією» [Бахтин 1975: 414].

Третій аспект діалогічності (культурно-історичний) полягає у зв'язку тексту, особистісної свідомості автора й читача з кодом культури в її розвитку в часі та просторі, зокрема, з іншими текстами попередників. Такий діалог має не лише рекурсивний характер, що передбачає інтерсеміотичні зв'язки з попередньою традицією культури, а і прокурсивний, що розглядається як гіпотетичне моделювання впливу тексту на майбутній розвиток семіотичного універсуму культури та його окремих семіосфер.

Четвертий аспект (комунікативний) ґрунтується на інтерактивній взаємодії автора-функції як текстового аналога відсутнього автора з гіпотетичним адресатом, закладеним у текстовій програмі адресованості, та з реальним читачем.

П'ятий аспект діалогічних відношень (текстовий) характеризується специфікою співвідношення персонажів тексту з авторською функцією та діалогом часто роздвояної особистості героїв.

Принцип діалогічності дає змогу дослідникові розглядати текст як знаковий посередник комунікативної ситуації, котра є складною синергетичною системою, перехід якої від хаосу до порядку, тобто

до розуміння читачем комунікативного задуму та змісту тексту, детермінований внутрішніми й зовнішніми чинниками.

Першим етапом методу діалогічної інтерпретації є встановлення діалогічних відношень аналізованого тексту із системою інших текстів у текстовій синтагматиці й парадигматиці, що передбачає визначення мовленнєвого жанру, типу тексти, їхніх стилістичних, структурних, змістових, прагматичних і функціональних ознак.

Другий етап зумовлений діалогічністю тексту як знака з особистістю адресанта в соціокультурному контексті породження й передбачає вияв місця тексту у творчості автора, інтерпретацію авторського задуму й інтенцій, реконструкцію відображення в тексті уявної дійсності (можливого світу) авторської структури свідомості, а також ментального лексикону мовної особистості. Текст, за словами Ю.М. Лотмана, є відображенням структури свідомості автора та його світогляду, але одночасно перед нами розкривається і структура свідомості автора, і створена цією свідомістю структура світу (модель світу й модель авторської особистості). Для цього етапу важливим є явище розщеплення адресанта в аспекті діалогу реального автора з автором-функцією.

Третім етапом є вияв діалогічних відношень тексту з особистістю адресата, його свідомістю, установками, інтерпретацією; з'ясування гіпотетичного адресата; характеристика значущості тексту для епохи його рецепції; оцінка ефективності закладеної в тексті програми інтерпретації. Цей етап ґрунтується як на вбудованій у текст програмі адресованості, закладеній автором орієнтовно уявного гіпотетичного читача, так і на реальному комунікативному впливові на конкретного читача відповідно до концепції розщеплення адресата й діалогу реального адресата з адресатом-функцією. Прийомами, що визначають розуміння й оцінку тексту реципієнтом є психолінгвістичні методики, зокрема, *шкалювання тексту* (Ю.О. Сорокін, Є.Ф. Тарасов, О.М. Шахнарович й ін.), *розрізання тексту* (А.А. Брудний, Л. Школьник), *суправербальний метод* М.М. Рубакіна, який ще у 20-ті р. р. XX ст. здійснив спробу читачької проєкції тексту шляхом моделювання смислових (ментальних) репрезентацій.

Четвертий етап являє собою опис діалогічних відношень тексту й комунікантів з інтеріоризованим буттям шляхом вияву співвідношення можливого світу описаних у тексті подій із реальними подіями, з дискурсивним часом і простором (епохою) адресанта й адресата. Проекцію макрозаказу тексту на заміщену ним дійсність досліджував Ю.М. Лотман і представники Московсько-Тартуської школи шляхом *семіотичного аналізу* тексту. Ця ланка аналізу спрямована на з'ясування ступеня репрезентованої в тексті подібності реальним подіям (мімезису), а також відмови від зв'язку з дійсністю, її викривлення деталями (дієгезису) [Riffaterre 1990]. На цьому етапі можуть прислужитися також *методика семантики можливих світів* (С. Крипке, Р. Карнап, Я. Хінтікка, Л. Долежел, М. Райян, Т. Павел, А.М. Баранов й ін.), когнітивне *моделювання ментальних просторів* (Ж. Фоконьє, М. Тернер й ін.), процедура *нарративного аналізу* (приміром, Т. Оуклі застосовує цю процедуру з метою пояснення взаємодії (бленду) ментального простору реального світу з ментальними просторами події й оповіді [Oakley 1998]).

П'ятий етап передбачає дослідження діалогічності тексту із семіотичним універсумом культури на підставі рекурсивно-прокурсивних зв'язків тексту з іншими текстами та продуктами культури етносу чи цивілізації в ракурсі інтерсеміотичності, а також відстеження метаобразів тексту, що відображають архетипи як праформи свідомості [Campbell 1988: 18] і забезпечують єдність, цілісність і закономірності текстового сприйняття. З цією метою застосовують *архетипний аналіз*, процедурами якого є глибинна когнітивна обробка текстів, звірення їхнього концептуального простору із зафіксованими в науковій літературі списками архетипів, висування гіпотези щодо наявності архетипу і її доведення шляхом встановлення засобів експонування архетипів у текстах у вигляді тем, сюжетів, образів, символів, метафор тощо. Першим зразком архетипного аналізу можна вважати розробки представників Кембриджської школи Дж. Фрезера, який дослідив архетипи в давніх християнських текстах та обрядах. Зразки архетипного аналізу подано в наукових працях Є.М. Мелетинського, М. Бодкіна, В.М. Топорова, Н. Фрая, В.А. Маслової, Л.І. Белехової й ін.

Шостий етап потребує від дослідників звернення до діалогічності внутрішнього семіотичного простору тексту, тобто реконструкції текстового концепту, опису тематичних макроструктур, вияву їхнього поєднання й чергування в тексті, характеристики концептуального простору тексту, мовних засобів концептуалізації, глибинних смислів, підтексту. Допоміжними на цьому етапі є методики концептуального аналізу, когнітивного моделювання, когнітивного картування тощо.

Сьомий етап є обґрунтуванням головних текстових категорій і мовних засобів їхньої репрезентації. Аналіз певних образних засобів, стилістичних фігур, принципів висування здійснюється одночасно з характеристикою семіотичного простору тексту, описом діалогічності тексту з іншими складниками комунікативної ситуації.

Зважаючи на домінування в сучасній лінгвістиці когнітивно-дискурсивної парадигми, особливого значення набуває **наративний аналіз** тексту, що є маргінальним методом і застосовується в семіотиці тексту, літературознавстві й лінгвістиці тексту. Він являє собою сукупність методик, спрямованих на абстрактну ідентифікацію універсальних елементів оповідей, з'ясування глибинних структур текстів-оповідей і їхнього співвідношення з поверхневими структурами. Наратив художнього твору називають штучним, а наратив усного спілкування – природним. Приміром, аналіз літературних видів оповідей (штучного наративу) здійснюють на підставі структурування їхньої сюжетної схеми та вияву актантів і функцій. Такий наративний аналіз передбачає побудову актантної моделі тексту, сюжетних граматики і вияв можливих трансформацій як відхилень від наративної схеми. Літературознавці кваліфікують наратив як текст епічного твору, за винятком прямого мовлення персонажів; як зображення розвитку подій (оповідей) у часі. Р. Барт називав наратив універсальною формою мовного існування: «оповідь долає національні, історичні й культурні бар'єри, вона присутня у світі, як саме життя» [Барт 1994]. Він вважав головним недоліком наративного аналізу – приреченість на дедуктивні методи, оскільки спершу дослідник створює гіпотетичну модель опису, а потім поступово переходить

від моделі до різних зразків оповідей, які одночасно відповідають моделі й відхиляються від неї.

Структуралісти уподібнювали наратив мові, розглядали його в опозиції мови й мовлення, тобто у протиставленні наративних схем їхнім конкретним реалізаціям; визначали синтагматику наратива як побудову послідовності подій згідно із зв'язками причин і наслідків і парадигматику як набір персонажів й обставин поза часом. Наративність вважали ознакою певного типу дискурсу. Зокрема, Е. Бенвеніст протиставляв історичну оповідь і дискурс у вузькому розумінні слова, використовуючи критерій особи (не-особа характеризує історію, а особи Я / Ти – дискурс) і розподіл дієслівного часу. Ж. Женет, навпаки, оповідь уважав результатом нарації, а дискурс – актом нарації [Женетт 1998]. На думку розробників наративного аналізу, ми живемо в суспільстві, що «розповідає історії», за допомогою цих оповідей ми усвідомлюємо наше життя та події, які в ньому трапляються.

А.Ж. Греймас і Ж. Курте першими поставили питання про наявність наративної компетенції, проектуючи її на знання жанрів і літературних форм, за допомогою яких ми породжуємо й розуміємо конкретні тексти [Греймас, Курте 1983: 503]. Наративна компетенція містить семіотико-наративні структури, які є джерелом головних позначуваних форм, характеризуються віртуальним існуванням, відповідають мові, а не мовленню й керують дискурсивними структурами. Такими семіотико-наративними структурами є мовленнєві жанри, що зберігаються у свідомості митця слова як певне дискурсивне вміння, віртуальна розумова здатність [Греймас, Курте 1983: 503–504]. Наративна компетенція служить потужним текстотвірним джерелом, знаряддям найбільш ефективного й оптимального розуміння сприйнятої текстової інформації читачем, оскільки читач оперує стандартами і стереотипними структурами, що відображають функції твору, сюжетний перебіг, а також опосередковують формування й підтвердження інтерпретаційних гіпотез.

Крім того, наративна компетенція виконує ще одну найважливішу функцію – введення нової інформації до стереотипної свідомості, що зумовлює розхитування стереотипів, зародження нових стереотипів, створення креативно-хаотичного стану

свідомості, яка як будь-яка синергетична система прагне до самоорганізації й усунення деструктивних тенденцій, що сприяє формуванню нових семіотико-наративних структур. Постійне оновлення наративної компетенції, її перманентне збалансування приводить до динамізації семіотичного універсуму культури, переформулювання смислових структур уже інтерпретованих текстів і, врешті-решт, забезпечує збереження та трансляцію від покоління до покоління культурно значущої інформації. Ю.М. Лотман писав: «у загальній системі культури тексти виконують дві головні функції: адекватну передачу смислів і народження нових смислів» [Лотман 1996: 431]. Одним із чинників реалізації цих функцій є наративна компетенція.

Наративний аналіз виник на підставі розроблення глибинних систем оповіді В.Я. Проппом, Ж. Дюмезилем, К. Леві-Строссом. Він став продовженням *структурного аналізу*, підґрунтя якого було закладене у формальній літературознавчій школі. Г.Г. Почепцов (мол.) підкреслює, що формальний аналіз літературних текстів розпочався ще в дореволюційних працях О.М. Веселовського, продовжився у товаристві по вивченню поетичної мови (В.В. Шкловський, Л.П. Якубинський, Ю.М. Тинянов й ін.) і в результаті оформився в роботі В.Я. Проппа, присвяченій чарівній казці [Почепцов 1999: 47]. В.Я. Пропп увів для героїв чарівних казок певні стандартні функції, виявивши тридцять одну функцію й регулярну повторюваність трьох випробувань героїв: підготовчого, вирішального та звеличувального [Пропп 1983: 566–584]. Така схема встановлювалася формально й була канонічною. У наративному аналізі вона отримала назву наративної схеми й уможливила поглиблення знань про внутрішні механізми функціонування казок, усних переказів у різних культурах (Є.М. Мелетинський, А. Дандес, Д. Польт та ін.). Із часом випробування почали розглядати лише як поверхневі фігури дискурсу, за якими стоять більш глибинні логічні операції. У казках наявні й інші наративні перспективи, пов'язані з діяльністю героя й антигероя в полемічній структурі змагання й конфронтації.

Наративні схеми в текстах отримують різні варіації, пов'язані зі стратегічними відхиленнями, розширенням, локалізацією тощо. Особлива увага в наративному аналізі приділена трансформаціям,

механізм яких розроблений К. Леві-Строссом. Дослідник розглядав їх на підставі варіацій міфу та взаємодії його з іншими міфами. Трансформації фрагментів наративних схем зумовлюють зміну інших фрагментів схем, що характеризує такі трансформації як горизонтальні, синтагматичні та внутрішньотекстові. Парадигматичні трансформації глибинних структур у поверхневі в наративному аналізі ґрунтуються на генеративній концепції стандартної синтаксичної теорії Н. Хомського. У когнітивно орієнтованому наративному аналізі канонічну наративну схему ототожнюють із прототипом. Відхилення від прототипу потребує процедури генерування смислу: інтерпретатор на певному відрізку дискурсивного аналізу перемикає системи семіотичного усвідомлення тексту. Текст накладається на прототип наративної схеми і набуває рис підвищеної умовності, іронії чи пародії.

Ставлення науковців до наративного аналізу залежить від досліджуваних типів текстів, наративних схем. Зокрема, І.І. Ревзін наголошує: «Якщо мова йде про аналіз твору в цілому, то структурні методи особливо ефективні для вивчення таких, порівняно простих і повторюваних «малих форм», як частівки, білини, казки, міфи, або такої масової продукції, як детективи, бульварні романи, романи-памфлети тощо, але тоді мова йде не про художній твір у справжньому розумінні цього слова» [Ревзін 1964]. Структурний аналіз тексту є опозитивним концепції діалогічності тексту. Саме цю опозитивність мав на увазі Ю.М. Лотман, коли відмічав, що «якщо методика Проппа орієнтована на те, щоб із різних текстів, представивши їх як пучок варіантів одного тексту, виявити цей, єдиний текст-код, який лежить у його основі, то методика Бахтіна, починаючи з «Марксизму та філософії мови», є зовсім іншою: у єдиному тексті розмежовують не лише різні, що особливо важливо, а й взаємно неперекладні суб'єкти. У тексті розкривається його внутрішня конфліктність» [Лотман 1996: 433]. Рівновага, за В.Я. Проппом, досягається за рахунок стандартних функцій, навколо яких варіюють тексти. Згідно з концепцією М.М. Бахтіна, рівноваги досягають на підставі діалогічності з уже наявними стереотипами етносвідомості, закладеними в мові, культурі, семіосфері художньої літератури. Розбіжність підходів до текстового аналізу В.Я. Проппа і М.М. Бахтіна не передбачає взаємного

виключення їхніх методик, адже вияв структурних особливостей текстів певної наративної схеми може служити цілям діалогічної інтерпретації: кожний текст вступає в діалогічні відношення із семіосферою, опосередковані як стандартом, так і відхиленнями від нього.

Головними принципами наративного аналізу є такі:

1) генеалогічний підхід до використання інтертекстуальних ресурсів, що реалізується шляхом поєднання історичного й синхронічного інтертекстового аналізу;

2) визнання варіативності дискурсу, оскільки різні репертуари формують різні версії й оцінки учасників і подій відповідно до риторичних потреб безпосереднього контексту;

3) констатація багатомірності й конфліктності суб'єктів у дискурсі;

4) конструювання суб'єктів у дискурсі, тобто особистість конструє себе в розмові як власну версію.

У сучасній теорії дискурсу та комунікативній лінгвістиці також застосовують подібний до структурного опису міфів і казок наративний аналіз природної оповіді – спілкування у повсякденному житті (У. Лабов, В. Вайт, Дж. Брунер, Т. ван Дейк) (детальніше див.: [Селіванова 2011: 321–324]).

З огляду на формування в лінгвістиці тексту когнітологічного напрямку, актуальності набуває методика **когнітивного картування**, яка має на меті побудову інформаційної моделі повідомлення або дискурсу в цілому, що містить ментальні репрезентації змісту та жанру текстового складника комунікації, представляє глобальну картину кореляції та функціонування смислових програм, зумовлених інтенціями, стратегіями продукування та сприйняття повідомлення й інтерактивністю комунікантів.

В основі цього методу лежить гіпотетико-дедуктивний спосіб дослідження, тобто аналіз змісту тексту виходячи з гіпотез й емпіричних узагальнень імовірісного типу, підтвердження, коригування та спростування яких потребує перевірки й доведення шляхом аналізу мовного матеріалу, реконструкції імпліцитного плану тексту, особистісної свідомості та внутрішнього лексику адресанта, його програми адресованості передбачуваному адресатові й опису інших складових дискурсу. Оскільки створення

тексту, як і його розуміння та ідейно-змістова інтерпретація являє собою імовірнісну «багатоповерхову» рухливу програму, зреалізовану в умовах численних кодових переходів як у зовнішньому, так і внутрішньому мовленні» [Бухбиндер, Розанов 1975: 79], завданням дослідників тексту є відтворення цієї програми і шляхом предикції (розпізнавання й вибору оптимальної гіпотези) здійснення її когнітивного моделювання у вигляді спрощеної, схематизованої карти згідно із принципом А. Коржибського «карта – не територія».

Термін «когнітивна карта» уведений у 1948 р. американським психологом Е. Толменом у праці «Когнітивні карти у щурів і людини». Методику когнітивного картування розроблено у працях Р. Аксельрода та його колег, де вона мала політологічне спрямування, тобто відображала каузальну структуру політичних текстів та застосовувалася щодо аналізу кризових політичних станів і моделювання мислення політиків із метою встановлення чинників впливу на прийняття рішень.

Когнітивна карта передбачала контент-аналіз політичних текстів та побудову графів їхньої каузальної структури, дерева цілей (goal tree), у вузлах якого перебувають описи відповідних важливих подій, а відношення, що пов'язують ці події, позначені стрілками або дугами, що визначають інтереси, типові реакції, переваги, уявлення політичних лідерів. Побудова такої карти уможлиблює прогнозування їхньої поведінки [Почепцов 1999: 53–54].

Оцінку взаємовпливу політичних подій позначали стрілками зі знаками «плюс» і «мінус» або «нуль». Ступінь впливу однієї події, описаної у тексті, на іншу фіксували спеціальними маркерами – вагами, що мають трикомпонентну шкалу впливовості від 1 до 3 (якщо вплив відсутній або його характер не визначено, стрілка не має маркера або отримує знак 0). Застосування ваги визначає вектор розвитку політичної ситуації.

Когнітивне картування має жорсткий і м'який різновиди: перший ґрунтується лише на текстах, другий додає ще й знання експертів про політичну ситуацію або проблему. А.М. Баранов наголошує на тому, що при всьому суб'єктивізмі когнітивне картування демонструє непогані результати за критеріями надій-

ності. Головною проблемою є трудомісткість і складність побудови карти, адже її загальний обсяг може нараховувати 200–300 вузлів. Між вузлами встановлюють загалом три типи каузальних відношень: А сприяє В, А перешкоджає В, і А ніяк не впливає на В [Баранов 2003: 283].

Когнітивне моделювання тексту й дискурсу є частиною широкої програми когнітивної науки. Одним із фундаторів когнітивного напрямку в лінгвістиці тексту й дискурсології є голландський дослідник Т. ван Дейк. У праці «Епізодичні моделі в обробці дискурсу» дослідник виходить із того, що «люди, коли слухають або читають дискурс, не лише конструюють його смисл у вигляді бази тексту, а і створюють або вилучають із пам'яті модель, яка репрезентує те, що вони думають відносно ситуації, якій присвячено дискурс» [Дейк 1989: 88]. Т. ван Дейк характеризує епізодичні, ситуаційні моделі дискурсу, їхню структуру та функції, описує емпіричні явища, що послужили основою для цих моделей при породженні тексту та його сприйнятті й розумінні. Підґрунтям використання подібних моделей є принцип повторного переживання як вторинної актуалізації, «приписування» (frame attachment) набутих досвідним шляхом знань, що адаптуються до прочитаного тексту. За таким само принципом організовано й моделі фреймів інтерпретації Ч. Філлмора, сценаріїв Р. Шенка, сцен Ф. Бартлета, подійних фреймів Л. Барсалу, ментальних моделей Ф. Джонсона-Лерда тощо.

Т. ван Дейк уводить також поняття бази тексту як когнітивної моделі локально та глобально зв'язної послідовності пропозицій. Крім того, дослідник занурює цю базу до комунікативного контексту, відмітивши необхідність урахування для розуміння епізодичних моделей контекстуальної моделі – знань про суперструктури мовленнєвих жанрів, які й активують у свідомості комунікантів типові для контекстуальної моделі епізодичні моделі [Дейк 1989: 92]. Контекстуальна модель як «керівна система відповідає за стратегічне комбінування кількох ситуаційних моделей: вона використовує інформацію мікрорівня з короткочасної пам'яті чи бази тексту, що перебуває в епізодичній пам'яті, й узгоджує її із загальним контекстом і цільовою інформацією, а також зі спільними сценаріями, а потім висуває ефективну гіпотезу

відносно того, які фрагменти моделей треба вилучити з пам'яті або активізувати і як їх потрібно поєднувати» [Дейк 1989: 94]. Контекстуальну модель описують не в термінах актантів і предикатів, а параметрів, що встановлюють специфіку жанру дискурсу, його стратегії, рольові статуси комунікантів тощо.

З огляду на постулювання сучасною когнітивною лінгвістикою необхідності синтезу різних підходів до встановлення ментальних репрезентацій, представлення глобальної картини їхнього функціонування в системі кореляцій, підпорядкованій цілям породження та сприйняття мовленнєвих продуктів, ми пропонуємо власну модель когнітивної карти тексту [Селиванова 2002: 245–252], що ґрунтується на діалогічній моделі текстової комунікації та концепції Т. ван Дейка. Когнітивне картування враховує інформаційний масив на вході й на виході з тексту, що потребує залучення до карти загального смислового плану дискурсу. Когнітивна карта тексту є синергетичним поєднанням жанрової моделі як прототипної структури особливостей певного класу текстів; інтерактивної моделі, яка фіксує задум, інтенцію, інтерактивні стратегії, статуси та ролі комунікантів, а також концептуального простору тексту, що включає загальний текстовий концепт і підпорядковані йому різні типи концептів інформаційного масиву тексту, топіки, пропозиції й засоби їхнього зв'язку (конектори) тощо.

Жанрове моделювання здійснюється на підставі прототипного підходу й передбачає вияв прагматичного, тематичного типу тексту (текстеми), фіксацію інваріантних ознак структури, семантики, особливостей стилю, мовленнєвої й семіотичної сфери, рольових позицій комунікантів, а також можливих аномалій як відхилень від жанрового канону.

Інтерактивна модель взаємно детермінована жанровою і передбачає характеристику типу інтеракції, комунікативних статусів партнерів спілкування, аналіз інтенційно-стратегічних програм комунікантів щодо планування, проведення, коригування й завершення дискурсу, контролю над ним. Інтерактивна модель подібна до контекстуальної моделі Т. ван Дейка, яка характеризує лише конкретну комунікативну ситуацію. В текстовій комунікації побудова інтерактивної моделі ґрунтується на знаннях про автора

тексту, його творчість, ідіостиль, соціокультурний контекст породження, програму адресованості передбачуваному читачеві тощо. Інтерактивна модель міжособистісного спілкування містить фіксацію типу інтеракції, статусів, стратегій і тактик комунікантів, балансу статусів обличчя протягом спілкування тощо.

Концептуальний простір тексту інтегрований із жанровою й інтерактивною моделлю і являє собою складну ієрархію концептів, вершиною якої є ключовий текстовий концепт. В.В. Красних називає його своєрідною «точкою вибуху», що служить, з одного боку, відправним моментом породження тексту, з іншого, метою його сприйняття [Красных 1998: 202]. Ключовий концепт розглядають не лише як конденсовану інформацію про текст, а і як базові поняття, які виражають ідейно-естетичну або прагматичну програму тексту. Текстовому концепту підпорядковані інші концептуальні сфери, репрезентовані в тексті (антропоконцепти, культурні, ідеологічні, тематичні концепти тощо), а також топіки тексту, пов'язані макроконекторами, що встановлюють логічні, смислові й тема-рематичні зв'язки між топіками й концептами. На нижньому рівні когнітивної карти топіки представлені фреймовими моделями пропозиційно-асоціативного типу та їхніми операторами з конекторною функцією.

Практичне втілення й подальше розроблення запропонованої нами моделі когнітивного картування тексту та дискурсу здійснено в монографії Н.К. Кравченко «Интерактивное, жанровое и концептуальное моделирование международно-правового дискурса» [Кравченко 2006].

Когнітивно-дискурсивна парадигма сучасної лінгвістики сприяє залученню до інструментарію цієї галузі методів і прийомів дискурс-аналізу, прагматичного та конверсаційного аналізу, а прикладний аспект лінгвістичних досліджень тексту визначає застосування багатьох методик атрибуції із використанням статистичних методів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику / А.Н. Баранов. – М.: Эдиториал УРСС, 2003. – 360 с.

2. Барт Р. Семиотика. Поэтика: Избранные работы / Р. Барт. – М.: Прогресс – Универсус, 1994. – 616 с.
3. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / М.М. Бахтин. – М.: Художественная литература, 1975. – 502 с.
4. Бухбиндер В.А., Розанов Е.Д. О целостности и структуре текста / В.А. Бухбиндер, Е.Д. Розанов // Вопросы языкознания. – 1975. – № 6. – С. 74–83.
5. Гальперин И.Р. О принципах семантического анализа стилистически маркированных отрезков текста / И.Р. Гальперин // Принципы и методы семантических исследований. – М.: Наука, 1976. – С. 284–289.
6. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р. Гальперин. – М.: Наука, 1981. – 139 с.
7. Греймас А.Ж., Курте Ж. Семиотика. Объяснительный словарь теории языка А.Ж. Греймас, Ж. Курте // Семиотика. – М.: Радуга, 1983. – С. 485–550.
8. Дейк ван Т.А. Язык. Познание. Коммуникация / Т.А. Ван Дейк. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
9. Женетт Ж. Фигуры: В 2-х т. / Ж. Женетт. – М.: Изд-во имени Сабашиных, 1998. – Т. 1. – 587 с.
10. Кравченко Н.К. Интерактивное, жанровое и концептуальное моделирование международно-правового дискурса / Н.К. Кравченко. – К.: Реферат, 2006. – 320 с.
11. Красных В.В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность? (Человек. Сознание. Коммуникация) / В.В. Красных. – М.: Диалог-МГУ, 1998. – 352 с.
12. Лещак О.В. Очерки по функциональному прагматизму: Методология – онтология – эпистемология / О.В. Лещак. – Тернополь-Кельце: Підручники & посібники, 2002. – 255 с.
13. Лотман Ю.М. Лекции по структурной поэтике / Ю.М. Лотман // Ю.М. Лотман и Тартуско-московская семиотическая школа. – М., 1994. – С. 10–34.
14. Лотман Ю.М. Структура и семантика художественного текста / Ю.М. Лотман // Труды по знаковым системам. – Тарту: Изд-во Тартуского ун-та, 1981. – С. 3–18.
15. Лотман Ю.М. Текст у тексті / Ю.М. Лотман // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів: Літопис, 1996. – С. 428–441.
16. Мороховський О.М. Із неопублікованого / О.М. Мороховський // Вісник Київського лінгвістичного ун-ту. Сер. Філологія. – 2001. – Т. 4. – № 1. – С. 3–19.

17. Новиков А.И. Семантика текста и ее формализация / А.И. Новиков. — М.: Наука, 1983. — 215 с.
18. Почепцов Г.Г. (мол.) Теорія комунікації / Г.Г. Почепцов. — К.: Вид-во «Київський університет», 1999. — 308 с.
19. Пропп В.Я. Структурное и историческое изучение волшебной сказки / В.Я. Пропп // Семиотика. — М.: Радуга, 1983. — С. 566–584.
20. Ревзин И.И. К семиотическому анализу детективов / И.И. Ревзин // Программа и тезисы докладов в Летней школе по вторичным моделирующим системам. — Тарту: Изд-во Тартуского ун-та, 1964. — С. 14–16.
21. Ревуцкий О.И. Анализ художественного текста как коммуникативно обусловленного связного целого / О.И. Ревуцкий. — Минск: НИО, 1998. — 68 с.
22. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации / Е.А. Селиванова. — К.: Фитосоциоцентр, 2002. — 336 с.
23. Селіванова О.О. Основи теорії мовної комунікації: Підручник / О.О. Селіванова. — Черкаси: Ю. Чабаненко, 2011. — 350 с.
24. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми / О.О. Селіванова. — Полтава: Довкілля-К, 2008 — 712 с.
25. Axelrod R. (ed.) Structure of decision. The cognitive map of political elites / R. Axelrod. — Princeton, N.J., 1976. — 280 p.
26. Campbell J. The Inner Reaches of Outer Space. Metaphor as Myth and as Religion / J. Campbell. — N.Y., Philadelphia et al.: Harper and Row Publishers, 1988. — 236 p.
27. Oakley T. Conceptual blending, narrative discourse, and rhetoric / T. Oakley // Cognitive Linguistics. — Berlin, 1998. — V. 9. — № 4. — P. 321–360.
28. Riffaterre M. Functional Truth / M. Riffaterre. — Baltimore, L., 1990. — 138 p.

КОГНІТИВНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ПОЕТИЧНОГО ТВОРУ (НА МАТЕРІАЛІ ПОЕЗІЙ Л. КОСТЕНКО)

Домінування в сучасному мовознавстві когнітивно-дискурсивної наукової парадигми визначає постановку нових завдань перед дослідниками художніх текстів. Одним із таких завдань є з'ясування когнітивного підґрунтя тексту як макрознака, що є посередником дискурсу як комунікативної події, яка містить дві операційних ланки: продукування тексту адресантом (автором) і сприйняття, розуміння й інтерпретацію тексту адресатами.

Трактування тексту як суперзнака було запропоноване ще Л. Єльмслевом на противагу Ф. де Соссюру, який обмежував знаки лише словами й морфемами. Р.Й. Якобсон кваліфікував текст як нерозчленований сигнал у знаковому просторі (універсумі) культури, а художній текст – як «інформаційний генератор, що має риси інтелектуальної особистості» [Якобсон 1981: 104–105]. Я. Петефі пропонував назвати галузь, що вивчає текст як знак, семіотичною текстологією, завданням якої стала б реконструкція того, як інтерпретатор змушує текст співвідноситися зі світом, тобто того, яким чином відбувається розуміння одного з об'єктів світу як знака [Petöfi 1971]. Дослідники тексту як знака, імені приписують йому кілька семіотичних властивостей: «здатність відображати певну референтну ситуацію, одночасно ідентифікувати й характеризувати її як самостійний цілісний об'єкт; цілісність «правильного» в семантичному та граматичному відношенні тексту; незвідність тексту до змісту його складників, наявність у нього своєрідної «внутрішньої форми» [Руденко, Сватко 1993: 83]. На думку В.М. Телія, текстовий знак у дискурсі є «багатомірним інформаційним комплексом, холістично налаштованим на входження в мовлення відповідно до комунікативних інтенцій мовця й настільки ж холістично відтворюваним слухачем як у нормативному, так і в прагматичному інформаційних полях» [Телія 1996: 129].

Як бачимо, інформаційний масив тексту є результатом, з одного боку, когнітивної діяльності авторської свідомості, яка при породженні тексту діалогізує з інтеріоризованим буттям, семіотичним універсумом культури, мовою й уявним читачем; з іншого, перетворювальної когнітивної діяльності адресатів, котрі інтерпретують текст відповідно до власного діалогу з буттям, універсумом культури, знаннями мови тощо. Отже, смисл тексту і спосіб його формування неможливо відокремити від свідомості комунікантів, він створюється не лише вербальним та імпліцитним планом тексту, а впливає з його взаємодії з авторською й читацькою свідомістю. О.П. Воробйова, слідом за А. Греймасом, цілком слушно накладає інформативність тексту на семантичний простір дискурсу як співвіднесення інтегрованості семантичних, прагматичних і синтактико-семантичних особливостей висловлень тексту із цілісним динамічним референтом і соціальним й особистісним

комунікативним контекстом текстопородження та сприйняття [Воробьева 1993: 51]. Натомість Т.М. Дрідзе пов'язує смисл тексту з орієнтацією тексту на адресата у плані комунікативності, оскільки, на її думку, джерелом семантичних прирошень, смислового масиву тексту є насамперед оброблення тексту сферою свідомості його адресатів, які пропускають матеріальні, мовні носії крізь власні інтерпретаційні фільтри [Дридзе 1984]. Така по-двійність кваліфікації текстового інформаційного масиву значно ускладнює дослідження когнітивного підґрунтя тексту – його реконструкція може здійснюватися лише на підставі знакового цілого, відносно закритого у плані форми, але відкритого для кожного читача й дослідника в плані змісту.

У 80-ті р. р. ХХ ст. у межах лінгвістики тексту сформувався когнітивний напрям, що мав на меті дослідження текстового змісту шляхом моделювання когнітивних структур репрезентації знань, які зумовлюють породження й розуміння тексту. Основоположником цього напрямку вважають голландського дослідника Т. ван Дейка, який спільно із представником когнітивної психології В. Кінчем у 1983 році видав книгу «Стратегії сприйняття дискурсу», що стала першим кроком у дослідженнях когнітивної бази текстопородження, у створенні когнітивної моделі оброблення тексту на підставі механізмів пам'яті й когніції комунікантів [Дейк, Кинч 1988: 153–211]. Дослідники розробили поняття макроструктур, які репрезентують теми дискурсу й опосередковують створення загальної зв'язності тексту, і суперструктур як конвенційних знань про схеми того чи іншого типу тексту, що згодом було застосоване в моделюванні текстових прототипів, ментальних моделей і просторів, фреймів, пропозицій, концептуальних графів, риторичних структур (Л. Діже, А. Нойберт, Т. Гівон, Л. Барсалу, Ч. Філлмор, В. Манн, С. Томпсон, Р. Шенк, Дж. Сова, Ж. Фоконье, Ф. Джонсон-Лерд та ін.).

Важливим в концепції Т. ван Дейка було обґрунтування когнітивної моделі тексту з урахуванням не лише психологічних механізмів пам'яті, а й соціально-прагматичних факторів – різних ознак комунікантів, їхніх настанов, переваг, знань, думок, почуттів, емоцій і т. ін.; а також положення про залежність успішності комунікації від загальної сфери значень і знань комунікантів

[Дейк 1989: 46]; про те, що оброблення дискурсу здійснюється відповідно до макроправил редукції, узагальнення, ключової активації, опущення й організації в пам'яті реципієнта отримуваної інформації, залучення ним знань про світ тощо. Т. ван Дейк запровадив також поняття моделі ситуації як когнітивної бази дискурсу, яка формується конкретним індивідом на основі його особистісних знань, досвіду, установок, почуттів, емоцій, думок і використовується адресатом для розуміння тексту: активізувавши певні фрагменти моделей ситуації, читач декодує текстові пресупозиції й імплікатури. Модель ситуації у Т. ван Дейка є індивідуальною, динамічною, стратегічно рухливою, комплексною, тобто задіює одночасно всі рівні та структури. Така модель має нейрофізіологічне пояснення і ґрунтується на здатності мозку фіксувати повторювані послідовності зовнішніх подій і зберігати їх у вигляді комбінацій молекул. Так формуються стійкі структури – матриці, тобто програми дій у певних ситуаціях; людина починає діяти відповідно до програми [Анохин 1978: 364].

Когнітивне моделювання художнього тексту в сучасній лінгвістиці стало прерогативою когнітивної поетики, фундатором якої вважають Р. Цура [Tsurg 1992]. Сьогодні проблематика когнітивної поетики розробляється у США та Великобританії (Д. Фрімен, М. Тернер й ін.), а також в Україні (О.П. Воробйова, О.М. Кагановська, Л.І. Белехова, В.Г. Ніконова й ін.). Когнітивна поетика ґрунтується на положенні про те, що «художня свідомість підпорядковується певним загальним когнітивним принципам, які накладають когнітивні обмеження на логіку поетичної уяви, побудову художнього дискурсу, формування і функціонування поетичних фігур» [Воробйова 2004: 19].

Мета нашої статті – обґрунтувати власну методику когнітивної реконструкції художнього, зокрема, поетичного тексту на підставі авторської концепції ментально-психонетичного комплексу (далі – МПК) [Селиванова 2000], апробованої в дослідженнях когнітивних механізмів номінації в різних мовах. Вибір термінопозначення для цієї моделі продиктований необхідністю доповнення менталістської орієнтації сучасних когнітивних досліджень новим перспективним аспектом – психонетичним, який розроблявся у психолінгвістиці, психології, психоаналізі тощо. Зазначмо,

що ще з часів античності поряд із раціональним способом пізнання розглядався перцептивний. Підґрунтям психонетичного принципу стала модель психіки швейцарського психолога К.Г. Юнга, що складалася з чотирьох психічних функцій, які створюють локальне психічне середовище (мислення, відчуттів, почуттів, інтуїції) з урахуванням допоміжної п'ятої функції – трансценденції. Спроби реалізації цього принципу у працях О.О. Потебні, В. Вундта, К. Бюлера, М.М. Бахтіна, Л.С. Виготського, К. Леві-Стросса, Ж. Лакана, Р. Барта, В.В. Налімова, О.Г. Бахтіярова й ін. привели до цікавих висновків і вагомих результатів. Було встановлено необхідність урахування й аналізу відмінних від мислення, інших пізнавальних механізмів свідомості у взаємодії з колективним позасвідомим, які застосовувалися ще давньою людиною і можуть стати основою дальшої еволюції людства. Уперше термін «психонетика» прозвучав у 1970 році на міжнародній конференції футурологів у Кіото в концепції SINIC К. Tateісі – керівника електронної корпорації «Омрон». Суть його концепції полягає в поступовому переході людства від суспільства інформатики до суспільства психонетики – нового типу організованого знання, здатного породжувати більш потужні засоби пізнання на підставі залучення позамисленневого психічного змісту. Психонетика не означає усунення мислення зі сфери лінгвістичних досліджень, а передбачає розширення сфери усвідомленої маніпуляції смислами шляхом використання щодо аналізу природної мови тієї сфери свідомості, яка була практично витісненою.

Ядерною частиною мисленневого складника МПК є пропозиційний компонент, що корелює з периферійною асоціативно-термінальною частиною, яка містить результати його аналогізації з іншими МПК у складі свідомості. Частина МПК може мати вербальну репрезентацію, пов'язану зі сферою мислення. Фрагмент цієї частини стає базою для активації мовних одиниць і їхніх структур у процесі породження номінативної одиниці або висловлень. Пропозиційний компонент інтегрує несуперечливі, відносно істинні знання, позначені найменуваннями у прямих значеннях. Пропозиції представлені у вигляді предикатно-актантних рамок, або предикатно-аргументних структур. Базовими для розгляду пропозиції як предикатно-актантної рамки були вчення амери-

канського дослідника К. Пайка, основоположника тагмеміки, методика субституцій американського мовознавця, розробника трансформаційного аналізу З. Харриса й концепція французького лінгвіста Л. Теньєра, який розглядав дієслівний вузол речення як маленьку драму, де семантичним валентностям дієслова відповідають актанти, а обставинам – сірконстанти. Але актанти, за Л. Теньєром, були формальними категоріями синтаксису, що фіксували дію, об'єкт або адресата [Теньєр 1988].

Метамовою опису пропозиційних елементів МПК є формалізовані позначення предикатів і глибинних відмінків, іншими словами – актантів і сірконстантів або аргументів та ад'юнктивів, об'єднаних поняттям термів, співвідносних із предикатами. До складу термів належать суб'єкт, об'єкт, інструментив, медіатив, трансгресив, корелятив, комітатив, темпоратив, локатив, каузатив, фінітив тощо [Золотова 1988]. У відмінковій граматиці Ч. Філлмора склад предикатно-актантної рамки обмежений спочатку 6, а згодом 7 ролями (агентивом, дативом, інструменталісом, фактитивом, локативом, об'єктивом; пізніше – агентивом, експерієнтивом, інструментом, метою, локативом, об'єктивом, включеним реченням із функцією модальності мовця) [Fillmore 1981; Fillmore 1982]. У науковій літературі набір семантичних ролей, або глибинних відмінків коливається від 7 (у У. Чейфа, В.Г. Гака, І.П. Сусова та ін.), до 14 (у В.В. Богданова), 25 (у Ю.Д. Апресяна) і 100 (у Н.М. Леонтьєвої). Причинами такої розбіжності в кількості глибинних відмінків або семантичних ролей здебільшого є завдання й обсяг матеріалу дослідження, ступінь дроблення значень граматичних відмінків (наприклад, локатива, темпоратива, медіатива і т. ін.), а також уведення до складу ситуації комунікативних і модальних показників як семантичних відмінків (перформативності, оцінки, фігури спостерігача, статусних ролей комунікантів тощо). Мовознавці вважають, що витoki підходу до моделювання таких структур сягають ще давньоіндійської граматики Паніні, де були визначені синтаксичні функції іменників як система актантів Karaka: karta – діяч, karma – дія, мета, об'єкт; karana – знаряддя, засіб; sampradana – давання; apadana – відбирання; adnikarana – місцезнаходження [Гиздатов 1997: 107].

До складу пропозиційного компонента входять також рівні якості, кількості, партитивності, родо-видової таксономії за умови їх наявності в структурі знань.

Асоціативно-термінальний компонент устанавлюється шляхом реконструкції метафоричних моделей, які ґрунтуються на складних процесах переінтерпретації однієї предметної області (реципієнтної зони) найменуваннями іншої (донорської зони), або, за термінологією Дж. Лакоффа, домена джерела і домена мішені. Ці моделі визначають реляції складників пропозиційного компонента із пропозиціями інших структур знань, що є постачальниками фігуральних знаків до асоціативно-термінального компонента МПК, а також можливі кореляції мисленнєвого складника з образами, відчуттями, почуттями, інтуїцією та колективним позасвідомим, що проникає до свідомості у вигляді архетипів. Подібні кореляції нерідко стають підґрунтям механізмів метафоризації. Тим самим асоціативно-термінальна частина МПК є лише частково вербалізованою й залучає інші психічні функції разом із невербальним мисленням. Компонентами МПК у сфері мислення є також модус як наскрізний показник оцінки, який взаємодіє як із пропозиційним, так із асоціативно-термінальним компонентами, а також із психічними функціями відчуттів і почуттів та позасвідомими процесами, може мати як вербальну, так і невербальну репрезентацію. Важливим складником МПК є концептуальний план, що контролює відповідність використання знань і їхніх мовних позначень певній ситуації в актах номінації й комунікації.

Матеріалом для когнітивної реконструкції послужили поетичні тексти видатного українського майстра художнього слова Л. Костенко. При розгляді поетичного тексту ми ґрунтувалися на семіотичній концепції Ю.М. Лотмана, однією з головних тез якої є положення про взаємодію в художньому тексті щонайменше двох кодів – словесного та зображального [Лотман 1992: 77]. Їхню розбіжність дослідник пояснював асиметрією правої та лівої півкуль головного мозку, парністю органів чуття, що сприяє стереоскопічності світобачення. Словесна мова є механізмом стійкості тексту, що гарантує його від викривлень і від індивідуальної варіативності кодових пристроїв, зображальна ж мова впорядковує

безладні асоціації у свідомості адресанта, підвищує експресивність, емотивність, виразність повідомлення, надаючи йому певних естетичних, прагматичних та ціннісних рис. Підґрунтям зображальної мови є механізм метафоризації як фігурального позначення однієї ситуації знаками іншої, а також сплетіння різноманітних образів, ситуацій, яку Ю.М. Тинянов назвав «тісною поетичною рядом».

Когнітивна реконструкція поетичних творів передбачає насамперед проектування послідовності висловлень на модель МПК, результатом чого є побудова їхніх нелінійних позиційних схем, що являють собою «амальгаму» трьох головних способів кодування текстової інформації: пропозиційного, який позначається буквальним змістом одиниць; асоціативного, що застосовує фігуральні знаки іншої пропозиції щодо повідомлення, а також модусного, який базується на емотивних й оцінних відтінках його складників. Таким чином, в одному поетичному висловленні на когнітивному рівні здійснюється своєрідна інтеграція двох і більше позиційних схем, але не лише за рахунок розгортки предикатних актантів, як це розглядалося в семантичному синтаксисі [Типологія 1985], чи відновлення імплікатур, що пов'язують позиційні схеми зв'язками причини та наслідку, умови й результату, а й на підставі відповідних асоціативних процесів у свідомості мовця.

Такі асоціативні процеси сприяють конструюванню особливого поетичного світу художніх текстів. При цьому одна з позиційних схем (пропозицій) поетичного висловлення постає як ядерна і служить для передачі буквальної інформації (первинного номінативного плану тексту), інші позиційні схеми кваліфікуються нами як вторинні, що опосередковують формування поетичної метафори, образу. Приміром, сплетіння трьох концептуальних доменів у фрагменті вірша Л. Костенко: *Горизонт піднімає багряним плечем день – як нотну сторінку вічності* – служить для передачі змісту сходу сонця, початку дня, який є частинкою вічного часу. Ситуація сходу сонця позначена створеним поетесою образом персоніфікованого локатива ядерної пропозиції *горизонт*, який фігурально стає суб'єктом висловлення з опертям на метафоричний партонім людини *плече*, що постає як знаряддя дії. Ядерна пропозиційна інформація репрезентована об'єктом цієї дії

день і показником якості *багрянний*, що вказує на колір сонця, яке піднімається над горизонтом.

У даному випадку інтегровано ядерну і вторинну пропозиційні структури: ситуації руху частини тіла людини та сходу сонця. Порівняння дня як частини вічності зі сторінкою запису музики представлене другою вторинною пропозицією і поширене на весь вірш, створюючи образ плину часу як музики: *Що сьогодні? Який веселий фрагмент із моєї шаленої долі? У майбутнього слух абсолютний*. Так своєрідно поетеса висловлює думку про неможливість фальші у творчості й житті поета, яку обов'язково встановить майбутнє, про свою відповідальність перед вимогливим і справедливим майбутнім. Як бачимо, реконструкція нелінійної когнітивної моделі такого складного в синтаксичному відношенні висловлення дає змогу проникнути до творчої лабораторії майстра слова, зрозуміти цінність поезії, зумовлену «проривом істинної межі тотожності», який і надає поетичному слову справжньої краси [Ортега-и-Гассет 1991: 209].

Узагалі концепт часу є ключовим у поетичній творчості Л. Костенко. Він інтегрується з різними предметними сферами й ситуаціями: рухом літака (*Час пролітає з реактивним свистом*), оранням землі (*Дивлюсь: мій прадід, і пра-пра, пра-пра – усі ідуть за часом, як за плугом*), млином (*І за минулим плакати не варт ... Хай меле млин свою одвічну дерть*), рухом потяга (*Життя ішло, минуло той перон*), мудрою людиною (*Час – він мудрий, фікції скасує*) тощо. Час для поетеси дуже дорогий, його не можна марнувати і треба використовувати для творчої праці. Цей зміст відтворюється в образно-метафоричному поетичному фрагменті, у якому поєднуються ситуації марнування часу й розстрілу людини: *Не розстрілюй часу робочого кулеметною чергою слів [...] Гине час, стікаючи кров'ю не написаних нами поем*.

Інтегрування позиційних схем у поетичних висловленнях здійснюється різними способами. Одним із поширених є поєднання в суб'єкті висловлення двох суб'єктів різних пропозицій шляхом прикладки, при цьому інші складники відносять до однієї чи до різних ситуацій. Дослідники розглядають таку інтеграцію як приховану предикативність [Гуйванюк, Максим'юк 2003: 72]. Прихованою у таких випадках є цілісна пропозиція, знаковим

експонентом якої є лише один компонент – прикладка або означуване слово. Принципом подібної метафоризації найчастіше є антропоморфність. У поезіях Л. Костенко створюється оригінальний образ вечора, який уподібнюється людині. У висловленні *Син білявого дня і чорнявої ночі, вечір-мулат підійшов до порога* прикладка підкреслює проміжний статус вечора як частини доби між днем та ніччю на підставі кореляції ядерної пропозиції настання вечора і вторинних пропозицій, репрезентованих у висловленні: мулат є сином білої і негроїдної людини, мулат підійшов до порога. Ядерну пропозицію маніфестує означуване слово, хоч за смисловою структурою воно має статус прикладки. Предикат руху й локатив висловлення за рахунок персоніфікованої ситуації передають буквальну інформацію настання вечора. Цікаво, що персоніфікацію частин доби підкреслюють показники якості зі сфери ЛЮДИНА (*білявий і чорнява*), що корелюють із латентними знаками якості частин доби (пор.: *світлий день і темна ніч*).

Така сама інформація міститься й у персоніфікованому висловленні вірша Л. Костенко: *Вечір-мисливець підстрелене сонце несе у сірому ягдташі*, – де суб'єкт вторинної позиційної схеми корелює з предикатом руху, його локативом і предикатом фізичної дії в ситуації полювання. Ядерні пропозиційні структури представлені суб'єктами-елементами *вечір, сонце* і якісним показником *сірий*. Створюється надзвичайно виразний образ на підставі змішування й метафоричного поєднання двох ситуацій.

Антропоморфне уподібнення сприяє перекодуванню біоморфного культурного коду, який є найближчим до людини, визначає позитивну оцінку, надає експресивності й виразності поетичним висловленням: *І сонний гриб в смарагдовій куфайці дощу напився і за день підріс*.

Частотним у поетичних висловленнях є застосування вторинних позиційних схем зооморфного коду, зокрема, тваринного світу. Приміром, у висловленні: *І алігатор міста – алергія – виходить із асфальтів, як з води*, – ядерна пропозиція представлена знаками елемента (неживого суб'єкта – *алергія*) й локативів, що інтегруються на підставі образної аналогії із вторинною пропозицією «алігатор виходить із води» (суб'єкт – предикат руху – локатив). Аналогічний зв'язок ядерної і вторинної пропозицій опосеред-

кований модусом, наявним у знакові тваринного світу (алігатор – небезпечна, хижа тварина, здатна напасти на людину), що актуалізує подібний модусний компонент і в ядерній пропозиційній структурі.

Застосування поетесою індивідуальних ґештальтів певних реалій зміщує синтаксичні позиції у висловленнях, створюючи ефект гіпалаги (від гр. *hypallage* – обмін, зміна) – стилістичної фігури, що ґрунтується на розбіжності граматичної та смислової сполучуваності (слово граматично поєднується не з тим словом, із яким має смисловий зв'язок). Звичайно, такі метафоричні ґешталти претендують на центральну синтаксичну позицію у висловленні, тоді як суб'єкти ядерної пропозиції позначаються підпорядкованими їм ґенітивами: *Дубів золоті герби горять над коронами сосен, біліють храми беріз*. Перша предикативна одиниця проектується на нелінійну модель – мережу зв'язків чотирьох пропозицій, друга позначає зв'язок двох пропозиційних структур.

Проектування геральдичних і релігійних знаків на рослинний світ базується на модусному складнику оцінки, оскільки ці знаки підвищують рівень емотивності й аксіологічності, надають сприйняттю природи особливої величі, святості. Такі ґешталти можуть мати інтердискурсивну природу, пов'язуватися з культурними стереотипами українського народу (пор.: фрагмент вірша Л. Костенко *На біле поле гайвороння літер впаде як хмари, цілі хмари строф* з українськими загадками: *Снігові поля, чорні грачі, хочеш розумним бути – бери та вчи (Книга); Біле поле, мудрий на нім оре (Папір)*). Інтертекстуальною є також парадигматика асоціацій лісу з кораблем на морі. У поезії Л. Костенко: *Біла симфонія снігу пливла над щоглами лісу. А ліс, як дрейфуюча шхуна, скрипів, у льоди закутий, – поєднано стереотипне уподібнення ситуацій музики й заметілі та лісу як корабля* (пор. у Б. Пастернака: *И ветер, жалуясь и плача, раскачивает лес и дачу. Не каждую сосну отдельно, а полностью все дерева ... Как парусников кузова на глади бухты корабельной*).

Інтеграція різних позиційних схем у висловленнях може ґрунтуватися й на подібності частин певних реалій. Так, у фрагменті вірша Л. Костенко застосовує уподібнення ягід шовковиці сльозам,

що дає змогу створити оригінальний образ за рахунок сполучення суб'єкта із предикатом *капали* (замість *падали*): *І в чорних сльозах стояла, в солодких сльозах шовковиця [...] І чорні сльози шовковиці капали через тин*. Останнє речення має ядерну позиційну схему, експонентами якої у висловленні є кольоропозначення ягід, знак локатива і холонім *шовковиця*, вторинна схема репрезентована суб'єктом і предикатом.

Образ зрубаного лісу супроводжує гештальтна переінтерпретація квітки конвалії як дзвонів: *Задзвонять над ним погребно білі дзвони конвалій*. Буквальну інформацію передає експонент кольору *білий* – створюється синестетичне перенесення зорового образу на звуковий з огляду на семантику сполучуваності дієслова із прислівником *над* й об'єктним знаком в орудному відмінку (*дзвонити над кимось* – хтось помер). Тим самим об'єкт набуває антропоморфного характеру, що свідчить про сприйняття поетесою лісу, природи як одухотворених, як близьких і дорогих людей, смерть яких викликає невимовну тугу.

Партоніми в поетичних висловленнях можуть отримувати метафоричні значення, створюючи парадоксальні смисли й неочікувані образні ряди. Зокрема, соматизми людини нерідко приписуються абстрактним чи конкретним поняттям, уподібнюючи їх людині: *Нехай тендітні пальці етики торкнуться вам серце і вуста; А рима віршам запліта косу; Мені хтось душу тихо взяв за плечі; А я дивлюсь на ріки темних вулиць, на голови веселих ліхтарів, одягнені в малі кашкети з жерсті; І вечір гріє сині руки над жовтим вогнищем кульбаб*.

Подібна переінтерпретація нерідко служить засобом передачі цілісного концептуального змісту поетичного твору. Так, в одному з віршів Л. Костенко формує своє мистецьке кредо: головне для поета – правда, справжнє мистецтво не може бути брехливим і боягузливим. Такий концепт створюється шляхом поєднання ситуацій забиття тім'я голови через низьку стелю, персоніфікації поезії й думки шляхом приписування їм соматизму людини, а також добування золота в алхімії. При цьому створюється апропріативне ототожнення стелі з небосхилом для людини і з правдою для мистецтва: *Небосхил для людини – якраз відповідна стеля. Піднімеш думку – і не розіб'єш її тім'я. [...] Золото мистецтва*

з переляком сплавити, добути з брехні – ненадійна алхімія. Єдина стеля мистецтва – правда. Піднімеш поезію – і не розіб'єш її тім'я.

Значне метафоричне навантаження припадає на предикати поетичних висловлень, адже предикат є центром події, семантика його позначень стає тим концептуальним фільтром перетворення буквальної інформації на фігуральну. Його суб'єкт може належати до тієї самої ситуації, що і предикат, а може бути неметафоричним і створювати несподіваний образ. У реченні *І смужка сонця тонко пурпурова далекий обрій пензликом торка* предикат й інструментив створюють персоніфікований зоровий образ сонця-художника, інші компоненти передають буквальну ситуацію заходу сонця. Складне сплетіння метафорики предиката, персоніфікації суб'єкта, модусної інформації об'єкта на тлі імплікації й апеляції до фонових знань читача демонструє висловлення *Ганьбу віків лиш магла відпере*. Декодування його цілісного змісту як констатації численних ганебних вчинків людства протягом віків, які можуть спокутуватися лише кінцем світу, відбувається на підставі ситуації прання, позначеної дієсловом, яка має в етносвідомості українців відповідний культурно маркований зміст (брудна білизна асоціюється з недостойними, ганебними справами, маючи негативну оцінку).

Вибір метафоричного предиката іноді мотивується контрастом медіативів як засобів, що опосередковують дію. У реченні *Жонглюс будень святістю і свинством* місце суб'єкта займає метонімічний показник часу, предикат перетворює його на персоніфікований образ циркача, а семантика оціночно заряджених засобів опосередкування дії дає змогу зрозуміти буквальний зміст висловленої думки: у житті людей, на жаль, варіюється гарне й погане, святе й ганебне.

Метафоричне уподібнення в поетичних висловленнях ґрунтується також на переосмисленні кількісних компонентів. У реченні *Дзижчать і желять міріади версій* поєднуються три позиційних схеми: наявність зірок на небі, рій бджіл чи ос та буквальна – виникнення дошкульних версій. Концептуальним фільтром такої інтеграції є кількісний показник сфери ЗІРКА, інтегрований зі сферою КОМАХА, що зумовлює вибір метафо-

ричних предикатів, кореляцію їх із суб'єктом і негативний модус повідомлення: така завелика кількість версій неприємна, вони дошкуляють.

Слід зазначити, що процедури когнітивного моделювання поетичних висловлень заповнюють лакуни не лише в синтаксисі, надаючи пояснення випадків, що не вкладаються у традиційні позиційні схеми. Таке моделювання, на наш погляд, украй необхідне під час аналізу художніх текстів, у дослідженнях з когнітивної поетики, філологічної та психологічної герменевтики тощо. Подібне препарування поетичних текстів дає змогу встановити індивідуальну парадигматику образів й асоціацій, охарактеризувати концептуальну природу тексту й конструктивну здатність авторської свідомості та наблизитися до розв'язання проблеми когніції в художній творчості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анохин П.К. Избранные труды: Философские аспекты теории функциональной системы / П.К. Анохин. – М.: Наука, 1978. – 400 с.
2. Воробйова О.П. Когнітивна поетика: здобутки і перспективи / О.П. Воробйова // Вісник Харківського національного ун-ту ім. В.Н. Каразіна. – Харків: Константа, 2004. – № 635. – С. 18–22.
3. Воробьева О.П. Текстовые категории и фактор адресата / О.П. Воробьева. – К.: Вища школа, 1993. – 199 с.
4. Гиздатов Г.Г. Когнитивные модели в речевой деятельности / Г.Г. Гиздатов. – Алмати: Гылым, 1997. – 176 с.
5. Гуйванюк Н.В., Максим'юк О.В. Синтаксис метафоричних словосполучень та їх кореферентність / Н.В. Гуйванюк, О.В. Максим'юк // Наукові записки Луганського нац. пед. ун-ту. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – Вип. 4. – Т. 2. – С. 68–76.
6. Дейк ван Т.А. Язык. Познание. Коммуникация / Т.А. ван Дейк. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
7. Дейк ван Т.А., Кинч. В. Стратегии понимания связного текста / Т.А. ван Дейк, В. Кинч // Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс, 1988. – Вып. 23. – С. 153–211.
8. Дридзе Т.М. Социальная коммуникация и культура: введение в семиосоциопсихологию / Т.М. Дридзе. – М.: Наука, 1984. – 268 с.
9. Золотова Г.А. Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса / Г.А. Золотова. – М.: Наука, 1988. – 440 с.
10. Костенко Л. Вибране / Л. Костенко. – К.: Дніпро, 1989. – 559 с.

11. Кубрякова Е.С. Язык и знание / Е.С. Кубрякова. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
12. Лотман Ю.М. Избранные статьи: В 3-х т. / Ю.М. Лотман. – Таллинн: Александра, 1992. – Т. 2.
13. Ортега-и-Гассет Х. Эстетика: Философия культуры / Х. Ортега-и-Гассет. – М.: Искусство, 1991. – 700 с.
14. Руденко Д.И., Сватко Ю.И. Философия имени: в поисках новых пространств / Д.И. Руденко, Ю.И. Сватко. – Харьков: Око, 1993. – 104 с.
15. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология / Е.А. Селиванова. – К.: Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
16. Селиванова Е.А. Когнитивные модели синтаксических структур с образно-метафорическим компонентом / Е.А. Селиванова // Межкультурные коммуникации: пространство и время. – М.: Изд-во Российского ун-та дружбы народов, 2004. – С. 55–59.
17. Селиванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми / О.О. Селиванова. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с.
18. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М.: Наука, 1996. – 286 с.
19. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса: пер. с франц. / Л. Теньер. – М.: Прогресс, 1988. – 655 с.
20. Типология конструкций с предикатными актантами. – Л.: Наука, 1985. – 232 с.
21. Юнг К.Г. Психологические типы / К.Г. Юнг. – М.: Университетская книга, 1996. – 718 с.
22. Якобсон Р.О. Работы по поэтике / Р.О. Якобсон. – М.: Прогресс, 1987. – 460 с.
23. Fillmore Ch. Frames and the Semantics of Understanding / Ch. Fillmore / *Quaderni di Semantica*. – 1985. – Vol. 6. – P. 222–254.
24. Fillmore Ch.J. Frame semantics / Ch. Fillmore // *Linguists in the morning calm*. Linguistic Society of Korea: Selected papers from the SICOL. – 1982. – Seoul: Hanshin, 1982. – P. 111–138.
25. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By* / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago: CUP, 1980. – 242 p.
26. Petöfi J.S. Transformations grammatiken und eine ko-textuelle Texttheorie / J.S. Petöfi. – Frankfurt, 1971.
27. Tsur R. Towards a Theory of Cognitive Poetics / R. Tsur. – Amsterdam: Elsevier Science Publ., 1992. – 549 p.

МЕТОДИКА КОГНИТИВНОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ ПОЭТИЧЕСКОГО СИНТАКСИСА (НА МАТЕРИАЛЕ ТВОРЧЕСТВА С.А. ЕСЕНИНА)

Когнитивно-дискурсивная научная парадигма современной лингвистики, ориентированная на описание языка с учетом его когнитивных и коммуникативных особенностей [Кубрякова 2004: 520], стимулирует исследователей языка пересмотреть устоявшиеся взгляды на ряд языковых явлений, значительно расширяя возможности их интерпретации. Новые исследовательские принципы и методологические подходы данной парадигмы позволяют преодолеть кризис определенных отраслей языкознания и способствуют выходу их из тупика, вызванного отстаиванием «чистой» лингвистики как отказом от использования в ней методик и понятийного аппарата других наук.

Становление когнитивной науки дало возможность по-новому анализировать язык и языковую способность как средство доступа к мыслительным и психическим процессам в сознании человека. Е.С. Кубрякова подчеркивала: «Для лингвиста стал весьма существенным вопрос о том, что является конечной целью лингвистического анализа, а при весьма широком истолковании этих задач и целей – вопрос и о том, как и в какой форме должен проводиться сам лингвистический анализ, чтобы данные этого анализа могли интерпретироваться далее как освещающие нечто за пределами языка» [Кубрякова 2004: 12]. Когнитивно-дискурсивная парадигма предусматривает реконструкцию и моделирование структур знаний и когнитивных операций с ними, служащих базой процессов номинации и коммуникации. Тем самым данная парадигма прежде всего апеллирует к знаниям, репрезентируемым языковыми единицами, а ее дискурсивный вектор предполагает выход за пределы языковой компетенции к компетенции дискурсивной, оперирующей в том числе неязыковыми знаниями.

Современные ориентиры лингвистического анализа способствуют поиску новых подходов в разных отраслях языкознания. Одной из таких отраслей, пребывающей сегодня в состоянии стагнации, является синтаксис. Если 50–80-е гг. XX века были

своего рода периодом «синтаксического взрыва», характеризующегося активизацией разработок в этой отрасли, то в конце столетия интерес к синтаксическим проблемам стал постепенно затухать, что было обусловлено, с одной стороны, выходом лингвистики за пределы предложения к тексту и дискурсу, с другой, переносом внимания от формы языковых единиц к смыслу, когнитивным структурам.

Кроме того, причиной кризисного состояния синтаксиса стала «пропасть» между таксономией структурных и позиционных схем, системой трансформаций, выявленных конструктивным и семантическим синтаксисом, и смысловым разнообразием и формальной разноплановостью высказываний в живой коммуникации и текстах. Не случайно, Ю.С. Степанов, отвечая на вопрос, каким он представляет образ синтаксиса, сравнил его с «большим континуумом, в котором хорошо структурирована часть – сеть или решетка, которая состоит из узлов (структурных моделей предложения) и линий отношений (трансформаций), которые связывают узлы, а также в котором в то же время имеются почти непрерывные ряды синтаксических единиц, отличных вариациями в своем лексическом составе, которые заполняют пробелы между линиями решетки» [Степанов 1989: 7]. Как видим, традиционный синтаксис выполнил свою задачу, создав структурную модель собственного объекта.

Однако вне поля зрения и за пределами решетки схем и вариантов остался огромный массив синтаксических средств живой речи, исследование которого не укладывалось в модели и методики традиционного синтаксиса. Возможно, по этой причине З.Д. Попова статье в 1996 года отметила тот факт, что «...теория членов предложения постоянно отстаёт от языковой практики, в ней не хватает понятий, определений и терминов для новых пропозициональных смыслов и средств их выражения. Рассмотрение позиционных и структурных схем конкретных высказываний по отношению к их пропозициям должно привести, как нам думается, и к другим теоретическим следствиям» [Попова 1996: 267].

Как ни парадоксально, приложение потенциала когнитивной науки к текстово-дискурсивным исследованиям привело к необ-

ходимости возврата к теоретическим постулатам и практическим результатам синтаксической отрасли на новом витке лингвистических знаний. Так, проблема когнитивного моделирования речевых образований, текстов и их фрагментов потребовала обращения к списку позиционных схем, разработанных в семантическом и функциональном синтаксисе, а также к исследованиям вариативности, кореферентности компонентов пропозициональных структур, их неизосемичности, свертки, импликации, субституции и т.п. (Н.Ю. Шведова, Н.Д. Арутюнова, В.А. Белашапкина, П. Адамец, Д. Уорт, Г.А. Золотова, В.В. Богданов, Т.А. Тулина, М.А. Кормилицына, Е.Н. Ширяев и др.). Сторонники пропозиционально-фреймового подхода к моделированию структур репрезентации знаний, чрезвычайно продуктивного в концептуальном анализе, обратились к спискам синтаксем, компонентов предикатно-аргументных структур или предикатно-актантных рамок, имеющимся в распоряжении исследователей «глубинного» синтаксиса.

Несмотря на это, в современном синтаксисе одним из белых пятен остаются высказывания с метафорическими и образными компонентами, которые не укладываются в систему стандартных позиционных схем. Их моделирование усложнено из-за особой нелинейной природы порождения, эвристически творческого принципа конструирования мира действительности и внутреннего рефлексивного опыта, из-за парадоксальности сочетания ситуаций, планов и модусов, предопределенной креативной и конструктивной способностью адресанта, складом его мышления, психики, мировоззрения, а также интенциональностью и прагматическими свойствами дискурса. Дж. Лакофф отмечал, что «ни формальный синтаксис, ни формальная семантика в современном понимании не способны адекватно анализировать экспериенциальный, образный и экологический характер мышления» [Лакофф 1988: 50]. Именно поэтому традиционные позиционные схемы должны быть дополнены новыми нелинейными когнитивными моделями, которые имели бы высокую объяснительную способность и адекватно смогли бы описать механизмы высказываний с метафорическими компонентами и их интеграцию с буквальной информацией в тексте, поскольку без такого со-

единения адресату было бы трудно дешифровать чужой аллюзивный мир, понять его глубинные смыслы.

Существенным препятствием для моделирования и структурирования высказываний с метафорическими компонентами также стала тенденция к абсолютизации синтактикоподобности номинативных и речепорождающих процессов, которая до недавнего времени была едва ли не канонизирована: в словообразовании – в виде концепции синтаксической природы деривации, в теории речевой деятельности – при описании внутреннего программирования речи, гипостазирующем роль синтаксиса и выдвинувшем его на роль лидера всего речевого процесса [Кубрякова 2001: 3–12], а также в генеративной грамматике, постулирующей синтаксический статус глубинных структур и их трансформаций в поверхностные структуры. При столкновении исследователей с частично образно-метафорическими высказываниями постулаты традиционного синтаксиса не срабатывали, что приводило обычно к игнорированию этого богатейшего материала или попыткам заключить его в оговоренные рамки.

К тому же сами синтаксисты для иллюстрации позиционных схем простых предложений, их кореферентности и вариативности избирали высказывания истинностной семантики, представленной преимущественно единицами в прямых значениях, а попавшие в поле зрения образно-метафорические компоненты подгонялись под структурную схему пропозиции (ср.: в высказывании *Горит костер рябины красной* в качестве субъекта выступала лексема *костер*, бытийного предиката – *горит*, хотя очевидным является иное содержание – интенсификации качества имплицитного партонима – грозди рябины, ассоциативно связанного с образом горящего костра, т. е. иной метафорически встроенной пропозиции или позиционной схемы). Безусловно, моделирование когнитивных структур, соответствующих подобным высказываниям, требует качественно иного подхода к построению позиционных схем, да и сами схемы должны, на наш взгляд, изменить свой облик. В новой парадигме таковые должны быть представлены не статическими линейными схемами, а динамическими нелинейными моделями с учетом разноплановых механизмов их интеграции в вербальной структуре предложений.

Цель нашей статьи – обосновать методику когнитивного моделирования поэтического синтаксиса, продемонстрировав механизмы интеграции нелинейных структур знаний на материале текстов С.А. Есенина.

Предлагаемая методика когнитивного моделирования базируется на интегрирующей когнитивное пространство текста модели ментально-психонетического комплекса (далее – МПК), которая представляет сложное нелинейное взаимодействие познавательных психических функций (мышления, ощущений, чувствований, интуиции, трансценденции) с коллективным бессознательным [Юнг 1996], направленное на порождение вербализованной информационной структуры и ее декодирование [Селиванова 2000]. В составляющей мышления МПК ядерным является компонент диктума пропозиции, представляющий предметно-логическую информацию в прямых значениях единиц высказываний. Предикатно-аргументная структура диктума, укладываемая в позиционные схемы, коррелирует с ассоциативно-терминальной частью МПК, частично вербализованной в образно-метафорических единицах высказываний, порождение которых объясняется когнитивными (сенсорными и ментальными) процессами представления одной предметной сферы в терминах другой, объясненными еще Г. Паулем и К. Бюлером и описанными в когнитивной семантике Дж. Лакоффом, М. Джонсоном, Б. Рудзка-Остин, А. Ченки и др. Компонентами МПК, опосредующими порождение и восприятие высказываний, являются также модус как эмотивно-оценочная составляющая, коррелирующая с сенсорными механизмами сознания, и концептуальный план – прагматическая установка по использованию высказываний в речи. Наложение модели МПК на высказывания с образно-метафорическим компонентом дает возможность реконструировать интеграцию позиционных схем передаваемой информации, обосновав механизмы означивания, установить корреляцию компонентов поверхностной структуры с этими схемами посредством проекции на высказывание связей познавательных функций сознания и различных компонентов МПК.

Реконструкция информации, заложенной в поэтическом тексте, осуществляется нами путем построения нелинейных позиционных

схем, амальгамирующих три главных способа вербального кодирования знаний: пропозициональный; ассоциативно-метафорический и модусный. Интеграция данных способов создает особый поэтический синтаксис, представленный на когнитивном уровне ядерной пропозициональной структурой, служащей для передачи относительно объективной информации, и вторичными пропозициями, опосредующими формирование поэтического образа, его оценки и эмотивности. Вторичные пропозиции избираются из иных концептуальных сфер, поставляющих свои знаковые ресурсы в реципиентную зону МПК, фиксируемую в его ассоциативно-терминальной части.

Проиллюстрируем механизм работы данной модели на примере высказываний с образно-метафорическим компонентом в поэзии С.А. Есенина. Во фрагменте: *Схимник-ветер шагом осторожным мнет листву по выступам дорожным и целует на рябиновом кусту язвы красные незримо Христу* – ядерная пропозициональная структура МПК представлена элементом *ветер*, связанным с предикатом *мнет*, его объектом *листва* и имплицитным предикатом *касается*. Наряду с этим, в ней актуализирован локативный распространитель *по выступам дорожным* и объект *куст рябины* с показателем качества *красный* латентного партонима *гроздь*. Данная структура коррелирует с ассоциативно-терминальным компонентом на основе метафорической аналогизации природного явления с ситуацией движения субъекта *схимник*, свернутой в предикатном знаке и его качестве *шагом осторожным*, а партитива растения (*ягоды рябины*) – с язвами Христа. Фильтром такой переинтерпретации служит связь латентного знака предиката *касаться* ядерной пропозиции и его метафорического коррелята во вторичной пропозиции *целовать*. Тем самым вместе с передачей буквальной информации на базе ее ассоциативного восприятия создается особый персонифицированный поэтический образ ветра, обусловленный прагматической установкой «земной романтики», отношением С.А. Есенина к природе как к божественной врачующей душу силе.

Метафоризация компонентов высказываний служит фактором неизосемичности поверхностных и глубинных синтаксических структур: *А вьюга с ревом бешеным стучит по ставням свешен-*

ным и злится все сильней. В данном фрагменте на фоне персонификации, уподобляющей природное явление человеку или животному, ядерная пропозиция содержит субъект-элементив *ставни*, предикат звучания *стучит* и каузатив – *выюга*. Поверхностная синтаксическая структура конверсивна глубинной пропозиции. Вторичная пропозициональная структура ассоциативно интегрируется с ядерной на базе эксплицитных знаков предиката *рев*, *злиться*, коррелирующих с интенсификаторами *бешеный*, *сильней* и модусом негативной оценки явления.

Метафоричность подлежащего в поэтических высказываниях нередко обуславливает его несоответствие позиции субъекта и его нулевую функцию в ядерной позиционной схеме – этот знак служит лишь изобразительно-выразительным средством, продиктованным прагматической установкой, субъектом же является иной член предложения, к примеру, определение: *Там с утра над церковными главами голубеет небесный песок*; *Туда, где льется по равнинам березовое молоко*. Субъект может быть представлен приложениями, употребление которых присуще идиостилю С. Есенина: *В неколебимой синеве ягненок кудрявый – месяц гуляет в голубой траве* (метафорические компоненты ассоциативно-терминальной части МПК вербализованы подлежащим, сказуемым, коррелирующим с имплицитным знаком предиката движения в ядерной пропозиции, а также обстоятельством места, соположенным с локативом ядерной пропозиции *небо*).

Нередко прагматическая установка и модус в текстовых фрагментах доминируют настолько, что создаваемый образ воспринимается как парадоксальный, хотя при наложении высказывания на модель МПК парадокс разрешается. Так, во фрагменте: *Изба-старуха челюстью порога жует пахучий мякиш тишины* – очевидны связи модуса как с ядерной пропозицией (старая изба в ситуации вечерней тишины), так и с ассоциатом *пахучий мякиш хлеба*, базирующиеся на двойной синестезии положительной оценки тишины, вкуса и запаха свежего хлеба. Вторичная пропозиция заимствована из донорской зоны ЧЕЛОВЕК, ее знаки создают образ старой избы как старухи, которая ест хлеб беззубым ртом, подобным дверному проему избы.

Когнитивная реконструкция поэтического синтаксиса существенно дополняет сложившееся традиционное синтаксическое учение, позволяет интерпретировать процессы индивидуального художественного творчества, выявить глубокие смыслы текстов. Использование нелинейных позиционных схем в ракурсе их множественных связей в проекции на психофункциональный континуум авторского сознания дает возможность не только проникнуть в творческую лабораторию поэта и обосновать специфику его видения и означивания мира, но и приблизиться к разрешению проблемы поэтического синтеза.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика / И.М. Кобозева. – Изд. 3-е стереотипное. – М.: Комкнига, 2007. – 352 с.
2. Кубрякова Е.С. Язык и знание / Е.С. Кубрякова. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
3. Кубрякова Е.С. Об актуальных задачах теории словообразования / Е.С. Кубрякова // Материалы Международной конференции, посвященной научному наследию М.Д. Степановой. – М.: Изд-во ИЯ РАН, 2001. – С. 3–12.
4. Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов / Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс, 1988. – Вып. 23. – С. 12–51.
5. Попова З.Д. Структурная схема простого предложения и позиционная схема высказывания как разные уровни синтаксического анализа / З.Д. Попова // Словарь. Грамматика. Текст: Сб. ст. / Отв. ред. Ю.Н. Караулов, М.В. Ляпон. – М.: Ин-т русского языка им. В.В. Виноградова РАН, 1996. – С. 255–268.
6. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология / Е.А. Селиванова. – К.: Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
7. Селиванова О.О. Лінгвістична енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2010. – 844 с.
8. Степанов Ю.С. Индоевропейское предложение / Ю.С. Степанов. – М.: Наука, 1989. – 248 с.
9. Юнг К.Г. Психологические типы / К.Г. Юнг. – М.: Университетская книга, 1996. – 718 с.

ОНОМАСИОЛОГИЧЕСКАЯ СВЯЗНОСТЬ КАК ФАКТОР КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Современная когнитивно-дискурсивная парадигма, рассматривающая язык как «когнитивное образование, которое используется в коммуникативной деятельности и имеет для этого необходимые единицы, категории и механизмы» [Кубрякова 2001: 11–12], переводит проблему «ономасиология и текст» на новый перспективный уровень исследования роли ономасиологической структуры слова в организации семиотического и концептуального пространства текста. Текстовая концептуализация как когнитивный процесс в интерактивном поле дискурса представлена фазой порождения некоего психоментального образования, возникающего в сознании автора при описании им объекта реальной действительности или сферы внутреннего рефлексивного опыта (формировании одного из возможных миров); а также фазой читательской рецепции, воспринимающей текстовую информацию и интерпретирующей ее, исходя из установок, интерпретанты, тезауруса адресата. Результатом концептуализации является формирование информационно-интерпретационного массива текста – сложной синергетической системы смыслов, детерминированной изнутри (текстом как знаком) и извне (социумом, онтологией, семиотическим универсумом культуры, в которые погружены автор и читатели, а также особенностями этнического и индивидуального сознания).

Цель нашей статьи – охарактеризовать концептуализирующий характер ономасиологической связности, определяемой нами как дублирование компонентов номинативных структур языковых единиц и механизма их производства [Селиванова 2004: 218]. В отличие от простого повтора, ономасиологическая связность исходит из операционной модели создания ономасиологической структуры, мотивации номинативной единицы в проекции на ее функциональную заданность в тексте. Наряду с грамматической, семантической и смысловой связностью, ономасиологическая опосредует порождение любого текста, обеспечивая максималь-

ную доступность, понятность передаваемой информации, ее декодирование читателем.

Роль словообразовательных средств в аспектах их коммуникативной и текстовой обусловленности, когезии и когерентности освещалась в работах Т. ван Дейка, В. Кинча, Н.Д. Голева, Д.У. Ашуровой, Е.А. Земской, Е.С. Кубряковой, О.И. Блиновой, Э.П. Шубина, Д.А. Аксельруда, М. Голянич, И. Онхайзера и др. В.Г. Гак подчеркивал, что «важнейшим, если не основным аспектом текста является его номинативная сторона, соотношенность языковых элементов с обозначаемыми ими внеязыковыми объектами, реально существующими или мыслительными. По сути дела, все элементы текста участвуют в номинативной функции» [Гак 1974: 6]. По словам Е.А. Земской, «производное слово, являясь единицей с присущим ей определенным лексическим значением, и одновременно структурой с деривационным значением, служит средством когезии, осуществляя текстовые связи между словами на основе семантики, с одной стороны, и на базе более обобщенного (деривационного) значения, с другой» [Земская 1990: 17].

Однако изучение связи словообразования и текста было ограничено, как правило, номинативной и когезийной функциями. И. Онхайзер предложил три аспекта изучения словообразования в текстах: 1) коммуникативную и номинативную обусловленность процессов и результатов словообразования в различных стилях; 2) роль словообразовательных связей в текстах разных стилей; 3) возможную корреляцию между значением / топикализацией частей текста и средствами номинации [Цит. по: Словообразование. Стилистика. Текст 1990]. Узбекская исследовательница Д.У. Ашурова несколько расширила границы данной проблемы, отмечая: «В словообразовании все шире осознается необходимость показа не только деривационного механизма, но и мотивов, цели использования словарных средств, особенностей их функционирования и изучения их с точки зрения интенциональной заданности и эффективности восприятия» [Ашурова 1991: 3].

Традиционно в лингвистике текста рассмотрение словообразовательной структуры текстовых единиц ограничивалось анализом простого морфемного повтора, служащего средством увели-

чения информационно-эстетической емкости художественного текста. Номинативный повтор разграничивался на три типа: анафорический (повтор префикса); медальный (корня); эпифорический (суффикса) [Кухаренко 1988: 26]. Такой односторонний подход к номинативной организации текста, сводящий ее роль к чисто структурно-компонентной, не соответствует требованиям исследовательского поля современной лингвистики текста, ведь посредством языковых знаков и их номинативной организации в текстовом макрознаке прежде всего отдельное «я» соединяет свое сознание со многими «я», подчас разрушая этнические, культурные, идеологические границы, диалогизируя на уровне текстовых концептов. Новизна нашего исследования состоит в принципиально ином подходе к рассмотрению проблем роли номинативной стороны текста в его понимании и интерпретации адресатом, а также соотношения ономазиологических структур текстовых единиц, механизма их создания с разноплановым информационным пространством текста.

Ключевой когнитивной структурой этого пространства является концепт-идея как некий конденсат воплощенного авторского замысла, содержащий ключевые представления о переосмысленных адресантом текста реальном или возможных мирах и их оценки. Концепт-идея считается основополагающей текстовой категорией [Кухаренко 1988: 76], опосредующей системомышлительность и рефлекссию автора текста [Щедровицкий 1995; Богин 1999: 10]. Дублирование ономазиологического механизма как средство создания концепта-идеи характерно, к примеру, для романа Л.Н. Толстого «Война и мир». Индивидуально-авторские адъективные композиты с оппозитивными по семантике ономазиологическими признаками отражают ключевой принцип контраста, положенный в основу авторской концепции романа. Контрасты жизни и смерти, войны и мира, личности и общества, внутреннего и внешнего состояния героев есть частные более общей антиномии толстовской индивидуально-авторской парадигмы – противопоставления статики и динамики. Статика и динамика – два полюса толстовского видения мира; соединение этих двух ипостасей бытия пронизывает текстовую ткань романа, определяет развитие действия, эпического по своей масштабности и многоплановости.

Не случайно, Л.Н. Толстой отмечает: «Когда человек находится в движении, он всегда придумывает себе цель этого движения». И далее – обосновывая свой подход к истории, ее движущим силам, в эпилоге: «Единственное понятие, посредством которого может быть объяснено движение народов, есть понятие силы, равной всему движению народов. [...] Для истории существуют линии движения человеческих волей, один конец которых скрывается в неведомом, а на другом конце которых движется в пространстве, во времени и в зависимости от причин сознания свободы людей в настоящем».

Переход от динамики к статике использован Л.Н. Толстым при разработке образов и сюжета романа исходя из следования их к цели. Достигая цели, образ, сюжетное движение переходит в иную ипостась бытия – статическую: смерть для князя Андрея, превращение в степенную матрону большого семейства для Наташи, для Наполеона – в разгром его армий в России, для русского народа – в завоеванную им победу.

Контрасты статики и динамики обеспечиваются ономасиологическим согласованием номинативных структур адъективных композитов, содержащих противоположные по семантике компоненты: *Каждый полк в своей безмолвности и неподвижности казался безжизненным телом; только сравнивался с ним государь, полк оживлялся и гремел, присоединяясь к реву по всей линии. [...] При страшном оглушительном звуке этих голосов посреди масс войска, неподвижных, как бы окаменевших [...] свободно двигались сотни всадников свиты и впереди их два человека – императоры. На них было сосредоточено сдержанно-страстное внимание* (Л. Толстой). Ономасиологическая структура композита и его согласование во фрагменте текста позволяют читателю воспринять авторскую мысль о сложных отношениях народа и монарха, о внутренней силе и могуществе народа как двигателя истории. На первый взгляд незначительный момент романа приобретает концептуализирующую функцию еще и потому, что «в рамках эпопеи, ситуации войны, эстетически значимым становится бытописание самого «мелочного», так как все в жизни, коль скоро оно подано в ракурсе смерти, есть абсолютная ценность и носит на себе отпечаток всего общества» [Гачев 1968: 84].

Контрастное построение композитных номинативов и ассоциативная интеграция их ономазиологических признаков дублируется в других местах романа, в частности, при передаче внутреннего и внешнего состояния персонажей: *Пьер поразил всех гостей своим сосредоточенно-рассеянным видом [...] чувствовал в себе приближение припадков гипохондри и с отчаянным усилием старался бороться против них; Злобно кричала Наташа сдержанно-раздраженным и отчаянным голосом; Старая графиня сидела с счастливо-грустной улыбкой и слезами на глазах; Десаль был все тот же ограниченно-умный, образованный, добродетельный и педантичный воспитатель.*

Антонимичный принцип интеграции ономазиологических признаков в приведенных выше композитах отражает диалектику души героев, противоречивость их мировоззрения, требующую исканий и постановки жизненной цели, тончайшие движения ума и чувств. Как отмечает В.А. Ковалев: «Портрет у Толстого всегда номинативен и психологичен» [Ковалев 1983: 93]. Обычно наиболее меткая характеристика героев фиксируется оценочными существительными. Но Толстой избегает подобных слов-ярлыков и прибегает к композитной структуре прилагательных. Ономазиологическое согласование на основе повтора ассоциативного механизма объединения мотиваторов в данных номинативах выполняет вторую концептуализирующую функцию, которую можно было бы охарактеризовать как Толстовский принцип «диалектики души».

Тончайшие нюансы душевных движений героев Л.Н. Толстой передает также с помощью иного ономазиологического механизма – адъективной композиции, базирующейся на дополняющей функции первого мотиватора по отношению ко второму и позволяющей точно и выразительно представить художественный образ: Наташа – *безумно-веселая, отчаянно-оживленная; обворожительно-нежная*; Пьер – *дейтельно-добродетельный*, Элен – *молчаливо-достойная в свете, с неприятно-растерянным выражением*; Анатолий Курагин – *самоуверенно-нежный, добродушно-победительный*, Император Александр – *рыцарски-благородный*, Мюрат – *с торжественно-театральным лицом*, лицо Жюли – *неприятно-раздраженное*.

Подобные композитные прилагательные формируют новые концептуальные связи в структуре художественных образов романа:

– на основе коассоциативности ономаσιологических признаков: *Я думала, не случилось ли что?» – спросила княжна и с своим каменно-строгим выражением села против князя* (связи знака пропозиционального компонента качества и метафорического мотиватора «камень» на базе цепочки ассоциаций: каменный – неподвижный – безжизненный – внешне бесстрастный);

– с учетом контекста: *Ростов заметил ... дурное, затаенное чувство проглядывало в выражении лица Денисова. Рана его все еще не заживала. В лице его была та же бледная опухлость. Денисов как будто не рад был ему и неестественно ему улыбался... Денисов не договорил и улыбнулся болезненно-фальшивой улыбкой;*

– на базе экстралингвистических сведений читателя, социокультурного контекста: *Пьер принял симметрично-наивное положение египетской статуи.*

Примечательно, что по мере продвижения к концу романа количество таких композитов убывает: жизнь и смерть, война расставляет все по местам, убирает полутона, высвечивая основную сущность человеческой души.

Адъективные композиты и их ономаσιологический контекст в романе Л.Н. Толстого служат средством авторской оценки, опосредующей контраст высокого и смешного: в описании уклада семьи Болконских прослеживаются две контрастных тематических линии – древность, величие именитого рода и до смешного подчеркнутая напыщенность: *В столовой громодно-высокой... ожидали выхода князя домашние официанты [...] Князь Андрей глядел на новую для него, огромную золотую раму с изображением владетельного князя в короне... Князь Андрей смотрел [...] и посмеивался с тем видом, каким смотрят на похожий до смешного портрет.*

Концептуализирующая функция ономаσιологического согласования более рельефно проступает в текстах малого жанра (стихотворениях). Повторение ономаσιологического признака *без(беж)ать* в соединении с паронимической аттракцией, паронимазией и аллитерацией создает в стихотворении А. Вознесенского

«Беженка» авторский концепт разделенности бывшей Родины, убегающей от нас, становящейся ближним или дальним зарубежьем: *Беги, беги, беженка на руках с грудным. На снежной дорожке бежевой не столкнись с крутым [...] Бедствие! Нет убежища. Гоним к берегам другим. Вьюгою центробежною рвет нас до тошноты. Ты – ближнее зарубежье, и дальше – тоже ты [...] Беги, беги, родина, в ужасе от нас [...] Над лугом погибшим Бежиным по небу, в облаках бежит от нас Божья беженка с ребенком на руках.*

Информационный массив текста, ориентированный на концепт-идею, содержит иные, подчиненные главному концепты: тематические, культурные, идеологические, аксиологические, антропоцентрические (персонажные), концепты-натурфакты, представленные природными явлениями; концепты-артефакты, актуализирующие искусственно созданные объекты, которые выполняют функцию художественной детали, символики и т. п.

Тематические концепты организуют фактуальное информационное пространство модельного мира текста, используя знаки определенных концептуальных сфер и создавая на их основе новые ономаσιологические структуры. Д.А. Аксельруд называет такую функцию номинатом изотопической, которая основывается на различных средствах контекстуальной связи, осуществляющейся между некоторым ключевым словом и иной лексической единицей или словосочетанием, предложением, опирающейся на семантическую общность слов – сенсемы, которые располагаются в контактирующих предложениях текста и семантически компенсируют друг друга. Перекрещение сенсем создает смысловую спаянность текста [Аксельруд 1988: 69]. В романе О. Гончара «Циклон» представлено переплетение двух временных и тематических планов: плана настоящего, с которым связана тема «кино» (проходят съемки художественного фильма по сюжету из военных времен), и плана прошлого, времени Великой Отечественной войны. Тематическая линия «кино» ономаσιологически организована дублированием номинативного механизма аналогичного типа (*кіновисновок, кіномарафон, кінобутафорія, кіномефістофель, кінонектар* и т.п.).

Переплетение тематических линий на основе ономаσιологической связности может иметь характер контрапункта [Гальперин 1974] – объединения в тексте с целью создания выразительности, экспрессивности двух номинативных планов текста: прямого (первичного) и переносного, метафорического и образного (вторичного), – которое основывается на уподоблении двух предметных (концептуальных) областей: одна из которых (донорская) поставляет знаки для второй (реципиентной), формируя особый номинативный план сообщения. При декодировании таких фрагментов адресат должен удерживать в памяти два параллельных потока информации (логической и образной). Контрапункт может быть объяснен в терминах теории интеграции (blending або mental binding) [Turner, Fauconnier 2000: 133], рассматривающей метафорические аномалии на основе смешивания двух вводных ментальных пространств (input spaces 1 и 2), имеющих такую же обобщенную структуру, как и в порождающем пространстве (generic space). Подобная структура воссоздается и в смешанном пространстве (blended space). Ментальные пространства служат базой моделирующего рассуждения (simulative reasoning) как распределения знаний.

В соотношении с ономаσιологическим согласованием контрапункт реализуется в двух разновидностях. Первая характеризуется ономаσιологической связностью обозначений первичного и вторичного семантических планов: *Лапенков едва поспевал за ним. Приходилось семенить ногами и даже иногда подпрыгивать. Оттого и мысли в лапенковской голове были какие-то семенящие и подпрыгивающие* (Г. Горин), – вторая – раздельным ономаσιологическим согласованием знаков каждого номинативного плана при наличии их семантической интеграции: *Тогда лунный путь вскипает, из него начинает хлестать лунная река и разливается во все стороны... Тогда в потоке складывается непомерной красоты женщина... Тогда луна начинает неистовствовать, она обрушивает потоки света прямо на Ивана, она разбрызгивает свет во все стороны, в комнате начинается лунное наводнение, свет качается, поднимается выше, затопляет постель* (М. Булгаков).

В информационном массиве текста ономаσιологическая связность обеспечивает формирование аксиологических концептов. В повести Е. Замятина «Ловец человеков» концепт лицемерной добродетели внешне контрастирует с концептом явной жестокости. Первый концепт представлен ономаσιологическим контекстом компонента *розов-*, второй – знаком *металл*, в том числе и дублированием механизма образования адъективных композитов с данным компонентом по принципу ассоциативной дополнительности: *Внизу, в тумане, смущенно жмурились молочно-розовыми огнями, горели вымытые к воскресенью окна Краггсов [...] Мелькнула, порозовела на солнце рука. Миссис Лори порозовела, и быстрее заколыхалась розовая занавесь на губах; Все в комнате – металлически сияющее [...] И может быть, складки скатерти – металлически-негнущиеся, и, может быть, стулья, если потрогать, металлически-холодные; окрашенный под красное дерево металл [...] Все металлическое сияло.*

Глобальный характер ономаσιологическое согласование может приобретать начиная с заглавия произведения. Так, композитное название романа М. Алданова «Самоубийство» когезийно ориентировано на различные фрагменты текста, содержащие номинатемы-дублиеты и их ономаσιологический контекст и отображающие главный текстовый концепт – самоубийство России в революции, самоубийство Европы в первой мировой войне на фоне изображенного в тексте самоубийства трех героев (Саввы Морозова и супругов Ласточкиных).

Персонажная концептуализация нередко базируется на каламбуре, основанном на обыгрывании номинативной структуры за счет семантического столкновения знаков композитных мотива-торов в дальнейшем контексте: *В приемной сидел смуглый сногшибательный секретарь – любого сшибет с ног* (В. Барковский, Л. Измайлов). Д.А. Аксельруд называет это явление псевдомотивацией внутренней формы, т.е. индивидуально-авторским прочтением смысловой структуры (мнимым или уже угасшим в языковом сознании сходством сопоставляемых в тексте слов) [Аксельруд 1988: 56–65].

Эффект каламбура может формироваться на базе соединения в одной номинатеме двух значений: прямого и переносного; номи-

нативного и фонового. Такое явление, названное мерцающим значением [Хахам 1987: 21], апеллирует к языковым и неязыковым знаниям, опыту: *Корреспондент искал главного инженера, чтобы задать ему несколько вопросов на трамвайные темы... В толпе пели, кричали и грызли семечки, дожидаясь пуска трамвая* (И. Ильф, Е. Петров); *трамвайные темы* – о пуске трамвая и обыденные, личные, о которых обычно говорят в трамваях.

Столкновение ономаσιологического и семантического согласования, основанное на мерцающем значении, нередко выполняет концептуализирующую функцию (спор Понтия Пилата и Иешуа в романе М. Булгакова «Мастер и Маргарита» представляет концептуально значимую информацию: жизнь человека дана ему богом и никто не вправе лишить его жизни):

– Ну, хотя бы жизнью твоею [...], так как она висит на волоске, знай это.

– Не думаешь ли ты, что ты ее подвесил, Игемон? – спросил арестант, – Если это так, ты очень ошибаешься...

– Я могу перерезать этот волосок.

– И в этом ты ошибаешься [...] согласишься, что перерезать волосок уж наверное может лишь тот, кто подвесил? (М. Булгаков).

В когнитивном аспекте ономаσιологическое согласование базируется на принципах:

1) концептуальной эквивалентности: *Матушка [...] накрывала к ужину. Отец Федор – любил ужинать рано* (И. Ильф, Е. Петров);

2) концептуальной дополнительности – актуализации различных сторон содержания концепта: *Опершись о расписной сундук [...] на солнце печется, как тыква, тыквенно-лысый сундучник* (И. Ильф, Е. Петров);

3) генерализации уподобления: *А гадалка... пошла в кухню, там она повозишась с обедом [...] по-кухарочьи вытерла руки о рушник* (И. Ильф, Е. Петров) (Елена Боур, аристократка, в новых условиях стала походить на кухарку);

4) концептуальной оппозитивности: *Молодая была уже не молода* (И. Ильф, Е. Петров);

5) концептуального сближения: *С целью капитального ремонта Провала, – дерзко ответил Остап, – чтоб не слишком провалился* (И. Ильф, Е. Петров);

6) концептуального нуля: *Фу, как ты меня испугал? А еще на верблюде приехал! – Ах, ты заметил, несмотря на темноту! А я хотел преподнести тебе сладкое вер-блюдо* (И. Ильф, Е. Петров).

Ономасиологическое согласование, расширяя дистрибутивные свойства слов в тексте, создает дополнительные смысловые приращения, опираясь на ассоциативное поле текста: *А уже через час оба [...] читали длинный список драгоценностей. Драгоценный мираж потрясал комнату. [...] Забыв друг о друге, противники принялись терзать ореховое кладохранилище. Кладоискатели рванули рогожку вместе с медными пуговичками* (И. Ильф, Е. Петров) (читатель обращается к рекурсивным связям и декодирует ореховое кладохранилище как стул с драгоценностями).

Подводя итоги, следует подчеркнуть, что изучение специфики ономасиологической связности в художественном тексте позволяет выявить особенности авторской концептуализации, знаковые доминанты идиостиля, установить главные приемы выдвижения, стратегии и тактики встроеной в текст программы интерпретации произведения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аксельруд Д.А. Об особенностях функционирования сложных номинативных единиц в тексте / Д.А. Аксельруд. – Нальчик, 1979. – 42 с.
2. Аксельруд Текст и сложные лексические единицы / Д.А. Аксельруд // Теоретические основы словосложения и вопросы создания сложных лексических единиц. – Пятигорск: Изд-во ПГПИИЯ, 1988. – С. 56–65.
3. Ашурова Д.У. Производное слово в свете коммуникационной теории языка (стилистический аспект) / Д.У. Ашурова. – Ташкент: Изд-во ФАН, 1991. – 98 с.
4. Богин Г.И. Текстовые ключи к инокультурным смыслам / Г.И. Богин // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія Філологія. – 1999. – Т. 2. – № 2. – С. 8–12.
5. Гак В.Г. Семантическая организация текста / В.Г. Гак // Лингвистика текста. – М., 1974. – Т. 1. – С. 3–6.

6. Гальперин И.Р. Информативность единиц языка: пособие по курсу общего языкознания / И.Р. Гальперин. – М.: Высшая школа, 1974. – 175 с.
7. Гачев Г.Л. Содержательность художественных форм / Г.Л. Гачев. – М.: Просвещение, 1968. – 303 с.
8. Земская Е.А. Словообразование и текст / Е.А. Земская // Вопросы языкознания. – 1990. – № 6. – С. 17–30.
9. Ковалев В.А. Поэтика Льва Толстого / В.А. Ковалев. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 176 с.
10. Кубрякова Е.С. Об актуальных задачах теории словообразования / Е.С. Кубрякова // Материалы Международной конференции, посвященной научному наследию М.Д. Степановой. – М.: Изд-во ИЯ РАН, 2001. – С. 3–12.
11. Кухаренко В.А. Интерпретация текста / В.А. Кухаренко. – М.: Просвещение, 1988. – 192 с.
12. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология / Е.А. Селиванова. – К.: Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
13. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации / Е.А. Селиванова. – К.: Фитосоциоцентр, 2004. – 336 с.
14. Селиванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми / О.О. Селиванова. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с.
15. Словообразование. Стилистика. Текст. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1990. – 171 с.
16. Теоретические основы словосложения и вопросы создания сложных лексических единиц. – Пятигорск: Изд-во ПГПИИЯ, 1988. – 156 с.
17. Хахам И.Я. Мерцающее значение слова в поэтическом тексте / И.Я. Хахам // Функции единиц языка в системе текста: Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М. Тореца. – М., 1987. – Вып. 294. – С. 21–29.
18. Щедровицкий Г.П. Схема мыследеятельности – системно-структурное строение, смысл и содержание / Г.П. Щедровицкий // Системные исследования: Методологические проблемы: Ежегодник, 1986. – М.: Наука, 1987.
19. Щедровицкий Г.П. Избранные труды / Г.П. Щедровицкий. – М.: Шк. культ. полит., 1995. – 759 с.
20. Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor / G. Lakoff // Metaphor and Thought / Ed. by A. Ortony. – Cambridge: CUP, 1993. – P. 202–251.
21. Turner M., Fauconnier G. Metaphor, metonymy, and binding / M. Turner, G. Fauconnier // Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective. – Berlin, N.Y., 2000. – P. 130–145.

**КОНТЕКСТУАЛЬНЫЕ ПАРАМЕТРЫ
КОММУНИКАТИВНОЙ СИТУАЦИИ
В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ
(НА МАТЕРИАЛЕ ПОЭМЫ
Н.В. ГОГОЛЯ «МЕРТВЫЕ ДУШИ»)**

Одним из источников изучения коммуникации, контекстуально-ситуативных параметров дискурса служит художественный текст, в котором в превращенной, имитированной форме фиксируются разноплановые коммуникативные ситуации. Встроенное в художественный текст дискурсивное пространство характеризуется нами как моделируемая авторским сознанием и мировоззрением коммуникативная ситуация, импринтированная в текстовую программу читательской интерпретации и требующая особого обеспечения различными контекстуальными параметрами. Данные параметры способствуют построению в художественном тексте ситуативно-дискурсивной модели и эффективному восприятию и пониманию текста читателем. Воссоздание такой модели требует от автора художественного текста особого мастерства. Это мастерство проявляется не только в умении индивидуализировать речь персонажей и создать диалогический континуум в тексте, но и в способности предоставить особый художественный контекст, служащий целям поддержки встроенной дискурсивной модели, погружения читателя в миры слов, мыслей и чувств героев, перемежающиеся функцией автора, осуществляющей локацию как ориентацию языковых средств на авторское «я» [Тураева 1986: 82].

Целью нашего исследования является комплексный анализ контекстуализации коммуникативных ситуаций, сформированных в тексте поэмы Н.В. Гоголя «Мертвые души». Наше понимание контекста опирается на его наиболее широкую дефиницию, заложенную в трудах основоположника Лондонской лингвистической школы Дж. Ферса, базировавшегося на идеях антрополога Б. Малиновского и относящего к контексту и контекст ситуации, и воздействие социальной системы, и культуру. Контекст в таком значении квалифицируют как глобальный, коммуникативный, или ситуационный. К примеру, Г.В. Колшанский называет комму-

никативным контекст, который включает все факторы, сопровождающие коммуникацию: от конкретной ситуации общения до совокупности культурных и социальных условий, определяющих смысловой и языковой комплекс коммуникативных актов [Колшанский 1980: 38].

В художественном тексте имитация коммуникации персонажей требует контекстуальной поддержки в виде репрезентации всех составляющих таких ситуаций общения, служащих контекстуальными параметрами. Компоненты моделируемой коммуникативной ситуации могут быть параметризованы исходя из ее уровневой стратификации. Исследователи выделяют различные уровни коммуникативной ситуации: формально-семиотический, когнитивно-интерпретационный, социально-интерактивный [Сусов 1988: 7–13]; когнитивный, социально-культурный, межличностный [Тарасова 2000: 276]. Первая дифференциация исходит из концепции унилатеральности языкового знака, исключая из семиотического уровня содержание (передаваемое и интерпретируемое), что создает определенные трудности отграничения формы от смысла. Вторая стратификация вовсе лишена знакового уровня общения. На этом основании мы предлагаем выделить в структуре дискурса четыре уровня [Селиванова 2008].

Первый – формально-содержательный как собственно знаковый, учитывающий вербальные, паравербальные и невербальные способы означивания, а также отсутствие изоморфизма между смыслом, передаваемым автором и интерпретируемым читателем (ср. семиотическую концепцию Ч. Пирса и Ч. Морриса, предусматривающую наличие интерпретанты и интерпретатора). На данном уровне автор задействует вербальный, паравербальный и когнитивный параметры контекстуализации.

Вербальный предусматривает прежде всего индивидуализацию речи персонажей, блестяще осуществленную в тексте поэмы Н.В. Гоголя. Например, речь Манилова изобилует позитивно заряженными прилагательными и существительными (*милый человек, предпочтеннейший и прелюбезнейший человек*), этикетными выражениями (*позвольте, сделайте милость, прошу покорнейше*), перифразами и комплиментами: *Тогда чувствуешь*

какое-то, в некотором роде, духовное наслаждение... Вот как, например, теперь, когда случай мне доставил счастье, можно сказать образцовое, говорить с вами и наслаждаться приятным вашим разговором; Уж такое, право, доставили наслаждение... майский день... именины сердца. Вербальная контекстуализация осуществляется и в косвенной речи персонажей: Чичиков заметил, что в самом деле неприлично подобное безучастие к чужому горю, и потому вздохнул тут же и сказал, что соболезнует.

Паравербальный параметр требует от автора представления в тексте разноплановых текстовых кинем — авторских квалификаторов речи героев, обеспечивающих общение и интерпретацию его читателями за счет дублирования вербальных средств паравербальными; контрдикции — их семантического противопоставления; дополнения, т. е. модификации паравербаликой вербалики; субституции — замены второго первым; акцентирования, т. е. повышения внимания за счет паравербальных средств; и регулирования — обеспечения интерактивности говорящего и собеседника [Потапова 1997: 13; Грушевицкая и др. 1993: 170–171]. Паравербальные средства общения героев чрезвычайно объемно и выразительно описаны автором поэмы: *Но позвольте прежде одну просьбу... — проговорил он голосом, в котором отдалось какое-то странное или почти странное выражение, и вслед за тем неизвестно отчего оглянулся назад; — Позвольте, позвольте! — сказал Собакевич, не выпуская его руки и наступив ему на ногу, ибо герой наш позабыл побережся, в наказание за что должен был защитить и подскокить на одной ноге.*

Когнитивный параметр обеспечивает фиксацию в сознании читателя знаний о партнерах общения, объясняющую взаимопонимание в ходе кооперативной коммуникации и неясности, недопонимание, коммуникативные шумы в условиях коммуникативного конфликта. К примеру, конфликтное общение Ноздрева и его зятя Мижучева автор контекстуализирует исходя из обобщения типа характера второго: *Белокурый был один из тех людей, в характере которых на первый взгляд есть какое-то упорство. Еще не успеешь открыть рта, как они уже готовы спорить и,*

кажется, никогда не согласятся на то, что явно противоположно их образу мыслей, что никогда не назовут глупого умным [...], а кончится всегда тем, что в характере их окажется мягкость, что они согласятся именно на то, что отвергали, глупое назовут умным и пойдут потом поплясывать как нельзя лучше под чужую дудку, – словом, начнут гладью, а кончат гадью. Во внутренней речи Чичикова содержится и характеристика Коробочки, с которой ему трудно найти общий язык: *Эк ее, дубинноголовая какая! – сказал про себя Чичиков, уже начиная выходить из терпения. – Пойди ты сладь с нею! В пот бросила, проклятая старуха!* В свою очередь, Коробочка также оценивает партнера общения устами Н.В. Гоголя: *Старуха задумалась. Она видела, что дело, точно, как будто выгодное, да только уж слишком новое и небывалое; а потому начала сильно побаиваться, чтобы как-нибудь не надул ее этот покупищик; приехал же бог знает откуда, да еще и в ночное время.*

Особое внимание уделяет автор поэмы второму уровню стратификации коммуникативной ситуации – интерактивному (мотивационно-прагматическому), опосредующему коммуникативное взаимодействие персонажей в моделируемой ситуации общения. На данном уровне параметрами контекстуализации служат мотивационно-интенциональный, стратегический и статусный. Первый характеризуется авторской репрезентацией мотивов и целей коммуникантов-персонажей, их коррекции по мере протекания общения. Прогнозирование мотивов и целей собеседника контекстуализируется автором поэмы нередко с помощью внутренней речи. Так, торг Чичикова и Собакевича начинается с неожиданного для Чичикова осознания мотивов Собакевича, переданного внутренней репликой: *«Черт возьми, – подумал Чичиков про себя, – этот уже продает прежде, чем я заикнулся!»* – и проговорил вслух... Расчет на достижение цели мотивирует поступки Чичикова. Он терпит Ноздрева и даже желает ему угодить: *Чичиков в угодность ему пощупал уши, примолвивши: – Да хорошая будет собака; Не желая обидеть его, Чичиков взял и за нос, сказавши: – Хорошее чутье.*

Второй параметр раскрывается преимущественно на примере контекстуализации стратегических программ главного героя поэмы

«Мертвые души» Чичикова, который обладает уникальной способностью предупреждать конфликтное общение и стратегически прогнозировать кооперативный результат, несмотря на различие характеров и целей своих партнеров по речи. В ходе коммуникации словами автора текста он умело корректирует свои стратегии и тактики, контролирует свое поведение, мастерски адаптируется в новой, незнакомой обстановке, приспособляясь к собеседнику. В таких случаях второй контекстуальный параметр взаимодействует с первым и третьим, ибо коммуникативный контроль и адаптацию Чичиков осуществляет в зависимости от статуса партнера общения: *Он даже не любил допускать с собой ни в каком случае фамильярного обращения, разве только если особа была слишком высокого звания.* Однако он терпит откровенно наглое поведение Ноздрева, хоть и пытается изображать оскорбленное достоинство: *Всему есть границы, – сказал Чичиков с чувством достоинства. – Если хочешь пощеголять подобными речами, так ступай в казармы.* С Маниловым он приторно вежлив, нередко адаптирует свою речь под собеседника, сыплет комплиментами и прибегает к самоуничижению, с Коробочкой не церемонится, ведет себя свободно и грубо. Примечательно начало разговора с Плюшкиным, которое автор поэмы предваряет внутренней речью Чичикова, строящего и корректирующего стратегический план будущего общения: *Уже несколько минут стоял Плюшкин, не говоря ни слова, а Чичиков все еще не мог начать разговора, развлеченный как видом самого хозяина, так и всего того, что было в комнате. Долго не мог он придумать, в каких словах изъяснить причину своего посещения. Он уже хотел было выразиться в таком духе, что, наслышась о добродетели и редких свойствах души его, почел долгом принести лично дань уважения, но спохватился и почувствовал, что слово «добродетель» и «редкие свойства души» можно с успехом заменить словами «экономия» и «порядок»; и потому, преобразивши таким образом речь, он сказал, что, наслышась об экономии его и редком управлении имениями, он почел за долг познакомиться и принести лично свое почтение.*

Статусный параметр Н.В. Гоголь устами одного из персонажей – образа автора – проецирует на русскую этническую культуру,

ее коммуникативные приоритеты, обобщая тем самым факт важности для русского человека статуса собеседника: *Пересчитать нельзя всех тонкостей нашего обращения. Француз или немец век не смекнет и не поймет всех его особенностей и различий; он почти тем же голосом и тем же языком станет говорить и с миллионщиком, и с мелким табачным торгашом, хотя, конечно, в душе поподличает в меру перед первым. У нас не то: у нас есть такие мудрецы, которые с помещиком, имеющим двести душ, будут говорить совсем иначе, нежели с тем, у которого их триста, а с тем, у кого их триста, будут говорить опять не так, как с тем, у которого их пятьсот [...] все найдутся оттенки.*

Социальные и этнокультурные особенности общения нередко становятся в тексте поэмы предметом рассуждений и обобщений автора. Данные отступления характеризуют третий уровень стратификации коммуникативной ситуации – **социокультурный**. Автор поддерживает коммуникативную адаптацию своего героя отступлением о Прометее, куропатке и мухе. Данный параметр позволяет читателю декодировать присущие русской культуре паравербальные средства, манеру поведения (например, игру в самоуничижение, комплимент, оскорбление, тыканье).

Четвертый уровень стратификации – **онтологический** – связан с моделируемыми автором местом, временем, окружением, обстановкой общения. Так, общение с помещиками автор обычно предваряет описанием их поместья, комнаты, в которой происходит разговор. Автор корректирует коммуникативную ситуацию в зависимости от присутствия других лиц. К примеру, появление детей и жены Манилова, присутствие зятя Мижуева в общении с Ноздревым. Важны для разговора и предметы (например, шипящие и хрипящие часы у Коробочки, которые напугали Чичикова, портреты в ее доме; турецкие кинжалы у Ноздрева, на которых было написано «Мастер Савелий Сибиряков»). На данном уровне воссоздается интегрирующий контекстуальный параметр ситуативности, обеспечивающий не только протекание коммуникации, но и общий текстовый континуум, реализацию авторского замысла и формирование концептуального пространства произведения.

Изучение воссоздаваемых автором художественного текста параметров контекстуализации коммуникативных ситуаций, участниками которых являются персонажи произведений, позволяет углубить знания о живой, реальной коммуникации, выявить факторы ее эффективности и конфликтности, установить статусный потенциал коммуникантов, зависимость общения от социальных, культурных и фоновых детерминант.

ЛИТЕРАТУРА

1. Тураева З.Я. Лингвистика текста (текст: структура и семантика) / З.Я. Тураева. – М.: Просвещение, 1986. – 127 с.
2. Колшанский Г.В. Контекстная семантика / Г.В. Колшанский. – М.: Наука, 1980. – 149 с.
3. Сусов И.П. Деятельность, сознание, дискурс и языковая схема / И.П. Сусов // Языковое общение: процессы и единицы. – Калинин: Изд-во Калининского ун-та, 1988. – С. 7–13.
4. Тарасова Е.В. Речевая системность в терминах лингвопрагматики / Е.В. Тарасова // Вісник Харківського національного університету. – 2000. – № 471. – С. 276–283.
5. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с.
6. Потапова Р.К. Коннотативная паралингвистика / Р.К. Потапова. – М.: Триада, 1997. – 67 с.
7. Грушевицкая Т.Г., Попов В.Д., Садохин А.П. Основы межкультурной коммуникации: Учебник / Под ред. А.П. Садохина / Т.Г. Грушевицкая, В.Д. Попов, А.П. Садохин. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 352 с.

СИНЕСТЕТИЧЕСКИЙ ОБРАЗ МИРА В АВТОБИОГРАФИЧЕСКОЙ ПРОЗЕ В.В. НАБОКОВА

Одной из дискуссионных проблем гуманитарных наук, в том числе и когнитивной лингвистики, является установление каналов и механизмов познавательной деятельности человека. Е.С. Кубрякова справедливо отмечает: «Считается, что эта проблема начата Платоном и Аристотелем, которые наметили два главных направления в решении соответствующих проблем – рационализм и эмпиризм. [...] Две этих концепции – эмпирико-индуктивистская и рационально-дедуктивистская – характеризуют и современное положение дел в методологии науки» [Кубрякова 2004: 79]. Представители когнитивной психологии и когнитивной семантики выработали интегративный подход к решению очерченной выше проблемы: поскольку сознание человека представляет собой некий психофункциональный континуум, синергетическую систему, включающую ряд взаимно детерминированных смыслообразующих подсистем, невозможно в познавательной деятельности отделить чувственное от мыслительного, интуитивное от первого и второго, сознательное от бессознательного.

Если говорить о непосредственном восприятии человеком окружающего мира, то сенсорные сигналы проходят не только перцептивную обработку, но и задействуют всю систему сформированной когниции, т. е. активируют наряду с опытом прежних ощущений, структуры мышления, интуицию, образы, языковую компетенцию. Сличение поступающей через перцептивные системы информации с уже существующей в памяти и наработанной опытом и внутренней рефлексией упорядочивает первичные ощущения и позволяет распознать, дифференцировать и использовать их в процессах жизнедеятельности. Подтверждая такую позицию, Е.С. Кубрякова приводит эксперимент со слепыми от рождения людьми, подвергнувшимися операции по восстановлению зрения: «Как пишут М. и И. Голдстейны, такие люди, впервые открывая глаза, говорят только о вращающихся массах цвета и света, их пятнах, они совершенно не в состоянии зрительно выделить объекты, распознать и назвать их. Ведь они их узнавали раньше только по тактильным признакам и не могут соотнести их

со зрительными. Такому соотнесению их обучают» [Кубрякова 2004: 84].

На этапах становления когнитивной науки, первоначально уподобившей когницию и компьютеризацию, отношение к познавательным функциям сознания формировалось преимущественно на базе приоритета мышления как главной составляющей сознания человека. Основоположник когнитивной психологии У. Найссер подчеркивал, что до 60-х годов «восприятие – наиболее фундаментальный когнитивный акт – изучалось главным образом небольшой группой исследователей, последователей «гештальтистской» традиции, а также некоторыми психологами, интересующимися проблемами измерения и физиологии сенсорных процессов» [Найссер 2003: 587]. Причина такого положения – прежде всего во влиянии на первые разработки в области когнитивной психологии компьютерной науки, которая способствовала, по мнению У. Найссера, превращению психологии, ориентированной на уподобление психических процессов компьютерному моделированию, «на узкую и неинтересную отрасль специальных исследований», и «изменить эту тенденцию можно, лишь придав когнитивным исследованием более «реалистический» характер» [Найссер 2003: 589–590].

С разработкой экспериенталистской по своей ориентации когнитивной семантики лингвисты вновь вернулись к изучению языковой репрезентации процессов прямого восприятия, принципы которого были намечены еще в психологическом направлении языкознания XIX в. (В. фон Гумбольдт, Г. Штейнталь, Г. Пауль, А.А. Потебня и др.), и далее в лингвистической психологии, в частности, в гештальтпсихологии (Л.С. Выготский, Дж. Миллер, А.А. Леонтьев, М. Вертгеймер, В. Келер, К. Бюлер и др.). Однако в новой когнитивной парадигме с учетом формирующегося лингвосинергетического подхода исследования сенсорики осуществляются в сопряженности с иными операциями сознания и бессознательными процессами [Селиванова 2010].

Особое место в современной когнитивной лингвистике отведено описанию процессов синестезии и их языковой репрезентации. Синестезию квалифицируют как психологическое явление возникновения одного ощущения под воздействием неспе-

цифического для него раздражителя другого, т. е. сигналы, исходящие от разных органов чувств смешиваются, синтезируются. А.А. Потебня рассматривал ассоциативность синестетического переноса, как такую, при которой разнородные ощущения не уничтожают взаимно собственную самостоятельность, а сливаются в единое целое и в то же время остаются отдельными [Потебня 1976: 46]. В лингвистике синестезия обычно связывается с метафоризацией и рассматривается как один из источников последней. Еще Аристотель отмечал синестетическую природу метафоризации на примерах лингвистических терминов *grave accent* и *acute accent* как перенос из одной сферы ощущений, в частности, тактильных и соматических, в другую: устанавливался параллелизм между этими типами ударения, воспринимающимися слухом, и качествами, которые воспринимаются органами такесики и соматикой человека. Цитируя Аристотеля, С. Ульманн считал синестезию самой «древней, достаточно распространенной, возможно, даже универсальной формой метафоры» [Ульманн 1970: 279]. Проблема синестезии на базе зрительных образов изучалась представителями Вюрцбургской школы гештальтпсихологии. В частности, В. Вундт интерпретировал метафоры, обусловленные образным восприятием мимики лица и вкусовыми ощущениями, К. Бюлер характеризовал синестетическую метафору, используя техническую модель скиоптика (двойной решетки). Он отмечал, что «в восприятии [...] ощущается двойственность сфер и нечто вроде проникновения одной из них в другую, исчезающего лишь при большой употребительности подобных образований» [Бюлер 1993: 316].

Ранее К. Бюлера в 1912 году голландский исследователь Й. ван Гиннекен также трактовал синестезию как основу метафорического переноса. Он обратил внимание на то, что прилагательные, которые описывают слуховое восприятие, могут применяться также в случаях зрительного или тактильного восприятия. Американский логик Дж. Серль разработал универсальную схему сенсорных метафор на примере слов *warm*, *hard* и их коррелятов во многих языках мира [Теория метафоры 1990: 324]. Советский психолог А.Р. Лурия объяснял синестезию нейрофизиологическими процессами стимуляции определенной модальности

не только в специфических для нее проекционных зонах сознания, а в неспецифических (боковых ответвлениях аксонов – коллатералях).

В современной теории концептуальной метафоры представитель когнитивной семантики А. Барселона на примерах синестетических метафорических переносов в словосочетаниях типа *sweet music* и др. охарактеризовал исходные процессы метонимии, которые послужили основой метафоры, поскольку совмещают первичные ощущения цвета, вкуса с их эмоциональной оценкой, уже на основании которой осуществляется дальнейшая метафоризация. Исследователь считал, что перенос звука на цвет вызван в первую очередь чувственным стимулированием звуковыми ощущениями человека зрительных и т. п., что может рассматриваться как ментальный доступ одних ощущений к другим в пределах одной концептуальной области, а значит, квалифицироваться как первичная метонимия. Данная метонимическая модель сферы мишени определяет выбор сферы источника при дальнейшей метафоризации [Barselona 2000: 36-44]. Значительно ранее А. Барселона русский литературовед А.Н. Веселовский, разграничив эпитеты-метафоры и синкретичные эпитеты, возникшие на базе синестезии, отметил метонимическую природу вторых. Однако выбор им названия для второго типа эпитетов указывал на двойственную природу синестетических переносов: в таких знаках совмещены смежность и сходство чаще всего по признаку оценки.

Цель нашего исследования – обосновать механизмы синестетического переноса в текстах В.В. Набокова (на материале автобиографического романа «Другие берега» и романа «Подвиг»). Выбор языковой личности для данного исследования не случаен, так как в своем автобиографическом романе писатель указывает на наличие в нем способностей «синэстета»: *«Кроме всего, я наделен в редкой мере так называемым audition colorée – цветным слухом. [...] цветное ощущение создается, по-моему, осязательным, губным, чуть ли не вкусовым путем. Чтобы основательно определить окраску буквы, я должен букву просмаковать, дать ей набухнуть или излучиться во рту, пока воображаю ее зрительный узор»*. Синестетизм был присущ многим известным людям:

французскому поэту А. Рембо, связывавшему гласные звуки с определенными цветами; русскому композитору А. Скрябину, видевшему цвет музыкальных нот, художнику-абстракционисту В. Кандинскому, слышавшему звучание красок. Мать В.В. Набокова также обладала способностью видеть цвет букв и музыкальных нот. Изучение текстов писателя привело нас к выводу о том, что В.В. Набоков осознанно и подсознательно синтезировал множество собственных ощущений, отображая результаты синестезии в своем творчестве.

Будучи полилингвом, писатель разграничивал окраску звучания букв различных языков: *«Черно-бурую группу составляют: густое, без галльского глянца, А; довольно ровное по сравнению с рваным R, P; крепкое каучуковое Г; Ж, отличающееся от французского J, как горький шоколад от молочного; темно-коричневое, отполированное Я. В белесой группе буквы Л, Н, О, Х, Э представляют, в этом порядке, довольно бледную диету из вермишели, смоленской каши, миндального молока, сухой булки и шведского хлеба. Группу мутных промежуточных оттенков образуют клистирное Ч, пушисто-сизое Ш и такое же, но с прожселятью Щ»*. В.В. Набоков наделял буквы не только цветом, но и вкусом и тактильными свойствами, употребляя феноменальные развернутые сравнения, опирающиеся на его гастрономический опыт и ощущения от прикосновений к различным предметам.

Не менее интересным является цветовой и тактильный спектр звучания букв, переданный метафорически, исходя из особенностей индивидуальных стереотипов оценки цвета различных реалий: *«Переходя к спектру, находим: красную группу с вишнево-кирпичным Б (гуще, чем В), розово-фланелевым М и розовато-телесным (чуть желтее, чем V) В; желтую группу с оранжевым Ё, охряным Е, палевым Д, светло-палевым И, золотистым У и латуновым Ю; зеленую группу с гуашевым П, пыльно-ольховым Ф и пастельным Т (все это суше, чем их латинские однозвучия); и наконец, синюю, переходящую в фиолетовое, группу с жестяным Ц, влажно-голубым С, черничным К и блестяще-сиреневым З. Такова моя азбучная радуга»*. Свои синестетические ассоциации звучания и видения писатель своеобразно отражает в текстах: *«молодая луна цвета Ю висела в акварельном небе цвета В»*. Как отмечалось

выше, Ю связано с желтым, латуновым цветом, В – с розовато-телесным. Звучание слов также имеет свой цвет для писателя: *«летние сумерки (сумерки) – какой это томный сиреневый звук»*.

Синестетическое восприятие мира у В.В. Набокова многомерно: в его текстах можно встретить синкретичные эпитеты, основанные на переносах звуковых ощущений на ольфакторные и одновременно соматические и зрительные (*«из раскрывшихся дверей пахнуло огнем музыки»*); звуковых ощущений на зрительные и вкусовые (*«Каким веселым звуком, под стать солнечной и соленой ноте свистка, украшавшего мою белую матроску, зовет меня мое дивное детство на возобновленную встречу с бодрым Василием Мартыновичем»*), звуковых ощущений на соматические и вкусовые (*«Вагнера давали с прохладцей, со вкусом, музыкой накармливали до отвала»*).

Несмотря на то, что для обычного человека наиболее информативными являются визуальный и аудиальный коммуникативные каналы, писатель создает метафорические обозначения слуховых ощущений посредством знаков вкусовых, причем словно смакуя слова и зная их вкус: *«Слово „изгнанник” было сладчайшим звуком»*; *«Мун плавно заговорил, щеголяя чудесными сочными пословицами»*; *«во время полевых прогулок, завидя косарей, он сочным баритоном кричал им: «Бог помощь!»*. Восприятие речи одного из героев романа автор характеризует развернутым сравнением, базирующемся на синестезии звука и вкуса: *«слушать густую речь Муна было как жевать толстый, тягучий рахат-лукум, запудренный сахаром»*. В.В. Набоков уснащает синкретичным эпитетом *сладкий* и соответствующим производным от него наречием словесные описания разнообразных звуков, ассоциирующихся с приятными воспоминаниями о детстве: *«крепкий наст сладко засвистел под лыжами»*; *«тишина медленно и сладко наливалась утранным гулом затопленного камина»*.

Слова для писателя звучат различными красками, апеллируя к зрительным ощущениям и к знаниям читателя о реалии, названной словом. Тем самым синестезия интегрируется с фоновыми знаниями, создавая метафору на базе метонимии: *«Тенериффа – Боже мой! – какое дивное зеленое слово!»* (Тенерифе – зеленый испанский остров из архипелага Канарских островов в Атлан-

тическом океане). Зрительные ощущения передают оценку В.В. Набоковым пушкинской поэзии, с которой он связывает Россию, Родину: *«Она (Россия – О.С.) была расцвечена синевым вод и прозрачным пурпуром пушкинских стихов»*. В данном высказывании автор опирается не только на синестезию звучания стихов и цвета, но и на ассоциации, связанные с пурпуром – древним символом власти, царственности, так как еще в Древнем Риме одежду, окрашенную драгоценной на то время пурпурной краской, изготовляемой из желез морских моллюсков и улиток, носили высшие в государстве должностные лица. Тем самым В.В. Набоков подчеркивает значение пушкинской поэзии для России.

Обозначения слуховых ощущений, нередко взаимообусловленные наименованиями эмоций, интегрируются за счет сравнений со знаками тактильно-температурных ощущений, усиливая таким образом впечатление от слышимого: *«Он был, как говорили мои тетки, шипением своего ужаса, как кипяток ошпаривая человека, „красный”»*. Звуки голоса описываются выпукло и зримо, присоединяя к тактильным ощущениям визуальные картинки, ассоциируемые со слышимым. Впечатление настолько ярко, что автор создает цельный словесный образ, основанный на интерсемиотических связях с прецедентными феноменами, развивая тему ран Христа и святых мучеников, отображенных в живописных полотнах: *«его трезвый, совершенно посторонний голос произносит слова и фразы, ко мне не обращенные и содержания столь плоского, что не решаюсь привести пример, дабы не заострить хоть слабым смыслом тупость этого бубнения. Ему есть и зрительный эквивалент [...] Ближе к ним [...] можно, пожалуй, поставить красочную во мраке рану продленного впечатления, которую наносит, прежде чем пасть, свет только что отсеченной лампы. У меня выросли из рубиновых оптических стигматов и Рубенсы, и Рембрандты, и целые пылающие города»*. Автор прибегает к культурным стереотипам оценки цветовых ощущений, что обуславливает синестезию их с определенными звуками. Например, *«золотой торопливый и четырехзвучный крик»* иволги объясняется позитивной оценкой птицы в этносознании и русской культуре.

Синестезия слышимого голоса и визуального образа персонажа на основе его рода занятий формирует парадоксальные юктапозиты, каждый из компонентов которых семантически обусловлен темой фрагмента: *«Егор (до сих пор слышу его черно-земно-шпинатный бас, когда он на огороде пытался отвести мое прозорливое внимание от ананасной земляники к простой клубнике) торговал под шумок господскими цветами и ягодами так искусно, что нажил новенький дом на Сиверской»*. Егор – огородник, отсюда окраска его голоса, базирующаяся на смежности с предметом его занятий.

Эпитеты у В.В. Набокова также представляют собой результат метонимизации цвета предмета и его звучания: *«Слышу серебристый шелест оголяемого шоколада и чирканье фруктового ножа»*; метонимического переноса признака ситуации на звуки, издаваемые в данной ситуации (*«когда внезапно потухает свет, и в налетевшей тьме кто-то резко вскрикивает [...] – слепая буря, темный панический шум растет, – и вдруг свет вспыхивает снова»*); или переноса по смежности звука на зрительное впечатление от места его локализации: *«Мартын сидел в темноте на нижних ступеньках и, поедая из ладони черешни, прислушивался к веселым освещенным голосам»*. Однако в приведенных фрагментах интеграция визуального и слышимого не обусловлена синестезией, а обеспечивается редукцией ряда знаков ситуации; гипаллагой, при которой слово грамматически сочетается не с тем словом, с которым имеет смысловую связь; или имплицатурой. В ряде случаев зрительные впечатления автора, соотносимые со звуками, также не имеют статуса синестезии, а служат результатом метонимического переноса гештальта предмета или явления на его звучание. Так, В.В. Набоков сочетает прилагательное *круглый* с существительным, обозначающим плеск волны (*«Нарастала, закипала пеной и кругло опрокидывалась волна [...] как уже новая, с тем же круглым, веселым плеском, опрокидывалась и прозрачным пластом вытягивалась до предела, положенного ей»*). Однако во фрагментах, когда гештальт приписывается непосредственно звукам, можно констатировать наличие синестетической метафоры: *«Она сидела в гостиной и вышивала, когда услышала*

из сада басок сына и тот его круглый, глуховатый смех, которым он смеялся, когда возвращался после долгой разлуки».

В прозе В.В. Набокова слуховые ощущения связываются с тактильными («твердый стук комьев земли»; «бархатный баритон»; «в ее разговоре Мартыну главным образом нравилась влажная манера произносить букву «р», словно была не одна буква, а целая галерея, да еще с отражением в воде»; «Путешествие», — вполголоса произнес Мартын и долго повторял это слово, пока из него не выжал всякий смысл, и тогда он отложил длинную, пушистую словесную шкурку»), в том числе температурными: «жарко, с раскатами, он говорил о казнях, о голоде»; «говорила что-то придушенно-тепло и нежно».

Спектр синестетического восприятия зрительных ощущений иными органами чувств в текстах писателя также довольно разнопланов и широк. Визуально воспринимаемое интегрируется со слуховыми ощущениями, причем их знаки могут быть выделены курсивом как окказиональные («резко и неопратно шел его странно-некрасивый, весь в углах, дикий, вопящий какой-то, то есть совсем не похожий на него самого, почерк»; «некое ликование с заменой кликов гулками красками. Гул блекнул, гас воздух, темнели поля»). Знаки зрительных ощущений дополнены обозначениями тактильных («мягко желтели деревья»; «мой фонарь театрально освещал липо-блестящие трещины в дубовой коре»), в том числе температурных: «чувствовал ненависть к Грузинову, к его холодным глазам»; «прекрасны были теплые, рыжие оттенки листвы»; «глаза скользили по нему быстрым холодком». Автор сопрягает зрительный образ со вкусовыми ощущениями, опираясь на предыдущий опыт и объясняя механизм подобной синестезии: «Над кустиками голубики, как-то через зрение вяжущей рот матовостью своих дремных ягод»; «Однако я помню не только убожество, аляповатость, желатиновую несъедобность в зрительном плане этих картин на мокром полотне экрана».

Ольфакторные ощущения в идиостиле В.В. Набокова нередко интегрированы со вкусовыми («В дождливую погоду, особенно в августе, множество этих чудных растений вылезало в парковых дебрях, насыщая их тем сырым, сытным запахом, [...] от которого вздрагивают и раздуваются ноздри петербуржца»),

зрительными (*«яркий запах тепличных цветов повсюду»*), тактильными (*«запах земли и тающего снега, шероховатый свежий запах»*; *«острый запах сыроватого дерна»*), слуховыми (*«глухо пахло ржавчиной яблок»*), соматическими (*«из подвальной квартирки, откуда тепло пахло курицей»*). Глубинные мышечные и вестибулярные ощущения сопряжены преимущественно со слуховыми и зрительными: *«а когда, разминая слегка звенящие ноги, с прозрачным гулом в голове он вышел из автомобиля, его поразили запах земли и тающего снега»*; *«так живо представлял я себе спелую наготу бешено пульсирующего сердца»*.

Синестетизм сознания В.В. Набокова позволяет ему создать уникальные по выразительности и экспрессивности образы, обогатить тексты индивидуальными метафорами и сравнениями, обострить чувства читателя, приблизив его к авторскому мировидению, тем самым гармонизируя и оптимизируя читательское восприятие произведения. Исследование механизмов синестезии, отображенных в текстах, углубляет представление о художественном творчестве, его связи с когнитивными способностями и языковой компетенцией выдающихся мастеров слова. Перспективы данного исследования лежат в плоскости лингвокультурологии, этнолингвистики и когнитивной поэтики.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка / К. Бюлер: пер. с нем. Общ. ред. Т.В. Булыгиной. – М.: Прогресс «Универс», 1993. – 528 с.
2. Кубрякова Е.С. Язык и знание / Е.С. Кубрякова. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
3. Набоков В. Другие берега / В. Набоков. – М.: Книжная палата, 1989. – 288 с.
4. Найссер У. Что такое когнитивная психология? / У. Найссер // Гальперин П.Я., Ждан А.Н. История психологии. XX век. – М.: Академический проект, 2003. – С. 587–599.
5. Потебня А.А. Эстетика и поэтика / А.А. Потебня. – М.: Искусство, 1976. – 614 с.
6. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология / Е.А. Селиванова. – К.: Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.

7. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія / О.О. Селіванова. — Полтава: Довкілля-К, 2010. — 844 с.
8. Селіванова О.О. Сенсорні механізми українського фразотворення / О.О. Селіванова // Мова і культура. — К.: Вид. Дім Дм. Бураго, 2005. — С. 45–56.
9. Теория метафоры: Сборник / Общ. ред. Н.Д. Арутюновой и М. А. Журиной. — М.: Прогресс, 1990. — 512 с.
10. Ульманн С. Семантические универсалии / С. Ульманн // Новое в лингвистике. Языковые универсалии. — М.: Прогресс, 1970. — Вып. 5. — С. 278–289.
11. Barselona A. On the plausibility of claiming a metonymic motivation for conceptual Metaphor / A. Barselona // Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective. — Berlin, N.Y., 2000. — P. 36–44.

АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАЦІЇ ТА ДИСКУРСУ

ДИАЛОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ДИСКУРСА В ПАРАДИГМАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Доминирование в современной лингвистике когнитивно-дискурсивной научной парадигмы на фоне активизирующейся в начале XXI столетия синергетической парадигмы определяет новые исследовательские подходы к языку и его текстово-дискурсивным продуктам. Современное эпистемологическое поле науки о языке выдвигает альтернативные принципы познания объекта: понимания, дисперсности, игры, соучастия и процессуальности [Hassan 1984: 123–124]. По мнению В.М. Базылева, современная лингвистика нуждается в создании целостной интегральной концепции языка на основании всеединства синтезированных отраслей знания [Базылев 1998: 46]. Как отмечает О.М. Князева, синергетика направлена на открытие универсальных законов эволюции и самоорганизации, на широкое применение моделей, разработанных в ее пределах [Князева 2001, 99]. Р.Г. Пиотровский выделил синергетику как одно из магистральных направлений лингвистики будущего. Он писал: «Как устроены синергические механизмы, которые руководят как развитием, так и функционированием речемыслительной деятельности отдельного индивида? Ответы на этот вопрос мы пока еще не имеем. Можно ожидать, что проблема синергетики языка и речи станет одной из центральных проблем языкознания XXI века [Пиотровский 1995, 418].

В терминах лингвосинергетики язык рассматривается как сложная нелинейная, открытая, эволюционирующая суперсистема,

функционирующая на основе взаимодействия собственных подсистем и взаимной детерминированности внешних систем среды (этноса, его культуры, сознания, социума), пребывающая в состоянии большего или меньшего равновесия (является неустойчивой, нестабильной), имеющая регуляторные механизмы, которые обеспечивают динамику, самоорганизацию и сохранение этой системы. Самоорганизация осуществляется путем совместного функционирования элементов и подсистем, которые кооперируются с целью преодоления внешних и внутренних деструктивных факторов.

В соответствии с таким пониманием языка его продукты уже не могут анализироваться изолированно, а лишь в связи с ситуацией, в которой они порождаются и интерпретируются, с участниками данной ситуации и другими ее внутренними подсистемами, а также во взаимодействии с системами внешней среды (этносом, культурой, социумом, группой или индивидом). Это обуславливает перенесение внимания исследователей с изучения высказывания, текста на анализ дискурса, знаковым посредником которого служит текст. В силу множественности дефиниций дискурса, зафиксированных в научной литературе [Квадратура смысла 1999: 26–27], данный феномен «поворачивается» той или иной стороной в зависимости от цели и установок исследования. Его трактуют то как часть коммуникативной ситуации (текст или контекстуальные факторы) или как саму коммуникативную ситуацию, то как «альтернативный мир в мире языка» [Степанов 1995: 42–44], то как некий образец речевого поведения, протекающего в определенной социальной сфере, имеющий определенный набор переменных: социальные нормы, отношения, роли, конвенции, показатели интерактивности и т. д. [Сухих, Зеленская 1998: 8–11].

Применительно к рассматриваемой нами проблеме дискурс квалифицируется вслед за Т. ван Дейком как «сложное единство языковой формы, значения и действия», как «коммуникативное событие». Ученый подчеркивал: «Говорящий и слушающий, их личностные и социальные характеристики, другие аспекты социальной ситуации, несомненно, относятся к данному событию» [Дейк 1989: 121–122]. В терминах лингвосинергетики дискурс может быть представлен как сложная нелинейная и неравновесная

система, включающая ряд относительно самостоятельных функциональных узлов – модулей системной природы, взаимодействие которых обеспечивает, регулирует и корректирует процесс общения и самоорганизацию этой суперсистемы. Неравновесность системы дискурса стабилизируется и устраняется аттракторами – внутренними параметрами, противостоящими энтропийным факторам среды и внутренним деструктивным факторам.

Изучение работы функциональных модулей дискурса и понимание его природы может быть осуществлено с помощью моделирования – формализованного и упрощенного представления данной суперсистемы на основе принципа гомоморфизма, согласно которому все, что присутствует в модели, имеет место в системе, но не все, что есть в системе, отображено в модели [Селиванова 2006: 385].

Первые попытки моделирования коммуникативной ситуации и процесса передачи информации связывают с именами Р.О. Якобсона, У. Уивера, К. Шеннона, которые сформировали понятийный аппарат для изучения коммуникации и сформулировали ряд положений, ставших основой для анализа вербального общения. Е.Ф. Тарасов, характеризуя модель У. Уивера – К. Шеннона, отмечал: «К моменту появления в научной литературе этой схемы лингвистика не имела развитого понятийного аппарата для анализа речевого общения, так как речевое общение традиционно находилось на периферии или вообще за пределами исследовательских интересов языковедов» [Общение. Текст. Высказывание. 1989: 20]. Представление цепи передачи информации в виде контактно-релейной схемы все же не вызвало особого интереса среди лингвистов, стремящихся оградить язык и текст от вторжения математических и технических постулатов, ибо такое вторжение, по словам М. Хайдеггера, означало бы деградацию языка до чисто информационного, коммуникативного средства [Хайдеггер 1975: 24–25]. Поэтому базовой моделью коммуникации длительное время оставалась модель Р.О. Якобсона.

Нельзя не отметить вклад в решение проблемы моделирования коммуникации семиотических теорий, в частности, модели семиозиса американского логика Ч. Пирса, включающей помимо знакового средства и обозначаемого объекта интерпретанту как

особое значение, фиксирующее интерсубъективную, коммуникативную природу языкового знака; а также модель коммуникативного знака австрийского психолога и лингвиста К. Бюлера, в которой языковое явление поднимается до ранга знака посредством репрезентации предметов и ситуаций как символ, выражения мыслей чувств отправителя как симптом и апелляции к получателю как сигнал [Бюлер 1993: 34–38].

Примечательно, что более поздние коммуникативные модели опирались как на разработки в этом направлении ученых в области теории информации, так и на теоретический потенциал семиотики. Несмотря на наличие множества попыток моделирования коммуникативного процесса, во второй половине XX века французский ученый Р. Барт назвал «скандальной» ситуацию в науке, при которой «существует множество способов подробнейшим образом описать отчужденный от человека завершенный продукт его речевой деятельности, но нет ни одной сколько-нибудь удовлетворительной модели живого производства устного текста, возникновения неуловимой структуры дискурса» [Барт 1994: 503].

В монографии «Основы лингвистической теории текста и коммуникации» [Селиванова 2002: 144–156] нами предложена новая модель дискурса, главным принципом организации которой служит диалогичность, опосредующая сложное взаимодействие модулей коммуникативной ситуации, ее формирование, протекание и завершение. Данная модель базируется на концепциях диалогичности гуманитарного познания М.М. Бахтина, семиотического универсума культуры Ю.М. Лотмана; теориях речевой деятельности Московской психологической школы и современной лингвопрагматики; положениях об интерсубъективности языкового знака К. Бюлера, Ч. Пирса, Ч. Морриса; о синхроничности и коллективном бессознательном этнического сообщества К.Г. Юнга, а также на методологических постулатах современной когнитивной семантики (Дж. Лакофф, Ж. Фоконье, М. Джонсон, Р. Ленекер, Л. Талми, Р. Дирвен, Д. Герартс, И. Свитсер, Б. Рудзка-Остин, Л. Янда, А. Ченки, Е.В. Рахилина и др.).

Характеристика предложенной нами модели прежде всего требует объяснения ключевого принципа осуществления комму-

никации — диалогичности. Принято считать, что принцип диалога впервые введен в качестве методологического ориентира лингвистической герменевтики В. фон Гумбольдтом, который понимал язык как «всю совокупность актов речевой деятельности» [Гумбольдт 1984: 70]. В философской герменевтике положение о диалогичности рассматривалось Ф. Шлейермахером. Однако и у В. Гумбольдта, и у Ф. Шлейермахера диалогичность была представлена лишь в общем абстрактном положении о тексте как посреднике диалога между адресантом и адресатом. Ограничив диалогичность простым речевым взаимодействием коммуникантов, В. фон Гумбольдт считал язык-энергией лишь одним из объектов лингвистики: «Через описание формы мы должны установить тот специфический путь, которым идет к выражению мысли язык. [...] Надо абстрагироваться от того, как он функционирует для обозначения предметов и как средство общения, и вместе с тем с большим вниманием отнестись к его тесной связи с внутренней духовной деятельностью» [Гумбольдт 1984: 69–73]. Как справедливо заметил М.М. Бахтин, лингвистика, начиная с В. фон Гумбольдта, «не отрицая коммуникативной функции языка, старалась отодвинуть ее на задний план как нечто побочное; на первый план выдвигалась функция независимого от общения становления мысли» [Бахтин 1996: 167].

Даже разработка под влиянием Л. Витгенштейна и лингвистической философии в середине XX века теории речевых актов (Дж. Остин, Дж. Серль, П. Стросон и др.) не вскрыла сущности коммуникативного (диалогического) акта, обратившись к абстрактному, инвариантному говорящему, учитывая слушателя как пассивного наблюдателя и не фиксируя его активную ответную позицию. Введя перлокуцию в состав речевого акта, Дж. Остин игнорировал ее важность в общении, построив речеактовую типологию лишь на основе иллокуции и отождествив намерение и результат. Напротив, прагматическая концепция Ч. Пирса и Ч. Морриса с их ориентацией на адресата содержала в себе элементы диалогичности. Именно им американская лингвистика во многом обязана активизацией теоретических, экспериментальных и полевых исследований дискурса и речевого общения.

В целом, несмотря на фиксирование наукой о языке еще с античных времен его коммуникативной функции и далее — пассивной позиции слушающего, язык длительное время оставался монологическим средством общения, не зависящей от внешних факторов «вещью в себе». Как писал В.Н. Волошинов, считающийся «маской» М.М. Бахтина: «Сущностью лингвистики длительное время была интерпретация чужого, мертвого текста, его кодификация и трансформация в плане пригодности для процесса научения» [Волошинов 1993: 66].

Внедрение в лингвистику исследовательских принципов функционализма, прагматизма и дискурсивности изменило взгляд на сущность языка, ибо, как совершенно справедливо отмечает А.В. Джонсон в «Трактате о языке»: «Из-за неправильного понимания нами природы языка было потрачено впустую больше времени, энергии и гения, чем из-за всех других ошибок и иллюзий, которым подвержено человечество. Это неизмеримо замедлило развитие нашего естественнонаучного знания в любой области и испортило то, что не могло замедлить» [Цит по: Клакхон 1998: 175].

В русской лингвистике зарождение интереса к диалогичности детерминировано активизацией в начале и середине XX века исследований речи, процессов ее порождения, деятельностного аспекта языка. Разграничение активной и пассивной грамматик Л.В. Щербой, введение им в речепорождение фактора восприятия, адресатности; концепция диалога Л.П. Якубинского, разработки Московской психологической школой вслед за Л.С. Выготским теории речевой деятельности обусловили методологический поворот к пониманию языка прежде всего как коммуникативного (диалогического) феномена в противовес идеалистической лингвистике XIX века.

Наиболее значимыми для методологического переворота науки второй половины XX века стали идея М.М. Бахтина о диалогичности гуманитарного познания и ее разработка применительно к речевым жанрам, тексту, лингвогносеологии. Концепция диалогичности М.М. Бахтина оказала влияние на все последующее развитие теории литературы, текстологии и теории речевой коммуникации. Понимание им диалогичности не исчерпывалось актив-

но-ответным характером речи и текста, а распространялось на ряд аспектов коммуникативного процесса и познания в целом.

Первый аспект – **гносеологический** – представляет диалогические отношения личностей коммуникантов с интериоризованным бытием в процессе восприятия и познания ими окружающего мира, общества, природы. Сосуществуя с миром действительности и познавая его, человек диалогизирует, участвует в диалоге мира и социума, формируя отношения к миру и видение себя и общества в этом мире.

Гносеологический аспект диалогичности разрабатывался М.М. Бахтиным на основе философской трактовки одной из наиболее популярной в 20–30-е годы XX века категориальной антиномии личности, предмета и вещи. Обосновывая диалогичность личности и мира как предмета, рассматривающегося как «вещь, что располагается перед нами» [Хайдеггер 1991: 14], ученый апеллировал к Платону, к кантианской и неокантианской философии, релятивизму Б. Рассела и Р. Карнапа, идеалистической философии жизни В. Дильтея, феноменологической позиции Г.Г. Шпета, платонизму А.А. Мейера, П.А. Флоренского, С.Н. Булгакова, С.Л. Франка, А.Ф. Лосева и других, творчески перерабатывая их концепции, оппонировав или следуя им. Полемизируя с Г.Г. Шпетом, максимально сближающим личность, предмет и вещь («я есть предмет», «я есть социальная вещь» [Шпет 1994: 101]), М.М. Бахтин рассматривал возможность двустороннего акта познания-проникновения, диалогичности через неотождествимость личности и вещи; предметом гуманитарных наук он считал «выразительное и говорящее бытие» [Бахтин 1996: 8], которое до сих пор неоднозначно воспринимается в бахтинистике, ибо бытие употреблено ученым не в традиционном философском смысле. Думается, что, поскольку этим словам предшествуют высказывания о невозможности мертвой вещи и о том, что всякое целое (природа и все ее явления) в какой-то мере лично, то выразительное и говорящее бытие, по М. Бахтину, – это словесная и культурная фиксация сущего личностью творца выразительных и говорящих вещей. Эти персонифицированные вещи и составляют предмет гуманитарных наук, а их объектом является скрытое диалогическое отношение пропущенного сквозь коллективное или

индивидуальное сознание бытия, с одной стороны, и личности коммуниканта (адресанта и адресата, автора и читателя, говорящего и слушающего), с другой.

Диалогическое же отношение личности и природы заключается, по М.М. Бахтину, в пантеистическом одухотворении природы и ее взаимодействии с человеком: Бог не дан в мире субстанционально, но субстанции как бы диалогизируют с личностью на основе Бога, то есть слышатся через его («Бог внутри меня и вне меня»). Такая идея близка к воззрениям А.А. Мейера, М. Бубера, М. Хайдеггера и даже к арелигиозной теории Логоса Г.Г. Шпета. Диалог подразумевает некую общность, но не субстанциональный монолит личности и опредмеченной вещи, а функциональное единство, предполагающее одновременно и неслиянность, и нераздельность. Эту общность в терминологии кантианства и неокантианства следует толковать как отношение, ставшее основой релятивизма позитивистов и структуралистов.

Второй аспект диалогичности – **языковой** – представляет взаимодействие человека и языка исходя из природы языка как конвенциональной, символической системы, фиксирующей результаты концептуализации и категоризации представителями определенного этноса окружающего мира и внутреннего рефлексивного опыта. Язык навязывает его носителям свой взгляд на мир, сформированный опытом предыдущих поколений. М.М. Бахтин выразил эту мысль со свойственной ему ироничностью и образностью: «Только мифический Адам, подошедший с первым словом к еще не оговоренному девственному миру, одинокий Адам мог действительно до конца избежать этой диалогической взаимоориентации с чужим словом о предмете; конкретному человеческому слову это не дано» [Бахтин 1996: 92].

Основы такого рассмотрения языка можно найти у итальянского философа XVII века Дж. Вико. Ф. Ницше, опираясь на Дж. Вико, считал, что лингвистические системы формируют процессы восприятия человеком мира, ограничивая мышление. В. фон Гумбольдт также подчеркивал, что «человек живет с предметами так, как подает ему его язык», «каждый язык описывает вокруг народа, которому он принадлежит, круг, откуда

человеку выйти дано лишь постольку, поскольку он вступает в круг другого языка» [Гумбольдт 1984].

Крайняя позиция подобной монологичности языка нашла отражение в концепциях французского философа М. Фуко, абсолютизовавшего подчинение человека языку [Foucault 1969], и М. Хайдеггера, считавшего человека медиумом языка, так как «говорит сам язык, человек лишь прислушивается к нему, давая возможность сказаться его сказу» [Хайдеггер 1975: 16–30]. В противовес подобным взглядам М.М. Бахтин выдвинул идею языка как медиума личности, способной диалогизировать с языком и тем самым освободиться от гнета языковых стереотипов, создав собственный изобразительный язык. Эта идея нашла продолжение и развитие в концепции деавтоматизации литературного языка и взаимодействии в художественном тексте по меньшей мере двух языковых кодов – словесного и изобразительного [Лотман 1992: 77], Ю.М. Лотмана. Владение человека словесным и изобразительными языками и одновременное их использование в дискурсе есть не что иное, как диалог с языковыми стереотипами, с чужим словом. Диалогичность человека и языка противостоит той монологической по сути концепции, абсолютизирующей языковую детерминированность мышления (ср. гипотезу Э. Сепира и Б. Уорфа). Отталкиваясь от гипотезы Э. Сепира и Б. Уорфа, американские антропологи утверждают: «Человек видит и слышит то, к чему его делает чувствительным грамматическая система языка, то, что она приучила его ждать от восприятия. [...] Человек, выросший в той или иной языковой среде, воспринимает последнюю как часть самой природы вещей, всегда остающихся на уровне фоновых явлений» [Клакхон 1998: 190]. Такой жесткий изоморфизм языка и мышления на основе языковой стереотипизации разрушается там, где начинается диалог, ибо всякий диалог есть выход из круга языка, в сферу неоязыковленного сознания. Идея диалогичности человека и языка была поддержана Р. Бартом, который называл человека одновременно хозяином и рабом языка. В критическом анализе дискурса подобный подход устраняет децентрированность субъекта в процессах общения [Fairclough 1992, 91] и преобразовывает его в личность, способную

регулировать и корректировать общение и динамизировать данный ей в распоряжение языковой код.

Третьим аспектом диалогичности является **культурно-исторический**, заключающийся во взаимодействии коммуникантов и текста с семиотическим универсумом культуры, развивающимся во времени и пространстве. Понятие универсума культуры было введено Р.О. Якобсоном, хотя не нашло отражения в его модели коммуникации. М.М Бахтин выдвинул плодотворную идею рекурсивных и прокурсивных связей текста с иными текстами в ракурсе разработанной последователями ученого концепции интертекстуальности (термин Ю. Кристевой). Всесторонний анализ понятия семиотического универсума культуры в проекции на тексты принадлежит основоположнику Московско-Тартуской семиотической школы Ю.М. Лотману. Согласно его концепции, семиосфера, неуклонно расширяясь в пространстве на протяжении веков, приняла ныне глобальный характер, при этом сохранив целостность универсума. Причиной этой целостности является то, что в основе всех коммуникативных процессов лежит инвариантный принцип, допускающий увеличение внутреннего разнообразия семиосферы [Лотман 1992: 20].

Текст вступает в диалог с семиосферой и универсумом как при порождении, так и при восприятии и понимании. «Каждое высказывание, – пишет М.М. Бахтин, – реплика диалога, и монолог – полно отзвуками чужих высказываний» [Бахтин 1996: 223–224]. Диалогичность текста с другими текстами или продуктами культуры имеет прокурсивно-рекурсивную направленность. Рекурсивный диалог заключен в привлечении чужих текстов или фрагментов семиосферы в том ее состоянии, в котором она находится на момент порождения или декодирования текста. Ученый подчеркивал: «Ведь и самая мысль наша [...] рождается и формируется в процессе взаимодействия и борьбы с чужими мыслями, и это не может не найти своего отражения и в формах словесного выражения нашей мысли» [Бахтин 1996: 197].

Прокурсивный характер диалогичности, в том числе интертекстуальности, заключается во влиянии текста на последующую литературную традицию, развитие жанра, семиосферы. Подобно сюжету Р. Брэдли о герое, убивающем в прошлом бабочку и

возвратившемся на машине времени в уже совершенно другое, измененное прошлым настоящее, М.М. Бахтин моделирует возможность диалогического взаимодействия текста с последующей культурной традицией, намечая перспективы ее развития: «Произведение – звено в цепи речевого общения; как и реплика диалога, оно связано с другими произведениями – высказываниями – и с теми, на которые оно отвечает, и с теми, которые на него отвечают» [Бахтин 1996: 178].

Интертекстуальные связи фиксируются не только в цитации, реминисценциях, аллюзиях, бродячих сюжетах, жанровой специфике, но и в парадигматике ассоциаций, стилистических приемов. З.Я. Тураева отмечает: «Поэтика ассоциаций... отображает ее (языковой личности – О.С.) вхождение в историко-культурный контекст или отчуждение от него» [Тураева 1994: 106]. Не случайно, М.М. Бахтин усматривает диалогические отношения даже внутри отдельного слова, «если в нем диалогически сталкиваются два голоса» [Бахтин 1979: 24]. В современных классификациях типов интертекстуальности учтены «иные модели и случаи интертекстуальности» (интертекст как троп или стилистическая фигура, интермедialьные тропы и стилистические фигуры, звуко-слоговой и морфемный типы интертекста, заимствование приема), а также поэтическая парадигма [Фатеева 2000: 120–159].

Четвертый аспект диалогичности – **коммуникативный** – представлен взаимодействием адресанта или текстового воплощения позиции автора (автора-функции) и его программы адресованности с адресатом (читателем). Диалог двух личностей, непосредственный (здесь и сейчас) или опосредованный и дискретный во времени и пространстве, осложнен формой (устной или письменной) и каналом реализации общения (аудиальным или визуальным), неконгруэнтностью тезаурусов коммуникантов, степенью правильности и корректности стратегических программ, соотносительностью интенций и интерпретаций и т. д. Диалогичность в данном аспекте реализуется на базе отсутствия тождества между информацией передаваемой и получаемой, интерпретируемой. Кроме того, «понимание не дублирует понимаемое; такое пассивное дублирование было бы бесполезно для общества» [Бахтин 1996: 216]. По мнению М.М. Бахтина, диалог автора и текста,

текста и читателя создает не два разобщенных мира и не общий один, снимающий всякое различие между говорящим и понимающим, а новый третий мир. Приоритетами ученого всегда были реляции диалогичности, отношения Я и ТЫ, общего духовного кровообращения (по С.Л. Франку), а не МЫ как субстанционального онтологического единства, ведущего к монологизму.

М.М. Бахтин разграничивает две позиции автора: автора-творца и автора-функцию, — последний находится в диалогических отношениях с текстом и «с чужим живым и полноправным сознанием» [Бахтин 1996: 342]. Тем самым автор-творец, вступая в диалог с автором-функцией, опосредует диалог последнего с текстом, персонажами (ср. «внутреннее сопротивление» Базарова автору-функции И.С. Тургенева) и с читателем, диалогизирующим с текстом и проходящим стадии его восприятия, понимания и интерпретации. «Говоря, — подчеркивал М.М. Бахтин, — я всегда учитываю апперцептивный фон восприятия моей речи адресатом: насколько он осведомлен в ситуации, обладает ли он специальными знаниями данной культурной области общения [...] — ведь все это будет определять активное ответное понимание им моего высказывания» [Бахтин 1996: 201]. Ю.М. Лотман объяснял механизм, лежащий в основе такого диалога и допускающий его, зеркальной симметрией порождаемого и воспринимаемого текстов (энантиоморфизмом): «С одной стороны, системы не тождественны и выдают различные тексты. А с другой, они легко преобразуются друг в друга, что обеспечивает текстам взаимную переводимость [...]. Для того, чтобы диалог был возможен, участники его должны одновременно быть различными и иметь в своей структуре семиотический образ контрагента. [...] Энантиоморфизм является элементарной “машиной” диалога» [Лотман 1992: 21].

В процессе порождения текста и его восприятия коммуникативный аспект диалогичности дополняется **внутренне-рефлексивным**, то есть диалогом сознания коммуниканта с самим собой, что находит отображение в расщеплении адресанта и адресата и воплощается в тексте. Рефлексия является фокусировкой мышления человека на самого себя, и в этом отношении человек будто попадает в особенное пространство, принципиально

отличающееся от привычного для него реального мира [Антипов и др. 1989: 14]. Т.М. Дридзе справедливо подчеркивает, что «коммуникатор, создающий текст, одновременно является интерпретатором как своего собственного текста, так и множества различных текстов, которые интерпретируются в духе времени, ситуации, определенного языкового контекста, определенной языковой системы» [Дридзе 1972: 35]. Внутренняя рефлексия сознания и подсознательного является звеном синергического взаимодействия, сложного диалога человека с интериоризованным бытием и семиотическим универсумом.

Читательское понимание и интерпретация также имеют внутреннюю и внешнюю диалогичность. Интерпретируя чужой текст, читатель диалогизирует на основе своей погруженности в интериоризованное бытие и универсум культуры с текстом и с самим собой, переводя понимаемый смысл на собственный словесный и изобразительный язык. Внешняя диалогичность читательской интерпретации проявляется в соотношении ее с другими интерпретациями, в том числе с авторской, чужими мыслями о чужом тексте. Это обуславливает диалогическую открытость текста и дискурса в противоположность их замкнутости как наличия в тексте правосторонней границы и стабильной формы, а в дискурсе – определенного адресата, замыкающего коммуникативное пространство, но не закрывающего его для других адресатов.

М.М. Бахтин выделяет еще один вектор адресатной диалогичности – наадресатный. Наадресатом является некий третий (Бог, абсолютная истина, суд беспристрастной совести, народ, суд истории и т.д.): «Автор никогда не может отдать всего себя и все свое речевое произведение на полную и окончательную волю наличным или близким адресатам (ведь и ближайшие потомки могут ошибаться) и всегда предполагает (с большей или меньшей осознанностью) какую-то высшую инстанцию ответного понимания, которая может отодвигаться в разных направлениях» [Бахтин 1996: 338]. Диалогическое взаимодействие с наадресатом может быть совершенно иным, чем с читателями-современниками, и привести к другим результатам как в диалоге с бытием, так и с семиотическим универсумом культуры.

Долгую жизнь тексту нередко обеспечивает сложная диалогическая канва самого текстового мира – **внутренняя** диалогичность, которая повышает степень «свободно-вариативной интерпретации» и способствует, по мнению Ю.М. Лотмана, «переформулированию» основ текста в пределах заложенной в нем «свободы смыслов» [Лотман 1996: 434]. Ученый подчеркивал: «Мы можем сталкиваться со сплошным закодированным двойным кодом, причем в разной читательской перспективе проявляется то одна, то другая организация» [Лотман 1996: 432]. Двойным кодом обладают Библия, памятники культуры разных народов, гениальные творения мастеров слова, ученых. М.М. Бахтин прослеживает данный аспект диалогичности на примере диалога раздвоенной личности в творчестве Ф.М. Достоевского на фоне специфики текстовой организации пространства, заключающейся в порогости личности на грани выхода из жизни, на грани *Inferno* [Бахтин 1979: 74]. К примеру, внутренняя диалогичность сил зла в романе М.А. Булгакова «Мастер и Маргарита» сконцентрирована в авторском концепте произведения, с наибольшей отчетливостью эксплицированном в эпиграфе: *«Я часть той силы, что постоянно хочет зла и постоянно совершает благо»*.

М.М. Бахтин указывает также на диалогичность речи персонажей и авторской речи, ибо все персонажи и их речь являются объектами авторского отношения (и авторской речи). У Ф.М. Достоевского, где персонажи – идеологи, автор и такие герои (мыслители-идеологи) оказываются в одной плоскости [Бахтин 1979: 321]. Причем диалог происходит между автором-функцией и персонажами, реже – образом автора, образом читателя и персонажами, как это осуществлено, например, в поэме Н.В. Гоголя «Мертвые души».

Разработанная нами модель дискурса учитывает различные аспекты диалогичности, динамичную, деятельностную синергетическую природу коммуникативной ситуации, дискретность фаз порождения и интерпретации, асимметрию смыслов, заложенных адресантом и интерпретируемых адресатом, самостоятельную жизнь текста в семиотическом универсуме. Модель включает пять системных модулей, диалогическое взаимодействие которых

опосредует информационный обмен и коммуникативное воздействие.

Модуль адресанта представлен сферой его сознания как психофункциональным континуумом различных познавательных механизмов: мышления, ощущений, чувствований, интуиции, трансценденции – и бессознательного, которые интегрируются со знаниями о языке и в языке. Знания в языке – это существующая в языковой форме информация, записанная в памяти. Знания о языке – это информация о языковой системе в ее уровневом категориальной иерархии, о семантике, синтактике и прагматике языковых знаков.

Диалогическая интеграция составляющих модуля на основе интенции служит базой для формирования замысла текста и стратегической программы проведения дискурса и управления им. Данный модуль сопряжен с модулями интериоризованного бытия и семиотического универсума, подключен к коллективному бессознательному этноса исходя из принципа синхронистичности [Юнг 1997] – способности индивидуального сознания принадлежать к некоему социальному полю, фиксируемому в культуре и языке, что придает «упорядоченность и смысл нашему непосредственному восприятию» [Уилсон 2001: 6].

Модуль адресата также представлен сферой сознания реципиента текста в дискурсе, обеспечивающей восприятие, а на основе интерпретанты – понимание и интерпретацию. Данный модуль также коррелирует с иными модулями дискурса по принципу диалогичности.

Модуль текста (сообщения) является семиотическим и концептуальным пространством, репрезентирующим интерактивные стратегии как встроенную в знаковую форму программу, отражающую стиль общения в зависимости от коммуникативного умения, цели адресанта по отношению к адресату(-ам). Г. Паррэ определяет вписанную в текст вероятностную структуру должествования, отражающую развитие программы порождения или предписывающую программу восприятия, как текстовую стратегию [Паррэ 1986: 73]. Текст или высказывание в дискурсе участвуют в обмене коммуникативной деятельностью в качестве предметно-знакового носителя: «слияние деятельности общаю-

щихся в единый коммуникативный процесс приобретает в нем бытийную, вещественную, предметно-знаковую форму» [Сидоров 1987: 69]. Текст диалогически погружен в интериоризованное бытие и семиотический универсум культуры, что категориально фиксируется в референциальности и интерсемиотичности его «возможного мира». Проявлением коллективного бессознательного в текстовом мире служат архетипы, диалогическая способность которых является чрезвычайно мощной.

Модуль интериоризованного бытия есть осознанная лингвокультурной общностью действительность либо на этапе порождения, либо в режиме интерпретации, либо в аспекте знаковой репрезентации событий действительности в тексте. Осознанная действительность многопланова и включает интериоризацию социума, природы, мира вещей, отношений и т. д. Гносеологический аспект диалогичности данного модуля с другими обеспечивает асимметрию смыслов порождения и интерпретации при возможности понимания даже на фоне дискретности во времени и пространстве, а также демонстрирует тройственность хронологических параметров коммуникантов и описываемых в сообщении событий.

Модуль семиотического универсума культуры находится в диалогических отношениях с модулями коммуникантов и текста и представлен семиосферами текстов различных типов общения, а также другими знаковыми продуктами культуры этноса и цивилизации. Не случайно, Л.Н. Мурзин и А.С. Штерн приходят к выводу, что уровень текста не является наивысшим уровнем языка. Таким уровнем они считают уровень культуры: «Культура выходит за пределы совокупности или даже системы текстов и растворяется в социуме» [Мурзин, Штерн 1991: 10]. Диалогичность универсума культуры с интериоризованным бытием выражается в создании возможных текстовых миров исходя из культурных и семиотических традиций их проектирования в соотношении с реальным миром. В синергетической системе дискурса универсум служит мощным аттрактором, противостоящим факторам дестабилизации коммуникативного процесса, способствующим взаимопониманию общающихся личностей.

Предложенная модель, безусловно, является абстрактной упрощенной схемой, однако ее системные корреляции и диалогические параметры позволяют описать свойства любого дискурса, квалифицировать его специфику и каноны в плане образца речевого действия, воздействия и поведения. Апробация модели на материале международно-правового дискурса [Кравченко 2007] и дискурса загадки [Селіванова 2004] продемонстрировала ее высокую объяснительную способность и соответствие целям дискурсивного анализа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Антипов Г.А., Донских О.А., Марковина И.Ю., Сорокин Ю.А. Текст как явление культуры / Г.А. Антипов и др. — Новосибирск: Наука, Сибирское отд., 1989. — 197 с.
2. Базылев В.Н. Синергетика языка. Овнешнение в гадательных практиках / В.Н. Базылев. — М.: Прометей, 1998. — 180 с.
3. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Р. Барт. — М.: Прогресс, 1994. — 616 с.
4. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики / М.М. Бахтин. — М.: Художественная литература, 1975. — 504 с.
5. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского / М.М. Бахтин. — М.: Сов. писатель, 1979. — 319 с.
6. Бахтин М.М. Собрание сочинений: В 7 т. / М.М. Бахтин; Институт мировой литературы имени М. Горького Российской Академии наук. — М.: Русские словари, 1996. — Т. 5. — 731 с.
7. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. — М.: Искусство, 1979. — 423 с.
8. Бахтін М.М. Проблема тексту у лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках / М.М. Бахтін // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. — Львів: Літопис, 1996. — С. 338–350.
9. Бюлер К. Теория языка / К. Бюлер. — М.: Мысль, 1993. — 528 с.
10. Волошинов В.Н. Марксизм и философия языка / В.Н. Волошинов. — М.: Лабиринт, 1993. — 192 с.
11. Гумбольдт В. фон Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт. — М.: Наука, 1984. — 400 с.
12. Дейк ван Т. Язык. Познание. Коммуникация / Т.А. ван Дейк. — М.: Прогресс, 1989. — 312 с.
13. Дридзе Т.М. Язык информации и язык реципиента как факторы информативности / Т.М. Дридзе // Речевое воздействие. — М.: Наука, 1972. — С. 74–81.

14. Квадратура смысла. Французская школа анализа дискурса / пер. с франц. и португ.; общ. ред. П. Серио – М.: Прогресс, 1999. – 416 с.
15. Клакхон К.К. Зеркало для человека. Введение в антропологию / К.К. Клакхон. – СПб.: Евразия, 1998. – 352 с.
16. Князева Е.Н. Саморефлективная синергетика / Е.Н. Князева // Вопросы философии. – 2001. – № 10. – С. 99–110.
17. Кравченко Н.К. Міжнародно-правовий дискурс (когнітивний і комунікативний аспекти): дис. на здобуття вчен. ступ. докт. філол. н.: спец. 10.02.17 «Загальне мовознавство» / Наталія Кимівна Кравченко. – Київ, 2007. – 360 с.
18. Кубрякова Е.С. Язык и знание / Е.С. Кубрякова. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
19. Лотман Ю.М. Избранные статьи в 2-х т. / Ю.М. Лотман. – Таллинн: Александра, 1992. – Т. 1.
20. Лотман Ю.М. Текст у тексті / Ю.М. Лотман // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів: Літопис, 1996. – С. 430–441.
21. Мурзин Л.Н., Штерн А.С. Текст и его восприятие / Л.Н. Мурзин, А.С. Штерн. – Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1991. – 171 с.
22. Общение. Текст. Высказывание. – М.: Наука, 1989. – 179 с.
23. Паррэ Г. Регулярности, правила и стратегии / Г. Паррэ // Язык. Наука. Философия (логико-методический и семиотический анализ). – Вильнюс: Изд-во АН Лит. ССР, 1986. – С. 70–82.
24. Пиотровский Р.Г. Теоретические и прикладные проблемы языкознания на рубеже ХХ в. / Р.Г. Пиотровский // Лингвистика на исходе ХХ века: Итоги и перспективы. – М., 1995. – Ч. 2.
25. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. Отв. ред. Б.А. Серебренников. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
26. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология / Е.А. Селиванова. – К.: Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
27. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации / Е.А. Селиванова. – К.: Фитосоциоцентр, 2002. – 336 с.
28. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психологічний та етнокультурний аспекти) / О.О. Селіванова. – К. – Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.
29. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 712 с.
30. Сидоров Е.В. Проблемы речевой системности / Е.В. Сидоров. – М.: Наука, 1987. – 140 с.
31. Степанов Ю.С. Альтернативный мир. Дискурс. Факт и принцип причинности / Ю.С. Степанов // Язык и наука конца ХХ века. – М.: Рос. гуманитарный университет, 1995. – С. 35–73.

32. Сухих С.А., Зеленская В.В. Прагмалингвистическое моделирование коммуникативного процесса / С.А. Сухих, В.В. Зеленская. – Краснодар: Изд-во Кубанского ун-та, 1998. – 160 с.
33. Тураева З.Я. Лингвистика текста и категория модальности / З.Я. Тураева // Вопросы языкознания. – 1994. – № 3. – С. 105–114.
34. Фатеева Н.А. Контрапункт интертекстуальности, или Интертекст в мире текстов / Н.А. Фатеева. – М.: Комкнига, 2007. – 280 с.
35. Хайдеггер М. Путь к языку / М. Хайдеггер // Онтологическая проблематика языка в современной западной философии. – М.: Наука, 1975. – Ч. 1. – С. 16–30.
36. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге / М. Хайдеггер. – М.: Высшая школа, 1991. – 78 с.
37. Шпет Г.Г. Философские этюды / Г.Г. Шпет. – М.: Мысль, 1994. – 372 с.
38. Юнг К.Г. Архетип и символ / К.Г. Юнг. – М.: Ренессанс, 1991. – 304 с.
39. Юнг К.Г. Синхронистичность / К.Г. Юнг. – М.: Рефл-Бук, 1997. – 313 с.
40. Fairclough N. Discourse and Social Change / N. Fairclough. – Cambridge: Polity Press, 1992. – 304 p.
41. Foucault M. L'Archéologie du savoir / M. Foucault. – Paris: Gallimard, 1969. – 480 p.
42. Hassan I. The culture of postmodernism / I. Hassan // Theory, culture, and society. – 1984. – № 2–3. – P. 123–124.

КОММУНИКАТИВНЫЙ ШУМ КАК КОМПОНЕНТ ДИСКУРСА

В современной коммуникативной лингвистике и дискур-
сологии одной из актуальных проблем является вычленение сос-
тавляющих коммуникативного события и их комплексное исследо-
вание. Коммуникативный шум представляет собой один из таких
компонентов и квалифицируется как помехи различного уровня и
природы, снижающие эффективность коммуникации, дестаби-
лизирующие ее и могущие привести к коммуникативному конф-
ликту или цейтноту (прекращению коммуникации). Еще древние
греки использовали слово «ατορον» (лишенный места) для обо-
значения помех в виде высказываний, которые вызывают удивление
и не укладываются в модели ожиданий коммуникантов.

Вместе с разработкой первых моделей передачи информации
составляющая шума была введена американскими математиками

У. Уивером и К. Шенноном в 1949 году в предложенной ими технической контактно-релейной схеме [Weaver 1966; Шеннон 1963]. Исследователи связывали источник шума с физической средой канала информационной передачи, в котором сигнал от передатчика проходил к получателю в искаженном, модифицированном виде по причине помех физического характера: дробового эффекта, фликкер-эффекта, беспорядочных звуковых колебаний, теплового и космического излучения и т. п. Изучение шума было обусловлено чисто техническими задачами эффективного использования каналов передачи, усиления их мощности, разработки автоматических методов хранения информации, ее переработки и поиска.

Компоненты шума и источника шума в модели У. Уивера и К. Шеннона обуславливали наличие в ней двух сигналов, что стало базовым для одной из важнейших аксиом теории вербальной коммуникации — об отсутствии изоморфизма между передаваемой информацией и смыслом, воспринятым и интерпретируемым адресатом. В дальнейших попытках моделирования процессов передачи информации компонент шума связывается не с каналом передачи, а непосредственно с сигналом [Эко 1998: 36–38], кодом (Р.О. Якобсон) или со всеми составляющими и операциями коммуникативной ситуации в современных информационных моделях. А.Ж. Греймас также включал в состав дискурса те субстанции, которые способствуют или мешают процессу общения.

К проблеме коммуникативного шума в теории вербальной коммуникации вновь обратились в связи с разработкой проблем эффективности общения. В психолингвистическом аспекте коммуникативный шум рассматривали в рамках проблемы восприятия речи исходя из стратегии реципиента систематически учитывать соотношение сигнала и шума при выборе оптимального и эффективного способа восприятия [Леонтьев 1999: 132]. При повышенном уровне шума в процессе восприятия речи в качестве помехоустойчивых факторов были отмечены частотность использования слов, по данным экспериментов И. Голдаймонда, В. Хоккинса, Р.М. Фрумкиной, а также повышение для получателя субъективной значимости передаваемой информации (А.А. Ухтомский, А.А. Леонтьев, Б. Бгажноков).

У. Эко отмечал два противоположных помехоустойчивых фактора в коммуникации – избыточность кода и информационное сжатие. С одной стороны, «если мы хотим уменьшить риск ошибки из-за шума, нам следует усложнить код» [Эко 1998: 37–38], то есть ввести элементы избыточности, снимающей энтропию – неупорядоченность, и привести неупорядоченность в совокупность вероятностей, организуемых в систему таким образом, что поведение системы становится предсказуемым [Эко 1998: 43]. С другой стороны, по мнению исследователя, «избыточность является причиной информационной напряженности» [Эко 1998: 82], то есть значительно легче понять редуцированную, особым образом организованную информацию.

В лингвопрагматике главными признаками коммуникативного шума считаются неясность и неоднозначность сообщения: неясность (*vagueness*) характеризуется большей степенью шума, чем неоднозначность (*ambiguity*), хотя оба признака могут привести к помехам или прекращению интеракции. Неясность, по мнению Дж. Лича [Leech 1981: 12], устраняется посредством ввода дополнительной информации, имеющей прямое отношение к неясному положению вещей, а неоднозначность отображает два варианта интерпретации и может быть заложена в интенционально-стратегической программе коммуникативного взаимодействия. Снятие неоднозначности возможно путем дальнейшего развития сообщения, сюжета текста без дополнительного ввода информации. Как отмечает У. Эко, полностью неоднозначное сообщение является предельно информативным, но граничит с шумом [Эко 1998: 79]. Когнитивная природа неясности заключена в отсутствии или неполноте фрейма интерпретации (Ч. Филлмор), ситуационной модели или макроструктуры (Т. ван Дейк) в сознании реципиента, на которые опирается понимание сообщения, текста. Неоднозначность же базируется на наличии в сознании адресата двух когнитивных структур, выбор одной из которых производится путем продвижения читателя по тексту или разработки дискурса.

Исследование средств и механизмов коммуникативного шума осуществляется нами на базе вычленения уровней коммуникативной ситуации. В соответствии с концепцией И.П. Сусова, стратификация дискурса предполагает три уровня: формально-

семиотический, когнитивно-интерпретационный и социально-интерактивный [Сусов 1988: 7–13]. Первый соотносится с вербально-знаковой формой сообщения, текста; второй – с содержанием, заложенным в сообщении и интерпретируемым адресатом; третий связан с интеракцией в определенном социуме, предполагающей соотношение намерений, стратегий и реакций коммуникантов. На наш взгляд, данная стратификация исходит из концепции унилатеральности языкового знака, поскольку семиотический уровень ограничен лишь формой, а стоящий за этой формой информационный массив, порождаемый адресантом и интерпретируемый адресатом, отнесен ко второму уровню. Близка к данной концепции стратификация дискурса Е.В. Тарасовой, выделившей когнитивный, социально-культурный и межличностный уровни речевой деятельности [Тарасова 2000: 276]. В данной классификации вовсе отсутствует знаковый уровень речи, неясным остается соотношение когнитивного и межличностного уровней, так как интеракция всегда основана на коммуникативной компетенции, имеющей когнитивную природу.

Мы предлагаем дифференциацию пяти уровней дискурса:

- вербально-семиотического, представленного знаковым потенциалом вербальных и паравербальных средств в тексте или сообщении;

- когнитивно-интерпретационного, учитывающего два смысловых массива коммуникации: продуцируемого адресантом и воспринимаемого адресатом;

- интерактивного, опосредующего интеракцию коммуникантов, исходящую из их мотивов, интенций, стратегических программ и интерпретант, ситуационных ролей;

- онтологического, обусловленного ситуацией общения (местом, временем, их возможной дискретностью, условиями и обстоятельствами коммуникации);

- социокультурного, обеспечивающего коммуникативное взаимодействие определенными социальными и культурными параметрами (статусной и позиционной ролью коммуникантов, контекстом культуры и социальной сферы, их нормами и конвенциями). Данные уровни синергетически интегрированы и нераздельны, опосредуют взаимодействие всех компонентов дискурса.

Коммуникативный шум может возникнуть на каждом из выделенных уровней.

На вербально-семиотическом уровне проявления коммуникативного шума представлены соответствующей фонетико-просодической организацией сообщения (дефектами речи, затрудненной речью, тихим голосом, хезитациями, неправильным или немотивированным логическим ударением), инконгруэнтностью как несоответствием вербальных и паравербальных средств и т. д. Нередко факторами коммуникативного шума называют речевые ошибки, однако следует заметить, что не все речевые ошибки создают шумовой эффект в коммуникации – при достаточном семантико-синтаксическом и ситуационном прогнозировании со стороны адресата шум сведен к минимуму, ибо в восприятии человека, по мнению ученых, существует механизм, осуществляющий, с одной стороны, сегментацию слышимой речи, а с другой стороны, коррекцию допускаемых ошибок [Речевые приемы и ошибки 1989: 50–55]. Шумовые эффекты, создаваемые некоторыми речевыми ошибками, легко устранимы контекстом и знаниями адресата.

На данном уровне дискурса помехи возникают также по причине завышенной метафоричности и вследствие этого – запредельной коннотативной окраски. Так, прочтение начального фрагмента футбольного репортажа: *Нам, киевским любителям футбола, сами обстоятельства велели ревностно реагировать на колебания атмосферы, в которой расцветает нежный цветок престижа главной команды страны [...]* И если в отношении к национальной сборной преобладают «металлические» мотивы неумолимой требовательности, явно заимствованные у военной трубы, то мы в ее медном горле наместим гнездо нежности... (Вечерний Киев, 20 октября 1986 г.) – вызывает у читателя неясность восприятия, обусловленную не только несоответствием жанровому канону, но и непониманием метафорической переинтерпретации и пафосной оценочности фрагмента.

Излишняя метафоричность и ассоциативность возникает как результат ввода определенных лексикодов (Й. Трир, Ж. Маторе, Х. Шпербер) на фоне установленных кодовых систем. Лексикоды служат семантическим шумом для кодов [Эко 1998: 72].

В литературоведении подобный шум описывается как эффект «очуждения», используемый в драматургической практике Б. Брехтом, или «остранения», введенный в научный обиход представителями русского формализма (В.Б. Шкловский). Этот эффект основан на деавтоматизации восприятия и понимании знакомого не в обычных ассоциациях, а как нового, ранее не встречавшегося, потому с трудом декодируемого. Отсюда концепция «заумного языка» у теоретиков ЛЕФа как языка для затрудненного восприятия (ср. идею притяжения новизны В.Г. Шершеневича в русском имажинизме).

Коммуникативный шум на данном уровне возникает также при непонимании участником или участниками общения значений слов: попытки истолкования неясного содержания приводят к переключению темы или к комическому эффекту в диалогах художественного текста. Примером последнего является фрагмент знаменитого романа М. Твена, где Том Сойер с друзьями собираются грабить проезжающие кареты, а пленников держать до тех пор, пока их не выкупят. Однако мальчики не знают, что такое «выкупить», и пытаются выяснить значение слова: — *А ты сам думаешь, что это такое?* — *Ну, уж не знаю. Сказано: надо их держать, пока они не выкупятся. Может, это значит, что надо их держать, пока они не помрут?* — *А почему же нельзя взять дубину, да и выкупить их сразу дубиной по башке?*

На вербально-семиотическом уровне коммуникативный шум создается также за счет:

— излишней экономии или избыточности речевых средств: — *Валенки, — монотонно ответил Най и, скосив глаза к носу, посмотрел туда, где находились носки его сапог. — Как? — не понял генерал и удивленно уставился на полковника* (М. Булгаков);

— отсутствия антецедента местоименной анафоры или наличия латентного антецедента, находящегося лишь в сознании адресанта, но неизвестного адресату: *А механик кому-то сзади: — А их ведь теперь уже три стало. — Кого их? — Да судов-то, которые с «Потемкиным»* (Л. Замятин);

— значительного количества наименований лиц и их коррелятивных рядов при отсутствии конкретизаторов на фоне общей беспорядочности построения речи: *Я иду по Невскому и замечаю*

идет господин, которого характер я желал бы определить Мы замечаем третьего прохожего, только что раздавленного лошадыю. Теперь, вникните: проходит четвертый господин и желает определить характер всех нас троих, вместе с раздавленным. Вы следите? – Извините, с большим трудом (Ф. Достоевский);

– нарушения дистрибуции языковых единиц, грамматической связности речи, ее обрывочности: – Я – не то... вы напрасно. Я – потому, что у вас... Я знаю: вы хотите его завтра утром... – Кого его? – Куковерова. Я – я не могу, чтобы он... И я вам – все... (Л. Замятин);

– эллипсиса, компенсирующегося дальнейшим разъяснением положения дел: – Не аккуратен! Свои взгляды на дело. С Петербургской? – То есть вы пришли с Петербургской? – переспросил я его. – Нет, это я вас спрашиваю (Ф. Достоевский) и т. д.

На втором (когнитивно-интерпретационном) уровне дискурса коммуникативный шум может быть вызван отсутствием соответствующих общих для адресанта и адресата фрагментов тезаурусов, фоновых и энциклопедических знаний, что значительно усложняет коммуникацию. Источниками коммуникативного шума на данном уровне являются:

– алогизмы как отсутствие логики или своя, особая логика, непонятная другим: – На свете везде второй человек. Я – второй человек. Есть первый человек, и есть второй человек. Первый человек сделает, а второй человек возьмет. Значит, второй человек выходит первый человек, а первый человек – второй человек. Так или не так? – Может, и так, только я вас, по обыкновению, не понимаю (Ф. Достоевский);

– намеки: Голову набок и сладким голосом: – Так-то, вот, грехи наши тяжкие. И не замолить. А на том свете – он-то, батюшка, все припомнит, он, батюшка, в геене серной дурь-то всю выкурит. Барыба молчал. «И куда это она гнет?» (Л. Замятин);

– парадоксальность речи, основанная на эффекте ожидания, разрешающегося далее в тексте: – Потому что Аннушка уже купила подсолнечное масло, и не только купила, но даже и разлила. Так что заседание не состоится. Тут, как вполне понятно, под

липами наступило молчание. – Простите, – после паузы заговорил Берлиоз, поглядывая на мелющего чепуху иностранца, – при чем здесь подсолнечное масло... и какая Аннушка (М. Булгаков);

– несовпадение фондов знаний автора и читателя по причине значительной дискретности во времени и пространстве текстовой коммуникации. К примеру, в пьесе А. Грибоедова «Горе от ума» целый ряд фрагментов требует комментариев или примечаний: *А в те поры все важны! В сорок пуд... / раскланяся – тупеем не кивнут. / Вельможа в случае – тем паче; / не как другой, и пил и ел иначе.* (Вельможа в случае – фаворит государыни, тупей – взбитый хохол на голове по тогдашней моде);

– затруднения при декодировании подтекста (Воланд об избавлении от милосердия: – *Остается, пожалуй, одно – обзавестись тряпками и заткнуть ими все щели моей спальни! – Вы о чем говорите, мессир?* – изумилась Маргарита, выслушав эти действительно непонятные слова (М. Булгаков));

– несоотнесенность ситуаций, воспринимаемых каждым коммуникантом по-своему: – *Вы из Житомира?* – *Ну да,* – ответил неизвестный, – *и представьте: я прибыл одновременно с вашим братом.* – *Каким братом?* – *Как с каким? Ваш брат прибыл вместе со мною,* – ответил удивленно неизвестный. – *Какой брат?* – жалобно вскричал Николка. – *Из Житомира?!* (М. Булгаков);

– зашифрованность текста при отсутствии у адресата ключа декодирования (в рассказе К. Дойля «Глория Скотт» записка, дешифровка которой требует пропуска первых двух слов в каждой тройке компонентов: *«С дичью дело, мы полагаем, закончено. Глава предприятия Хадсон, по сведениям, рассказал о мухобойках все! Фазаных курочек берегитесь!»*);

– обман, ложь, вводящие в заблуждение адресата (бенберизм в пьесе О. Уайльда «Как важно быть серьезным») и т. д.

На третьем (интерактивном) уровне причинами коммуникативного шума служат:

– различие коммуникативных намерений и стратегий, коммуникативное давление, стремление понизить статус лица собеседника: – *Ну, да откуда же в Париже может быть известно имя Остапа Бендера? Тепло теперь в Париже? Хороший город.*

У меня там двоюродная сестра замужем. Недавно прислала шелковый платок в заказном письме... — Что за чепуха! — воскликнул Ипполит Матвеевич. — Какие платки? Я приехал не из Парижа а из... [...] — Ну, знаете, я пойду, — сказал он. — Куда же Вы пойдете? Вам некуда торопиться. ГПУ к вам само придет. [...] — Я Вас не понимаю, — сказал он упавшим голосом. (И. Ильф и Е. Петров).

— отсутствие заинтересованности адресата в коммуникации, сосредоточенность на своих проблемах: — *Почем я знаю. Извините мне очень трудно следить за вами. — Трудно? — Да, вы меня утомляете* (Ф. Достоевский);

— нежелание говорящего далее общаться с адресатом, чему может предшествовать оскорбление, несоблюдение этикета, определенное эмоциональное состояние коммуникантов, интимность затронутой темы и проч.: — *Мальчишки, вишь, его дразнили, так он поклялся отомстить человечеству... Сволочь ты такая. Признаюсь, я был поражен этой выходкой. Я встал и некоторое время смотрел, не зная, что сказать* (Ф. Достоевский);

— стремление адресанта уйти от нежелательной для него темы: — *Эти лестницы...* — мямлил Версилов, растягивая слова, видимо, чтоб сказать что-нибудь и, видимо, боясь, чтоб я не сказал чего-нибудь, — *эти лестницы, — я отвык, а у тебя третий этаж, а впрочем, я теперь найду дорогу...* (Ф. Достоевский);

— использование имплицитных речевых актов, намеков, при этом адресат не может идентифицировать иллокуцию адресанта или затрудняется с выбором возможной: *Слабосердов вдруг твердо: «Однако граждане, вы решаете исторические вопросы. Так что историю вспомнить не грех».* — *Куда клоните?* — хмурится Шура и т. д.

На четвертом (онтологическом) уровне коммуникативный шум возникает по причине вмешательства посторонних лиц, создающих новый дискурс и прекращающих общение с предыдущим собеседником (— *Где ты был? Откуда ты,* — взвизгнула Татьяна Павловна и буквально вцепилась мне в плечо, — *ты подслушивал, ты шпионил?* (Ф. Достоевский)); нерелевантных теме общения занятий, препятствующих восприятию речи коммуникантов (— *от-с писатель был граф Лев Толстой, артиллерии поручик.*

Жалко, что бросил служить... нас... до генерала бы дослужился... Без козыря. – Три бубны, – робко сказал Лариосик (М. Булгаков)); а также нерелевантности обстоятельств и условий общения и т. п.

На пятом (социокультурном) уровне факторами коммуникативного шума служат несоблюдение социальных стандартов и конвенций коммуникации, речевого этикета (к примеру, игнорирование культурно обусловленного статуса лица родителей и детей, грубость, оскорбления), неразличение институционального и неинституционального, официального и неофициального общения, игнорирование культурных стереотипов, норм, установок и ценностей культуры или субкультуры (например, коммуникация с носителями сленга, жаргона, аргю), незнание прецедентных феноменов, культурно маркированной символики и паравербалики (например, в межкультурной коммуникации использование неприемлемых для одной из культур жестов, нарушение дистанции между коммуникантами) и т. п.

Возникновение шума в межкультурной коммуникации впервые было рассмотрено Р.О. Якобсоном в статье «Лингвистика и теория связи» [Якобсон 1975]. В данном случае шум объясняется лакунизированным характером соотношения одной лингвокультурной общности с другой [Сорокин, Марковина 1983; Этнопсихоллингвистика 1988: 234]. Посредником межъязыковой коммуникации является перевод как интерпретационно-порождающий дискурс, в процессе которого происходит столкновение не только двух вербальных кодов, но и кодов паравербалики и культуры, а также онтологии [Селиванова 2000: 51–55].

Неумение переводчика компенсировать различия данных кодов порождает сбой в коммуникации, приводит к коммуникативному конфликту. Исследователи рекомендуют использовать для снятия коммуникативных шумов постулаты Х. Грайса. К примеру, М. Клайн корректирует их в соответствии с нормами межкультурной коммуникации таким образом: 1) правило количества – формулируй высказывание по возможности информативно согласно правилам дискурса и норм культуры; 2) правило качества – формулируй высказывание в соответствии с нормами собственной культуры; не говори того, что противоречило бы представлению о культурных нормах истинности, гармонии,

сочувствия и / или уважения; 3) правило модальности – не осложняя взаимопонимания больше, чем в том нуждаются интересы сохранения лица и авторитета; 4) избегай двусмысленности, даже если она необходима для вежливости или сохранения основных культурных ценностей, например, гармонии; формулируй высказывание такой длины, какую диктует цель общения и дискурсивные правила твоей культуры; структурируй высказывание в соответствии с правилами твоей культуры [Clupe 1994].

Коммуникативный шум в межкультурных контактах на когнитивно-интерпретационном уровне дискурса обусловлен несоответствием принципов категоризации действительности и внутреннего рефлексивного опыта в этносознании двух народов (к примеру, восприятие времени в монохронных и полихронных культурах, категоризация притяжательности в европейских языках и языках Меланезии; классификаторы австралийского племени, описанные в статье Дж. Лакоффа «Мышление в зеркале классификаторов»). Конкретизация и спецификация опыта, эксплицируемые в одном языке, сталкиваются при переводе с генерализацией в другом (ср.: унифицированность употребления и многозначность глагола *to go* в английском языке и дифференциацию всех деталей возможного передвижения в языке индейцев навахо). Шумовые эффекты обусловлены также различиями в концептуализации предметов и явлений действительности, отраженной в вербальном коде (например, около 5 тысяч названий верблюда, частей его тела и снаряжения в арабском языке, более ста названий снега в языках народов Севера).

На социокультурном уровне межкультурной коммуникации шум возникает по причине отсутствия у адресата знаний норм, установок и ценностей чужой культуры, ее мифов, стереотипов, символов, прецедентных феноменов и т. п. Снятие шума осуществляется переводчиком за счет комментариев, примечаний. Так, к одной из статей-лекций Ф.Г. Лорки устранение шума во фрагменте: *«Давайте и мы пройдемся вслепую, оставив наши глаза на ледяном блюде, дабы впредь не кичилась Санта Лусия»* – осуществляется путем комментирования: по преданию, святая Лусия ослепила себя, чтобы не привлекать поклонников; обычно ее изображают с подносом, на котором лежат ее глаза. Нередко

непонимание чужих реалий устраняют с помощью их замены (гранадскую мелодию вильянеско украинцы называют рождественской колядкой; фрагмент из Библии о путешествии за море для индейцев Мексики, никогда не видевших моря, трансформируют в путешествие за болото).

Несоответствие культурно-онтологических сфер может полностью перестроить вербальное кодирование в межкультурной коммуникации К.К. Клакхон приводит любопытный пример такого перекодирования: «Однажды я спросил у японца, хорошо знавшего английский, как бы он перевел со своего языка выражение из японской конституции, воспроизводящее наше *«Жизнь, свобода и поиски счастья»*. Он перевел: *«Разрешение предаваться похоти»* [Клакхон 1998: 185].

Исследование коммуникативного шума на разных уровнях моно- и межкультурной коммуникации, а также способов его устранения позволяет выработать рекомендации для эффективного и оптимального коммуникативного взаимодействия, гармонизации сознаний коммуникантов, их взаимопонимания и сотрудничества. Проблема имеет значительные перспективы, заключающиеся в исследовании шумовых эффектов в реальном общении, выявлении комплекса причин, вызывающих шум, и помехоустойчивых факторов, предупреждающих или устраняющих его.

ЛИТЕРАТУРА

1. Клакхон К.К. Зеркало для человека. Введение в антропологию / К.К. Клакхон. — СПб.: Евразия, 1998. — 352 с.
2. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики / А.А. Леонтьев. — М.: Смысл, 1999. — 287 с.
3. Речевые приемы и ошибки: Типология, деривация, функционирование. — М.: Просвещение, 1989. — 242 с.
4. Селиванова Е.А. Лингвокультурный аспект коммуникативного шума / Е.А. Селиванова // International Scientific Conference LINGVAPAX 8. — Kiev: UNESCO, KSLU, 2000. — Vol. 3. — С. 51–56.
5. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія / О.О. Селіванова. — Полтава: Довкілля-К, 2010. — 844 с.
6. Сорокин Ю.А., Марковина И.Ю. Опыт систематизации лингвистических и культурологических лакун / Ю.А. Сорокин,

- И.Ю. Марковина // Лексические единицы и организация структуры текста. – Калинин: Изд-во Калинин. ун-та, 1983.
7. Сусов И.П. Деятельность, сознание, дискурс и языковая схема / И.П. Сусов // Языковое общение: процессы и единицы. – Калинин: Изд-во Калининского ун-та, 1988. – С. 7–13.
  8. Тарасова Е.В. Речевая системность в терминах лингвопрагматики / Е.В. Тарасова // Вісник Харківського національного університету. – 2000. – № 471. – С. 276–283.
  9. Шеннон К. Работы по теории информации и кибернетике / К. Шеннон. – М.: Иностранная литература, 1963. – 829 с.
  10. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко. – М.: Петрополис, 1998. – 432 с.
  11. Этнопсихолингвистика. – М.: Наука, 1988. – 160 с.
  12. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика / Р. Якобсон // Структурализм: «за» и «против». – М.: Прогресс, 1975. – С. 193–230.
  13. Clyne M. Inter-cultural Communication at Work: Cultural Values in Discourse / M. Clyne. – Cambridge: CUP, 1994. – 274 p.
  14. Leech G. Semantics / G. Leech. – L.: Penguin Books, 1981. – 308 p.
  15. Weaver W. The mathematics of communication / W. Weaver // Communication and Culture. – N.Y., 1966. – P. 15–26.

УКРАИНСКАЯ ТЕЛЕРЕКЛАМА В СВЕТЕ ДИСКУРСОЦЕНТРИЗМА

Эпистемой современной лингвистики является принцип антропоцентризма, провозглашенный еще античными философами, возрожденный в гумбольдтовской традиции, отвергнутый, по словам Ю.Н. Караулова, по причине «бесчеловечности» структуралистской научной парадигмы в первой половине и середине XX века и канонизированный как «общая тенденция современного лингвистического познания, осуществляемая путем движения от сферы систем к центру этих систем – человеку» [Тураева 1994: 105]. Однако сложившееся в недрах данной эпистемы противоречие между индивидуальным и коллективным антропоцентризмом породило альтернативный принцип, играющий не меньшую роль в современных лингвистических исследованиях, – дискурсоцентризм. Р. Барт называл человека рабом и хозяином языка, ибо, с одной стороны, человек является творцом

языка, одним из регуляторов языковых изменений и языкового развития, пользователем языка в коммуникации и речевом воздействии на сознание и поведение адресата, с другой стороны, язык в виде многочисленных дискурсивных практик конструирует различные миры человеческой жизнедеятельности, искажая реальный мир и определяя способ взаимодействия человека с действительностью и его познавательные ориентиры.

Принцип дискурсоцентризма как децентрированности субъекта в дискурсе и подчинения человека господствующей идеологии и языку был обоснован в концепции французского философа М. Фуко [Foucault 1971] под влиянием, как считают Л. Филлипс и М.В. Йоргенсен, структурного марксиста Л. Альтюссера [Филлипс, Йоргенсен 2004: 30]. М. Фуко провозглашал, что дискурс не является раздумьями, знаниями языкового субъекта, которые величественно разворачиваются в процессе порождения речи, – индивид есть лишь посредник языка, творящего социальный мир.

Дискурсоцентризм стал порождением одной из сторон антиномии антропоцентризма – коллективного антропоцентризма, провозглашенного в нациоцентрической концепции В. фон Гумбольдта, обусловленной его социально-политической доктриной – стремлением к объединению германской нации на основе общего языка как деятельности духа народа [Гумбольдт 1984: 70–71]. «Духовная настроенность говорящих на одном языке» ориентировала исследователей на феномен этносознания, одним из главных экспонентов которого является язык как коллективное достояние народа.

Тем самым в классическом языкознании дискурсоцентризм зарождался как лингвистический детерминизм, истоки которого следует искать в идеях английского философа Ф. Бэкона, поставившего в своем трактате «Новый Органон» (1620 г.) вопрос о воздействии языка как источника заблуждений на восприятие действительности, а также итальянского философа XVII ст. Дж. Вико. Со ссылкой на него Ф. Ницше считал, что лингвистические системы формируют процессы восприятия человеком мира, ограничивая мышление.

Несмотря на провозглашенную антропоцентрическую эпистему, В. фон Гумбольдт писал, что «человек живет с предметами так, как подает ему его язык» [Гумбольдт 1984]. Данное положение ученого стало лозунгом американской лингвистической антропологии, большинство представителей которой абсолютизировали влияние языка на процессы восприятия мира, в частности, и под углом зрения гипотезы языковой относительности Э. Сепира и его последователя Б. Уорфа. В работах американского философа А. Коржибского принцип доминирования языка квалифицируется как потенциальная угроза для человека и общества, поскольку язык, во-первых, искажает реальность и навязывает собственную картину мира, во-вторых, язык не тождествен истинному положению вещей, а является лишь его символической системой, в-третьих, язык не способен предоставить полную картину реальных явлений и событий [Korzybski 1933]. Применяя принцип «карта – не территория», исследователь постулирует невозможность языка обеспечить субъекту возможность ориентироваться в реальном мире. М. Хайдеггер также считал человека лишь медиумом языка: «говорит сам язык», а «мы своей речью лишь прислушиваемся к нему, давая сказаться его сказу» [Хайдеггер 1975: 16].

Как отмечает украинский лингвист Ф.С. Бацевич, человеку угрожает опасность «тирании языка» и важнейшими признаками этой опасности являются:

– возможность создания языком особой реальности. Сила слова такова, что, используя те или другие понятия, мы создаем или исключаем из жизни те или другие предметы. Не пользуемся ли мы словами, реальных аналогов которым в действительности просто нет? Как найти критерии различения тех случаев, когда идет речь о реальных объектах, и тех, когда что-то утверждается о фактически несуществующих вещах, причем никакие логические или грамматические ошибки не выявляются? Проблема существования стала центральной для ряда течений в философии;

– процесс социализации индивида связан с «диктатурой языка». Во многом справедлива мысль, что за счет средств массовой информации общество навязывает личности схемы мышления. Человек становится пленником общих мнений, штампов мышления, представлений, суеверий, поглощает готовые варианты

коллективных оценок и тому подобное. Воздействие массового языка тотально, а потому даже протест против того, что окружает человека, личность выражает тем же языком, теми же стерео-типами речи;

– этот диктат языка, особенно если он пропагандируется и навязывается средствами массовой информации тоталитарной системы, становится основой «двоемыслия», манипуляции сознанием, блестяще описанных Д. Оруэллом в романе «1984»;

– по мнению некоторых философов, наибольшая опасность влияния тотальной символической системы языка на человека заключается в проблеме «скрытой языковой деятельности» или, другими словами, опосредованности проявлений духовной жизни миром языковых знаков. Именно это явление некоторыми философами расценивается как «лингвистическая катастрофа» [Бацевич 2006, 9–10].

В современном дискурс-анализе дискурсоцентризм становится базовым принципом и приобретает крайнее воплощение в концепциях исследователей, абсолютизирующих «диктатуру языка» и провозглашающих тезис его катастрофичности для человека. Российский философ М.А. Аркадьев отмечает, что человек отягощен языком и сознанием, ибо язык существует в виде внутренней речи, т. е. глубоко в психике: молчание не избавляет человека от внутреннего «кипения» его языка [Аркадьев <http://evrika.tsi.lv/show.php>].

Однако реальность жизни языка, его соотношение с индивидуальностью конкретной личности демонстрирует необходимость сбалансированного учета принципов дискурсоцентризма и антропоцентризма исходя из базовой эпистемы современного гуманитарного знания – диалогичности, обеспечивающей активность субъектов в коммуникативном процессе. Данный принцип, теоретически обоснованный М.М. Бахтиным, позволяет личности диалогизировать с языковыми стереотипами, освободиться от них, изменять их, создавая собственный изобразительный язык, в отличие от словесного, в терминах Ю.М. Лотмана, и формировать новые дискурсивные практики.

В наибольшей мере тенденцию дискурсоцентризма воплощает сфера массовой коммуникации, обладающая мощной персуа-

живностью и реализующая воздействие на личность не только посредством языка, но главным образом – путем тиражирования идеологии тотальных и господствующих дискурсов, их схем, шаблонных мыслей, образов, метафор, оценок и т. п. Человек погружается в сеть массового языка и дискурсивного пространства социума и тем самым встает перед угрозой утраты и нивелирования себя как личности.

Парадокс дискурсоцентризма массовой коммуникации заключается в том, что, с одной стороны, она ускоряет обмен информацией, интегрирует общество, с другой, может опосредованно привести к разрушению одного из важнейших аттракторов синергетической системы языка, который определяет ее развитие и самосохранение, – индивидуального языкового сознания, способного обогатить и динамизировать язык, предотвратить его деградацию и исчезновение.

Наибольшим персуазивным потенциалом среди средств массовой коммуникации обладает телевидение по причинам значительного охвата зрительской аудитории, наличия мощного аудиовизуального канала связи и практически отсутствия обратной связи адресатов, что создает неравноправные отношения между коммуникантами, направленные на одностороннее воздействие и манипуляцию. Наиболее мощным, нивелирующим индивидуальное сознание жанром теледискурса является реклама, поскольку ее функция замаскирована и внешне представляет собой воздействие посредством информирования [Jefkins 1985]. Как отмечает Е.И. Шейгал, такое влияние через информирование служит «для создания мотивации к действию: такой подход охватывает как коммерческую рекламу (цель которой – формирование потребности осуществить покупку), так и некоммерческую – политическую и социальную, направленную на регуляцию ценностных отношений в социуме (в частности, формирование определенного «имиджа» общественных деятелей и организаций и побуждение к определенной линии поведения относительно их)» [Шейгал 2004: 27]. Телереклама представлена креолизированным текстом, содержащим вербальное сообщение и картинку, что значительно усиливает манипуляционную стратегию данного жанра.

По мнению ученых, атрибутами рекламного дискурса являются номинация предмета рекламы, провозглашение его положительных выигрышных характеристик и планирование положительного ответного действия [Никитина 1998]. Такие признаки накладываются на апперцептивную цепь Attention – Interest – Desire – Action (Внимание – Любопытство – Желание – Действие), т. е. телереклама фокусирует внимание зрителя, возбуждает его любопытство, вызывает желание и побуждает к действию. Такая цепь формирует у зрителей идеальную для восприятия интерпретанту, однако современная, в частности, украинская аудитория относится к рекламе преимущественно отрицательно, тем более что рекламные ролики часто прерывают просмотр телефильма, любимой или интересной передачи. Это побуждает рекламодателей требовать от тех, кто создает рекламные ролики, производить более качественный продукт с целью привлечь внимание и вызвать интерес, и главное – добиться эффективного сознательного или суггестивного влияния на психику потребителей. Именно поэтому создание рекламного продукта, оптимально воздействующего на потребителя, становится чрезвычайно сложным и тонким делом, требующим знаний и умений не только в области маркетинга, но и в сферах психологии, социологии, нейрофизиологии, этнологии, лингвистики и культурологии.

В современной дискурсологии рекламный дискурс представляет собой особый аспект исследования. О.С. Иссерс подчеркивает: «Отдавая должное широким исследованием в этой области, укажем, что остается еще много конкретных вопросов, требующих дальнейшего изучения и интерпретации. К числу этих вопросов можно отнести описание рекламных тактик (в первую очередь, когнитивного плана), ориентированных на максимальное восприятие рекламного сообщения, усвоение нового знания как собственного, добытого собственными интеллектуальными усилиями» [Иссерс 2003: 228].

Целью нашей статьи является характеристика стратегической программы воздействия и манипуляции украинской телерекламы.

В зависимости от направленности воздействия на определенные когнитивные механизмы человеческой психики и в соответствии с трактовкой сознания К.Г. Юнгом как психофунк-

ционального континуума пяти познавательных функций, мы разграничиваем такие типы стратегий телерекламы: суггестивные, воздействующие на подсознательное; мыслительные, апеллирующие к мыслительной сфере адресатов; эмоциональные, ориентированные на сферу чувств и эмоций; и сенсорные, действующие на сферу ощущений.

Суггестивные стратегии рекламного дискурса заключаются в «воздействии на психику, связанном со снижением осознанности и критичности в восприятии такого содержания, которое не нуждается ни в развернутом логическом анализе, ни в оценке» [Зазыкин <http://president.narod.ru>]. Навязчивость рекламы, ее постоянное повторение уже является мощным фактором такого суггестивного воздействия, тем самым негативный способ репрезентации оборачиваются положительными персуазивными результатами. Усиливает эффективность суггестии не только постоянное тиражирование рекламы на телевидении, а и повторение определенных фрагментов рекламного текста, который, с одной стороны, выглядит надоедливым и вызывает раздражение зрителей, а с другой, латентно действует на подсознательное.

Не случайно, согласно концепциям нейролингвистического программирования, важным механизмом проникновения в подсознательное служит стратегия персеверации (многократного настойчивого повторения), которая используется в ритуалах, обрядах, богослужении и имеет свойство «выключать» сферу сознания, подготавливая суггестента к переходу в состояние транса. Причем выбор повторяемых слов является продуманным, обычно это перформативные глаголы или глаголы восприятия и мыслительной деятельности. Данные слова включаются в повторяющиеся предикативные структуры и обычно лишены конкретной дистрибуции и традиционной сочетаемости: *Ти знаєш, подує вітер – листя заколишеться. Ти знаєш, коли буде дощ, земля стане мокрою. Природа довершена, і закони її незмінні. То ж було б дивно, якби раптом в ній щось пішло не так. Давати найкраще нашим абонентам – це природа Київ-Стар. Це якість, у якій ви можете бути впевнені так само, як у те, що зранку зійде сонце. Якість – це природа Київ-Стар.* В данной телерекламе также обыгрывается многозначность слова *природа*.

Суггестивной является также стратегия редукции речи, представленная упрощением синтаксиса рекламного текста, звучащего нередко как лозунг: *Новий Дірол. Чиста свіжість. Кавун та диня. Яскравий смак.* Обычно синтаксис реклам перегружен высказываниями с эллиптической связкой (*Мулінекс Одаціо – рецепти легкого життя; Десант – сильне пиво*), номинативными односоставными предложениями (*Біль. Запалення. Набряк. Долобене-гель. Ось що швидко поставить вас на ноги*).

Перенасыщенность рекламного теледискурса глаголами повелительного наклонения со значением ощущений или конкретных действий переориентирует адресатов в собственный внутренний мир, создавая петлю обратной связи. Данное явление также производит суггестивный эффект, квалифицируемый специалистами в области нейролингвистического программирования как состояние даунтайма – направленности человека внутрь себя, опосредованной формированием петли обратной связи с внутренними аналогиями [О'Коннор 1997: 147]: *Відчуй настрій яскравості, діамантовий блиск. Імпресія; Смакуй життя; Спробуйте новий смак. Крем «Бонжур» з ароматним хріном.*

При этом в рекламных текстах нередко разрушается семантическая связность, они превращаются во внешне бессодержательный набор слов, что обусловлено суггестивной стратегией перегрузки, которую М. Эриксон характеризовал как технику гипнотической индукции [Бэндлер 1999: 99]. Утрата адресатом логики разворачивающихся в рекламе событий облегчает доступ к подсознательному, поскольку человек, не могущий понять хаотичный набор слов, обращается к каналу подсознательных ресурсов психики. В текстах телерекламы такое явление представлено абсурдными высказываниями или парадоксальным объединением слов, которые требуют определенного напряжения и перехода от бессознательного к логическому выведению (инференции) с целью устранения парадокса: *Зморшки як бумеранг. Щойно ти їх позбавишся, як вони з'являються знову. Ти зможеш спинити ефект бумеранга. Q-10 від «Нівей-плюс» найефективніший проти зморшок.*

Индуктивными гипнотическими техниками, используемыми в рекламе, служат и прерывания паттернов, сравнимые с несов-

падением установок или эффектом обманутого ожидания: *Не вмикай Ен-бі-лайф. Кажу тобі, не вмикай Ен-бі-лайф. Я ж казав, не роби ти цього. Просто єдина кнопка перетворює телеперегляд на фантастику.*

Эффективной суггестивной стратегией рекламного дискурса является каузация, основанная на тиражировании причинно-следственной связи, вырабатывающем устойчивые формулы, которые подтверждают ожидания адресатов. Эти формулы при их повторении не затрагивают сознания и действуют на подсознательное. Значимость такой связи для рекламных текстов подчеркивает Т.Ю. Ковалевская, ссылаясь на базовую в нейролингвистическом программировании Милтон-модель: *Якщо ви користуватиметесь шампунем..., то ваше волосся завжди виглядатиме якнайкраще; Якщо ви будете вживати в їжу..., то це завжди сприятиме поліпшенню вашого здоров'я* [Ковалевська 2001: 212].

Суггестивная стратегия якорения в рекламе также опосредована каузативной связью, однако такая связь дискретна во времени, т. е. если когда-то что-то вызвало положительные ощущения или воспоминания, то все, что напоминает об этом, на подсознательном уровне будет также восприниматься положительно. К примеру, якорение используется в ряде рекламных роликов десерта и сыра «Президент», начинающихся высказыванием: *Солодкі спогади оживають... Відчуй улюблений смак у десерті «Президент».* В подобных случаях на якорение наслаивается дополнительная суггестивная стратегия ассоциированности как погружения адресатов в событие, демонстрируемое визуально. Языковыми средствами ассоциированности служат прямое обращение к адресату (*ты* или *вы*), глаголы повелительного наклонения, модальные глаголы второго лица настоящего времени (*ви хочете цього; ви мусите*), шаблоны типа: *Подбай про себе; Вирішуйте проблеми легко; Адже ви цього варті;* – а также наименования соматизмов человека, его физического состояния (*Кратал – забудь, де в тебе серце; Імунал – зникайте не хворіти*).

Немало рекламных образцов комбинируют различные суггестивные стратегии. Например, в рекламе: *Ласкаво просимо в південну країну «Янтар», де знають, як звільнити вас від напруги робочих тижнів, як, рухаючись повільно, наповнюватись сві-*

жістю хвиля за хвилю, як розслаблятиш без зайвих зусиль, щоб насолоджуватись життям, відпочиваючи. Пиво «Янтар» – настрій півдня – объединены стратегии персеверации, ассоциированности, перегрузки, якорения, формирующие позитивное состояние адресата, успокаивающие его путем повторения предикативных единиц однородного соподчинения, нанизывания деепричастных оборотов, употребления специфической лексики с аллитерацией *л* и *р*, этикетной конструкции *ласкаво просимо*.

Наряду с суггестией в украинской телерекламе используется чрезвычайно широкий спектр мыслительных стратегий. Наиболее частотной является императивная стратегия, экспонированная повелительным наклонением глаголов и наречиями времени со значениями незамедлительности исполнения действия в настоящем: *Екотел – новий оператор. Підключайтесь зараз й економте на зв'язку; Новий «Лоск». Спробуйте зараз*. Эффективной является стратегия уверенности адресанта, отмеченная глаголом *знати* в форме 1 лица единственного или множественного числа настоящего времени: *Ми знаємо, від чого тебе кидає в ніт, і знаємо, як із цим боротися...*

Реклама сценарного типа, кроме рекомендации относительно покупки товара, содержит информацию о составе рекламированной продукции, ее действии на потребителя и т. п. Такие стратегии можно назвать информативно-пропозиционными исходя из способа проекции высказываний на структуру знаний об обозначаемом. Информирование о полезности продукции, влиянии каждой из ее составных частей, баланс соответствующих полезных веществ, назначение для определенного круга потребителей (детей, людей преклонного возраста) является необходимым компонентом рекламы. Мыслительные стратегии сопрягаются с суггестивными, усиливая тем самым эффект воздействия: *Ваша шкіра жадає природи. Перший крок – шкіра очищена, другий крок – шкіра тонізована, третій крок – шкіра зволожена...*; *Кіндер-шоколад. Він створений спеціально для дітей. Більше молока, менше какао.*

К мыслительным относится стратегия опоры на авторитет, имеющая разнообразные способы репрезентации: использование личности известного человека, который удовлетворен продукцией

и рекомендует ее другим (например, реклама кремов «Черный жемчуг»), представление с помощью титров известных в своей сфере специалистов (врачей, экономистов, бизнесменов), которые провозглашают: *Особисто я раджу всім своїм колегам. Не пожалкуєте.*

Опора на авторитет, значительно усиливающая воздействие рекламы, связана со стратегией престижности, представленной выбором рекламируемой продукции людьми успешными, с хорошим вкусом: *Цікаво! Має гарний смак. Віддає перевагу яскравим кольорам. О! Тепер все зрозуміло. Новий телевізор LG розповість про вас все. Завдяки чіпсу зображення просто вражає. Телевізор LG – твій статус набуває сенсу.* О.С. Иссерс квалифицирует такую стратегию как направленную на конструирование личности, игру на повышение статуса покупателя, апелляцию к снобизму потребителя [Иссерс 2003: 228]. Параметр престижности может иметь два вектора реализации: коллективистский и индивидуалистский. Первый делает престижным потребляемое другими, что в рекламе представлено использованием количественных числительных, обобщающих слов, дистрибутивных местоимений как показателей распространенности продукции среди других потребителей: *Мільйони пацієнтів у світі регулярно вживають «Фезам»; Кожна друга дівчина вважає...; Кожному чоловіку хочеться подарувати коханій жінці особливі подарунки.* Второй вектор демонстрирует индивидуалистскую направленность психики по принципу: для меня не авторитет то, что делают другие. Для украинцев второй вектор наиболее эффективен, так как определяющей чертой национального характера является «интровертность высших психических функций в восприятии окружающей среды, выраженная в концентрации на фактах, проблемах внутреннего, личностно-индивидуального мира» [Баронин 2000: 66]. Украинская реклама этот фактор практически не учитывает, необоснованно отождествляя принципы воздействия рекламы на россиян, белорусов и украинцев. Не случайно, типичная украинская реклама удобрений черкасского «Азота» и кредитного союза «Добрі гроші» проводит параллель между соседями, один из которых имеет хороший урожай и прибыль и советует другому, как улучшить его благосостояние.

Используя принцип интровертности в рекламном дискурсе, следует учитывать его соотношение с архетипом «свой / чужой», определяющим авторитетность лиц, которым можно доверять или которых не надо слушать. Поле «своих» для украинцев значительно сужено: это обычно члены семьи, наиболее авторитетной считается женщина-мать. Не случайно во многих рекламных роликах женщина представлена в роли матери и хозяйки, проявляющей заботу о ребенке и муже, готовящей пищу, подающей напитки, угощающей, успокаивающей и т. п. Стереотип женщины в украинской телерекламе совсем иной, чем в западной. Западная реклама создает образ женщины – нежного и чувствительного создания, которое постоянно впадает в эйфорию по мелочам, а ее поведение напоминает поступки ребенка [Коттхофф 2005: 609]. Украинская женщина изображена в роли матери, хозяйки, советчицы и даже опоры мужчин (мужчина иногда выглядит комичным, больным, никчемным, нуждающимся в совете или поддержке). Стереотип сильного мужчины в рекламных роликах большей частью связан с его военным прошлым или спортивной карьерой (реклама пива «Арсенал», «Десант», разнообразных видов водки, средств для бритья).

Пропозициональные стратегии нередко интегрированы с метафорически-ассоциативными, базирующимися на механизме рефрейминга, предполагающего изменение фрейма, перемещение определенного образа или переживания в новый фрейм, новую психологическую рамку на основе трансформации сенсовой актуальности определенных событий и разграничения намерения и поведения [Бэндлер 1995]. Рефрейминг основывается на несоответствии контекста как ситуативной рамки сообщения и коммуникативного поведения: содержание любого события зависит от того, в какой рамке он помещен, т. е. изменяя рамку, вы изменяете и содержание [О'Коннор 1997: 161]. Вложение в новый фрейм осуществляется на основе механизмов концептуальной метафоры – репрезентации одной предметной области (домена) в терминах другой [Lakoff 1993]:... *А також неповторний смак чарівної ночі. Біла ніч. Пиво чернігівське, нефільтроване, темне* (пиво – это ночь); *Щоб знищити біль, потрібен Солнадеїн. Могутня зброя проти болю, яка влучає точно в ціль* (лекарства –

это оружие); *Ваша шкіра – це одяг на все життя. Збережіть вашу шкіру. З новим гелем для душі «Тімоті»...* (кожа – это одежда).

Метафорическую природу имеют средства репрезентации сенсорных стратегий рекламного теледискурса. Наиболее распространенным механизмом подобной метафоризации является синестезия – психологическое явление возникновения одного ощущения под влиянием неспецифического для него раздражителя иного, при этом знаки одних ощущений именуют другие ощущения. В современной когнитивной семантике такие процессы квалифицируются как метафтонимия [Goossens 1990], или метафора на основе метонимии. К примеру, А. Барселона считает, что перенесение звука на цвет вызвано прежде всего сенсорным стимулированием звуковыми ощущениями зрительных и т. п., что может рассматриваться как ментальный доступ одних ощущений к другим в пределах одного домена как примарная метонимия [Barselona 2000: 36–44]. Синестезия в рекламе создает особую образность и имеет определенную когнитивную базу: *Цікаво, чому «Мілка» така ніжна? Щира турбота і альпійське молоко робить «Мілку» такою ніжною. Дуже ніжно; М'який смак пива; Яскравий смак...*

Вкус шоколада «Рошен» в рекламе сопоставляется со спектром позитивных ощущений и чувств, которые на фоне персеверации, техники прерывания паттерна, ряда вопросительных предложений и оценочных лексем формирует мощную стратегическую программу воздействия: *Ви відчували по-справжньому? Ви захоплювалися по-справжньому? Ви кохали по-справжньому? Ви знаєте, що таке шоколад? «Рошен» – перший справжній шоколад.* Подобная сенсорная стратегия прослеживается и в рекламе шоколада «Корона», но базируется она на уподоблении вкусовых ощущений чувствам: *Коли твої почуття такі ж справжні, як смак шоколаду «Корона», про них неможливо забути... «Корона». Смак справжніх почуттів.*

Чувственность, превалирование эмоционального над рациональным, эстетизация быта, любовь к природе как коллективные черты украинского этноса, отмеченные многими этнопсихологами, предопределяют доминирование в украинской телерекламе эмоциональных стратегий, придающих тексту большую выразительность и экспрессивность. Оценочные стратегии не выделены нами

в особый тип, поскольку они исходят из различных познавательных функций сознания с привлечением механизмов подсознательного. Разновидностью эмоциональных стратегий служат экспрессивно-эмоциональные, усиливающие впечатление от качества продукции и преуменьшающие цену товара на базе гиперболизации, мейозиса, использования степеней сравнения и форм субъективной оценки, новообразований с префиксом *супер-*, числительных *сто, мільйон* и др., прилагательных *найкрайшій, ідеальний, спокусливий, унікальний, винятковий, особливий* и т. п.: *Гігант відкриває свої можливості за мізерними цінами. «Фокс-мат» – гігант техніки, гігант можливостей; Нарешті мої віі торкаються зірок; Суперлото – супергроші; «Сандора» – сто відсотків життя; «Мерная» – найкраща в наш час; «Ідеал» – ідеальна формула, зручне застосування, ефективний результат; Спокусливі ціни...; «Геримакс енерджи» – унікальний комплекс вітамінів; Винятковий смак до весняних свят.*

Собственно эмоциональные стратегии в телерекламе являются гедонистическими, направленными на достижение удовольствия, осуществления мечты потребителя: *«Фокстрот». Комфорт і ціни – одне задоволення; Відкрий задоволення, відкрий свою мобільну скриньку.* Средствами репрезентации эмоций служат неологизмы, стилистические вкрапления, представляющие тактику переключения кодов, при этом, как правило, избирается код сленга: *Готуй помідорно; Тільки у магазині «Домотехніка» жіночі хіти за хітовими цінами; Шалений драйв – ось що мені в кайф. Давай обирай.*

Высокий персуазивный потенциал в рекламе реализуют креативно-эмоциональные стратегии, апеллирующие к стремлению человека познать новое, стать новым, приобщиться к новому, воспринимаемому обычно положительно: *Нове печиво, щось особливе. Таке ж саме, як твій Андрій; Інновація від «Віши»; А тепер новинка – ще більше смаку...; Людина завжди хотіла нового, кращого. People Net. Зв'язок нового покоління.*

Объем статьи позволяет лишь очертить типы стратегических программ украинской телерекламы в ракурсе дискурсоцентризма. Однако за пределами изложенного остается множество проблем, связанных с этнически ориентированными стратегиями реклам-

ного дискурса, в частности, с воздействием на сознание потребителя этнических и культурных стереотипов, прецедентных феноменов, архетипов коллективного бессознательного, прототипических образцов и т. п. Представляют научный интерес проблемы стратегической динамики рекламных дискурсов, их коммуникативных параметров, взаимодействия различных каналов передачи информации и т. п.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аркадьев М.А. Язык и специфика человеческого бытия / М.А. Аркадьев // <http://evrika.tsi.lv/show.php>.
2. Баронин А.С. Этническая психология / А.С. Баронин. – К.: Тандем, 2000. – 264 с.
3. Бацевич Ф.С. Лінгвалізація світу: гуманітарні переваги та онтологічні загрози // Мовознавчий вісник. Збірник наукових праць. – Черкаси, 2010. – Вип. 11. – С. 8–13.
4. Бэндлер Р., Гриндер Д. Трансформэйшн / Р. Бэндлер, Д. Гриндер. – Сыктывкар: Флинта, 1999. – 296 с.
5. Бэндлер Р., Гриндер Д. Рефрейминг: ориентация личности с помощью речевых стратегий / Р. Бэндлер, Д. Гриндер. – Воронеж: НПО «Модек», 1995. – 256 с.
6. Вахтин Н.Б., Головкин Е.В. Социолінгвістика і соціологія мови / Н.Б. Вахтин, Е.В. Головкин. – СПб.: Видавничий центр «Гуманітарна академія», 2004. – 336 с.
7. Гумбольдт В. фон Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт. – М.: Наука, 1984. – 400 с.
8. Зазыкин В. И все-таки: Хед энд шолдерс или Видал сасун? А может лучше – Херши, или Какую роль играет психология в рекламе? / В. Зазыкин // Экобеседы. Документ НТМ. – <http://president.narod.ru/suggest>.
9. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи / О.С. Иссерс. – М.: Изд-во УРСС, 2003. – 284 с.
10. Клакхон К.М. Зеркало для человека. Введение в антропологию / К.М. Клакхон. – СПб.: Евразия, 1998. – 352 с.
11. Ковалевська Т.Ю. Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування / Т.Ю. Ковалевська. – Одеса: Астропринт, 2001. – 340 с.
12. Коттхофф Х. Гендерные исследования в прикладной лингвистике / Х. Коттхофф // Гендер и язык. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – С. 563–622.

13. Никитина С.В. Национальная специфика текста промышленной рекламы (на материале русскоязычных и англоязычных периодических изданий по вычислительной технике): дис. на соискание учен. степ. канд. филол. наук / С.В. Никитина. – Воронеж, 1998. – 226 с.
14. О'Коннор Дж. Введение в нейролингвистическое программирование / Дж. О'Коннор, Дж. Сеймор. – Челябинск: Версия, 1997. – 256 с.
15. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 712 с.
16. Тураева З.Я. Лингвистика текста и категория модальности / З.Я. Тураева // Вопросы языкознания. – 1994. – № 3. – С. 105–114.
17. Филлипс Л. Дискурс-анализ. Теория и метод / Л. Филлипс, М.В. Йоргенсен. – Харьков: Гуманитарный центр, 2004. – 336 с.
18. Хайдеггер М. Путь к языку / М. Хайдеггер // Онтологическая проблематика языка в современной западной философии. – М.: Наука, 1975. – Ч. 1. – С. 16–30.
19. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса / Е.И. Шейгал. – М.: Гнозис, 2004. – 326 с.
20. Barselona A. On the plausibility of claiming a metonymic motivation for conceptual Metaphor / A. Barselona // Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective. – Berlin, N.Y., 2000. – P. 36–44.
21. Fairclough N. Discourse and Social Change / N. Fairclough. – Cambridge: CUP, 1992. – 304 p.
22. Foucault M. L'ordre du discours / M. Foucault. – Paris, 1971. – 274 p.
23. Goossens L. Metaphonymy: The interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic action / L. Goossens // Cognitive Linguistics. – 1990. – V. 1–3. – P. 323–340.
24. Jefkins F. Advertising / F. Jefkins. – Philadelphia, PA: Macdonald and Evans, 1985. – 248 p.
25. Korzybski A.H. Science and Sanity. An Introduction to Non-Aristotelian Systems and General Semantics / A.H. Korzybski. – Lancaster, 1933. – 384 p.
26. Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor / G. Lakoff // Metaphor and Thought / Ed. by A. Ortony. – Cambridge: CUP, 1993. – P. 202–251.

ПРОБЛЕМИ ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВА

ПРОБЛЕМА МОДЕЛЮВАННЯ ПЕРЕКЛАДАЦЬКОГО ПРОЦЕСУ

Домінування в сучасній лінгвістиці прагматичної та когнітивно-дискурсивної наукових парадигм і становлення нової синергетичної парадигми визначають новий підхід до аналізу процесу перекладу як діяльнісної, телеологічної комунікативної суперсистеми, детермінованої взаємодією двох мов, культур, складників етнічної свідомості, онтологій, репрезентованих у дискурсивному просторі комунікативної взаємодії автора оригіналу (адресанта), перекладача і їхніх адресатів. Зважаючи на це особливої актуальності в перекладознавстві набуває проблема моделювання перекладацького процесу, розроблення якої було розпочате ще у 60-ті р. р. під впливом ідей структурної лінгвістики, а також у зв'язку із проникненням до лінгвістики положень кібернетики. Моделювання процесу перекладу передбачає встановлення кореляції його складників і забезпечує з'ясування їхнього впливу на збалансованість інформаційно-прагматичних просторів оригінального та перекладного текстів.

Мета нашої статті – охарактеризувати різні підходи до моделювання перекладацького процесу й обґрунтувати власну модель перекладу як інтерпретаційно-породжувального дискурсу.

Модель перекладу розуміють, з одного боку, як теорію, яка характеризує перекладацьку діяльність [Комиссаров 1973: 32], з іншого, як гіпотетичну формалізовану й ідеалізовану схему представлення процесу перекладу, метою побудови якої є спроба знайти пояснення перетворенню змісту, вираженого засобами однієї мови, на відповідний зміст, виражений засобами іншої мови. З огляду

на першу концепцію те, що в перекладознавстві називають моделлю перекладу, є підходом до розгляду процесу перекладу. Так, найбільш поширеними в загальній теорії перекладу є денотативна, семантична, трансформаційна, семантико-семіотична, комунікативно-функціональна й інформативна моделі [Виноградов 2001: 2–29], які фактично є такими підходами.

Денотативна модель перекладу передбачає ототожнення знаків двох мов із їхніми денотатами або референтами на підставі єдності предметного світу, складники якого отримують мовні позначення. Зважаючи на відсутність у певних мовах відповідників перекладач компенсує такі лакуни за рахунок коментарів, приміток, навіть прямих запозичень. Звернення до денотативної ситуації зумовлює спосіб її опису в певній культурі засобами відповідної мови. В.Н. Комісаров ототожнював денотативну й ситуативну моделі [Комиссаров 1973: 45], натомість О.Д. Швейцер вважав ситуативну модель «окремою, з іншим змістом» [Швейцер 1973: 55]. Семантична модель апелює до змістових компонентів вихідного тексту, застосовуючи компонентний аналіз відповідників, а також до синтезу змісту в матеріалі мови перекладу. Ця модель оперує глибинними семантичними категоріями та структурами й передбачає досягнення адекватності шляхом відповідності набору семантичних, конотативних і стильових ознак.

Інформативна модель перекладу, на відміну від попередньої, відкидає положення про вагомість при перекладі елементарних семантичних компонентів (сем) і відповідних глибинних категорій. Завданням такої моделі є врахування різних типів інформації (денотативної, конотативної, жанрово-стильової, прагматичної, соціокультурної, енциклопедичної), носієм яких є оригінальний текст і котрі має декодувати перекладач, щоб мовою перекладу перетворити цей інформаційний масив для оптимального сприйняття його адресатом перекладу.

Трансформаційна модель ґрунтується на міжмовних трансформаціях мінімальних ядерних глибинних структур, зокрема, на переструктуризації синтаксичних схем побудови речень, знанні принципів і параметрів вихідної мови та мови перекладу, трансформацій й обмежень на них у певних мовах [Виноградов 2001].

Як зазначає М.К. Гарбовський: «Кожна з цих моделей являла собою окрему теорію перекладу, що ґрунтувалася на положеннях та використаних методах тих чи інших напрямів лінгвістичної науки. Так, породжувальна граматика була покладена в основу трансформаційної моделі перекладу, семантичні теорії (метод компонентного аналізу, породжувальна семантика й ін.) зумовили семантичні моделі, комунікативна лінгвістика – комунікативну модель і т. ін.» [Гарбовский 2004: 181]. Зважаючи на подвійне розуміння еквівалентності як теоретичної й емпіричної, перекладознавці застосовують рангові моделі перекладу, які враховують як мінімальні відповідності морфем, слів, речень, так і модифікують вибір перекладача нормами мов оригіналу й перекладу та контекстом.

Попри ототожнення підходів до перекладу як процесу з моделями, у перекладознавстві актуальною проблемою залишається спрощене, формалізоване та схематичне відтворення перекладацького процесу. Доволі поширеною є модель перекладу з мовою-посередником, яку розглядають або як еталонну систему поєднання наборів ознак двох мов, або як гіпотетичну концептуальну мову, що представляє зміст тексту й позбавлена особливостей мов оригіналу та перекладу. Дослідники припускають можливість мови-посередника лише для двох мов при перекладі тексту з однієї мови на іншу як проміжний простір між ними, що фактично є сполученням двох мов. Так, мова-посередник містить набір еталонних ознак, які всі не можуть бути представлені в тій чи іншій мові, а наявні в кожній із мов частково.

Англійський перекладознавець Дж. Кетфорд ілюструє такий еталонний набір на прикладі еквівалентних речень англійської та російської мов: *I have arrived. Я пришла*. Ознаками набору є такі: 1) мовець; 2) жіноча стать; 3) прибуття; 4) пішки; 5) попереднє; 6) релевантне зараз; 7) завершене. Англійська конструкція обирає ознаки 1, 3, 5, 6, російська – 1, 2, 3, 4, 5, 7 [Catford 1965]. У радянській лінгвістиці концепцію мови-посередника розробляв О.О. Леонтьєв згідно з універсалістською теорією денотативної спільності мислення у всіх народів, альтернативною гіпотезі Е. Сепіра та Б. Ворфа. Такою мовою-посередником було обрано мисленнєвий конструкт, інваріант, внутрішню програму мовлення

як універсальний предметно-образний код людини (О.О. Леонтьєв, М.І. Жинкін), який дає змогу здійснити переклад.

А.М. Баранов представляє прикладну модель «синтезу через аналіз», проміжною ланкою якої є концептуальне представлення тексту, позбавлене особливостей вхідної та вихідної мов, забезпечене мовними знаннями та здатністю й різноманітними екстралінгвальними знаннями. Дослідник наголошує на тому, що «переклад за повною схемою – це не підбір перекладацьких відповідників, а максимально глибоке розуміння тексту плюс породження нового тексту іншою мовою, або, інакше, два послідовних переклади: спершу на гіпотетичну концептуальну мову-посередник, а потім, уже з цього посередника, на мову-мету» [Баранов 2001: 139]. Перехід від етапу прямого перекладу до систем із трансфером, що є стратегією побудови програм машинного перекладу за допомогою введення проміжної мови-посередника, приводить до ідеї створення універсальної семантичної мови, незалежної від вхідної й вихідної мов. Однак розроблення такої мови зіткнулося з недостатнім рівнем сучасної семантичної теорії і тому залишається віддаленою перспективою.

У моделі синхронного перекладу роль мови посередника виконує проміжна фаза, фіксована між сприйняттям перекладачем оригіналу й породженням тексту перекладу. Таку фазу названо пошуком або вибором перекладацьких рішень [Ширяєв 1979: 101]. Деякі дослідники вважають, що на користь цієї тези свідчить процес послідовного перекладу: «Звичайно перекладач починає вимовляти свій текст лише після того як завершилося мовлення оратора. До цього він намагається письмово зафіксувати отримане повідомлення [...] не в реальній синтаксичній формі, а в умовній логічній послідовності. Лише після цієї фіксації він приступає до оформлення повідомлення мовою перекладу» [Гарбовский 2004: 241]. Близькою до цієї моделі є модель перекладу Л.К. Латишева, у якій подібний процес набуває характеру багаторазового, спрямованого на подолання розходження систем вихідної мови та мови перекладу, їхніх норм, відповідних узусів і передінформаційних запасів [Латышев 2001: 49].

Оригінальну концепцію «проміжної» мови (interlanguage) висунув ізраїльський дослідник Г. Тупі. Він вважає, що така мова

є перекладацькою універсалією, виявом матеріальної еквівалентності. Її існування зумовлене компромісом між адекватністю та прийнятністю. Прикладами цієї мови є прямі запозичення з мови оригіналу шляхом транскрипції чи транслітерації, кальки, переваги певних одиниць у мові перекладу під впливом мови оригіналу [Toury 1986]. До мови-посередника загалом висувають такі вимоги: 1) у ній мають бути всі засоби для опису синтаксичних ознак двох мов; 2) вона повинна мати значний потенціал виразних можливостей; 3) її логічний словник має відповідати логіці двох мов; 4) така мова потребує додаткових змінних, які б фіксували розходження двох мов.

У ракурсі сучасної прагматичної наукової парадигми популярними стають комунікативні моделі перекладу, які корелюють із моделюванням комунікативних ситуацій у теорії комунікації, прагматиці, теорії інформації та зв'язку. Такі моделі є різноманітними за кількістю складників, способом їхньої взаємодії [Kade 1980; Wilss 1988]. Переклад у цих моделях розглядають як перехідну ланку між двома накладеними одна на одну комунікативними ситуаціями, що передбачає дві фази: декодування й обробки перекладачем змісту оригінального тексту й породження нового тексту мовою перекладу. Р.К. Міньяр-Белоручев зауважує: «Переклад мовби подвоює компоненти комунікації, з'являються два джерела, кожне зі своїми мотивами і цілями висловлення, дві ситуації (зокрема, позитивна й негативна), два мовленнєвих утворення і два одержувача» [Міньяр-Белоручев 1996: 25].

Подвоєння компонентів комунікації і є головною рисою перекладу як інтерпретативно-породжувального дискурсу (комунікативної події), що складається з двох фаз. Перша фаза перекладу передбачає рефлексивне розуміння перекладачем світу смислів адресанта оригінального тексту, його програми інтерпретації для читача оригіналу, ступеня цінності текстової інформації та співвіднесеності її з вихідною культурою й буттям. Як зазначає Г.І. Богін, ця фаза в термінах лінгвістичної герменевтики містить розуміння, що «розпредмечує» і дає змогу відновити системну мисленнєво-діяльнісну ситуацію та змістовий світ продуцентів тексту, і перевести цей зміст у словесно-знакову форму інтерпретатором як висловлену рефлексію [Богин 1999: 7–10].

Друга фаза перекладу є зіставленням внутрішньо висловленої рефлексії перекладача з кодом іншої мови у «міжпороговому» просторі інтерпретації / породження [Robinson 1997] з урахуванням універсуму іншої культури й інтеріоризованого буття іншого етносу, що є підґрунтям для створення тексту перекладу як результату інтерпретаційно-породжувального дискурсу. Зважаючи на це перекладач в ідеалі має бути білінгвальним і бікультурним, як розглядає його у своїй інтегративній теорії перекладу як міжкультурної події М. Снелл-Хорнбі [Snell-Hornby 1988]. Останнім часом у перекладознавчих студіях висувається діяльнісний підхід до процесу перекладу, на відміну від наявного субституційно-трансформаційного, який є системою пошуку відповідних заміन і трансформацій. Згідно з діялісним підходом перекладач повинен реконструювати діяльність автора при породженні тексту-оригіналу за наявною в тексті програмою.

Діяльність перекладача не є ізолюваною, адже вона перебуває у складних діалогічних відношеннях із буттєвою сферою, семіотичним універсумом культури тексту оригіналу й перекладу. До того ж «у своїй діяльності перекладач може орієнтуватися на конкретну людину, на певну групу або на пересічного представника якоїсь групи, тому той самий текст може перекладатися по-різному» [Раренко 2000: 116]. Треба також наголосити на тому, що переклад передбачає потрібну корекцію змісту оригінального тексту: при рефлексивному розумінні його перекладачем, при породженні ним перекладного тексту у новій семіотичній формі та сприйнятті цієї форми та вкладеного змісту адресатом перекладу.

Перекладач може реалізувати при перекладі різні установки, які є головними регуляторними ланками перекладацької діяльності, що визначають мету та зміст роботи перекладача. Установка перекладу визначає здійснення буквального й вільного перекладу (метафразу й парафразу, в термінології англійського перекладача Дж. Драйдена). Перший за рахунок буквальної точності форми та змісту, максимального копіювання порушує комунікативну релевантність оригіналу й перекладу, норму й узус мови перекладу, не передає художніх особливостей вихідного тексту. Другий руйнує адекватність змісту оригіналу й перекладу через додавання власної

оцінки тексту, заміну певних фрагментів, компенсацію авторських недоліків для покращення стилю, змісту тощо.

Установка перекладу залежить від типу текстів, які уможливають універсалістську, етнокультурну й відчужену позиції перекладача. Універсалістська нівелює чи мінімізує розбіжність деяких типів інформації задля передачі загального змісту тексту, покладаючись на міжкультурну компетенцію читачів перекладу, їхню енциклопедичну обізнаність, що дає змогу частково усунути наслідки такого нівелювання. Подібна установка властива переважно інформативним перекладам наукових, технічних текстів. На відміну від універсалістської, етнокультурна позиція перекладача визначає адаптацію-перетворення тексту оригіналу відповідно до культури й ментальності представників етносу, для яких здійснюється переклад. У такому випадку перекладач перемикає етнокультурну домінанту на іншу, близьку адресатам перекладу, для досягнення рівноцінного прагматичного впливу на їхню свідомість. Відчужена установка спричиняє занурення читача перекладу до чужої культури, онтології, ментальності й навіть мови (при збереженні синтаксису оригінального тексту) й дає змогу адресатові вільно адаптуватися до них у чужому текстовому середовищі за допомогою коментарів, приміток, пояснень перекладача. Ю. Найда такий переклад назвав перекладом-глосою. Концепція відчуженого перекладу сформувалася на підставі німецької перекладацької традиції XIX ст. і має певні риси необуквалізму. Останнім часом в англо-американському перекладознавстві посилюється орієнтація саме на «відчужений» переклад. З огляду на специфіку перекладацької установки культуролог В. Руднев розмежовує синтетичний переклад, завданням якого є примусити читача забути, що перед ним переклад, й аналітичний переклад, мета якого зворотна – не дати читачеві забути, що перед ним переклад з іноземної мови, яка зовсім по-іншому категоризує й концептуалізує навколишній світ і внутрішній досвід народу.

Запропонована нами модель перекладу є дискурсивною і ґрунтується на розробленій діалогічній моделі комунікативної ситуації (дискурсу) [Селиванова 2002: 144–157; Селиванова 2003: 79–83], теоретичні засади якої висновуються з концепції діалогічності гуманітарного пізнання М.М. Бахтіна, теоретичного

потенціалу лінгвосеміотики, комунікативної лінгвістики, лінгвопрагматики, лінгвокультурології, етнопсихолінгвістики, лінгвістики тексту, дискурсології, лінгвосинергетики. Діалогічна модель представляє процес перекладу як складну нелінійну нерівноважну синергетичну систему, що включає ряд модулів як самостійних функціональних вузлів.

Антропними модулями перекладу як інтерпретативно-породжувального дискурсу є адресант оригінального тексту, його передбачуваний або реальний адресат, перекладач як проміжна система, що здійснює перетворення вихідного тексту й одночасно є адресатом тексту-оригіналу і адресантом-транслятором тексту перекладу, а також передбачуваний чи реальний адресат перекладу. Дані модулі представлені сферами індивідуальної свідомості, синхронізованими з полями колективної свідомості й культури етносів, і одним або двома (для перекладача) мовними кодами. Ці складові забезпечують на основі багатопланових діалогічних відношень: а) породження модуля тексту-оригіналу з убудованою до нього програмою інтерактивності й інтерпретації; б) інтерпретацію цього модуля перекладачем виходячи з його компетенції й інтерпретанти; в) породження модуля тексту-перекладу як перетворення на основі зміни реєстрів ментальних лексиконів, націлене на передбачуваного адресата; г) сприйняття його реальним адресатом перекладу. Оскільки «інтерпретативний режим вербальних значень співвіднесений із соціо- й етнокультурною компетенцією носіїв концептуальних систем», «перекладач працює не лише з вербальними формами, а й з тими концептами, що стоять за ними» [Фесенко 2002: 66–67], тобто його завданням є концептуальне співвіднесення простору та стратегій вихідного тексту з інтерпретаційними фільтрами адресата.

Діалогічними корелятами перерахованих модулів, у тому числі текстових, служать динамізовані в часі та просторі модулі інтеріоризованого буття й семіотичних універсумів культури, до яких занурені автор, перекладач й адресат. Модуль семіотичного універсуму має риси глобалізації й етнізації, зберігаючи цілісність на основі онтологічного дуалізму інваріантів і варіантів дискурсів, текстів і невербальних семіотичних сфер, а також принципу асиметрії системи й середовища в семіозисі. Тим самим, діалогічні

відношення перекладача із семіотичним універсумом спрямовані на залучення до кола реципієнтної культури іншокультурного семіотичного продукту. У ракурсі пропонованої моделі представляється перспективною концепція тотального перекладу естонського перекладознавця П. Торопа [Тороп 1995: 15], згідно з якою процесуальна сутність перекладу розглядається в сукупності чотирьох чинників: текстового, метатекстового, інтертекстового й екстратекстового. Останні два чинники детермінують переклад соціокультурною онтологією етносів, тому що культура виходить за межі сукупності або навіть системи текстів і розчиняється в соціумі.

Модель перекладу організована як синергетична, тобто відкрита, складна, нелінійна, нерівноважна суперсистема, що переходить від хаосу рефлексії перекладача до порядку породження нового тексту й далі від хаосу рефлексії адресата при сприйнятті ним перекладного тексту до порядку входження тексту до універсуму нової культури. Головним аттрактором такої системи слугує діалогічність, що опосередкує всі фази перекладу. Синергетика перекладу визначається також взаємною детермінованістю всіх складових її комунікативного континууму, наявністю параметрів самоорганізації системи, що забезпечують баланс змістів і прагматичну відповідність, і деструктивних чинників, що базуються на лакуарності мов і текстів оригіналу й перекладу, невідповідності культурної й комунікативної компетенції носіїв мови оригіналу та перекладу. При перекладі, пройшовши через хаотичний, неструктурований стан, система робить фазовий перехід на якісно новий рівень самоорганізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику: Учебное пособие / А.Н. Баранов. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 360 с.
2. Богин Г.И. Текстовые ключи к инокультурным смыслам / Г.И. Богин // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Сер. Філологія. – К., 1999. – Т. 2. – № 2. – С. 6–16.
3. Виноградов В.С. Введение в переводоведение. Общие и лексические вопросы / В.С. Виноградов. – М.: Изд-во ИОСО РАО, 2001. – 224 с.
4. Гарбовский Н.К. Теория перевода / Н.К. Гарбовский. – М.: Изд-во МГУ, 2004. – 544 с.

5. Комиссаров В.Н. Слово о переводе / В.Н. Комиссаров. – М.: Наука, 1973. – 212 с.
6. Комиссаров В.Н. Общая теория перевода: Учебное пособие / В.Н. Комиссаров. – М.: «ЧеРо», совместно с «Юрайт», 2000. – 136 с.
7. Латышев Л.К. Технология перевода: Учебное пособие по подготовке переводчиков / Л.К. Латышев. – М.: ВВИ – ТЕЗАУРУС, 2001. – 280 с.
8. Миньяр-Белоручев Р.К. Теория и методы перевода / Р.К. Миньяр-Белоручев. – М.: Московский лицей, 1996. – 208 с.
9. Раренко М.Б. Развитие перевода в XX веке в России и США / М.Б. Раренко // Лингвистические исследования в конце XX в.: Сб. обзоров. – М.: Изд-во РАН, 2000. – С.112–121.
10. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации / Е.А. Селиванова. – К.: ЦУЛ, Фитосоциоцентр, 2002. – 336 с.
11. Селиванова Е.А. Модель перевода в парадигмальном пространстве современной лингвистики / Е.А. Селиванова // Культура народов Причерноморья. – Симферополь: Изд-во «Доля», 2003. – С. 79–83.
12. Тороп П. Тотальный перевод / П. Тороп. – Тарту: Изд-во Тартуского ун-та, 1995. – 202 с.
13. Фесенко Т.А. Перевод в зеркале когнитивной науки / Т.А. Фесенко // С любовью к языку. – М.– Воронеж: Изд-во ВГУ, 2002. – С. 65–71.
14. Швейцер А.Д. Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты / А.Д. Швейцер. – М.: Наука, 1988. – 215 с.
15. Ширяев А. Синхронный перевод / А. Ширяев. – М.: Воениздат, 1979. – 184 с.
16. Catford J.A. Linguistic Theory of Translation / J.A. Catford. – L., Oxford: OUP, 1965. – 400 p.
17. Kade O. Die Sprachmittlung als gesellschaftliche Erscheinung und Gegenstand wissenschaftlicher Untersuchung / O. Kade. – Leipzig, 1980. – 178 с.
18. Robinson D. What is Translation? Centrifugal Theories, Critical Interventions / D. Robinson. – Kent, L., 1997. – 220 p.
19. Toury G. Translation: a cultural-semiotic perspective / G. Toury // Encyclopedic dictionary of semiotics / Ed. by Th. Sebeok et al. – Berlin, N.Y., 1986. – P. 1111–1124.
20. Snell-Hornby M., Translation Studies. An Integrated Approach / M. Snell-Hornby. – Amsterdam, Philadelphia: Univ. Press, 1988. – P. 5–33.
21. Wilss W. Kognition und Übersetzen: Zu Theorie und Praxis der menschlichen Übersetzung / W. Wilss. – Tübingen, 1988. – 306 p.

НОВА ТИПОЛОГІЯ ПЕРЕКЛАДАЦЬКИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

У сучасному перекладознавстві однією з головних проблем є кваліфікація трансформацій та створення їхньої несуперечливої типології. У науковій літературі наявні численні тлумачення терміна «перекладацька трансформація» і різноманітні спроби класифікації цього явища. З метою визначення перекладацьких трансформацій науковці обирають різні ключові слова, кваліфікуючи їх як «прийоми логічного мислення» (Я.І. Рецкер), перетворення, заміни у процесі перекладу однієї форми вираження іншою (О.Д. Швейцер), міжмовні перефразування (Л.К. Латишев), засоби перекладу за умови відсутності словникової відповідності або неможливості використання таких відповідників з огляду на контекстуальне оточення (В.Н. Комісаров). Л.С. Бархударов цілком слушно проектував перекладацькі трансформації як міжмовні перетворення на досягнення перекладацької еквівалентності (адекватності) попри розходження у формальних і семантичних системах двох мов [Бархударов 1975].

М.К. Гарбовський поряд із трансформаціями виокремив перекладацькі деформації, які є також перетвореннями, однак пов'язаними з певною перекладацькою втратою і стосуються насамперед форми мовленнєвого твору, хоч можливими, на його думку, є й семантичні деформуючі операції [Гарбовський 2004: 507]. Разом із цим дослідник вирізняє ще й перекладацькі помилки, які є неусвідомленими та концептуально не забезпеченими. Причинами помилок можуть бути недостатнє володіння мовою оригіналу, недостатній когнітивний досвід, недостатність знань про описувану у вихідному тексті дійсність, неуважне ставлення до системи смислів тексту оригіналу, нерозуміння авторської думки, невміння розрізняти особливості індивідуального стилю автора тощо [Гарбовський 2004: 514–536].

Як здається, такий потрібний поділ перекладацьких перетворень ще більше ускладнює дефініцію трансформацій, адже межа між трансформаціями та деформаціями є не тільки нечіткою, а й недостатньо обґрунтованою, оскільки, з одного боку, дослідник обмежує деформації лише формою, з іншого, натомість припускає

можливість семантичних деформацій. Розмежування трансформацій і помилок перекладу надає трансформаціям лише позитивного статусу правильного вибору відповідників у перекладному тексті, проте дуже важко віднайти критерії оцінки відповідності оригіналу й перекладу зважаючи на наявність різних установок перекладу (універсалістської, етнокультурної відчуженої) [Селіванова 2011: 753–754] (пор.: буквальний та вільний переклад), різної мети перекладу (приміром, виходячи зі скопос-теорії німецької дослідниці К. Райс), а також найголовніше – з огляду на те, що досягнення повної еквівалентності можливе лише в ідеалі.

На думку авторів колективної монографії «Текст и перевод», еквівалентність є найбільш оптимальною збалансованістю смислової, конотативної, екстралінгвістичної інформації текстів оригіналу й перекладу, що мотивується необхідністю досягнення рівноцінності їхнього регулятивного впливу на своїх адресатів [Текст и перевод 1988: 31]. Наше визначення еквівалентності ґрунтується на наведеному вище, однак не абсолютизує відповідність прагматичного впливу оригіналу й перекладу на своїх читачів. Отже, функціонально-комунікативна еквівалентність є нічим іншим, як найоптимальнішим балансом семантики й форми, денотативної, конотативної, стилістичної, культурної та прагматичної інформації текстів оригіналу й перекладу. Безперечно, у процесі перекладу неможливо зберегти семантику й форму, ще й передати читачам перекладного тексту, які належать до іншої культури, є носіями іншої мови і занурені до іншого буття й соціуму, інформацію різного порядку. Тому найбільш гармонійне входження читачів перекладу до чужої культури й мови можливе лише за рахунок окресленого балансу, досягти якого має перекладач.

Зважаючи на це переклад, яким би адекватним він не був, завжди є трансформацією в широкому розумінні цього терміна. У вузькому значенні перекладацька трансформація є перетворенням, модифікацією форми, або змісту й форми в перекладному тексті з метою досягнення балансу різних видів інформації та прагматичного впливу на адресата порівняно з текстом оригіналу. Такі перетворення здійснюються як на підставі системних розбіжностей двох мов і є системними трансформаціями, так і через

відмінність культур, онтологій двох народів, програм інтерпретації читачів оригіналу й перекладу. Останні перетворення можна назвати функціональними. Такий поділ трансформацій здійснюється за параметром їхніх чинників.

У перекладознавстві наявні розгалужені класифікації трансформацій. Найбільш загальною є диференціація трансформацій на перестановки, додавання, заміни й опущення Л.С. Бархударова [Бархударов 1975: 190–231]. Дослідник зазначає, що такий поділ є значною мірою приблизним й умовним. За параметром рівня мовної системи непослідовно диференціюють трансформації Я.І. Рецкер, В.Н. Комісаров, Л.К. Латишев, Р.К. Міньяр-Белоручев й ін. Здебільшого актуалізованими у трансформаційному плані виявляються лексичний, морфологічний та синтаксичний рівні. Немотивованим є виокремлення дослідниками поряд із лексичним семантичного рівня й віднесення до першого прийомів генералізації та конкретизації, а до другого – метафоричних, метонімічних та синонімічних заміन, логічного розвитку понять, антонімічного перекладу та прийому компенсації [Міньяр-Белоручев 1996], хоч генералізацію та конкретизацію також можна залучити до метонімічних заміні. До того ж семантичний рівень мови може бути протиставлений не лексичному, а лише формальному, референційному та прагматичному. В.Н. Комісаров до лексичних трансформацій відніс транскрипцію та транслітерацію, що насправді є виявом нормативності фонетичного та графічного рівнів мови [Комиссаров 2000].

Непослідовним у перекладознавстві є виокремлення стилістичних трансформацій, до яких залучають або синонімічні заміни, описовий переклад, компенсацію й інші заміни [Левицкая, Фитерман 1963], або компресію та розширення [Швейцер 1988], або зміну стилістичного забарвлення відрізка тексту [Латышев 2001]. У концепції трансформацій О.Д. Швейцера стилістичний рівень трансформацій альтернативний компонентному, прагматичному та референційному рівням, що, на наш погляд, не відбиває семіотичної природи мови. До того ж деякі трансформаційні прийоми у науковців потрапляють до різних типів. Наприклад, антонімічний переклад В.Н. Комісаров відносить до комплексних, лексико-граматичних трансформацій, Р.К. Міньяр-Белоручев – до

семантичних, Я.І. Рецкер – до лексичних, Л.С. Бархударов кваліфікує цей прийом як заміну, хоч якщо зважати на те, що відповідник може утворюватися простим додаванням префікса до антоніма, антонімічний переклад можна розглядати як додавання. Наявні класифікації трансформацій є неповними, не враховують чимало різноманітних трансформаційних прийомів.

Такий стан справ з огляду на посилення уваги в сучасному перекладознавстві до теоретичних розробок прикладних проблем вимагає перегляду й передбачає суттєве коригування типології перекладацьких трансформацій або створення нової.

Мета нашої статті – обґрунтування нової класифікації перекладацьких трансформацій за параметром тріади мовного семіозису, запропонованої Ч. Моррисом – семантики, синтактики та прагматики, оскільки переклад є насамперед перетворенням мовленнєвого продукту однієї семіотичної системи на продукт іншої, орієнтований на інтерпретанту свого адресата. Семантика є відношенням знака (в унілатеральній концепції знака) або форми знака (в білатеральній концепції) до позначеного ним змісту, синтактика є відношенням знака до інших знаків в мовленнєвому потоці, а прагматика є відношенням знака до інтерпретатора. Розділити наведені три виміри семіозису як цілісного процесу вкрай важко, адже зміна форми зумовлює здебільшого і зміну смислу, модифікація прагматичного впливу також передбачає зміну форми та змісту повідомлення. Ураховуючи таку нероздільність можна умовно диференціювати перекладацькі трансформації на формальні, формально-змістові, а в межах других виокремити формально-змістові з прагматичним компонентом.

Кожний із цих типів експоновано одиницями різних мовних рівнів. **Формальні** трансформації передбачають зміну форми в перекладі за умови збереження змісту оригіналу. На фонетичному рівні до них належать, по-перше, фонографічні трансформації: 1) транскрипція здебільшого власних назв та екзотизмів як «формальне пофонемне перетворення вихідної лексичної одиниці за допомогою фонем мови перекладу» і за правилами перекладу однієї мови іншою (французьке прізвище *Forestier* передається українською як *Форест'є*); 2) транслітерація власних назв і екзотизмів як «формальне перетворення за порядком букв вихід-

ної лексичної одиниці за допомогою абетки мови перекладу» [Алексеева 2004: 34] і за правилами перекладу однієї мови іншою (наприклад, англomовне прізвище *Langacker* тривалий час транслітерувалося в російській мові як *Лангакер*); 3) фонографічна заміна за традицією (приміром, передача прізвища *Хомський*, хоч в англійській традиції *Chomsky* звучить як *Чомські*); та 4) їхня комбінація (приміром, англomовне прізвище *Weaver* згідно з правилами перекладу українською мовою трансформується у *Вівер*, хоч останній приголосний не вимовляється)). Невдалі та неправильні трансформаційні результати ми розглядаємо як перекладацькі помилки (наприклад, переклад російською *Микола Азаров* як *Миколай Азаров*).

По-друге, у поетичних перекладах припустимою є зміна ритміко-мелодійного малюнку віршів шляхом формальної трансформації на фонетичному рівні. Так, строфіка японських хайку, на думку перекладачів, подібна до гомерівського гекзаметру, який, за легендою, був підказаний сліпому поетові шумом морських хвиль, що накочувалися й відкочувалися від узбережжя. А оскільки японські вірші не читалися, а співалися (саме тому вони й мають назву «ута» – дослівно пісня) [Бондаренко 2010: 15], то в самій строфічній формі закладено монотонне, заспокійливе повторення. Для японця інтонаційно-мелодійний малюнок японської поезії засвоювався ще в ранньому дитинстві і протягом багатьох століть здавався єдиним віршовим розміром для написання будь-яких поетичних творів.

Збереження ритмомелодійного малюнку хайку може здійснюватися і за рахунок відмови від його строфічної форми. Так, український перекладач з японської І.П. Бондаренко вважає це доцільним через загальну специфіку як фонологічної, так і акцентуаційної системи японської мови, а головне – через специфічні правила версифікації, що ґрунтуються на цих мовних особливостях. На його думку, саме така стратегія наближає текст перекладу хайку до оригіналу [Бондаренко 2010: 365–366], що оптимізує сприйняття вірша українськими читачами.

На словотвірному рівні формальні трансформації репрезентовані: 1) словотвірним калькуванням як поморфемним перекладом одиниць, 2) інверсією складників слова (наприклад,

рос. *листопад* – укр. *падолист*). Лексичний рівень змін форми в перекладі представлений насамперед відповідниками іншої мови з однаковим смисловим наповненням (словниковими еквівалентами з однаковим актуалізованим у контексті семним складом). У номінативному ракурсі в перекладі такі відповідники можуть змінювати ономазіологічну структуру: просте непохідне слово відповідає деривату, або композиту, або стійкій сполуці і навпаки, дериват – композиту, або стійкій сполуці і навпаки; композит – стійкій сполуці і навпаки; слово або сполука – описовому звороту (останній тип трансформацій кваліфікують як описовий переклад, відносячи його до стилістичних трансформацій (А.М. Фітерман, Т.Р. Левицька), або до трансформацій прагматичного рівня (О.Д. Швейцер), або до лексико-граматичних як експлікацію (В.Н. Комісаров)).

На морфологічному рівні формальні трансформації представлені: 1) категорійною заміною зі збереженням змісту мовних одиниць (наприклад, зміна в перекладі роду, відмінка, стану дієслова (активного на пасивний), форми ступеня порівняння), 2) частиномовною заміною, 3) заміною морфологічних засобів лексичними з однаковим змістом, 4) усуненням чи виникненням у перекладі явища транспозиції числа, часу, способу дії і т. ін. порівняно з оригіналом. При цьому треба враховувати можливість прагматичного впливу таких заміन на читача перекладу, приміром, заміна стану дієслова здатна по-різному впливати на читача. Так, голландський дискурсолог Т. ван Дейк розглядає відмінність інтерпретації речень: *Поліція вбиває демонстранта і Демонстрант убитий поліцією*. Подібні випадки відносимо до формально-змістових трансформацій із прагматичним компонентом. Усунення при перекладі транспозиції граматичних категорій також можуть коригувати прагматичний вплив або конотативне забарвлення фрагмента тексту (наприклад, транспозиція числа, що в оригінальному тексті створює гумористичний ефект: рос. *В вагоне новые пассажиры* – *женичина с чемоданом* – усунута в українському перекладі: *У вагоні нова пасажирка* – *жінка з валізою*, що також варто кваліфікувати як прагматичну формально-змістову трансформацію).

На синтаксичному рівні формальні трансформації представлені замінами сполуки словом і навпаки (*Увидев ее, я стал спокоен – Побачивши її, я заспокоївся* (О. Грін)), синтаксичного зв'язку у словосполученнях і реченнях (наприклад, у випадках синкретизму форми – вживання складносурядного речення у значенні складнопідрядного, безсполучникового речення у значенні складносурядного в оригінальному тексті і відсутність синкретизму в перекладі), анафоричними й еліптичними замінами, об'єднанням та членуванням речень без зміни змісту. Формальними трансформаціями можуть бути опущення та додавання мовних одиниць і конструкцій, які не змінюють змісту фрагментів перекладу: *Я поселился в квартире правого уголовного дома улицы Амилега – Я поселился у квартире правого наріжного будинку, що знаходиться по вулиці Амилега* (О. Грін).

Формально-змістові трансформації, навпаки, передбачають зміну форми й модифікацію змісту, зумовлену специфікою мовних систем оригінального й перекладного тексту та контекстуальними чи прагматичними чинниками. На фонетичному рівні такі трансформації представлені здебільшого в поетичних текстах зміною ритміко-мелодійної структури вірша, що зумовлює модифікацію концептуального плану тексту. На лексичному рівні другий тип трансформацій має два плани, у яких репрезентовано зміст мовних одиниць: денотативний та конотативний. У денотативному плані, який маніфестує поняттєво-логічне ядро значення, цей тип трансформацій у перекладі представляють словникові відповідники лексем, що отримують в мові перекладу неоднаковий із вихідною одиницею семний набір, актуалізований контекстом повідомлення. Англійський перекладознавець Дж. Кетфорд ілюструє таку розбіжність складу сем на прикладі еквівалентних речень англ. і рос. мов: *I have arrived. Я пришла* [Catford 1965]. За умови визнання міжмовної синонімії такі трансформації в перекладознавстві названі синонімічними замінами (Р.К. Міньяр-Белоручев), що передбачають використання еквівалента або з однаковим значенням, а найчастіше – з близьким зважаючи на контекст. Наприклад, в українському перекладі фрагмента роману О. Гріна «Та, що біжить по хвилях»: *Мне было тяжело говорить с ним, так как, не глядя на Биче, я видел лишь ее одну –*

Мені було *складно* говорити з ним, тому що, *й не дивлячись на Біче*, я бачив лише її одну – предикатив *тяжело* перекладено контекстуальним синонімом *складно*, що цілком обґрунтовано з огляду на перевагу саме цього українського відповідника в такому контексті.

У денотативному плані формально-змістовими трансформаціями є також кореферентні заміни. Koreферентний ряд у тексті представлений позначеннями найчастіше особи, персонажа різними властивими йому найменуваннями (наприклад, *Іванна – жінка – дружина Панаса, сестра Івана, лікарка* тощо). Перекладач може використати будь-яку номінацію за умови її доцільності в певному контексті. Тим самим змінюється форма та зміст, незмінним залишається лише референт.

До трансформацій денотативного плану належать і метонімічні заміни, які можна диференціювати залежно від статусу суміжних предметів, явищ, понять. До метонімічних трансформацій можна віднести: 1) гіперонімічні як заміни гіпоніма гіперонімом (названі в перекладознавстві генералізацією): *Вашу школу можна назвати центром труда – Ваш навчальний заклад можна назвати центром праці*;

2) гіпонімічні як заміни гіпероніма гіпонімом (названі конкретизацією): *Она сошла медленно, с задумчивым интересом к происходящему вокруг нее – Вона зійшла повільно, із замисленим інтересом до навколишньої метушні* (О. Грін);

3) еквонімічні як заміни гіпоніма іншим гіпонімом того самого класу, що нерідко може ставати перекладацькою помилкою;

4) партонімічні як заміни назви цілого назвою його частини: *В ее лице тронулись какие-то оставшиеся произнесенными слова – На її вустах заворушилися якісь, чомусь не вимовлені слова* (О. Грін);

5) холонімічні як заміни назви частини назвою цілого: *Наче, настойчиво отвел эти чувства, как отводят рукой упругую, мешающую смотреть листву ... – Нарешті, наполегливо відвівши ці почуття, як відводять рукою гілку, що заважає дивитися...* (О. Грін);

6) парто-партонімічні як заміни назви однієї частини цілого назвою іншої: *Эти широкие ступени, по которым можно сходять*

медленно, задумавшись, к огромным стволам, под тенью высокой листвы – Ці широкі сходи, якими можна повільно, замислившись, спускатися до величезних стовбурів, під тінь високих крон (О. Грін);

7) інші метонімічні заміни (наприклад заміну назви предмета назвою його матеріалу, назви причини назвою наслідку тощо): *Довольно махатъ перед нами железными мечами – Досить розмахувати перед нами залізом.*

До формально-змістових трансформацій лексичного рівня денотативного плану відносимо також конверсивні; та умовно – антонімічні й метафоричні трансформації. Конверсивні й антонімічні заміни нерідко супроводжуються морфологічними та синтаксичними трансформаціями (*Она может без труда сделать это – Вона може легко зробити це; Вона купила каву. – Ей продали кофе*). На нашу думку, взагалі антонімічний переклад є нічим іншим, як синонімічною заміною зважаючи на загальну відповідність цілісного змісту, хоч і дещо модифікованого в перекладі (наприклад, *легкий – неважкий*). Цікавим є антонімічний переклад, супроводжений втратою метафоричного значення: *Из комнат, расположенных под углом к востоку и югу, весь день не уходили солнечные лучи – Із кімнат, розташованих під кутом до сходу і півдня, цілий день сяяло сонячне проміння* (О. Грін).

Метафоричні трансформації, по суті, також є синонімічними замінами, здебільшого контекстуального типу. У їхньому складі виокремлюємо деметафоризацію – заміну метафори неметафорою (*Весна пришла – Весна настала; Поскольку мы являемся лицами разных каналов, то, по законам телевидения, можем улетучиться в телевизор даже в одно и то же эфирное время – Оскільки ми є обличчями різних каналів то, за законами телебачення, можемо потрапити в телевізор навіть в один і той же ефірний час* (газета «Зеркало недели» і «Дзеркало тижня»)), реметафоризацію – заміну неметафори метафорою, трансметафоризацію – заміну донорської зони метафори (Тишина мчалась, и я ушел в область спутанных очертаний – Тиша минула, і я поринув у царину сплутаних обрисів (О. Грін)). Нерідко такі заміни зумовлюють зміну прагматичного впливу на читача перекладу або є перекладацькими помилками.

Подібне явище спостерігається на лексичному рівні формально-змістових трансформацій у його конотативному плані. Конотативні трансформації, згідно з поширеним у науковій літературі тлумаченням конотації, диференціюємо на оцінно-емотивні, експресивні та функціонально-стилістичні. Перші орієнтовані на заміну, втрату або виникнення в перекладі оцінного чи емотивного компонента мовних одиниць. Наприклад, у фрагментах: *Ко мне приходят прелестные женщины в возрасте от 20 до 40 лет, это взрослые люди с уже сформировавшимся мировоззрением. – До мене приходять чудові жінки віком від 20 до 40 років, це дорослі люди з уже сформованим світоглядом* (газета «Зеркало недели» і «Дзеркало тижня») – у перекладі здійснено синонімічну заміну російського прикметника зі значенням «пленительный, очаровательный» українським із семантикою «прекрасный, гарний». У перекладі втрата оцінки відповідника може компенсуватися конотативним забарвленням фрагмента: *К девушке подбежали комиссионеры и несколько других личностей как потрепанного, так и благопристойного вида, создав атмосферу нестерпимого гвалта – До дівчини підбігли комісiонери і кілька інших осіб як підтоптаного, так і добропристойного вигляду, створивши атмосферу нестерпного гвалту* (О. Грін).

Експресивні трансформації передбачають модифікацію або втрату посилення чи применшення ознаки, на що може накладатися метафоризація чи деметафоризація: *Но три месяца – именно тот огромный срок, когда женщина сможет проянить для себя – тот ли это мужчина – Але три місяці – саме той велетенський час, коли жінка зможе проянити для себе, чи той це чоловік* (газета «Зеркало недели» і «Дзеркало тижня»);... *долго волновали меня как пример малого знания нашего о людях – .... довго хвилювали мене як приклад наших мізерних знань про людей* (О. Грін); *Гул, крики, песня, демонический вопль сирены – все полно страсти и обещания – Гул, галас, пісня, демонічний крик сирени – все виповнено пристрасті й обіцянки* (О. Грін).

Функціонально-стилістичні трансформації представлені втраченою, заміною або виникненням в перекладному тексті функціонально-стилістичного забарвлення мовних одиниць, наприклад, їхнього розмовного, книжного, застарілого чи іншого функціо-

нального статусу: *Благодаря гибкому сложению или иной причине, она совершенно избежала толчков* – *Завдяки гнучкому стану чи з іншої причини вона зовсім уникла штурханини* (О. Грін), – український відповідник, на відміну від російського слова, має розмовний статус.

Конотативні трансформації загалом можна кваліфікувати як синонімічні. Вони нерідко поєднуються із денотативними трансформаціями: *Нам с мужем очень нравятся эти изделия, всегда покупаем их в заведениях, когда ездим в Карпаты* – *Ми з чоловіком дуже любимо ці гуцульські витвори, завжди купуємо їх в їдальнях, коли їздимо в Карпати* (газета «Зеркало недели» і «Дзеркало тижня») – на тлі лексичної гіпонімічної заміни відповідник отримує експресивний компонент, що цілком природно для українського читача, адже їдальні в карпатських селах невеличкі.

Формально-змістові трансформації в номінативному плані є окресленими в попередньому типі трансформацій модифікаціями онемасіологічних структур номінативних одиниць у перекладі, що супроводжуються зміною їхнього змісту. Наприклад, композит у перекладі отримує відповідник-дериват, що модифікує денотативний або конотативний зміст фрагмента: *Грайливоока така смаглявка... пострілює блискучими, як вишня в росі, очима* – *Игривая такая смуглянка... постреливает кругом блестящими, как подернутая росой вишня, глазами* (О. Гончар). Більш адекватною у такому випадку була б синтаксична перебудова речення: *Глаза смуглянки так и играют, постреливают кругом, блестящие, как подернутая росой вишня*.

На морфологічному рівні формально-змістові трансформації поділяємо на категорійні заміни зі зміною смислу (зміни числа, виду, способу дії, ступеня порівняння, стану, часу, особи, утрата або виникнення у відповідників категорії збірності тощо), частини-номовні заміни, які супроводжуються модифікацією змісту, заміни граматичних засобів лексичними зі зміною змісту і т. ін. Здебільшого зміна змісту не дуже відчутна в цілісному фрагменті, однак більш прискіпливе спостереження виявляє розбіжність. Приміром, переклад фрагмента: *Женищина должна верить, быть избирательна, четко осознать, кто она, чего хочет от жизни, на что способна* – *Жінка має повірити, бути вибіркова, чітко усвідом-*

лювати, хто вона, чого хоче від життя, на що здатна (газета «Зеркало недели» і «Дзеркало тижня») – змінює вид дієслова і разом із цим замінюється зміст постійної дії на миттєву.

Зміна деяких граматичних категорій і частин мови в перекладі призводить до перекладацьких помилок: *После незначительного молчания деловой голос служащего объявил мне, что в гостинице нет упомянутой дамы* – Після деякого мовчання голос службовця діловито повідомив, що в готелі немає такої дами (О. Грін). Нерідко формально-змістові морфологічні трансформації компенсуються валентним зв'язком слова. Наприклад, у перекладі фрагмента: *Если женщина не будет харизматичной, она не сможет влиять на отношения с окружающими* – Якщо жінка не буде харизматичною, вона не зможе впливати на стосунки з оточенням (газета «Зеркало недели» і «Дзеркало тижня») – субстантивованій дієприкметник замінений девербативом-іменником, множина змінена однинною, при цьому значення українського відповідника не обмежене особами, однак компенсація змісту відбувається за рахунок валентності слова *стосунки*, яке тяжіє лише до живих предметів, а рос. *отношения* має дуже широку валентність.

На синтаксичному рівні формально-змістові трансформації є заміною слова сполукою і навпаки з модифікацією смислу (*Ели досыта далеко не все* – *Найлися далеко не всі; Зато в моем арсенале психологической защиты есть третья сестра веры и надежды* – *любовь, они очень тесно связываются* – *Зате в моем арсенале психологического захисту є третя сестра віри і надії – любов, вони невід'ємні* (газета «Зеркало недели» і «Дзеркало тижня»)), переструктуруванням сполуки або речення, міжреченнєвих зв'язків, а також опущенням, перестановкою та додаванням елементів речення та тексту, що визначають і зміну значення. Наприклад, заміна означено-особових речень безособовими впливає на зміст фрази: *Не знаю, что произошло с Лерхом* – *Не відомо, що трапилося з Лерхом* (О. Грін). Те саме відбувається при заміні простого речення складнопідрядним: *Как собеседник это был человек хронически несвободной минуты* – *Як співрозмовник це був чоловік, якому бракувало навіть хвилини* (О. Грін). Членування складного речення в перекладі призвело до семан-

тичної модифікації: *Но я был лишь одну минуту с Биче, так как вошли ее родственники, хозяева дома – старичок и старушка, круглые, как два старательно одетых мяча, и я был представлен им девушкой, с облегчением убедаясь, что они ничего не знают о моей истории. – Я був з Біче лише якусь хвилину, бо зайшли її родичі, хазяї будинку, – дідусь і бабуся, круглі, як два старанно одягнені м'ячі. Ми познайомилися. Я з полегшенням переконався, що вони нічого не знають про мою історію* (О. Грін). Таке членування розтягує подію в часі й руйнує логічні зв'язки причини та наслідку.

Формально-змістові трансформації з прагматичним компонентом передбачають зміну форми та змісту одиниць у тексті, текстових фрагментів з метою збалансування прагматичного впливу перекладу на свого читача. Підґрунтям розроблення цього типу трансформацій є концепція динамічної еквівалентності американського перекладознавця Ю. Найди, який, зважаючи на культурно-етнічний акцент його школи та специфіку перекладацької діяльності в Американському біблійному товаристві (адаптація Біблії переважно для сприйняття африканськими й індіанськими племенами) убачав мотивацію перекладацьких трансформацій у необхідності досягнення рівноцінного регулятивного впливу на адресатів текстів оригіналу й перекладу [Nida, Taber 1964].

Подібні думки висловлював ще німецький філософ XVIII ст. Й. Гердер. Ф. Шлейєрмахер також пропонував розмежовувати два методи перекладу: парафразу й вільне перекладення. Мета другого – справити однакове враження на читачів оригінального та перекладного текстів, відмовившись від відповідності змісту певних їхніх частин. Німецький перекладознавець А. Нойберт розглядав чотири типи прагматичних відношень при перекладі: від найвищої перекладності у прагматичному розумінні до неможливості передати прагматику оригіналу (найвищий ступінь перекладності, на його думку, мають наукові та технічні тексти) [Neubert 1985].

Оцінка такого підходу дослідниками не є однозначною, оскільки перекладач може лише припускати вплив тексту оригіналу на реального читача, як і вплив на адресата власної рефлексії.

Американський антрополог К.К. Клакхон розглядає такий психологічний різновид перекладу, коли слова впливають однаково на носіїв мови перекладу і на носіїв мови оригіналу, як близьку до неможливого [Клакхон 1998: 187]. Сам Ю. Найда останнім часом дещо змінив своє ставлення до динамічного типу еквівалентності «і не вимагає такої адаптації тексту перекладу, яка б помістила його до нового культурного середовища і тим самим значно б віддалила переклад від оригіналу. Тепер увага дослідника зосереджена на поясненні культурних реалій за допомогою посилань і коментарів» [Комиссаров 2000: 56].

Збереження прагматичної орієнтації тексту перекладу є важливим у випадках передачі концептуально вагомого стилістичного прийому або комплексу фігур, які зумовлюють стилістичний принцип висування як спосіб формальної організації тексту, що передбачає фокусування уваги читача на певних елементах повідомлення, які викликають здивування своєю несподіваністю, непередбачуваністю й неприродністю з метою підкреслення, виділення певної думки. Серед найбільш вивчених типів висування виокремлюють зчеплення як наявність подібних елементів у подібних позиціях; конвергенцію як поєднання в одному місці тексту комплексу стилістичних прийомів й ошукане очікування як порушення передбачуваності текстових подій [Арнольд 2005: 63].

Відсутність збереження стилістичного прийому спостерігаємо в перекладі фрагмента роману О. Гончара «Тронка», де в описі життя капітана Дорошенка наявна композитна рамка й ономасіологічне узгодження, опосередковане оказіональним композитом, що створює гумористичний ефект: *Найбільша його тодішня мрія побувати у **кругосвітньому** плаванні [...]. У різних товариствах бував, за різними столами сидів Дорошенко у своєму **кругосвітньому** житті [...] дійсно, таки **кругосвітник***. У російському перекладі вилучено останній фрагмент композитної рамки й замінено попередній на: *В разных компаниях бывал, за всякими столами сидел Дорошенко в своей **кочевой** жизни*. Подібні прагматичні трансформації можна назвати фігуративними. Утрата або модифікація певної стилістичної фігури впливає й на образність і виразність тексту перекладу, і тим самим його персуазивний потенціал.

Прагматичну спрямованість нерідко мають фразеологізми, які в текстах перекладу замінюються або нефразеологічною одиницею або іншим фразеологізмом. Етнокультурна установка перекладача передбачає врахування фразеологічних масивів кожної з мов із метою балансу впливу (пор.: рос. *родиться в рубашке* й англ. *with a silver spoon in a mouth* (зі срібною ложкою в роті); укр. *наговорити груші на вербі; чого і в борщ не кришать; сім мішків гречаної вовни (гречаного Гаврила)* і рос. *наговорить семь бочек арестантов*). Такі прагматичні трансформації можна вважати фразеологічними. Прикладом є переклад порівняльних фразем (порівняння слова *худий* для японців потребує введення фразеологізму як *скелет комара*, для в'єтнамців – як *висохла цикада*, для англійців – як *бенберійський сир*). Навіть у близькоспоріднених мовах різними є стереотипні порівняння (росіяни кажуть: *глухой, как пробка, валенок, сибирский валенок, сапог* – білоруси використовують з цією метою тваринний світ; росіяни акуратну людину порівнюють із німцем, англійцем, а білоруси – з хом'яком, бурундуком [Маслова 2001: 200]).

Орієнтація на адресатів перекладу, що належать до іншої культури, ніж адресати оригіналу, зумовлює прагматичні концептуальні перетворення в перекладах. Це підміна реалій оригінального тексту реаліями мови перекладу, зміна за допомогою мовних засобів різних рівнів способів категоризації світу і внутрішнього рефлексивного досвіду (наприклад, у мові вінту речення *Гаррі рубає ліс* перекладають п'ятьма різними способами залежно від того, чи знає про це мовець із власних спостережень, чи хтось йому повідомив про це або він припускає це) [Клакхон 1998: 195]. Концептуальні перетворення залежать від культурних стереотипів народу – детермінованих соціумом і культурою, впорядкованих і фіксованих структур свідомості, що уособлюють результати пізнання дійсності певним угрупованням і є схематизованими та спрощеними стандартними ознаками етносвідомості; від архетипів колективного позасвідомого, етнічних міфів, символів, етнічного спектра прецедентних феноменів, культурних норм тощо. Наприклад, міф про чорну кішку. У росіян, українців існує забобон: якщо чорна кішка перетне дорогу, треба чекати нещастя, невдачі. В англійській культурі чорні коти – ознака неочікуваного щастя,

тому на листівках з написом «Good Luck» намальовані саме чорні коти.

Вагомим важелем для здійснення прагматичних трансформацій є етнічні цінності, зафіксовані в текстах оригіналів, які мають відповідати цінностям носіїв мови перекладу. Такими цінностями є сенсорні, психологічні, естетичні, утилітарні й інші оцінки, моральні норми, етнічні пріоритети, етнічні гетеростереотипи – оцінки інших етносів. Аксіологічні прагматичні трансформації спрямовані на збереження ціннісної орієнтації текстів у перекладі. Російський лінгвокультуролог С. Тер-Мінасова наводить приклад сприйняття туземцями Західної Африки шекспірівського «Гамлета»: «Клавдій – молодець, тому що одружився із удовою брата, так мусить чинити кожний культурний чоловік, але треба було зробити це негайно, одразу після смерті чоловіка і брата, а не чекати цілий місяць. Полоній – погана людина, адже він не дозволив дочці стати коханкою сина вождя – це честь, і, головне, – чимало дорогих подарунків. Гамлет убив його цілком правильно, так чинить кожний мисливець в африканському буші – почувши шерех, окликає, якщо у відповідь нічого не чує, вбиває» [Тер-Мінасова 2004].

Оскільки одним із найпоширеніших прийомів компенсації інформації для читача перекладу є коментування та примітки, які дають змогу збалансувати прагматичний вплив, такі трансформації можна назвати мегатекстовими згідно з тлумаченням уведеного українською лінгвісткою І.М. Колегаєвою терміна «мегатекст» [Колегаєва 1991]. Виведення трансформацій за межі тексту визначає вагому інформаційно-компенсаторну функцію мегатексту.

Окреслені в межах цієї статті типи перекладацьких трансформацій наявні в текстах перекладів у різних варіаціях комбінацій. Їхнє здійснення й поєднання – безупинний і безперервний процес, кінцевим результатом якого є формування балансу відповідності мовних одиниць різних рівнів у межах цілісного семіотичного процесу – перетворення знакової форми однієї мови на знакову форму іншої з огляду на три виміри семіозису: семантику, синтактику та прагматику.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеева И.С. Введение в переводоведение: Учебное пособие / И.С. Алексеева. – СПб.: Филол. фак-т СПбГУ; М.: Академия, 2004. – 352 с.
2. Антологія японської поезії. Хайку XVII-XX ст. / Передмова, переклад з японської та коментарі Івана Бондаренка. – К.: Дніпро, 2002. – 368 с.
3. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка / И.В. Арнольд. – М.: Просвещение, 2005. – 244 с.
4. Бархударов Л.С. Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории перевода / Л.С. Бархударов. – М.: Международные отношения, 1975. – 239 с.
5. Бондаренко І.П. Розкоші і злидні японської поезії. Японська класична поезія в контексті світової та української літератури / І.П. Бондаренко. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 566 с.
6. Гарбовский Н.К. Теория перевода / Н.К. Гарбовский. – М.: Изд-во МГУ, 2004. – 544 с.
7. Клакхон К.К. Зеркало для человека. Введение в антропологию / К.К. Клакхон. – СПб.: Евразия, 1998. – 352 с.
8. Колегаева И.М. Текст как единица научной и художественной коммуникации / И.М. Колегаева. – Одесса: Редакционно-изд. отдел обл. упр. по печати, 1991. – 120 с.
9. Комиссаров В.Н. Общая теория перевода: Учебное пособие / В.Н. Комиссаров. – М.: «ЧеРо», совместно с «Юрайт», 2000. – 136 с.
10. Латышев Л.К. Курс перевода (эквивалентность и способы ее достижения) / Л.К. Латышев. – М.: Международные отношения, 1981. – 248 с.
11. Латышев Л.К. Технология перевода: Учебное пособие по подготовке переводчиков / Л.К. Латышев. – М.: ВВИ – ТЕЗАУРУС, 2001. – 280 с.
12. Левицкая Т.Р., Фитерман А.М. Теория и практика перевода с английского на русский / Т.Р. Левицкая, А.М. Фитерман. – М.: Литература на иностранных языках, 1963. – 125 с.
13. Маслова В.А. Лингвокультурология / В.А. Маслова. – М.: Изд. центр «Академия», 2001. – 208 с.
14. Миньяр-Белоручев Р.К. Теория и методы перевода / Р.К. Миньяр-Белоручев. – М.: Московский лицей, 1996. – 208 с.
15. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика / Я.И. Рецкер. – М.: Международные отношения, 1974. – 216 с.
16. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2011. – 844 с.

17. Селиванова Е.А. Стратегии и тактики переводчика в диалогической модели вторичной коммуникации / Е.А. Селиванова // Вісник Харківського національного університету. Серія романо-германська філологія. Проблеми перекладу та іншомовної комунікації. – Харків: Константа, 2004. – № 611. – С. 3–7.
18. Селиванова Е.А. Стратегическая программа перевода в аспекте диалогичности / Е.А. Селиванова // Реальность, язык и сознание: Межвуз. сб. науч. тр. / Отв. ред. Т.А. Фесенко. – Тамбов: Изд-во ТГУ, 2005. – С. 85–90.
19. Текст и перевод. – М.: Наука, 1988. – 160 с.
20. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация / С.Г. Тер-Минасова. – М.: Изд-во МГУ, 2004. – 352 с.
21. Швейцер А.Д. Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты / А.Д. Швейцер. – М.: Наука, 1988. – 215 с.
22. Catford J.A. Linguistic Theory of Translation / J.A. Catford. – L., Oxford: OUP, 1965. – 400 p.
23. Neubert A. Text and Translation / A. Neubert. – Leipzig, 1985. – 168 p.
24. Nida E., Taber, Ch.R. Theory and Practice of Translating / E. Nida, Ch.R. Taber. – Leiden: Brill, 1964. – 340 p.

МОВНІ ЗАСОБИ СУГЕСТИВНОГО ВПЛИВУ В УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ ЯПОНСЬКИХ ХАЙКУ

Останнім часом у сучасному мовознавстві відбувається становлення окремої галузі – сугестивної лінгвістики, об'єктом якої є вербальні й паравербальні засоби, заряджені потужним, спрямованим на підсвідоме (позасвідоме) впливовим потенціалом, що реалізується в різноманітних дискурсивних практиках. Виокремившись із прикладної психолінгвістики і застосовувавши доробок нейролінгвістичного програмування, окреслена галузь здебільшого зорієнтована на вивчення сугестогенів політичного, рекламного, педагогічного, медичного дискурсів, а також на суміжні проблеми з іміджологією, піар-технологіями, психотерапією. Однак практично поза увагою сугестивної лінгвістики поки що залишається сфера художньої комунікації, хоч художні тексти мають потужну сугестивну зарядженість, торкаються найпо-

таємніших сторін людської психіки, впливаючи не лише на свідомість, а й на позасвідоме.

Мета нашого дослідження – з'ясування мовних ресурсів і стилістичних прийомів сугестивного впливу одного з найцікавіших жанрів японської поезії – хайку (хокку), представленого українською мовою в перекладах видатного вітчизняного сходознавця, талановитого перекладача, професора Київського національного університету І.П. Бондаренка. Завдяки його наполегливій і кропіткій творчій праці, захопленню поетичним словом й увазі до найменших смислових нюансів віршів, глибоким знанням не лише мовного, а й культурного коду японців, широкій обізнаності у світовому літературному процесі, український читач отримав змогу відчути тонкий аромат японської поезії, її всеосяжність у пізнанні світу й людської душі, незрівнянну оманливу простоту форми і глибину змісту, який здебільшого вимальовується у свідомості читача невиразно, нібито бічним зором, але збуджує уяву, ірраціональні глибини підсвідомого.

Величезною заслугою І.П. Бондаренка є видання протягом семи років восьми антологій японської поезії в українському перекладі, створення у співавторстві з Хіно Такао перших вітчизняних двомовних українсько-японських і японсько-українських словників, а також аналіз японської класичної поезії в контексті світової та української літератури, представлений у солідній монографії «Розкоші і злидні японської поезії», виданій у 2010 році [Бондаренко 2010].

Складність нашого дослідження полягає в аналізі саме перекладних текстів, адже впливові ефекти установлюватимемо лише в українського читача перекладів без порівняння з читачем оригінальних текстів. Проте некоректність постановки проблеми може бути знята спрямуванням аналізу саме на засоби і прийоми передачі сугестивного впливу перекладу з урахуванням жанрових стереотипів хайку, особливостей поетики та стилістики японської класичної поезії, специфіки рис національного менталітету японців, базових культурних концептів й архетипів колективного позасвідомого цього етносу.

Сугестивний вплив японських віршів на читача відмічали різні дослідники. І.П. Бондаренко, порівнюючи європейську та східну

поезію, вирізняє ненав'язливість почуттів і думок японських віршів, їхню медитативність і сугестогенність, стислість форми та глибину й самодостатність змісту [Бондаренко 2010: 244–247]. Достатньо сказати, що в японській поезиці наявний навіть спеціальний термін «йодзьо» на позначення сугестивного асоціативного підтексту, латентного змісту вірша, прихованого під зовні невинуватою формою і дуже простим, на перший погляд, загальним змістом, котрі не сприймаються іноземцями, проте легко розпізнаються носіями японської мови та культури [Бондаренко 2010: 326].

Орієнтація перекладача на сугестивний вплив здійснюється підсвідомо шляхом збереження повноти й точності змісту, передачі стилістики і прагматики оригіналу, творчої проекції поетичного твору на етносвідомість і колективне позасвідоме українців, їхній концептуальний простір, культурні та психологічні стереотипи, а також семіотичний універсум культури, у якому відсутні подібні поетичні жанри. Безперечно, сугестивний вплив хайку на японців і українських читачів різниться, як різняться мови, що, за О.О. Потебнею, є «не лише найкращою, а й вірною, єдиною прикметою, за якою ми впізнаємо народ, і разом із тим єдиною, не замінимою нічим і неодмінною умовою існування народу» [Потебня 1999: 187], а також культури, їхні настанови, норми й цінності. Адже механіка сугестивного впливу, за словами Т.Ю. Ковалевської, триєдина і поєднує «власне лінгвістичні аспекти (мову, її сугестивні потенції), психолінгвістичні й нейрофізіологічні структури індивідуальної та масової свідомості (співвідносні з лого- та імагенною актуальністю складників, а також – з ірраціональними, сугестологічними ефектами) та екстралінгвальну специфіку, пояснену, зокрема, ситуативно-контекстуальними та структурно-інформаційними особливостями» [Ковалевська 2001: 194].

Різницю у сприйнятті японської поезії відмічає й сам перекладач, позаяк кожна нація – це індивідуальність, жива цілісність, головними ознаками якої є особливості психічного складу та типів мислення [Кессиди 1992: 37]. Достатньо сказати, що життя японців просякнуте поезією. І це не просто слова, які можна застосувати до будь-якого народу. І.П. Бондаренко наголошує: «Поетичні

шедеври, створені впродовж багатьох поколінь кращими японськими поетами, трапляються в Японії на кожному кроці. Вони викарбувані на гранітних брилах, установлених практично в усіх мальовничих куточках країни [...]. Переважна більшість пейзажних малюнків на шовку чи папері, так званих «каке-моно» («каке-дзіку»), що прикрашають стіни японських будинків, теж, як правило, супроводжується текстом вірша відомого поета або самого художника [...]. У країні існує безліч аматорських поетичних клубів, гуртків, шкіл, які власним коштом щороку друкують величезну кількість поетичних збірок та часописів із віршами своїх членів» [Антологія 2002: 5–6].

Українці не надають такого пріоритету у власному житті поетичній творчості, хоч етнопсихологи вважають емоційність, перевагу емоцій і почуттів над волею й інтелектом і кордоцентричність домінантними ознаками українців [Бердій 2000: 100–101] як почуттєвих інтровертів, за класифікацією А. Аугустінавичуте. До слова, японці, за цією ж класифікацією належать до інтуїтивних інтровертів [Баронин 2000: 225]. Емоційне відчуття світу серцем, а не розумом як філософія серця, проголошена ще Г.С. Сковородою і підтримана П.О. Кулішем, М.І. Костомаровим, П.Д. Юркевичем й ін., наближає українців до японців (пор. висловлення видатного японського поета IX–X ст. Кі-но Цураюкі: «Насінням, з якого проростають тисячі й тисячі пісень Ямато (давня назва Японії – О.С.), є людське серце. Люди, що живуть на цьому світі, неначе густими заростями, обплетені безліччю справ. І те, що в них на серці, те, що вони бачать і чують, вони висловлюють у своїх піснях» [Антологія 2002: 5]). Серце, на думку дослідників, є не тільки джерелом емоцій, а й «органом передбачення, підсвідомого відчуття» [Булыгина, Шмелев 1997: 537]. Така подвійність усвідомлення серця і відрізняє українців і японців: перші вбачають у серці вмістилище емоцій, другі – інтуїтивного, підсвідомого проникнення у природу речей.

Властиві українцям «інтровертність вищих психічних функцій у сприйнятті довкілля, виражена в концентрації на фактах, проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу; сенситивність, чуттєвість, емпатія» [Баронин 2000: 66], а також, за словами Д. Чижевського, чутливість та ліризм [Чижевський

1983] значно полегшують збереження перекладачем прагматичного впливу японської поезії на українських читачів. Однак індивідуалізм українців, виявлений у різних формах опосередкованого прагнення до особистої свободи при відсутності організації, стійкості й дисципліни [Баронин 2000: 66], стикається зі специфічними рисами національного менталітету японців, виокремлених сучасним китайським дослідником Ченом Чжо, зокрема, із загальним підпорядкованими миру, злагоді, гармонії (ва) почуттям обов'язку (гірі), відчуттям єдності з іншими людьми, зокрема, членами певного колективу, групи (авасе/ме/), чітким усвідомленням й адекватним сприйняттям ієрархічних відносин у суспільстві (дзьогі) [Бондаренко 2010: 240–241]. Така специфіка етнічних менталітетів ускладнює відповідність сприйняття прагматичної інформації для читачів оригіналу й перекладу. Тому перекладач здійснює введення українського читача до чужої культури за допомогою мегатексту (термін І.М. Колегаєвої), тобто додає до антології японської поезії передмову, коментарі, примітки, післямову тощо.

Гармонізація сприйняття українським читачем змісту перекладного тексту досягається як залученням свідомих ресурсів особистості, так і засобами сугестивного впливу на її підсвідоме, у тому числі й завдяки активізації колективного позасвідомого. Швейцарський дослідник К.Г. Юнг, спираючись на концепцію підсвідомого австрійця З. Фрейда, виокремив у позасвідомому два відділи: особисте та колективне. Зміст колективного позасвідомого не набувається протягом життя, воно є вродженим, первісною формою усвідомлення світу, ґрунтується на особливостях мозку, успадкованого від предків. К.Г. Юнг писав: «Подібно до того, як людське тіло зберігає сліди свого філогенетичного розвитку, так зберігає їх і психіка» [Юнг 1994]. Колективне позасвідоме формується із залишків колективних переживань етнічної групи як певних неусвідомлених реакцій, що виявляються в характерних для цієї групи універсальних прообразах, праформах і підсвідомо детермінують поведінку й мислення кожної людини.

Зважаючи на це дослідники припускають, що «психіка людини, насамперед її підсвідомі, глибинні масиви, підлягають впливові через наявність певних внутрішніх механізмів, настанов, мета-

програм, які, орієнтуючись на певні універсальні поведінкові закони, вироблені людством упродовж століть, спрямовані на позараціональне (найчастіше) засвоєння зовнішніх сугестивно маркованих комплексів» [Ковалевська 2001: 189]. Отже, сугестивний вплив японських хайку на українського читача залежить від суміщення відповідних метапрограм колективного позасвідомого двох народів і загалом ґрунтується на процесі «зниження усвідомлюваності та критичності у сприйнятті змісту» вірша читачем, що «не потребує ані розгорнутого логічного аналізу, ані оцінки» [Зазыкин <http://president.narod.ru>], оскільки сугестія передбачає вивільнення підсвідомих ресурсів психіки за рахунок применшення ролі свідомості в пізнавальних процесах.

Згідно з концепціями нейролінгвістичного програмування важливим механізмом проникнення в підсвідоме є персеверація (багатократне наполегливе повторення), яка використовується в ритуалах, обрядах, релігійних відправах і має властивість виключати людину зі сфери свідомості, сприяти її переходу до стану трансу. Персеверація закладена в головній жанровій ознаці хайку – ритмомелодійній структурі віршів. І.П. Бондаренко уподібнює найархаїчнішу строфічну форму японських віршів гомерівському гексаметру, який, за легендою, був підказаний сліпому поетові шумом морських хвиль, що накочувалися й відкочувалися від узбережжя. А оскільки японські вірші не читалися, а співалися (саме тому вони й мають назву «ута» – дослівно пісня) [Бондаренко 2010: 15], то в самій строфічній формі закладено монотонне, заспокійливе повторення. Для японця інтонаційно-мелодійний малюнок японської поезії засвоювався ще в ранньому дитинстві і протягом багатьох століть здавався єдиним віршовим розміром для написання будь-яких поетичних творів [Бондаренко 2010: 32].

Перекладач зберігає ритмомелодійний малюнок хайку, але не копіює строфічну форму, вважаючи це недоцільним через загальну специфіку як фонологічної, так і акцентуаційної системи японської мови, а головне – специфічні правила версифікації, що ґрунтуються на цих мовних особливостях. На його думку, саме така стратегія наближає текст перекладу хайку до оригіналу [Бондаренко 2010: 365–366], що оптимізує сприйняття вірша українськими читачами.

Сугестогеном у ритмомелодійній структурі хайку є також цезура, яка умовно поділяє вірш на дві частини і, на думку дослідників, «виступає як один із засобів реалізації доктрини мовчання» – «вона створює ефект недоговореності, обриває думку на півслові» [Бреславець 1981: 135]. Цезура в сукупності з узагальненим змістом першої частини може розглядатися в термінах НЛП як упущення – один із трансформаційних процесів метамоделі мови, у якому відбувається видалення частин глибинної структури, відсутніх у репрезентації поверхневої структури [Бэндлер, Гриндер 1996: 276]. Редукованість певних фрагментів картин світу у текстах хайку, супроводжених цезурою, створюють у читача перекладу невизначні й неоднозначні асоціації на рівні підсвідомого: *Повійки квітка! / Хвіртку в огорожі / навіть удень тримаю на замку* (Мацуо Басьо). Можливо, пояснення смислу криється в авторському інтертексті, але це вже логічний аналіз вірша, а не безпосереднє сприйняття (пор.: попередній хайку – *Гей, дітлахи! / Повійка зацвіла! / Тепер і динями поласувати можна*).

Розуміння подібних віршів ґрунтується на усвідомленні однієї з базових рис японського менталітету – кісецу, що передбачає чітку синхронізацію й залежність повсякденного життя від пір року. Відчуття зв'язку часового плину і змін у природі, зв'язку одного природного явища з іншим пронизують японську поезію, яка відтворює каузативні спостереження людини на сугестивному рівні. Українському ж читачеві здебільшого потрібен логічний аналіз такого зв'язку.

Інколи сам автор хайку вербалізує власні асоціації у другій частині вірша, після цезури: *Рум'янки квітка! / І в моїй уяві / Відразу щіточка для гриму постає* (Мацуо Басьо) – перекладач подає примітку: з пелюсток рум'янки, що червоного кольору, виготовляли жіночі рум'яна. Асоціації ж українського читача, які йдуть від внутрішньої форми назви квітки, також поєднують її із гримом.

Сугестивно заряджений ритміко-мелодійний малюнок хайку формується і за рахунок асонансу, алітерації чи співзвуччя, в основі яких також лежить повторення. І тут не можна не згадати геніальний вірш-хайку Мацуо Басьо, складений ним навесні 1686 року. У блискучому перекладі І.П. Бондаренка цей вірш також несе

потужний сугестивний заряд: *Старий ставок. / Пірнуло жабеня – / Вода сплеснула*. На тлі сугестогенів алітерації і співзвуччя формується втаємничений автором, асоціативно розмитий філософський смисл вірша. Японський фахівець Д.Т. Судзукі не випадково підкреслив саме цей аспект сугестії вірша: «Поет зазирає до власного позасвідомого не крізь спокій старого ставка, а крізь звук води, породжений стрибком жабеняти. Без сплеску води не відбулося б проникнення в позасвідоме, де міститься джерело творчої діяльності і з якого всі справжні митці черпають своє натхнення» [Бондаренко 2010: 332].

Інтонаційний малюнок хайку накладається на сугестивно заряджену семантику, лексичними репрезентантами якої є позначення пір року, притаманних їм явищ природи і пов'язаних із ними почуттів й емоцій автора: *Осіння паморозь! / Рукою доторкнешся, / І на долоні сльози палахтять* (Мацуо Басьо); *Зимова самота! / І знову я / Стиною хатній присох підпираю* (Мацуо Басьо); *Туман і мряка / Застять Фудзіяму, / А все одно – не відвести очей* (Мацуо Басьо). Найчастіше в подібних віршах реалізується вабі – почуття, яке отримало назву поетичної категорії жанру хайку, запровадженої видатним японським поетом Мацуо Басьо. Це почуття поетично-піднесеного смутку, який породжується в душі розумінням недовговічності людського життя в цьому прекрасному одвічному світі [Бондаренко 2010: 470]. Підґрунтям вабі можна вважати естетику буддизму: людське життя недовговечне, тим ціннішою є краса кожної миті, і саме це викликає смуток, але не відчай і розпач, адже життя душі вічне. Тому для японців цей смуток піднесений, поєднаний з радістю від вічності краси світу. Відчуття краси вічного світу контрастує з красою скороминучою, пов'язаною з настанням весни, що викликає захоплення, тому вабі як категорія японської поезії співіснує з аваре – прекрасним, чарівним смутком, красою невибагливою, простою, натуральною. Сугестивний вплив здійснюється переважно на підставі вабі, а не аваре, активованої більше чуттєвою сферою людини, відчуттям моменту краси як фотознімка: *Зачувши аромат, / Під стріху клуні / Сливовим цвітом милуватись поспішив* (Мацуо Басьо).

Значимо, що аваре для японців «відповідно до нормативних правил і канонів японської естетики не завжди те, що є найкращим,

що представлено в zenіті свого розквіту, тобто в мить тріумфу» [Бондаренко 2010: 254]. Захоплення викликає й буденне, прозаїчне, але природне (*У ранішній росі, / Та ще й в грязюці, / Якою свіжою здається диня ця!* (Мацуо Басьо)), що є реалізацією гармонізації японців із природою, які згідно з синтоїстською філософією одухотворяють різні природні явища, розглядаючи стосунки людей з живою і неживою природою як стосунки між людьми і не намагаючись втрутитися у природу, змінити її. Краса природи швидкоплинна, як життя людини, тому природа не є чимось зовнішнім, а співвідносна із внутрішнім світом людини. Навіть коли у людини щезає все, вона залишається із природною красою світу: *Украє усе / З моєї хатки злодій, / Але залишив місяць у вікні* (Рьокан).

Характеризуючи одну з визначальних рис менталітету японців бігаку – почуття краси, відчуття прекрасного, естетику, І.П. Бондаренко зазначає: «Японці ніколи не сприймали красу як незмінну перманентну сутність речей чи явищ, а лише як швидкоплинне, мінливе внутрішнє почуття, що народжується в душі людини й незабаром зникає. При цьому споглядання прекрасного, у свою чергу, не обов'язково породжує в їхньому серці емоційний сплеск захоплення або радості. Швидше навпаки, дзен-буддійське розуміння швидкоплинності буття викликає при цьому в душі відчуття незрозумілого смутку, таємничої печалі» [Бондаренко 2010: 249].

Краса аваре, що супроводжується чарівним смутком, також може реалізувати сугестивний потенціал з огляду на невиразність, нібито недоговореність, утаємниченість краси доккілля: *Яка гармонія! / На білосніжній ширмі – / Нарциса квіт* (Мацуо Басьо); *Серпанок весняний, / Сливовий цвіт і місяць – / Завершений пейзаж!* (Мацуо Басьо). У подібних випадках стрижнем сугестивного впливу здебільшого виступає іменник, семантика якого задає не лише зміст наступних складників хайку, а й вторгається до підсвідомих ресурсів психіки читача. У НЛП вважається, що впливовий ефект повідомлення залежить від милозвучності ключових слів. Це сповна зреалізовано в хайку: *Яке блаженство! / Снігу аромат / З південної долини долинає* (Мацуо Басьо); *Яка краса! / У сонячному саяві – / Ніжно-зелене листя молоде* (Мацуо

Басьо); *Краси й смаку одвічне джерело – / Пісні селян / Під час садіння рису!* (Мацуо Басьо).

Ключовими словами у хайку є й позначення емоційних станів людини. Наприклад, у вірші, що є алегоричною епітафією на смерть поета Мацукури Ранрана, одного з учнів Мацуо Басьо, початкове позначення настрою автора в далішому тексті проєктується на буденне, але глибинний зміст активує у підсвідомому зміст вабі, пов'язаний зі скороминучістю людського життя, подібного до посоху, зламаного осіннім вітром: *Яка печаль! / Шовковицевий посох / Осінній вітер нерозсудливо зламав* (Мацуо Басьо). Такі сугестивно марковані іменники формують номінативні односкладні окличні речення і відкривають вірш або завершують його, нерідко створюючи контрастне тло: *Осіннє золото – / Міхурика куці: / І листя, і плоди, і оболонка* (Мацуо Басьо); *Стомлений, / Мрію лише про нічний притулок... / Боже! Гліцинії квіти!* (Мацуо Басьо); *Ночую в храмі. / Місяць у вікні. / І щирий захват на моїм обличчі* (Мацуо Басьо).

Подібні контрасти високого й буденного, прозаїчного посилюють сугестивну природу хайку, у яких нерідко наявне зіставлення, протиставлення, котрі, на думку японського вченого Дз. Такахасі, надають віршу надзвичайної динамічності й уможливають максимальне поглиблення та розширення змісту в межах малої форми. І.П. Бондаренко вказує на оказіональну, символічну, художньо-образну природу цього явища і виокремлює властиві хайку контрасти малого й великого, зовнішнього та внутрішнього, буденного й духовного, можливого та неможливого, звичного й несподіваного, вічного та тлінного [Бондаренко 2010: 41–46]. Таке зіткнення інколи зовні несумісного створює своєрідний парадокс, розв'язання якого потребує інтеграції свідомих і підсвідомих ресурсів читача. Наприклад, у вірші: *Збирався на базар / Та передумав. / На ясний місяць краще подивлюсь!* (Мацуо Басьо) – буденні потреби витіснені приготуваннями до милування красою місяця уночі.

Сугестивно маркована парадоксальність змісту деяких хайку породжена порушенням валентності лексичних одиниць (*Три імені у чашечці з sake / Я цього вечора / Скорботно випиваю* (Мацуо Басьо); *Весняний дощ! / Балакаючи йдуть / Солом'яна накидка й*

парасолька (Йоса Бусон)) або втратою їхньої семантичної зв'язності, що перетворює поверхневу структуру на зовнішньо беззмістовний набір слів: *Камелія цвіте? / Чи соловейко / Свій капелюх сливовий загубив?* (Мацуо Басьо). Змістове багатство останнього вірша можна зрозуміти, лише знаючи японські реалії та залучивши інтертекст. Перекладач подає примітку: «Пелюстки японської камелії своєю формою та кольором нагадують пелюстки квітки сливи. Поет натякає на сюжет стародавньої японської пісні, у якій йдеться про те, як винахідливий соловейко змайстрував собі капелюха з пелюсток сливової квітки» [Антологія 2002: 89].

Подібна парадоксальність пов'язана із сугестивною стратегією перевантаження, яку М. Ериксон характеризував як техніку гіпно-тичної індукції [Бэндлер, Гриндер 1999: 99]. Утрата адресатом логіки подій полегшує доступ до підсвідомого, адже людина не спроможна зрозуміти алогізм і тим самим відкриває власні підсвідомі пізнавальні ресурси: *Намилуватись вишнями в цвіту / За матір'ю / Сліпий плететься хлопчик!* (Еномото Кікаку). Перевантаження в текстах хайку створює також гра слів (каке-котоба), що ґрунтується на доволі поширеній у японській мові омонімії та полісемії: *Кохання без взаємності! / А ти і день і ніч усе когось чекаєш. / О Мацусіма!* (Мацуо Басьо). Перекладач вказує на гру слів у цьому вірші: *мацу*, записане не ієрогліфами, а літерами кани, може означати «чекати» і «сосна». На жаль, український читач цієї гри слів не декодує, а сприймає зміст буквально.

Сугестогенна стратегія перевантаження застосовується в японських хайку на тлі одного з ключових принципів японської культури – аймай як невизначеності, невиразності, нечіткості, неясності, незрозумілості й навіть неоднозначності. Як зауважує І.П. Бондаренко, цей принцип було сформовано під впливом дзен-буддизму і властивий він саме поезії хайку [Бондаренко 2010: 286–291] з її невизначеною асоціативністю: *Хмаринки сакур і далекі дзвони! / З Асакуса, з Уено? / Звідкіля?* (Мацуо Басьо). Неоднозначність же взагалі спричиняє у читача легке збентеження й дезорієнтує його в декодуванні змісту, виключаючи свідомість і надаючи доступ до підсвідомого: *Товариша, / Що рис мені приніс, Запрошую до місяця у гості* (Мацуо Басьо); *Прокинься, друже! / Запали вогонь! / Я хочу диво показати – грудку снігу!* (Мацуо Басьо).

Принцип аймай може визначати використання авторами хайку сугестогенного механізму викривлення, чи дисторції, як вербалізації гіпотетично змодельованого довкілля з неідентифікованими в попередньому досвіді складниками [Ковалевська 2001: 168]. Одним із засобів викривлення є каузативні комплекси, які у випадках нечіткості, невизначеності змісту репрезентують непослідовність логічного зв'язку причини й наслідку. Таке зовнішнє руйнування каузації, апелюючи до підсвідомого, спостерігається в хайку: *У плящі з-під саке про щось шепочуть / Засохлі криптомерії листки. / Осінній перший дощ* (Кобаясі Ісса).

Принцип аймай інколи породжує нечіткість асоціацій у жанрі хайку, що виявляється в особливому механізмі метафоризації, який намагається зберегти перекладач, підсвідомо створюючи метафори-сугестогени для українського читача: *Біжить по небу місяць стрімголов. / Очікують на дощ / Дерев верхівки* (Мацуо Басьо). Сугестивність метафор у хайку полягає в їхньому сенсорному підґрунті і персоніфікації природи, що стимулює уяву читача: *Облиш, мій любий друже, / Свій баштан! / Вечірню свіжість разом посмакуймо!* (Мацуо Басьо); *Згасає день / Поміж квітучих вишень. / І знову зажурився кипарис.* (Мацуо Басьо); *В затоці Вака / Наздогнав-таки / Весну-втікачку!* (Мацуо Басьо); *Обвивши линви, / Дикий виноград / Мосту всячому своє життя довірив* (Мацуо Басьо). У НЛП сугестивний механізм метафоризації розглядається як рефреймінг, тобто вміщення актуальної події в іншу, не властиву їй рамку: *Весна відходить! / Запізніла вишня / Розгублено їй дивиться услід* (Йоса Бусон). Фахівці з НЛП наголошують, що метафора як така є історією, яка містить множинність смислових рівнів, а вміло розказана історія відволікає свідомий розум й активізує підсвідомий пошук сенсу та ресурсів. На їхню думку, метафора лише підштовхує підсвідомість до виходу за звичні межі [Олдер, Хезер 2000].

Сенсорний механізм метафоризації зумовлює випадки синестезії – психологічного явища виникнення одного відчуття під впливом неспецифічного для нього подразника іншого. Синестезія, репрезентована в метафорах і порівняннях, зумовлює невиразність, створює особливу образність і має певне сугестивне підґрунтя: *Над морем сутінки, / І тільки голос качки / Як тьмянний проблиск*

(Мацуо Басьо); *Осінній вітер! / Редьки гіркота / аж до кісток все тіло пробирає* (Мацуо Басьо); *Яким смачним здається цей сніжок, / Що ніжно-ніжно / Стелиться на землю!* (Кобаясі Ісса).

На граматичному рівні сугестивний вплив зазвичай здійснюють дієслова наказового способу, які в жанрі хайку не є поодинокими. Такі дієслова за семантикою належать до лексичних груп сприйняття, насамперед зорового (дослідники не випадково наголошують на перевазі зорового сприйняття для японців [Бондаренко 2010: 318]), розумової діяльності, емоційних станів, можуть супроводжуватися запереченням, яке також у НЛП вважається сугестоном: *Не забувай, / Що саме серед хай / Трапляється розкішний сливи цвіт* (Мацуо Басьо); *«Заглянь в безодню чорну Хосідзакі!» / – Щебечуть серед поля / Кулики* (Мацуо Басьо); *Милуйся місяцем! / В Тамає очерет / Селяни поки що, на щастя, не скошили* (Мацуо Басьо). В українському перекладі наказовий спосіб може бути репрезентованим поєднанням двох дієслів: *Ходімо глянемо / Пірнікози кубельце! / Що з ним накоїв цей травневий дощ?* (Мацуо Басьо); *Ходімо милуватися сніжком! / Аж поки від втоми / Не впадемо!* (Мацуо Басьо).

Сугестивно маркованими є також еліптичні речення, парцеляція, питальні речення, наявність яких у хайку зумовлена канонами жанру: *Маленькі сосни – / Чарівне ім'я! / В кущах хай та в очереті – вітер!* (Мацуо Басьо); *Джерел гарячих запах – / Яманака! / Не варто рвати й хризантеми цвіт!* (примітка перекладача: Яманака – назва гірської місцевості, що славиться своїми цілющими гарячими джерелами, а за легендою роса з хризантем подовжує людське життя); *А де був місяць, / Коли з храму дзвін / Занурювався у морську безодню?* (Мацуо Басьо) – примітка перекладача: Вірш написаний за мотивами стародавньої легенди про викрадення морським драконом дзвону з буддійського храму.

Останні два вірша апелюють до міфологем – легенд, відомих японському читачеві. Примітка перекладача другого вірша хоч і переводить його зміст в раціональну площину, все ж не торкається сугестивної природи представленого сценарію персоніфікації небесного світила. Загалом міфологеми, стереотипи, прецедентні феномени в текстах хайку відіграють роль потужних сугестогенів, практично невідомих українському читачеві. Навіть примітки та

коментарі перекладача здебільшого не можуть урівноважити відповідність сугестивного впливу текстів оригіналу й перекладу, хоч у ряді випадків пояснення може спрямувати уяву українського реципієнта в бік підсвідомого. Так, хайку: *Зірок закоханих побачення / Лиш завтра / А незвичайною вже й ця здається ніч!* (Мацуо Басьо) – супроводжується коментарем перекладача (Йдеться про свято Танабата, яке святкують у Японії сьомого дня сьомого місяця (фумідзукі) за місячним календарем, коли в нічному небі раз на рік зустрічаються зірки Вега та Волопас. За стародавньою легендою, вони були розлучені Богом і розміщені по різні боки Чумацького Шляху), що надає читачеві змогу отримати відповідний сугестивний заряд. Те саме спостерігаємо у сприйнятті хайку: *Дитинства край! / Розчулився до сліз над пуповиною. / Ще рік один минає* (Мацуо Басьо) – примітка перекладача: У Японії висущений шматочок дитячої пуповини зберігається матір'ю як оберег.

Сугестію можуть здійснювати також позначення реалій, які представляють асоціативний спектр гетеростереотипного сприйняття українцями Японії та японців. Наприклад, це священне дерево японців сакура, священна гора Фудзіяма, давня столиця Японії Кіото тощо: *Про різне / Згадується – / Сакура цвіте!* (Мацуо Басьо); *Нехай промокну під дощем до нитки, / Але квіт сакури / Я все-таки зірву!* (Мацуо Басьо); *За пасмом гір, / Неначе з хмари дощ, – / Засніжена вершина Фудзіями!* (Мацуо Басьо); *Кує зозуля! / Навіть у Кіото / Я марю про Кіото в давнину* (Мацуо Басьо).

Підводячи підсумки, зазначмо, що окреслені нами мовні засоби сугестивного впливу перекладів японських хайку на українського читача, майстерно дібрані перекладачем, дають змогу глибше пізнати культуру цього народу, зрозуміти його самобутність, специфіку картини світу і внутрішнього рефлексивного досвіду, зрозуміти причини дбайливого ставлення японців до своєї поезії і культурної спадщини в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антологія японської поезії. Хайку XVII–XX ст. / Передмова, переклад з японської та коментарі Івана Бондаренка. – К.: Дніпро, 2002. – 368 с.

2. Баронин А.С. Этническая психология / А.С. Баронин. – К.: Тандем, 2000. – 264 с.
3. Бердй Т. Своєрідність української ментальності / Т. Бердй // Людинознавчі студії. – Дрогобич, 2000. – Вип. 2. – С. 98–106.
4. Бондаренко І.П. Розкоші і злидні японської поезії. Японська класична поезія в контексті світової та української літератури / І.П. Бондаренко. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 566 с.
5. Бреславець Т.И. Поэзия Мацуо Басё / Т.И. Бреславець. – М.: Прогресс, 1981.
6. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) / Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелев. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 576 с.
7. Бэндлер Р., Гриндер Д. Структура магии / Р. Бэндлер, Д. Гриндер. – СПб.: Белый кролик, 1996. – 496 с.
8. Бэндлер Р., Гриндер Д. Трансформэйши / Р. Бэндлер, Д. Гриндер. – Сыктывкар: Флинта, 1999. – 296 с.
9. Зазыкин В. И все-таки: Хед энд шолдерс или Видал сасун? А может лучше – Херши, или Какую роль играет психология в рекламе? / В. Зазыкин// Экобеседы. Документ НТМ. – <http://president.narod.ru/suggest>.
10. Кессиди Ф. Народ и нация / Ф. Кессиди // Философская и социологическая мысль. – 1992. – № 6. – С. 35–43.
11. Ковалевська Т.Ю. Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування / Т.Ю. Ковалевська. – Одеса: Астропринт, 2001. – 344 с.
12. О'Коннор Дж., Сеймор Дж. Введение в нейролингвистическое программирование / Дж. О'Коннор, Дж. Сеймор. – Челябинск: Версия, 1997. – 256 с.
13. Олдер Г., Хэзер Б. NLP. Полное практическое руководство / Г. Олдер, Б. Хэзер. – К.: София, 2000. – 224 с.
14. Потебня А.А. Мысль и язык / А.А. Потебня // А.А. Потебня Полное собрание трудов. Мысль и язык. М.: Лабиринт, 1999. – С. 5–198.
15. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2011. – 844 с.
16. Чижевський Д. Нариси з історії філософії України / Д. Чижевський. – Мюнхен: Український вільний університет, 1983. – 176 с.
17. Юнг К.Г. Психологические типы / К.Г. Юнг. – СПб.: МЦН КОТ «Кентавр» и др., 1994. – 136 с.

УДК 81'42
ББК 81
С 45

Селіванова Олена Олександрівна

автор

**Світ свідомості в мові.
Мир сознания в языке.**

Монографічне видання

ISBN 978-966-493-507-1

Видавець: Чабаненко Ю.А.
Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру видавців
серія ДК №1898 від 11.08.2004р.
Україна, м.Черкаси, вул. О.Дашкевича, 39
Тел: /0472/45-99-84, 56-46-66
E-mail: office@2upost.com

Підп. до друку 01.03.2012
Формат 60x87/16. Папір офсет.
Умовн. друк. арк. 30,5.
Вид. № 1268. Тираж 300 прим.

Друк ПП Чабаненко Ю.А.
Україна, м.Черкаси, вул. О.Дашкевича, 39
Тел: /0472/45-99-84 E-mail: office@2upost.com